वेदार्थ यत्न

1879

# पुस्तकालय

## गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय, हरिद्वार

वर्ग संख्या 292 / 20 VI आगत संख्या ४२५६7

पुस्तक—वितरण की तिथि नीचे अंकित है। इस तिथि सहित २० वें दिन तक यह पुस्तक पुस्तकालय में वापिस आ जानी चाहिए। अन्यथा १० पैसे के हिसाब से विलम्ब–दण्ड लगेगा।

सूक्त १६६ —— मंडल २, सूक्त ५ तक

THE

# VEDÂRTHAYATNA

OR

## AN ATTEMPT TO INTERPRET THE VEDAS.

The Ṛigveda Saṁhitâ with Marâṭhî and English translations, a paraphrase in classical Sanskṛit and copious notes in Marâṭhî.

# वेदार्थयत्न.

## ऋग्वेदसंहिता

पदांसहित व

तिचें मराठी आणि इंग्रजी भाषांतर,

संस्कृत व्याख्या आणि मराठी टीका.



VOL. III. NO. 13. OCTOBER 1879. MONTHLY PART 43.

पुस्तक ३. अंक १३. अक्टोबर सन १८७९. मासिक भाग ४३.

मुंबईंत

"निर्णयसागर" छापखान्यांत छापिलें.

माझे

# सर्व आर्य बंधु व भगिनी

यांस

हें भाषांतर

सादर समर्पण केलें आहे.

भाषांतरकर्ता.

२. क्रीडा करणारे [ आणि ] कांतियुक्त [ असे जे मरुत्, ते ] गोड [ खावयास ] आणणारे [होत्साते ] यज्ञांत औरस पुत्राप्रमाणें भजकाजवळ क्रीडा करीत असतात. रुद्राचे पुत्र मरुत् पाठबळ घेऊन भजकाप्रत येतात; स्वकीयबलसंपन्न [ मरुत् ] हविर्दायक उपासकाला क्लेश होऊं देत नाहींत.

2. The resplendent [and] playful Maruts, bringing sweetness with them play with their worshipper as with a son born of their own body; they the sons of Rudra come to their worshipper with protection; they, who possess strength of their own, do not allow him who makes an oblation to be distressed.

( प्राण्यांचा प्रकार ) असा अर्थ होतो, तरी केवळ 'संख्या' वर्ग, समूह, समुदाय असा होत नाहीं; आणि मरुत् ह्यांचा योनि अथवा त्यांची जाति नाहीं, त्यांचा गण, वर्ग अथवा केवळ संख्या आहे. तसेंच त्यांला इंद्राचे केतु असें दुसरे ठिकाणीं म्हटलेलें प्रसिद्ध दिसत नाहीं. 'ऐधा इव' यांचा सायणांनीं दिलेला 'कोलिताच्या तेजासारिखे जे प्रताप ते' हा अर्थ संशयग्रस्त आहे, आणि 'युधा इव' याचा 'युद्धाच्या प्रसंगीं जसे' असा अर्थ होईल कीं नाहीं याविषयीं खातरी नाहीं.

या ऋचेचा उत्तरार्ध आणि दुसरा चरण हे केवळ आधुनिक श्लोकाप्रमाणें वाचतां येतात.

२. 'रुद्रपुत्र जे मरुत् ते उपासकाच्या घरीं येतात आणि त्याजबरोबर यज्ञांत आपल्या औरस मुलाबरोबर खेळल्याप्रमाणें खेळतात. ते उपासकांला क्लेश होऊं देत नाहींत.'

'क्रीडा करणारे ...... क्रीडा करीत असतात '=' क्रीळाः ...... क्रीळन्ति.' सू. ३७ मं. १, ५ आणि टीप पहा.

'रुद्राच पुत्र [ मरुत् ]'=' रुद्राः.' सू. ३९ मं. ४ आणि टीप पहा.

'स्वकीयबलसंपन्न '=' स्वतवसः.' म्हणजे जे स्वताहाच बळवान्, ज्यांचें बळ दुसऱ्यापासून. प्राप्त झालेलें नव्हे, आणि जें बळ ते आपल्या स्वताहाच्या प्रेरणेनें योजूं शकतात.

**यस्मा ऊमासो अमृता अरासत रायस्पोषं च हविषा ददाशुषे ।**
**उक्षन्त्यस्मै मरुतो हिता इव पुरू रजांसि पयसा मयोभुवः ॥३॥**

यस्मै । ऊमासः । अमृताः । अरासत । रायः । पोषम् । च । हविषा ।
ददाशुषे ।
उक्षन्ति । अस्मै । मरुतः । हिताःऽइव । पुरु । रजांसि । पयसा ।
मयःऽभुवः ॥ ३ ॥

**आ ये रजांसि तविषीभिरव्यत प्र व एवासः स्वयतासो अध्रजन् ।**
**भयन्ते विश्वा भुवनानि हर्म्या चित्रो वो यामः प्रयतास्वृष्टिषु ॥४**

आ । ये । रजांसि । तविषीभिः । अव्यत । प्र । वः । एवासः ।
स्वऽयतासः । अध्रजन् ।
भयन्ते । विश्वा । भुवनानि । हर्म्या । चित्रः । वः । यामः । प्रऽयतासु । ऋष्टिषु ॥ ४ ॥

---

## भाषायाम्.

३. हविषा ददाशुषे (=हविर्दानेन परिचरते) यस्मै [उपासकाय] ऊमासः (=ऊमाः=रक्षितारः) अमृताः (=मरणरहिता) [मरुतो] रायस्पोषं (=रायः पोषं= धनस्य पुनःपुनर्वर्धनं=धनस्योत्कर्षम्) अरासत (=प्रायच्छन्=प्रदातुमिच्छन्ति) अस्मै (=तस्मै) मयोभुवः (=सुखस्य भावयितारः=सुखस्य प्रदातारो) मरुतः हिता इव (=हिताचरणाः सखाय इव) पुरू रजांसि (=पुरूणि रजांसि=बहूनि स्थलानि) पयसा (=उदकेन=मेघोदकेन) उक्षन्ति (=सिञ्चन्ति) ॥

४. [हे मरुतः], ये [व एवासः=युष्माकमश्वास्] तविषीभिः (=स्वबलै) रजांसि आ अव्यत (=लोकान् व्याप्नुवन्ति=अन्तरिक्षादिप्रदेशान् पूरयन्ति) [ते] व एवासः (=युष्माकमश्वाः) स्वयतासः (=आत्मनैव=सारथिना विनैव रथे युक्ताः सन्तः) प्र अध्रजन् (=प्रकर्षेण गच्छन्ति=धावन्ति)। [युष्माकं गमने सति] विश्वा भुवनानि हर्म्या (=विश्वानि भुवनानि हर्म्याणि च=सर्वाणि भूतजातानि सर्वाणि गृहादीनि च सूत्तुङ्गभूतानि) भयन्ते (=भयात्कम्पन्ते)। [अतः कारणात्] ऋष्टिषु प्रयतासु (=युष्माकं हेतिषु प्रकर्षेणोद्यतासु सतीषु) वो यामः (=युष्माकं गमनं) चित्रः (=आश्चर्यकारकं) [भवति] ॥

३. आणि रक्षण करणारे अमर [ मरुत् ] ज्या हविर्दायक उपासकाला अभिवृद्ध होणारें धन देतात, त्याजकरितां [ ते ] कल्याणकारक मरुत् मित्रांप्रमाणें अनेक स्थळें पयानें भिजवितात.

४. [ हे मरुतांनो ], [तुमचे] जे [ अश्व ] [ सर्व आकाश]प्रदेशांला [आपल्या] बळाच्या योगानें व्यापून टाकितात, [ ते ] तुमचे अश्व आपले आपणच जोडिले जाऊन धांवतात. [ तुम्ही आलां म्हणजे] सकळ भूतें [आणि] सकळ घरें भयानें कांपतात. [तुमचे] भाले पुढें पसरले जाऊन [ जेव्हां तुम्ही चालतां, तेव्हां तें ] तुमचें जाणें आश्चर्यकारक [दिसत असतें ].

3. And for that giver of oblation to whom the affectionate, immortal [and] beneficent Maruts have given prosperity— they like friends sprinkle many regions with rain-water for the benefit of that worshipper.

4. Your horses which occupy the aerial regions with [their] powers, rush forth self-harnessed. All creatures[ and ] all houses tremble with fear. Wonderful [ is ] your march with your spears stretched forth.

---

३. ह्या ऋचेचा भावार्थ असा दिसतो कीं, ‘ ज्या उपासकाला संपत्ति देण्याची आणि तिची उत्तरोत्तर अभिवृद्धि करण्याची इच्छा मरुत् करितात, त्या उपासकांचें कल्याण व्हावें म्हणून मरुत् प्रिय मित्राप्रमाणें सर्वत्र पाऊस पाडून जिकडे तिकडे स्वस्थता करितात. ’

‘ रक्षण करणारे ’=‘ ऊमासः. ’ म्हणजे उपासकांचें रक्षण करण्याविषयीं नित्य सिद्ध असे, म्हणजे कृपाळु, मायाळु.

‘ हविर्दायक उपासकाला ’=‘ हविषा ददाशुषे. ’ अक्षरशः अर्थ, ‘ हवीनें उपासना करणाऱ्याला.’ ‘ दाश् ’ धातूशीं बहुतकरून हवीची द्वितीया येते; पण याप्रमाणें तृतीयाहि केव्हां केव्हां आढळते. उदाहरणार्थ, ‘ वां घृतेन दाशति’ ( सू. ९३ मं. १० ); ‘वां यज्ञैः दाशति’ ( सू. १५१ मं. ७ ); ‘हविर्भिर्दाशेम’ ( ऋ. ७. १४. १ ). शिवाय ऋ. ४. ४२. ९ आणि भाष्य पहा.

‘.अभिवृद्ध होणारें धन ’=‘रायः पोषम्. ’ अक्षरशः अर्थ ‘ धनाची अभिवृ-

यत्त्वे॒षया॑मा न॒दय॑न्त॒ पर्व॑तान्दि॒वो वा॑ पृ॒ष्ठं नर्या॒ अचु॑च्यवुः ।
विश्वो॑ वो अ॒ज्मन्भय॑ते॒ वन॒स्पती॑ रथी॒यन्ती॑व॒ प्र जि॑हीत॒ ओष॑धिः ॥ ५ ॥ १ ॥

यत् । त्वे॒षऽया॑माः । न॒दय॑न्त । पर्व॑तान् । दि॒वः । वा॒ । पृ॒ष्ठम् । नर्याः॑ । अचु॑च्यवुः ।
विश्वः॑ । वः॒ । अ॒ज्मन् । भ॒यते॑ । वन॒स्पतिः॑ । र॒थि॒यन्ती॑ऽइव । प्र । जि॒ही॒ते॒ । ओष॑धिः ॥ ५ ॥ १ ॥

---

## भाषायाम्.

५. यत् (=यदा) त्वेषयामाः (=दीप्तगमना) [मरुतः] पर्वतान् (=पर्ववतो मेघान्) नदयन्त (=नादयन्ति) वा (=अथवा) [यदा] नर्याः (=नृभ्यो हितास्) [ते] दिवो पृष्ठं (=द्युलोकस्यात्यन्तोत्तमं भागम्) अचुच्यवुः (=अचालयन्=चालयन्ति)—[तदा] [हे मरुतः], वो अज्मन् विश्वो वनस्पतिः भयते (=युष्माकं मार्गे सर्वोपि महावृक्षो भयात्कम्पते) [अपि च] [विश्वा] ओषधिः (=सर्वाप्योषधिः=सर्वा ओषधयो) रथीयन्तीव (=रथारूढेव सती) प्र जिहीते (=प्रकर्षेण स्वस्थानाद्गच्छति=प्रधावति) ॥

वेगवति रथे नीता ओषधिर्यथा त्वरया गच्छति तथा मरुतां गमने सति वायुनोत्पाटिता प्रेरिता च सा दृश्यत इति भावः ॥

रथीयन्तीव प्र जिहीत ओषधिरित्यत्र । तथौषधिः प्रियंगुव्रीह्यादिः प्रजिहीते प्रकर्षेण गच्छति । स्वस्थानादितस्ततश्चलतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । रथीयन्तीव । रथमात्मन इच्छन्ती स्त्री रथारूढेत्यर्थः । तादृशी स्त्रीव । सा यथा चलति तद्वत् । इति सायणः ॥

---

द्धि.' म्हणजे धन अथवा संपत्ति उत्तरोत्तर अधिक अधिक होत जाणें ही गोष्ट. 'रायः पोषः' हे शब्द ऋग्वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं आले आहेत, ते सर्व मंत्र पाहून आम्हीं भाषांतर केलें आहे. मोक्षमूलर या विद्वानांनीं 'धनाचें बाहुल्य,' म्हणजे बहुत धन, असा अर्थ केला आहे, त्याला वेदांत आधार दिसत नाहीं.

'पयानें'='पयसा.' म्हणजे मेघोदकानें; पण दुधासारिखें जें मिष्ट आणि पोषक मेघोदक तेणेंकरून, असें ध्वनित आहे.

वृत्तासाठीं 'उक्षन्ति अस्मै' असें वाचावें.

४. 'हे मरुतांनो, तुमचे घोडे आ-

५. जेव्हां तेजःपुंज गमनाचे [ मरुत् ] पर्वतांकडून गर्जना करवितात, अथवा [ जेव्हां ते ] मनुष्यहितकारी [ मरुत् ] द्युलोकाच्या पाठीला हालवून टाकितात, [ तेव्हां ]—[ हे मरुतांनो ], तुमच्या मार्गांत प्रत्येक महावृक्ष भयानें कांपतो, [ आणि प्रत्येक ] झुडूप रथावर घातल्याप्रमाणें धांवतें.

5. When they of the fiery paths have made the mountains roar, or [when] the humane [ Maruts ] have shaken the back of heaven—every lord of the forest trembles through fear on your way, [O Maruts], [every] plant flies as if carried on a chariot.

पल्या तेजानें सर्व आकाशादिक प्रदेश भरून टाकितात, आणि त्यांस जुंपण्याला सारथि लागत नाहीं, तर ते आपले आपणच रथाला जोडिले असतात. ते तुमचे घोडे मोठ्या झपाट्यानें धांवतात. आणि त्यांनीं ओढिलेल्या रथांत बसून जेव्हां तुम्ही जातां, तेव्हां तुमच्या वेगाला आणि झपाट्याला भिऊन सर्व भूतें आणि सर्व मोठमोठे वाडेहि थरथरां कांपतात. तुम्ही आपले भाले पुढें पसरून जेव्हां जात असतां, तेव्हां तुमचें गमन फार आश्चर्यकारक होय.'

'व्यापून टाकितात'=' अव्यत.' मोक्षमूलर हे 'रजांसि अव्यत.' म्हणजे 'मेघांला क्षोभविते झाले' असा अर्थ करितात. पण त्या अर्थाला एतद्देशीय प्रमाणाचा आधार आहे असें दिसत नाहीं. सायण प्रायः येथें आम्हीं केल्याप्रमाणें 'व्यापणें' 'वेष्टणें' इत्यादि अर्थ करितात, तो युक्त दिसतो.

'भाले'=' ऋष्टिषु.' सू. ३७ मं. २, सू. ६४ मं. ४८, सू. ८५ मं. ४ आणि टिपा पहा.

वृत्तासाठीं 'हर्मिआ' आणि 'प्रयतासु ऋष्टिषु' असें म्हटलें पाहिजे.

५. 'मरुत् जाऊं लागले म्हणजे पृथिवी, अंतरिक्ष आणि द्युलोक या त्रिलोकाला हालवीत आणि आपल्या मार्गावर विजेचा चकचकाट पाडीत जात असतात. ते जाऊं लागले म्हणजे मोठमोठे वृक्ष भयानें थरथरां कांपत असतात. आणि सर्व लहान लहान वनस्पति जमिनीवरून उपटून इतक्या वेगानें धांवतात कीं, त्या एका मोठ्या चपळ रथांत घालून नेल्याप्रमाणें दिसतात.'

'तेजःपुंज गमनाचे'=' त्वेषयामाः.' म्हणजे जे जात असतां मार्गावर विजांचा प्रकाश पाडीत पाडीत जात असतात.

'पर्वतांकडून'=' पर्वतान्.' म्हणजे

**यूयं न उग्रा मरुतः सुचेतुनारिष्टग्रामाः सुमतिं पिपर्तन ।**
**यत्रा वो दिद्युद्रदति क्रिविर्दती रिणाति पश्वः सुधितेव बर्हणा ॥६**

यूयम् । नः । उग्राः । मरुतः । सुऽचेतुना । अरिष्टऽग्रामाः । सुऽमतिम् । पिपर्तन ।
यत्र । वः । दिद्युत् । रदति । क्रिविःऽदती । रिणाति । पश्वः । सुधिताऽइव । बर्हणा ॥ ६ ॥

## भाषायाम्.

६. हे उग्राः ( =प्रबला ) मरुतः, अरिष्टग्रामाः ( =अहिंसितगणा ) यूयं नः (=अस्माकं ) सुमतिं (=शोभनबुद्ध्यात्मिकां भक्तिं ) सुचेतुना (=शोभनेन मनसा= अनुग्रहेण ) पिपर्तन (=पिपृत=पूरयत ) । यत्र (=यदा हि ) क्रिविर्दती (=? क्रविर्दती आममांसवदारक्तवर्णदन्तयुक्ता ) वः ( =युष्मत्संबन्धिनी ) दिद्युत् (=विद्युद्रूपा हेतिः ) रदति (=' लिखति मेघसंस्त्यायं '=मेघांश्छिनत्ति ) [ तदा सा ] सुधिता बर्हणेव (=सुष्ठु हिता प्रेरिता हेतिरिव) पश्वः रिणाति (=पशून् रिणाति=पशून् हिनस्ति)॥ क्रिविर्दती विक्षेपणशीलदन्ती विद्युत् हेतिः । इति सायणः ॥

ढग, अथवा मेघ. ' पर्वतांकडून गर्जना करवितात ' यावरून ते अंतरिक्षांतून जेव्हां जात असतात, असें विवक्षित आहे.

'द्युलोकाच्या पाठीला हालवून टाकितात '=' दिवः पृष्ठम् अचुच्यवुः.' म्हणजे मरुत् हे अत्यंत उंच असे जे स्वर्गाचे वरचे प्रदेश त्यांजवरून जाऊं लागले म्हणजे आपल्या वेगानें सर्व त्या प्रदेशांस जसे काय हालवून टाकितात. 'च्यु 'धातूचा 'हालविणें' असा अर्थ होतो याविषयीं याच मंडलाचें सू. १६८ मं. ४ आणि त्याजवरील भाष्य पाहा.

'[ प्रत्येक ] झुडूप रथावर घातल्याप्रमाणें धांवतें '=' रथीयन्तीव ओषधिः प्रजिहीते. ' ही उपमा समजावयास अवघड आहे. झुडूप रथावर घालून तो रथ मोठ्या वेगानें हाकित असल्यावर जसें मोठ्या त्वरेनें धांवतेंसें दिसतें त्याप्रमाणें मरुत् झपाट्यानें ज़ाऊं लागले म्हणजे लहान लहान झाडें आणि झुडपें आपोआप उपटतात आणि उडून जातात.

या मंत्रांतील पहिल्या अर्धात परोक्षनिर्देश असून उत्तरार्धात प्रत्यक्षनिर्देश असल्यामुळें पुरुषव्यत्यय झाला आहे त्याचीं उदाहरणें दुसऱ्या ठिकाणीं वेदांत पुष्कळ आहेत.

वृत्ताकरितां ' नर्या 'च्या जागीं ' नरिआ ' असें वाचावें लागतें.

६. हे प्रबळ मरुतांनो, ज्यांच्या गणाला कोणी उपद्रव करूं शकत नाहींत असे जे तुम्ही ते [ आम्हांवर ] कृपा करून आमची प्रार्थना पूर्ण करा. [हे मरुतांनो], जेव्हां तुमची विक्राळ दांतांची वीज [ मेघांला ] छेदिते, तेव्हां ती निशाण धरून फेकिलेल्या शस्त्राप्रमाणें पशूंचा चुराडा करिते.

6. Do you, O mighty Maruts, whose troops are never hurt [ by any one ], fulfil our prayer with favour. When your gory-toothed lightning cuts through [ the clouds ], it grinds all animals like a well-directed weapon.

---

६. 'हे बळवान् मरुतांनो, तुमची भयंकर वीज जेव्हां सुटते तेव्हां ती खालीं पडतांना मेघमंडळाला भेदून येते आणि भूमीवर आली म्हणजे पश्वादिकांस चिरून टाकिते. याप्रमाणें तुमचा पराक्रम आहे, यास्तव तुम्ही आमची प्रार्थना सफळ करा.'

'विक्राळ दांतांची'='क्रिविर्दती.' हा शब्द कठिण आहे. 'क्रिविः' हा शब्द 'क्रविः' (=हिरवें मांस) असा जो शब्द आहे, तद्रूप होय असें कितीएक पाश्चात्त्य विद्वानांस अनुसरून समजून भाषांतर केलें आहे. सायणांनीं केलेला अर्थ भाषेखालीं पहा.

'विक्राळ दांतांची' म्हणजे या ठिकाणीं हिरव्या मांसाप्रमाणें जिचे दांत आरक्त आहेत अशी, असें तात्पर्य आहे.

वृत्तासाठीं 'सुचेतुना । अरिष्टग्रामाः' असें म्हणावें लागतें.

प्र स्कम्भदेष्णा अनवभ्रराधसोऽलातृणासो विदथेषु सुष्टुताः ।
अर्चन्त्यर्कं मदिरस्य पीतये विदुर्वीरस्य प्रथमानि पौंस्या ॥ ७ ॥
प्र । स्कम्भऽदेष्णाः । अनवभ्रऽराधसः । अलातृणासः । विदथेषु । सुऽस्तुताः ।
अर्चन्ति । अर्कम् । मदिरस्य । पीतये । विदुः । वीरस्य । प्रथमानि । पौंस्या ॥ ७ ॥
शतभुजिभिस्तमभिह्रुतेरघात्पूर्भी रक्षता मरुतो यमावत ।
जनं यमुग्रास्तवसो विरप्शिनः पाथना शंसात्तनयस्य पुष्टिषु ॥ ८ ॥
शतभुजिऽभिः । तम् । अभिऽह्रुतेः । अघात् । पूःऽभिः । रक्षत । मरुतः । यम् । आवत ।
जनम् । यम् । उग्राः । तवसः । विऽरप्शिनः । पाथन । शंसात् । तनयस्य । पुष्टिषु ॥ ८ ॥

---

## भाषायाम्.

७. स्कम्भदेष्णाः (=" स्तम्भितदाना अविरतदाना ") अनवभ्रराधसः (=भ्रंशरहितधना ) अलातृणासः (= ? " अत्यर्थं दातारः ") सुस्तुताः (=सुष्ठूपासकैः स्तुताः ) [ एतादृशा ] [ मरुतः ] मदिरस्य पीतये (=मादनसाधनस्य मादकस्य सोमस्य पानाय=इन्द्रो यथा सोमं पिबति तथा ) विदथेषु (=यज्ञेषु ) अर्कम् अर्चन्ति (=इन्द्रस्तोत्रं गायन्ति ) । [ ते हि ] [ तस्य ] वीरस्य (=इन्द्रस्य ) प्रथमानि पौंस्या (=प्रथमानि पौंस्यानि=प्रथमकृतानि पराक्रमकर्माणि ) विदुः (=जानन्ति ) ॥

अलातृणासः । नकारस्य स्थाने लकारः । अनातृणास आतर्दनरहिताः । अथवा अलं पर्याप्तमातर्दनाः शत्रूणाम् । यद्वा अलमत्यर्थं दातारः फलानाम् । इति सायणः॥

८. हे मरुतः, यं [ जनं यूयम् ] आवत (=अप्रीणयत=प्रीणयथ ) तं शतभुजिभिः पूर्भिः (=शतगुणैर्नगरैः=शतगुणैः प्राकारैर् ) अभिह्रुतेरघात् (=कुटिलस्वभावस्य शत्रोः पापाद् ) रक्षत (=अरक्षत=रक्षथ ) । हे उग्राः (=तेजस्विनस् ) तवसः (=प्रबला ) विरप्शिनः (=महान्तो ) [ मरुतः ], यं जनं तनयस्य पुष्टिषु (=पुत्रपौत्राद्यपत्यस्य पोषणेषु विषयेषु) शंसात् पाथन (=अभिशंसनात् पालयथ=दोषात्पालयथ ) [ तं शतभुजिभिः पूर्भी रक्षथ ] ॥

७. ज्यांच्या देणग्या स्थिर होत, ज्यांचें धन अक्षय होय, जे अत्यंत उदार, [ आणि ] अत्यंत स्तविलेले [ असे जे मरुत्, ते ] यज्ञांत [ इंद्रानें ] मादकारक सोम प्यावा म्हणून त्याचें स्तोत्र गातात. [ कारण ] [ त्या ] वीराचे प्राचीन पराक्रम ते जाणतात.

८. हे मरुतांनो, तुम्ही ज्याला प्रसन्न होतां, त्याला घातकाच्या उपद्रवापासून शंभर वेढे असलेल्या नगरांच्या योगेंकरून संभाळीत असतां—हे तेजस्वी [ आणि ] प्रबळ [आणि] महान् [मरुत् ] हो, तुम्ही ज्या जनाला मुलांबाळांच्या पोषणाविषयीं दोषापासून रक्षितां [ त्याला तुम्ही संभाळितां ].

7. They whose gifts are everlasting, whose wealth is permanent, who are most liberal [ and ] who are highly praised, [ the Maruts] sing a hymn in sacrifices that [ Indra ] may drink the delightful Soma. For they know the first exploits of the hero.

8. With hundred-fold walls you protect from the injury of the wicked, O Maruts, him whom you have favoured—that man, O brilliant [ and ] powerful [ and ] great [Maruts], whom you [ wish to ] save from reproach in the feeding of [ his ] children.

---

७. यांत ऋषि असें कल्पितो कीं, मरुत् हे यज्ञांत प्रथम येतात आणि 'इंद्रानें तेथें येऊन मधुर सोमरस प्यावा म्हणून त्याची स्तुति गातात; इंद्राची स्तुति गाणें यांत त्यांस कांहीं कठिण नाहीं, कारण कीं, त्याणें अतिप्राचीन काळापासून काय काय पराक्रम केले ते त्यांस अवगत आहेत. मरुतांनीं स्तुति केल्यावर मग इंद्र यज्ञाप्रत येत असतो.'

'अत्यंत उदार' 'अलातृणासः.' हा शब्द कठिण आहे. आम्हीं सायणांनीं सुचविलेल्या अर्थांपैकीं एक घेतला आहे, तो भाषेखालीं पाहा.

ही ऋचा श्लोकाप्रमाणें सहज म्हणता येते:—

प्र स्कम्भदेष्णा अनवभ्रराधसः ।
अलातृणासो विदथेषु सुष्टुताः ॥
अर्चन्ति अर्कं मदिरस्य पीतये ।
विदुर्वीरस्य प्रथमानि पौंसिआ ॥

८. 'हे मरुतांनो, तुम्ही ज्यावर प्रसाद करावयास इच्छितां आणि ज्यांच्या मुलांबाळांचें संरक्षण करावयास इच्छितां, त्याला तुम्ही शेकडो वेढे असलेल्या प्राकारांत ठेवून त्यास शत्रूपासून उपद्रव होऊं देत नाहीं.'

**विश्वा॑नि भ॒द्रा म॑रुतो॒ रथे॑षु वो मिथ॒स्पृध्ये॑व तवि॒षाण्याहि॑ता ।**
**अंसे॒ष्वा व॒: प्रप॑थेषु खा॒दयोऽक्षो॑ वश्च॒क्रा स॒मया॒ वि वा॑वृते ॥९॥**

विश्वा॑नि । भ॒द्रा । म॒रु॒त॒: । रथे॑षु । व॒: । मि॒थ॒स्पृध्या॑ऽइव । त॒वि॒षाणि॑ । आऽहि॑ता ।
अंसे॑षु । आ । व॒: । प्रऽप॑थेषु । खा॒दय॑: । अक्ष॑: । व॒: । च॒क्रा । स॒मया॑ । वि । व॒वृ॒ते ॥ ९ ॥

---

यं जनं सुखिनं कर्तुं यूयमिच्छथ तं बहुगुणैः प्राकारैः शत्रुकृताद्दुःखोत्पादकात्कर्मणो यूयं संरक्षथ तस्य पुत्रपौत्रादीनां पोषणं च तेन सम्यग्यथा कृतं स्यात्तथा कुरुथेति भावः ॥

---

## भाषायाम्.

९. हे मरुतः, विश्वानि भद्रा (=विश्वानि भद्राणि=सर्वाणि कल्याणानि सुखानि) [अपि च] मिथस्पृध्येव तविषाणि (=परस्परं स्पर्धमानानीव बलानि) वो रथेषु (=युष्माकं रथेषु) आहिता (=आहितानि=स्थापितानि सन्ति) वः (=युष्माकम्) अंसेषु आ (=बाहुषु) प्रपथेषु [च] (=प्रपदेषु=पादाग्रेषु) खादयः (=कटकानि आभरणविशेषाः) [सन्ति]। वः (=युष्माकम्) अक्षः (=रथ्योक्षः) समया चक्रा वि ववृते (=चक्रैः सहैककालं विशेषेण गच्छति) ॥

मिथस्पृध्येव बलाधिक्यात्परस्परस्पर्धाविषयाणि तविषाणि बलानि अंसेषूक्तलक्षणान्यायुधानि वाहितानि। किं च वः प्रपथेषु। प्रगताः पन्थानो येषु विश्रामस्थानेषु तानि प्रपथानि। तेषु खादयः खाद्यानि भक्ष्याण्याहितानि। यद्वा प्रगतः पन्था यैस्तेषु पादाग्रेषु खादयः स्थिरा आभरणविशेषा आहिताः। किं च वोऽक्षो युष्मत्संबन्धी रथ्योऽक्षश्चक्रा तत्रोपनिबद्धानि चक्राणि समया समीपे तेषां परिसरे वि ववृते। विशेषेण वर्तते। न कदाचिदपि चक्रेषु संलग्नो भवतीत्यर्थः। यस्मादेवं देवयजनगमनसाधनानि सन्ति तस्माच्छीघ्रमागच्छध्वमित्यभिप्रायः। इति सायणः ॥

---

'शंभर वेढे असलेल्या नगरांच्या योगेंकरून' = 'शतभुजिभिः पूर्भिः.' ऋ. ७. १५. १४ आणि त्यावरील सायणभाष्य पहा, (पुरी तद्रक्षासाधनभूतप्राकारादिर्वा पूरुच्यते). यावरून उघड होतें कीं, प्राचीन काळीं गांवाला अथवा नगराला चौफेर कोट असे इतकेंच नाहीं, तर त्याला एकाहून अधिक वेढे असण्याचीहि क्वचित् चाल असावी. दुसर असें सिद्ध होतें कीं, बहुतेक गांवांस

९. हे मरुतांनो, तुमच्या रथांवर सर्वे सुखें [ आणि ] परस्पर स्पर्धा जणुं करीत आहेत अशीं बळें घातलेलीं [ आहेत ]. तुमच्या दंडांत [ आणि ] पायांत कडीं [ आहेत ]. तुमचा आंस चाकांबरोबर चालतो.

9. All blessings, O Maruts, are in your chariots placed, [ and ] powers that are, as it were, striving with each other. Round your arms [ and ] feet are rings. Your axle moves quickly along with the wheels.

---

सांप्रत जसा प्राकार असतो तसाच प्राचीन काळीं असावा; कारण, अजून तरी खानदेशांत प्राकाराला अथवा गांवकुसवाला पूळ (उच्चार ' पूळ् ') =पूर् असेंच नांव आहे, तें अतिप्राचीन काळापासून चालत आलें आहे असें ' पूर् ' शब्दाचा जो प्राकारार्थी या मंत्रांत प्रयोग आहे, त्यावरून स्पष्ट होतें.

' दोषापासून रक्षितां '=' शंसात् पाथन. ' हें वाक्य चमत्कारिक आहे, पण त्याचा दुसरा अर्थ संभवत नाहीं. आपलीं मुलेंबाळें त्याच्यानें पोसवत नाहीं असा अपवाद होऊं देत नाहीं असें विवक्षित दिसतें.

या मंत्राच्या चवथ्या पादांत ' पाथन' असें मूळचें असतां वृत्तासाठीं म्हणून ' पाथना ' असें झालें आहे. हा मंत्र आलीकडील ( वंशस्थ ) वृत्ताप्रमाणें म्हटला तर ' पाथन ' यांतला न दीर्घ नसणें इष्ट आहे, असें असतां मुद्दाम ह्रस्वाचा दीर्घ केला आहे, यावरून हें दीर्घीकरण वृत्तासाठीं झालेलें नाहीं असें असेल एक, किंवा जगती छंद प्राचीन काळीं वंशस्थापेक्षां कांहीं फार भिन्न अशा रीतीनें म्हणत असतील असें एक दिसतें.

---

९. ' हे मरुतांनो, तुम्ही जाऊं लागलां म्हणजे तुमच्या रथांत सकळ सुखें आणि सकळ बळें—जीं परस्पर जणुं अगोदरच टक्कर मारीत आहेत तीं—घातलेलीं असतात. तुमच्या हातांत आणि पायांत कडीं असतात. आणि तुमचा आंस चाकांबरोबर फार जलद चालतो.'

' परस्पर स्पर्धा जणुं करीत आहेत अशीं बळें '=' मिथस्पृध्येव तविषा. ' बळांचा हा गुणच आहे, कीं तीं एकमेकांची स्पर्धा करीत असतात. तीं मरुत् उपासकांला देण्याकरितां आपल्या रथांत घालून नेत असतां, आणि तीं उपासकांच्या अंगीं प्रविष्ट होण्याचे अगोदरच एकमेकांबरोबर लढत आहेत असें ऋषि कल्पीत आहे.

' दंडांत [ आणि ] पायांत कडीं '=' अंसेषु आ प्रपथेषु खादयः.' म्हणजे

भूरींणि भद्रा नर्येषु बाहुषु वक्षःसु रुक्मा रंभसासों अञ्जयः ।
अंसेष्वेताः पविषु क्षुरा अधि वयो न पक्षान्व्यनु श्रियों धिरे॥१०॥२

भूरींणि । भद्रा । नर्येषु । बाहुषु । वक्षःऽसु । रुक्माः । रभसासः ।
अञ्जयः ।
अंसेषु । एताः । पविषु । क्षुराः । अधि । वयः । न । पक्षान् । वि ।
अनु । श्रियः । धिरे ॥ १० ॥ २ ॥

## भाषायाम्.

१०. [ मरुतां ] नर्येषु बाहुषु (=बलवत्सु भुजेषु) भूरीणि भद्रा (=बहूनि कल्याणानि ) [ सन्ति ] । वक्षःसु (=उरःस्थलेषु ) अञ्जयः (=व्यक्तानि ) रभसासः (=कान्तिमन्ति ) रुक्माः (=आभरणानि ) [ सन्ति ] । अंसेषु (=भुजमूलेषु ) एताः (=" शुक्लवर्णा मालाः ") [ सन्ति ] । पविषु अधि (=आयुधेषु ) क्षुराः (=क्षुरधाराः ) [ सन्ति ] । [ एवं ] वयो न पक्षान् [ व्यनुदधते ] (=पक्षिणः पक्षान् यथा धारयन्ति=प्रकटयन्ति ) [ तथा ] [ मरुतः ] श्रियो वि अनु धिरे (=उक्ता लक्ष्मीरनुक्रमेण विविधं धारयन्ति=प्रकटयन्ति ) ॥

पक्षिणो यथा स्वधृतान् पक्षान् प्रसार्य उत्पतन्ति मरुतोप्युक्ताभरणादिरूपा धृता लक्ष्मीः प्रसार्य तथा गच्छन्तीति भावः ॥

भुजांत आणि पायांत तोडे आहेत. दंडांत आणि पायांत तोडे घालण्याची चाल अजून प्रसिद्ध आहे. दंडांत घालावयाच्या कड्याला दंडकडें म्हणतात. 'प्रपथेषु' हें पद कठिण आहे खरें ( सायणभाष्य पहा ), पण आम्हांस वाटतें, सायणांनीं सुचविल्याप्रमाणें 'पादाग्र' हा अर्थ येथें घेतल्याशिवाय योग्य निर्वाह लागत नाहीं. मरुत् आपल्या पायांत आणि हातांत कडीं घालितात असें इतर मंत्रांतहि सांगितलें आहे. 'प्रपथेषु 'चा अर्थ 'रस्त्यावर' असा करितात त्याला ही अडचण दिसते कीं, तो शब्द 'अंसेषु आ वः' आणि 'खादयः' यांच्यामध्यें आहे, यावरून तो त्या अर्थी निदान येथें तरी शोभत नाहीं.

'तुमचा आंस चाकांबरोबर चालतो' =' अक्षो वश्चक्रा समया वि वावृते. ' म्हणजे तुमचा रथ जलद चालतो, अडखळत नाहीं, असा भावार्थ दिसतो.

वृत्तासाठीं ' तविषाणि आहिता, ' व ' अंसेषु आ ' आणि ' खादयो अक्षो ' असें म्हणावें लागतें.

१०. [ मरुतांच्या ] प्रतापी हातांत बहुत सुखें [ असतात ], वक्षःस्थळीं लखलखीत [ आणि ] स्वच्छ अलंकार [असतात], खांद्यांवर शुभ्र माळा [ असतात ]. [त्यांच्या] आयुधांला बारीक धारा [ असतात ]. पक्षी जसे पंख [पसरितात] तसे [ हे ] [ आपल्या] कांति पसरितात.

10. Many blessings [are] in [ their ] manly arms, brilliant [ and ] clear ornaments on [ their ] breasts ; fair garlands on [ their ] shoulders, sharp edges to [their] weapons. They hold [ their ] glories even as birds [ hold their ] wings.

१०. 'मरुतांच्या दंडांवर अनेक सुखें उपासकांला देण्याकरितां धारण केलेलीं असतात; त्यांच्या उरःस्थळीं लखलखीत आणि शोभिवंत आभरणें असतात; यांच्या गळ्यांत माळा असतात; आणि यांच्या शस्त्रांला वस्त्र्याप्रमाणें धारा असतात. या प्रकारेंकरून, पक्षी जसे आपले पक्ष पसरून उडतात, तसे मरुत् वर सांगितलेले शोभिवंत पदार्थ प्रगट करीत करीत अंतरिक्षांतून जात असतात ' असा भावार्थ आहे.

'लखलखीत [ आणि ]स्वच्छ अलंकार '=' रभसासः अञ्जयः रुक्माः.' सू. ६४ मं. ४ पहा.

'शुभ्र माळा '=' एताः. ' हा अर्थ आम्हीं सायणांस अनुसरून केला आहे. 'ठिपके ठिपके असलेल्या हरिणाचें कातडें ' असा मोक्षमूलर यांनीं अर्थ केला आहे, पण त्याला वेदांतील दुसरें प्रमाण सांपडतें असें दिसत नाहीं.

वृत्तासाठीं ' नरिएषु, ' 'अंसेषु एताः' आणि ' वि अनु ' असें वाचावें.

महान्तो॑ मह्ना वि॒भ्वो३॑ वि॒भूत॑यो दूरे॒दृशो॒ ये दि॒व्या इ॑व॒ स्तृभिः॑ ।
म॒न्द्राः सु॑जि॒ह्वाः स्वरि॑तार आ॒सभिः॒ संमि॑श्ला इन्द्रे॑ म॒रुतः॑ परि॒-
ष्टुभः॑ ॥ ११ ॥

म॒हान्तः॑ । म॒ह्ना । वि॒ऽभ्वः॑ । वि॒ऽभूत॑यः । दू॒रे॒ऽदृशः॑ । ये । दि॒व्याःऽ-
इ॑व । स्तृऽभिः॑ ।
म॒न्द्राः । सु॒ऽजि॒ह्वाः । स्वरि॑तारः । आ॒सऽभिः॑ । सम्ऽमि॑श्लाः । इन्द्रे॑ ।
म॒रुतः॑ । प॒रि॒ऽस्तुभः॑ ॥ ११ ॥

## भाषायाम्.

११. [ मरुतो ] मह्ना (=स्वमहिम्ना ) महान्तः [ सन्ति ] । [ अपि च ] विभ्वः (=प्रबला ) विभूतयः (=विविधैश्वर्योपेताश् ) [च सन्ति ] । ये [ मरुतः ] स्तृभिर्दिव्या इव दूरेदृशः [ सन्ति ] (=नक्षत्रैर्यथा दिव्या द्यावः सुप्रदेशा दूराद्दृश्यमाना भवन्ति तथा दूरदेशाद्दृश्यमानाः सन्ति) । मन्द्राः (=आनन्दकारिणः) सुजिह्वाः (=सुवचनसमर्था ) आसभिः स्वरितारः (=वदनैर्मधुरं शब्दयितारः ) परिष्टुभः (=परिष्टोभयुक्ताः=स्तोत्रैर्वेष्टिता ) मरुतः इन्द्रे संमिश्लाः (=इन्द्रेण सह सम्यग् मिश्रिताः संगताः=इन्द्रस्य सहाया ) [ भवन्ति ] ॥

११. मरुत् [ आपल्या ] महिम्यानें मोठे [ होत ], प्रबळ [ आणि ] ऐश्वर्यवंत [ होत ]; जे [ मरुत् ] नक्षत्रांनीं द्युप्रदेश [ दूरपर्यंत प्रकाशतात ] तसे दूरपर्यंत प्रकाशणारे [ होत ]. रमणीय, सुजिह्व, तोंडांनीं सुस्वर, [ आणि ] स्तोत्रांनीं वेष्टिलेले असे [ जे ] मरुत्, [ ते ] इंद्राला मिळून [असतात ].

11. [ The Maruts are ] great with [ their ] greatness; [ are ] mighty [and] fortunate; who shine from afar even as [ do ] the heavenly regions with the stars. Delightful, sweet-tongued, [ and ] singing sweetly with [ their ] voices [ and ] surrounded by praises, the Maruts [ are ] united with Indra.

११. 'नक्षत्रांनीं द्युप्रदेश......तसे' =' दिव्या इव स्तृभिः. ' म्हणजे नक्षत्रांच्या योगानें आकाशांतील आदी वरचे प्रदेश जसे अत्यंत दूर प्रकाशतात, तसे मरुत् आपल्या तेजांच्या योगानें मोठ्या अंतरावरून दृष्टीस पडतात. ही उपमा श्रुत्यन्तरींहि मरुतांस दिलेली आढळते. उदाहरणार्थः ' द्यावो न स्तृभिश्चितयन्त खादिनो ' इ० (=ज्यांच्या हातापायांत कडीं आहेत असे मरुत् नक्षत्रांनीं द्युप्रदेश शोभतात तसे शोभतात. ऋ. २. ३४. २).

'इंद्राला मिळून असतात '=' इन्द्रे संमिश्लाः. ' म्हणजे इंद्राशीं नित्य संगत असतात. नित्य इंद्राबरोबर फिरत असतात.

' स्तोत्रांनीं वेष्टिलेले '=' परिष्टुभः.' म्हणजे ज्यांच्या सभोंतालीं स्तोत्रें वेष्टून राहतात. हीं स्तोत्रें म्हणजे उपासकांनीं त्यांस अर्पिलेलीं जीं तीं होत, किंवा त्यांनीं इंद्रास अर्पावयाचीं जीं तीं होत असें मानिलें तरी चालेल.

' सुजिह्व '=' सुजिह्वाः. ' ' तोंडांनीं सुस्वर '=' आसभिः स्वरितारः. ' या दोन्ही विशेषणांचा अर्थ 'सुस्वर गाणारे' असा आहे. मरुत् सुस्वर गातात असें वेदांत सांगितलें आहे, याविषयीं सू. ८५ मं. २ आणि टीप पहा.

वृत्तासाठीं ' विभुओ, ' आणि ' दिविआ इव ' असें म्हणावें लागतें.

तद्वः सुजाता मरुतो महित्वनं दीर्घं वो दात्रमदितेरिव व्रतम् ।
इन्द्रश्चन त्यजसा वि ह्रुणाति तज्जनाय यस्मै सुकृते अराध्वम् ॥ १२

तत् । वः । सुऽजाताः । मरुतः । महिऽत्वनम् । दीर्घम् । वः । दात्रम् । अदितेःऽइव । व्रतम् ।
इन्द्रः । चन । त्यजसा । वि । ह्रुणाति । तत् । जनाय । यस्मै । सुऽकृते । अराध्वम् ॥ १२ ॥

---

## भाषायाम्.

१२. हे सुजाताः ( =शोभनजन्मानो=महोदारा ) मरुतः, तद् वो महित्वनं (=वक्ष्यमाणमेतद्युष्माकं माहात्म्यं ) [ भवति ] [ यद् ] वो दात्रम् अदितेर्व्रतमिव दीर्घं [ भवति ] ( =यद्युष्माकं दानम् अदितेरखण्डिताया निःसीमावकाशरूपाया एतन्नाम्न्या देवमातुः शासनं यथा विस्तीर्णं भवति तथा विस्तृतं भवति ) । [ अपि च ] यस्मै सुकृते जनाय (=यस्मै शोभनकर्मणे भक्ताय ) अराध्वं (=धनादिकमदत्त=अन्वगृह्णीत ) तत् (=तन्मनुष्योपरि कृतं वोऽनुग्रहम् ) इन्द्रश्चन त्यजसा वि ह्रुणाति (=इन्द्रोपि क्रोधेन न हिनस्ति ) ॥

दीर्घत्वे दृष्टान्तः । अदितेर्व्रतमिव । अदीनाया देवमातुर्भूम्या वा । व्रतमिति कर्मनाम । तद्यथा दीर्घमतिविस्तृतं तद्वत् । अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमित्यादिमन्त्रवर्णात् । किं च हे मरुतो यूयं यस्मै सुकृते शोभनयागादिकर्त्रे यजमानाय यदभिमतं धनमराध्वं तदिन्द्रश्च इन्द्रोपि त्यजसा त्यागेन न विह्रुणाति । ...... चनेत्ययं यद्यपि निपातद्वयसमुदायरूप एको निपातः तथाप्यवयवविभागेन चशब्दः समुच्चये नशब्दो निषेधेऽधिगन्तव्यः । इति सायणः ॥

१२. हे सुजात मरुतांनो, हें तुमचें माहात्म्य [ आहे ] कीं, तुमचें दान [ म्हटलें म्हणजे ] अदितीच्या शासनाप्रमाणें विस्तीर्ण होय. तुम्ही ज्या सुकर्मकारी जनाला प्रसन्न होतां त्याचें इंद्र सुद्धा आपल्या क्रोधानें वाईट करीत नाहीं.

12. That, O well-born Maruts, [ is ] your greatness, that your gift [is] extensive like the ordinance of Aditi. Even Indra does not hurt with [ his ] wrath that pious man whom you favour.

---

१२. 'हे मरुतांनो, तुमचा हा एक महिमा आहे कीं, तुम्हीं दिलेलें दान अदितीच्या शासनाप्रमाणें विस्तीर्ण असतें, आणि ज्या पुण्यशील मनुष्यावर तुम्ही, कृपा करितां त्याला स्वतः इन्द्रहि आपल्या क्रोधानें कांहीं उपद्रव करीत नाहीं.'

'सुजात'='सुजाताः.' सू. ८८ मं. ३ आणि टीप पहा.

'अदितीच्या शासनाप्रमाणें'='अदितेरिव व्रतम्.' अदिति म्हणजे निःसीम जीरू पृथिव्यन्तरिक्ष द्युलोकाची पोकळी, तद्रूप देवता. तिचें शासन म्हणजे तिचा अधिकार जेथें जेथें चालतो तें स्थान, अर्थात् तिचें राज्य तिच्या सारिखेंच निःसीम असावयाचें. तर त्याप्रमाणें मरुतांचें दान निःसीम होय असा भावार्थ विद्वन्मणि मोक्षमूलरांनीं काढिलेला खरा दिसतो. सायणांनीं केलेला अर्थ भाषेखालीं पहा. 'अदिति' या देवतेविषयीं सू. ७२ मं. ९ याजवरील टीप पहा.

'क्रोधानें'='त्यजसा.' ऋ. १०. ७९. ६ याजवरील सायणभाष्य पहा.

वृत्तासाठीं 'अराध्वम्'च्या जागीं 'अराधुअम्' असें म्हणावें लागतें.

m 2

तद्वो जामित्वं मरुतः परे युगे पुरू यच्छंसममृतास आवत ।
अया धिया मनवे श्रुष्टिमाव्यां साकं नरो दंसनैरा चिकित्रिरे ॥१३

तत् । वः । जामिऽत्वम् । मरुतः । परे । युगे । पुरु । यत् । शंसम् । अमृतासः । आवत ।
अया । धिया । मनवे । श्रुष्टिम् । आव्य । साकम् । नरः । दंसनैः । आ । चिकित्रिरे ॥ १३ ॥

## भाषायाम्.

१३. हे मरुतः, तत् (=एतद् वक्ष्यमाणं ) वः (=युष्माकं ) परे युगे (=अतिमहति कालेपि वर्तमानं ) जामित्वं (=जनविषये प्रेमाधिक्यं ) [ भवति ] यत् हे अमृतासः (=अमृताः=मरणरहिता ) [ मरुतः ], [ यूयं ] पुरु (=बहु यथा तथा बहूनां ) शंसम् (=आशासनं=स्तोत्रम् ) आवत (=अरक्षत=अपूरयत ) । अया धिया (=एतादृश्यानुग्रहात्मिकया बुद्ध्या ) मनवे श्रुष्टिम् आव्य (=मनुष्येभ्यः स्तोत्रं रक्षित्वा=मनुष्याणां स्तोत्रं सफलं कृत्वा ) नरः (=शूरा ) [ यूयं ] दंसनैः (=शूरकर्मभिः) साकं (=सर्वेपि युगपदेव) आ चिकित्रिरे (=सर्वतोज्ञायध्वं=सर्वतो ज्ञाता अभवत=सर्वप्रसिद्धा बभूव ) ॥

१३. हे मरुतांनो, हें तुमचें [ जनांविषयींचें ] अतिदीर्घकाळीं [ हि पोंहचणारें ] प्रेम [ होय ] कीं, हे अमर [मरुतांनो], [तुम्ही जनांची ] पुष्कळ प्रार्थना सफळ करीत असतां. तुम्ही ह्या [ अनुग्राहक ] बुद्धीनें मनुष्याची प्रार्थना पूर्ण करून शूर [ असे जे ] तुम्ही [ ते ] [ आपल्या ] पराक्रमांच्या योगानें सर्वत्र एकवट प्रसिद्धीस आलां आहां.

13. This [is] your kinsmanship [ with people ], O Maruts, [ reaching ] in distant time, that you, O immortal ones, have favoured the hopes of many. With such benevolence having favoured the prayer of man, you the brave ones have together become renowned through [ your ] valorous deeds.

---

१३. 'हे अमर मरुतांनो, तुमचें सकळ जनांविषयींचें प्रेम प्रसिद्ध आहे आणि तें अत्यंत चिरकाळींहि चालू राहणारें होय. तें हें कीं, तुम्ही पुष्कळ लोकांची प्रार्थना ऐकून घेत आलां आहां आणि तसें करून मनुष्यांची आशा पूर्ण करून शूर असे जे तुम्ही, ते शूर कर्मे ( पराक्रम ) करून सर्वजण मिळून एकदम सर्वत्र प्रसिद्धीस आलां आहां.'

'अति दीर्घकाळींहि [ पोंहचणारें ]'= 'परे युगे.' पाश्चात्त्य विद्वान् 'परे युगे' हे शब्द 'आवत'शीं घेऊन 'अतीते काले' ( यापूर्वी ) असा अर्थ करितात, पण 'पर' याचा अर्थ मागें गेलेला काळ नव्हे, पुढें येणारा काळ असा सायण सर्वत्र करितात. जर 'अतीत काळ' असा अर्थ होईल, तर मग अर्थ चांगला जुळेल खरा ('आजपर्यंत सफळ करीत आलां' असें भाषांतर करितां येईल) पण त्याला आधार आहे असें दिसत नाहीं.

'एकवट'='साकम्.' म्हणजे, सर्व मरुत् मिळून, मरुतांचा सर्व गण एकदम.

वृत्तासाठीं 'श्रुष्टिमाविआ' असें वाचावें लागतें.

येन दीर्घं मरुतः शूशवाम युष्माकेन परीणसा तुरासः ।
आ यत्ततनन्वृजने जनास एभिर्यज्ञेभिस्तदभीष्टिमश्याम् ॥ १४ ॥
येन । दीर्घम् । मरुतः । शूशवाम । युष्माकेन । परीणसा । तुरासः ।
आ । यत् । ततनन् । वृजने । जनासः । एभिः । यज्ञेभिः । तत् ।
अभि । इष्टिम् । अश्याम् ॥ १४ ॥
एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मान्दार्यस्य मान्यस्य कारोः ।
एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥१५॥३॥
एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयम् । गीः । मान्दार्यस्य । मान्य-
स्य । कारोः ।
आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयाम् । विद्याम । इषम् । वृजनम् ।
जीरऽदानुम् ॥ १५ ॥ ३ ॥

---

## भाषायाम्.

१४. हे तुरासो मरुतः (=क्षिप्रगामिनो मरुतो देवाः), येन (=यथा) युष्माकेन परीणसा (=युष्मत्संबन्धिना राया धनेन) [वयं] दीर्घं (=चिरकालं) शूशवाम (=अभिवृद्धा भवेम) यत् (=यथा च) [अस्माकं] जनासः (=जनाः पुरुषा) वृजने आ ततनन् (=ग्रामे=अस्माकं नगर आत्मानं विस्तारयेयुः=पुत्रपौत्राद्युत्पादनेन विस्तृता भवेयुस्) तत् (=तथा) एभिर्यज्ञेभिः (=एतैरस्माभिः क्रियमाणैर्यज्ञैर्) इष्टिम् अभि अश्याम् (=युष्माकं यजनं पूजनं व्याप्नुयां साङ्गं संपादयेम) ॥

येन परीणसा ॥ यद्यप्येतद्बहुनामसु पठितं तथापि यद्बहु तन्महदपि भवतीत्यत्र महदित्यर्थे गृह्यते ॥ महता युष्मदभिगमनेनैषणेन वा दीर्घमायतं सत्रादिरूपं कर्म शूशवाम । प्रवर्धयामः । किं च यत् येन चाभिगमनेनैषणेन वा जनासो जना अस्मदीया वृजने संग्राम आ ततनन् । सर्वतो विस्तारयन्ति । स्वसामर्थ्यैः संग्रामं जयन्तीत्यर्थः । तदिष्टिमेषणं गमनमेभिर्यज्ञेभिरिदानीं क्रियमाणैः स्तोत्रादिरूपैः पूजनैरभि आभिमुख्येनाश्याम् । व्याप्नुयाम् । इति सायणः ॥

१५. हे मरुतः, मान्यस्य (=माननीयस्य=प्रशस्तस्य) कारोः (=स्तोतुर्) मान्दार्यस्य (=एतन्नामकस्य उपासकस्य) एष स्तोमः (=इदं स्तोत्रम्) इयं गीः (=इयं च वाक् स्तोत्ररूपैव) वः (=युष्मदर्थं=युष्मदर्थं प्रार्पितोऽस्ति)। [अतः कारणाद्]

१४. हे वेगवंत मरुतांनो, तुमच्या विपुल संपत्तीच्या योगानें आमची अभिवृद्धि व्हावी म्हणून [ आणि ] आमच्या गांवीं लोक जिकडे तिकडे वाढावे म्हणून या यज्ञांच्या द्वारें तुमचें यजन आमच्या हातें होओ.

१५. हे मरुतांनो, प्रशस्त कवि मान्दार्य याचें हें स्तोत्र [आणि ] ही स्तुति तुम्हांला [ अर्पण केली आहे]. तुम्ही [त्याजकरितां] अन्न घेऊन या. आणि आम्हां स्वताहालाहि अन्न, बळ आणि लवकर संपत्ति मिळवून देणारा पुत्र, यांची प्राप्ति होओ.

14. That we may long prosper through your bounty, O swift Maruts, and that our people may spread about in our village, may we therefore accomplish your rite with these offerings.

15. This praise, O Maruts, [and] this hymn of the venerable poet Mândârya is [ offered ] unto you. Come you with food [ for him ]. And may we also obtain for ourselves food, strength, and a son that shall quickly make us rich.

१४. हा येथें सूक्ताचा उपसंहार होत आला. यास्तव ऋषि आपणास इष्ट असलेला वर मागतो आहेः—‘ हे मरुतांनो, तुम्ही आम्हांस प्रसन्न होऊन पुष्कळ धन द्यावें आणि तेणेंकरून आमची चिरकाळ अभिवृद्धि व्हावी म्हणून, आणि तुम्हीं आम्हांवर अनुग्रह करावा आणि तेणेंकरून आमची संतति वाढून आमचें नगर मोठें व्हावें म्हणून आम्ही हीं यज्ञहव्यें अर्पण करून तुमची उपासना करीत आहों, ती पूर्ण होओ.’

‘ वेगवंत ’=‘ तुरासः. ’ हें मरुतांचें सहजोक्ति विशेषण आहे. वायुरूप जे मरुत् ते वेगवंत खरोखरच होत.

‘ विपुल संपत्तीच्या योगानें ’=‘ परीणसा. ’ सायण सर्वत्र ‘बहु’ अथवा ‘मोठें’ असा अर्थ करितात, परंतु जेथें जेथें हा शब्द आला आहे ते सर्व मंत्र काढून पाहतां ‘ धन,’ ‘ वैभव ’ असा अर्थ होणार नाहीं असें म्हणवत नाहीं, आणि हा अथवा यासारिखाच अर्थ येथें इष्ट आहे.

‘ आमची अभिवृद्धि व्हावी म्हणून ’ =‘ येन शूशवाम.’ ऋ. ८. ३१. ३ आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा.

१५. हा मंत्र पूर्व सूक्ताच्या शेवटीं आला आहे, तेथें केलेलें आणि हें भा-

## सूक्तम् १६७.

अगस्त्य ऋषिः । आद्यैन्द्री । शिष्टा मरुद्देवताकाः । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

**सहस्रं त इन्द्रोतयो नः सहस्रमिषो हरिवो गूर्ततमाः ।**

**सहस्रं रायो मादयध्यै सहस्रिण उप नो यन्तु वाजाः ॥ १ ॥**

सहस्रम् । ते । इन्द्र । ऊतयः । नः । सहस्रम् । इषः । हरिऽवः । गूर्तऽतमाः ।

सहस्रम् । रायः । मादयध्यै । सहस्रिणः । उप । नः । यन्तु । वाजाः ॥ १ ॥

---

[ यूयं तस्य मान्दार्यस्यार्थम् ] इषा आ यासीष्ट (=अन्नेन सह आगच्छत ) । वयां (=वयमपि ) तन्वे (=आत्मार्थम् अस्माकमर्थे ) इषम् (=अन्नं ) वृजनं (=बलं ) जीरदानुं (=क्षिप्रदानं ) [ वीरं=पुत्रं च ] विद्याम (=लभेमहि ) ॥

---

### भाषायाम्.

१. हे इन्द्र, ते सहस्रम् ऊतयः ( =तव सहस्राणि रक्षणानि=त्वत्कर्तृकाः सहस्रं प्रसादा ) नः (=अस्मान् ) [ उप यन्तु=आयान्तु ] । हे हरिवः ( =हरिवन्=हरिद्वर्णाश्वयुक्तेन्द्र ), [ तव ] गूर्ततमाः (=अतिशयेन स्तुताः ) सहस्रं ( =सहस्रसंख्याका ) इषः (=अन्नानि=अन्नादिसंपदः ) [ अपि च ] सहस्रं रायः (=सहस्राणि धनानि ) [ अपि च ] सहस्रिणः (=सहस्रसंख्याका ) वाजाः (=अश्वा=अश्वादयः पशवः ) मादयध्यै नः उप यन्तु (=मादयितुं प्रमोदयितुम् अस्मान् प्राप्नुवन्तु ) ॥

सहस्रम् अपरिमिता इत्यर्थः । ...... सहस्रं रायः अपरिमितानि धनानि मणिमुक्तादीनि ...... वाजा गमनवन्तश्चतुष्पाद्रूपाः पशवः । इति सायणः ॥

---

षांतर एकच आहे. याजकरितां टिपांसाठीं वगैरे त्या मंत्रावरील भाषांतर पहावें. जसें त्या मंत्रावरील भाष्यांत तसेंच येथेंहि सायणाचार्य ' मान्दार्य ' हें विशेषनाम न समजतां त्याचा अर्थ विशेषणार्थी करितात. याचें कारण प्रायः असें दिसतें कीं, हें सूक्त अगस्त्य ऋषीचें आहे अशी प्रसिद्धि आहे तेव्हां सूक्तान्तीं मान्दार्याचा निर्देश कसा होईल हा संशय सायणादिकांस आला असावा.

## सूक्त १६७.

ऋषि—अगस्त्य. देवता—मरुत् ( पहिली ऋचा मात्र इंद्राविषयीं आहे. परंतु दहावीहि पहा), वृत्त–त्रिष्टुभ्.

१. हे इंद्रा, तुझे सहस्र प्रसाद, [ आणि ] हे पीताश्व [ इन्द्रा ], तुझ्या ज्या अत्यंत प्रशस्त सहस्र अन्नसंपत्ति, त्या सहस्र संपदा [ आणि ] सहस्र घोडे आनंद करण्यासाठीं आम्हांप्रत येओत.

## Hymn 167.

To the *Maruts,* except the first verse which is addressed to *Indra,* ( see also verse 10, however). By *Agastya.* Metre—*Trishṭubh.*

1. May thy thousand favours, O Indra, [ and ] O Lord of the tawny horses, [ thy ] thousand highly renowned comforts, [ thy ] thousand riches [ and ] [ thy ] thousands of horses come unto us for our delight.

---

१. ' पीताश्व '=' हरिवः. ' इंद्राचे घोडे पिवळे असतात याविषयीं प्रसिद्धि आहेच. सू. ३३ मं. ५ याजवरील टीप पाहा.

ज्या मंत्रांत 'तुझ्या' आणि 'तुझे' असे शब्द आहेत त्यांचा अर्थ असा आहे कीं, जे प्रसाद, ज्या संपत्ति वगैरे तूं आपल्या भक्तांस देत असतोस त्या.

' आनंद करण्यासाठीं आम्हांप्रत येओत '=' मादयध्यै उप नः यन्तु. ' म्हणजे आम्हांस प्राप्त होओत, आणि आम्हास आनंदित करोत.

पहिल्या पादांत ' इन्दर ऊतयो, ' आणि तिसऱ्यांत ' सहस्सरं राअयो ' असें म्हणावें लागतें. दुसऱ्या पादांत ' हरिवः' बद्दल 'हर्वः' असें न वाचिलें तर अकरा अक्षरांबद्दल बारा अक्षरें होतील.

आ नोऽवोभिर्मरुतो यान्त्वच्छा ज्येष्ठेभिर्वा बृहद्दिवैः सुमायाः ।
अध यदेषां नियुतः परमाः समुद्रस्य चिद्धनयन्त पारे ॥ २ ॥

आ । नः । अवःऽभिः । मरुतः । यान्तु । अच्छ । ज्येष्ठेभिः । वा । बृहत्ऽदिवैः । सुऽमायाः ।
अध । यत् । एषाम् । निऽयुतः । परमाः । समुद्रस्य । चित् । धनयन्त । पारे ॥ २ ॥

---

## भाषायाम्.

२. सुमायाः (=सुप्रज्ञायुक्ता) मरुतो ज्येष्ठेभिः (=ज्येष्ठैः=महत्तमैर्) बृहद्दिवैर्वा (=महादीप्तियुक्तैश्च) अवोभिः (=रक्षाप्रकारैः) [सह] नः अच्छ आ यान्तु (=अस्मान् प्रत्यागच्छन्तु) अध यत् (=यतः कारणात् खलु) एषां (=तेषां मरुतां) परमाः (=उत्कृष्टा) नियुतः (=अश्वाः) समुद्रस्य चित् पारे (=समुद्रस्यापि परस्मिंस्तीरे) धनयन्त (=गन्तुं शक्नुयुः) ॥

यतः कारणात् मरुतां नियुन्नामका अश्वा लौकिकाश्वविलक्षणाः सन्तः समुद्रस्याप्यपरतीरे गन्तुं शक्नुवन्ति अतः कारणात् ते मरुतो बहुभिः शोभनैस्तेजस्विभिश्च रक्षाप्रकारैः सह अस्मान् प्रति शीघ्रमागच्छन्त्विति भावः ॥

वाशब्दः समुच्चये । आगमने कथमेषां सामर्थ्यमित्यत आह । अथ अथैषां मरुताम् ...... । तस्माद्रक्षणैर्धनैश्चायान्त्वित्यर्थः । इति सायणः ॥

२. परम मेधावी मरुत् अत्यंत श्रेष्ठ आणि अतिशयेंकरून तेजस्वी अशा प्रसादांसहित आम्हांप्रत येओत, कारण कीं, त्यांचे उत्कृष्ट घोडे समुद्राच्याहि पार धांवूं शकतात.

2. May the wise Maruts come towards us with [their] excellent and most brilliant protections, since their excellent horses can run even across the ocean.

२. यांत ऋषि म्हणतो कीं, 'मरुतांचे नियुत् या नांवाचे घोडे लौकिक घोड्यांप्रमाणें केवळ जमिनीवरून चालणारे नव्हेत, तर समुद्रावरूनहि उडून जाणारे होत, त्यापेक्षां ते मरुतांला सहज येथें घेऊन येतील. यास्तव मरुत् आपल्या भक्तांचें संरक्षण करण्याचे जे अनेक प्रकार, त्यांसहित आम्हांप्रत येओत.'

'त्यांचे घोडे'=' नियुतः.' जसे इंद्राचे 'हरी' तसे मरुतांचे 'नियुत्.' तथापि नियुत् हें नांव वायु, इंद्राग्नी वगैरे देवांच्या घोड्यांसहि लाविलेलें आढळतें.

'धांवूं शकतात'=' धनयन्त.' ऋ. ४. ३. १२ आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा.

वृत्तासाठीं 'यान्तु अच्छा' असें म्हणावें.

**मिम्यक्ष येषु सुधिता घृताची हिरण्यनिर्णिगुपरा न ऋष्टिः ।**
**गुहा चरन्ती मनुषो न योषा सभावती विदथ्येव सं वाक् ॥३॥**

मिम्यक्ष । येषु । सुऽधिता । घृताची । हिरण्यऽनिर्निक् । उपरा । न । ऋष्टिः ।
गुहा । चरन्ती । मनुषः । न । योषा । सभाऽवती । विदथ्याऽइव । सम् । वाक् ॥ ३ ॥

---

## भाषायाम्.

३. येषु [ मरुत्सु ] उपरा न ऋष्टिः (=समीपे वर्तमाना ऋष्टिरिव ऋष्टिनामकं मरुतामायुधं यथा तेषां हस्ते भवति तद्वत् ) सुधिता (=सुष्ठु हिता=सम्यक् स्थापिता=सुशोभना ) घृताची (=घृतं मेघोदकमञ्चन्ती=मेघोदकाढ्या ) हिरण्यनिर्णिक् (=सुवर्णरूपोपेता ) [ रोदसी=मरुतां भार्या माध्यमिका वागित्यभिहिता विद्युद्रूपा ) मिम्यक्ष (=संगता भूतास्ति ) [ या रोदसी ] गुहा चरन्ती मनुषो योषा न (=गुप्तं यथा तथा निगूढा गच्छन्ती कस्यचिन्मनुष्यस्य स्त्रीव स्त्रीसदृशी ) [ तथैव ] विदथ्या वागिव सभावती (=यज्ञसंबन्धिनी सभ्या सभायामागच्छन्ती वाग्रूपा स्त्रीव स्त्रीसदृशी सती ) सं[मिम्यक्ष ] ( =मरुद्भिः सह सदैव संगता भवति ) [ ते मरुत आयान्त्विति पूर्वेण संबन्धः ] ॥

अत्रेदमुक्तं भाति । रोदसी नाम प्रसिद्धा मरुतां स्त्री । सा च विद्युद्रूपा । तथात्वे सति सा सुधिता सुष्ठु प्रेरिता भवति । मेघवृष्टिकारित्वेन च मेघोदकपयआढ्या भवति । स्वभावतश्च हिरण्यरूपा भवति । एवं सती उपरा ऋष्टिर्न सदैव मरुतां समीपे वर्तमाना तेषां ऋष्टिरायुधमिव सदासंगमनवती भवति । सा च कदाचिद्दृष्टिगोचरा कदाचिच्च अदृष्टिगोचरा भवति । यदा तु अदृष्टिगोचरा भवति तदा सा गृहे निगूढा वर्तमाना कस्यचिन्मनुष्यस्य युवतिरिव दृश्यते यदा च दृष्टिगोचरा भवति तदानीं यज्ञेषूच्चार्यमाणस्तुतिरूपा स्त्री यथा सभायां गच्छन्ती भवति तद्वद्दृश्यत इति ॥

मिम्यक्ष येष्वित्यत्र मिम्यक्ष येषु रोदसी नु देवी ...... श्रुत्वा हवं मरुतो यद्ध याथ भूम रेजन्ते अध्वनि प्रविक्ते ( ऋ. ६. ५०. ५ ) इत्यवधेयम् ॥

दूरान्वया खलु दुर्बोधार्था चेयमृक् । सायणेनापि कथं कथमपि व्याख्याता । तदेवम् ॥

सुधिता सुष्ठु निहिता सुष्ठु हिता वा लोके घृताची घृतं क्षरणशीलमुदकमञ्चन्ती

३. ज्या मरुतांबरोबर सुंदर, घृताढ्य [आणि] सुवर्णवर्ण [रोदसी] सदैव हातीं असलेल्या बरचीप्रमाणें जोडिलेली असते. [जी रोदसी] मनुष्याच्या अदृष्ट फिरणाऱ्या तरुण स्त्रीप्रमाणें [आणि] सभेंत शोभणारी जी यज्ञवाणी तिजप्रमाणें होय.

3. Maruts—with whom [their consort] Rodasî is united, perfect, rich in milky rain-water [and] of golden colour, like a spear at hand; Rodasî, [united] like the youthful wife of a man walking in secret, [and] like the sacrificial Praise delighting in company.

---

३. मरुत् येओत असें वर सांगितलें. आतां म्हणतो, 'ज्या मरुतांबरोबर त्यांची विद्युद्रूप रोदसी या नांवाची स्त्री त्यांच्या हातांत असलेल्या शस्त्राप्रमाणें सदैव चिकटलेली जणुं असते. जी रोदसी योजिलेल्या लक्ष्यावर बिनचूक पडणाऱ्या शस्त्राप्रमाणें सुंदर, लोकांला मेघोदक उत्पन्न करून देणारी, आणि सुवर्णाच्या कांतीची होय; आणि ती केव्हां केव्हां यज्ञसभेंत येणाऱ्या देवस्तुतिरूप स्त्रीप्रमाणें दृष्टोत्पत्तीस येणारी, आणि केव्हां केव्हां घरांतच फिरणाऱ्या एकाद्या मानवी स्त्रीप्रमाणें दृष्टीस न पडणारी अशी असते.'

'सुंदर'='सुहिता.' 'सुहित' या पदाचा बिनचूक रीतीनें लक्ष्यवेध करणारें (शस्त्र) असा अर्थ होतो. तेव्हां 'ऋष्टि' आणि 'रोदसी' या दोघांस लागे अशा रीतीनें याचें मराठींत भाषांतर करणें कठिण आहे. परंतु रोदसी म्हणजे तरी विद्युद्रूप आहे त्यापेक्षां लक्ष्यवेध करी अशा रीतीनें प्रेरिली जाणारी असाच दोहीं ठिकाणीं अर्थ इष्ट आहे, हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे.

'घृताढ्य'='घृताची.' म्हणजे, मेघभेदन करून तुपासारिखें चिक्कण आणि पुष्टिकारक जें मेघोदक तें प्राप्त करून देणारी.

'सुवर्णवर्ण'='हिरण्यनिर्णिक्.' हें विशेषण विजेला चांगलें शोभतें यांत विशेष सांगणें नलगे.

'सदैव हातीं असलेल्या बरचीप्रमाणें'='उपरा न ऋष्टिः.' 'ऋष्टि' म्हणून भाल्यासारिखें मरुतांच्या हातीं सदैव राहणारें एक शस्त्र. सू. ३७ मं. २, सू. ८५ मं. ४ आणि टिपा पहा.

'अदृष्ट फिरणाऱ्या तरुण स्त्रीप्रमाणें'='गुहा चरन्ती ...न योषा.' म्हणजे बाहेर सभेंत वगैरे न येतां घरांतले घरांत राहते अशी जी एकाद्या मनुष्याची पत्नी ती जशी तशी.

'सभेंत शोभणारी यज्ञवाणी'='सभावती विदथ्या वाक् इव.' यज्ञवाणी म्हणजे यज्ञांत देवस्तुतिरूपानें उच्चारिली जाणारी जी वाचा ती होय. तीच कोणीएक स्त्री. ती सभेमध्यें जाणारी खरीच, कारण कीं, यज्ञांत गाइली जाणारी देवस्तुति यज्ञोत्सवाच्या वेळीं जमलेल्या

परा शुभ्रा अयासो यव्या साधारण्येव मरुतो मिमिक्षुः ।
न रोदसी अप नुदन्त घोरा जुषन्त वृधं सख्याय देवाः ॥ ४ ॥

परा । शुभ्राः । अयासः । यव्या । साधारण्याऽइव । मरुतः । मि-मिक्षुः ।
न । रोदसी इति । अप । नुदन्त । घोराः । जुषन्त । वृधम् । स-ख्याय । देवाः ॥ ४ ॥

---

हिरण्यनिर्णिक् हितरमणीयरूपा । निर्णिगिति रूपनाम । एवंरूपा ऋष्टिर्विद्युदाख्या-युधविशेषो वा । उपरा न मेघमालेव येषु मरुत्सु संमिम्यक्ष । म्यक्षतिर्गतिकर्मा । सं-गताभूत् मेघपङ्क्तिविद्युताविमे अपि संगते इत्यर्थः । मेघपङ्क्तिर्विद्युच्चोभे दृष्टान्तेन विशेष्येते । गूहा निगूढा गुहायां वान्तरिक्षे चरन्ती । तत्र दृष्टान्तः । मनुषो न योषा । मनुष्यस्य परिवृढादेर्महिषीवत् । सा यथा सुवेषान्तःपुर एव मध्ये चरति तद्वत् । किं सर्वदैवमिति नेत्याह । सभावती । सभा जनसंघः । तद्वती वर्षकाल आविर्भव-न्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । विदथ्या वागिव । विदथो यज्ञः । तदर्हतीति विदथ्या प्रैषस्तोत्रादिरूपा वाक् । सा यथा यज्ञसभां प्राप्याविर्भवति तद्वत् । यद्वा विदथ्या वे-दनार्हा विवदमानयोर्वाक् । सा यथा भवति तद्वत् । सैवंरूपा येषु मिम्यक्ष ते मरु-तो देवयजनमागच्छन्त्वित्यर्थः । इति सायणः ॥

---

## भाषायाम्.

४. शुभ्राः (=शोभनालंकारयुक्ता ) अयासः (=गन्तारः=सततगमनशीला ) म-रुतः साधारण्येव (=साधारण्या स्त्रिया सहेव=समानयेव ) यव्या (=यव्यया युवत्या ) [ रोदस्या सह ] परा मिमिक्षुः (=प्रकर्षेण संगता अभवन् ) । घोराः (=शत्रुघातका ) [ मरुतः ] (=यतः कारणात् शत्रुघातिनस्तस्मात् ते ) रोदसी न अप नुदन्त (=रोदस्या नापानुद्यन्त=न त्यक्ता अभवन्=स्वीकृता अभवन् ) देवाः (=द्योतनशी-लाश्च ते ) वृधं [ रोदसीं ] सख्याय जुषन्त (=वर्धनकारिणीं कल्याणकारिणीं तां स-ख्याय मैत्र्यै असेवन्त=भुक्तवन्तः=तां कल्याणीं भुक्त्वा तया सह मित्रत्वं चक्रुः ) ॥

यथा लोके साधारण्यैकयैव स्त्रिया बहवो युवानः संगता भवन्ति तथा एकयैव रोदस्या संगता अभवन् । ते च यतो वीर्यवन्तस्तस्माच्चान् सा नात्यजत् । सा च यस्मात् कल्याणी तस्माच्चां तेपि नात्यजन् अपि तु तां भुक्त्वा तया सह सख्यं चक्रु-रिति भावः ॥

४. सततगामी [ आणि ] शोभायमान [ जे ] मरुत् [ ते ] साधारण स्त्रीशीं संगत झाल्याप्रमाणें त्या एक्या तरुणीशीं विशेषेंकरून संगत झाले. पराक्रमी [ मरुत् ] रोदसीनें टाकिले नाहींत, देदीप्यमान मरुत् त्या कल्याणीचा उपभोग करून तिजशीं सख्य संपादिते झाले.

4. The resplendent [and] impetuous Maruts united with the youthful [ Rodasî ] as with one common to many. The dreadful Maruts were not rejected by Rodasî, [ they ] the brilliant ones became fond of the delightful [ Rodasî ] for [ her ] friendship.

---

मंडळीपुढें गाइली जाण्यासाठीं येत असे.

परंतु वस्तुतः ही ऋचा फार कठिण आहे. 'रोदसी' म्हणून जी मरुतांची स्त्री तिचा अध्याहार येथें केला पाहिजे हें पुढच्या तीन ऋचांवरून स्पष्ट होतें. आणि ऋ. ६. ५०. ५ यांत 'मिम्यक्ष येषु रोदसी नु देवी' इ० आलें आहे, तेथें या मंत्राप्रमाणेंच शब्दरचना असून 'रोदसी' सांगितली आहे. ऋ. ५. ५६. ८ यांत, 'ज्या रथांत मरुतांबरोबर उदकदायिनी (?) रोदसी बसत असते, त्या मरुतांच्या रत्नधारी रथाला आम्ही इकडे बोलावितों' (रथं नु मारुतं वयं श्रवस्युम् आ हुवामहे । आ यस्मिन् तस्थौ सुरणानि बिभ्रती सचा मरुत्सु रोदसी) असें म्हटलें आहे. ऋ. ६. ६६. ६ यांत 'आणि या मरुतांबरोबर स्वप्रकाशिनी रोदसी बसत असते' (अध स्म एषु रोदसी स्वशोचिः ... तस्थौ) असें सांगितलें आहे. ऋ. १०. ९२. ११ यांत मरुतांबरोबर रोदसीचा निर्देश केला आहे. आणि ही रोदसी म्हणजे विद्युद्रूपी अथवा जिला माध्यमिका वाक् असें म्हणतात तद्रूपी होय असें 'स्वशोचिः' इत्यादि विशेषणांवरून उघड होतें.

वृत्तासाठीं 'विदथिएव' असें म्हणावें.

---

४. भावार्थः– 'एकाच स्त्रीशीं जसे पुष्कळ जण लागू असावे तसे सर्व मरुत् मिळून एक्या रोदसीशीं संगत झाले. ते पराक्रमी होते म्हणून रोदसीनें त्यांचा त्याग केला नाहीं, आणि ती कल्याण करणारी स्त्री होती म्हणून तिचा त्याग मरुतांनीं केला नाहीं, तर तिच्याशीं रममाण होऊन तिचें मित्रत्व संपादिते झाले.'

'साधारण'=' साधारण्या.' म्हणजे सर्वांशीं किंवा पुष्कळांशीं संगत होणारी जी तिजशीं.

'तरुणीशीं'=' युव्या.' 'युवा' पासून जसें यविष्ठ हें रूप होतें तसें हें झालें

**जोष॒द्यदी॑मसु॒र्या॑ स॒चध्यै॒ विषि॑तस्तुका रो॒दसी॑ नृ॒मणाः॑ ।**
**आ सू॒र्येव॑ विध॒तो रथं॑ गात्त्वे॒षप्र॑तीका॒ नभ॑सो॒ नेत्या ॥ ५ ॥ ४ ॥**

जोष॑त् । यत् । ई॒म् । अ॒सु॒र्या॑ । स॒चध्यै॑ । विषि॑तऽस्तुका । रो॒द॒सी । नृ॒ऽमनाः॑ ।
आ । सू॒र्याऽइ॑व । वि॒ध॒तः । रथ॑म् । गा॒त् । त्वे॒षऽप्र॑तीका । नभ॑सः । न । इ॒त्या ॥ ५ ॥ ४ ॥

---

रोदसा शब्देन रोदनस्वभावो रुद्रः । तस्य स्त्री रोदसीति केचिदाहुः । अपरे तु मरुतां स्त्रियो रोदसीति नामधेयमित्याहुः । अयमेव पक्षो युक्तः उत्तरत्रैवंव्यवहारात् ।

---

## भाषायाम्.

५. यद् (=यदा ) असुर्या (=असुरसंबन्धिनी=द्युसंबन्धिनी=दिव्या ) विषितस्तुका (=विप्रकीर्णकेशसंघा ) नृमनाः (=नृषु पुरुषेषु मरुत्सु रतीच्छारूपं मनो यस्याः सा ) रोदसी सचध्यै ई जोषत् ( =संगमनाय तं मारुतं गणमसेवत=रतीच्छया तं स्वीकृतवती ) [ तदा ] [ त्वेषप्रतीका ] [ सा ] विधतः (=परिचरतस्=तां स्तुवतो ) [ मरुत्संघस्य ] रथम् सूर्येव ( =सूर्या सवितुः कन्या यथाश्विनो रथं तथा ) त्वेषप्रतीका (=दीप्तवदना ) नभसो न इत्या (=सूर्यस्य गतिर्यथा सूर्यरथं तथा ) आ गात् (=आरूढवती ) ॥

विधत इति दुर्बोधम् । सायणाचार्यैरपि कथं कथमप्येव व्याख्यातं तत् । परिचरतो मरुत्संघस्य ...... । यागदेशं गन्तुं रथमारुह्य वा यज्ञमागच्छति । केव । विधतः सूर्यस्य रथं त्वेषप्रतीका सूर्येव सूर्यपत्नीव । यद्वा सूर्यस्य दुहिताश्विनो रथमिव । इत्यादि ॥

---

आहे असें आम्ही समजतों. ' मिश्रणशील ' असा जो अर्थ ' यु'धातूला अनुलक्षून सायण करितात, त्याचें तात्पर्य हेंच आहे; म्हणजे पर्यवसानीं त्याचा ' युवति' असाच अर्थ आहे.

' उपभोग करून तिजशीं सख्य संपादिते झाले '=' सख्याय ...... जुषन्त.' म्हणजे उपभोग केला आणि तेणेंकरून तिचें सख्य संपादिते झाले. अक्षरशः ' सख्यासाठीं उपभोग करिते झाले. '

' रोदसीनें टाकिले नाहींत '=' न रोदसी अप नुदन्त.' आम्हीं ' नुदन्त ' हें ' अनुद्यन्त ' अशा अर्थीं घेतलें आहे. त्याशिवाय दुसरा चांगला निर्वाह दिसत नाहीं.

९. जेव्हां दिव्य, विगलितकेश, आणि कामातुर रोदसी, संगमासाठीं मरुतांला स्वीकारिती झाली, तेव्हां [ दीप्तवदना ] सूर्या जशी [ अश्वींच्या रथावर ] [ अथवा ] सूर्याची दीप्तवदना गति जशी, तशी ती [ दीप्तवदना ] तिला भजणाऱ्या [ मरुद्गणा]च्या रथाप्रत आली.

5. When divine Rodasî of dishevelled hair [ and ] filled with passion for the Maruts, accepted these [Maruts] for union, she [ of the brightface ] mounted the chariot of the admiring [ troop of Maruts ] even as bright-faced Sûryâ [ mounted ] [ that of the As'vins ], even as the bright-faced motion of the sun [mounts the chariot of the sun ].

---

'कल्याणी '=' वृधम्.' हें येथें विशेषण आहे. ऋ. १०. ८९.१० आणि सायणभाष्य पहा.

वृत्तासाठीं पहिला चरण ' परा शुभ्रा अयासो यवीआ ' असें म्हणून चवथ्या पादांत ' सखिआय ' असें वाचलें पाहिजे.

---

५. ' मरुतांचा आपला समागम व्हावा असें इच्छून जेव्हां देदीप्यमान आणि इकडे तिकडे केश अव्यवस्थित पडले आहेत अशी आणि कामातुर झालेली रोदसी मरुतांस स्वीकारिती झाली, तेव्हां ती त्यांच्या रथावर येऊन बसली; तेव्हां ती सवित्याची कन्या सूर्या जशी अश्वींला वरून अश्वींच्या रथावर जाऊन बसली, अथवा सूर्याची गतिरूप स्त्री जशी सूर्याच्या रथावर जाऊन बसते, तशी ही रोदसी मरुतांस वरून त्यांच्या रथावर जाऊन बसली.'

' दिव्य, विगलितकेश, आणि कामातुर ' हीं विशेषणें विद्युद्रूप स्त्रीला योग्य आहेत यांत संशय नाहीं. सायण म्हणतात कीं, संभोगानें व्याकुळ झाल्यामुळें केश इकडे तिकडे पडले होते.

' सूर्या.' सू. ३४ मं. ५ याजवरील टीप पहा.

' गति '=' इत्या.' ही उपमा चमत्कारिक आहे. पण अर्थ असाच आहे यांत संशय नाहीं.

'[ तिला ] भजणाऱ्या [मरुद्गणा]च्या रथाप्रत '=' विधतो रथम्.' 'विधतः' हें पद येथें कठिण आहे. 'विधतः' याचा अक्षरशः अर्थ देवांचें परिचरण करणारा, पूजा करणारा जो त्याचा, असा आहे. पण येथें तसा जुळत नाहीं. 'विधतोः' असा पाठ कल्पिला तरी अश्वींला लागेल, पण त्यापासून कांहीं लाभ नाहीं.

**आस्थापयन्त युवतिं युवानः शुभे निमिश्लां विदथेषु पज्राम् ।**
**अर्को यद्वो मरुतो हविष्मान्गायद्गाथं सुतसोमो दुवस्यन् ॥ ६ ॥**

आ । अस्थापयन्त । युवतिम् । युवानः । शुभे । निऽमिश्लाम् । विदथेषु । पज्राम् ।
अर्कः । यत् । वः । मरुतः । हविष्मान् । गायत् । गाथम् । सुतऽसोमः । दुवस्यन् ॥ ६ ॥

---

## भाषायाम्.

६. हे मरुतः, यद् (=यदा ) हविष्मान् (=हविर्युक्तः ) सुतसोमः ( =अभिषुतसोमः=सोमम् अभिषुतवान् ) दुवस्यन् (=परिचरन् ) वः (=युष्माकम् ) अर्कः (=स्तोता ) गाथं गायत् (=गाथम् अगायत्=युष्मत्स्तुतिम् उदचारयत् ) [ तदा ] युवानः (=नित्यतरुणाः=अजरा ) [ यूयं ] युवतिं (=नित्यतरुणीं ) निमिश्लां (=नितरां संबद्धाम्=अतिशयेन प्रियां ) पज्रां (=प्रबलाम् ) [एतादृशीं रोदसीं ] विदथेषु (=यज्ञेषु निमित्तभूतेषु सत्सु=यज्ञान् गन्तुं ) शुभे आ अस्थापयन्त ( =शोभायै रथे आरोहयत=रथे स्थापयित्वा विशेषेण शोभमाना बभूव ) ॥

इदमुक्तं भवति । हे मरुतः यदा रोदसी युष्मान् पतित्वेन वृतवती तदा यूयं यज्ञगमनेषु सत्सु तामपि वो रथे स्थापयित्वागच्छत न तु केवलं यूयमेवागच्छतेति ॥

प्रस्थापयन्तेति पुरुषव्यत्ययः सहनीयः वेदे तस्य व्यवहारात् ॥

---

सूर्याकडे, अश्वींकडे अथवा मरुद्गणाकडे लाविलें तरी हें विशेषण दुर्बोध आहे यांत संशय नाहीं.

वृत्रासाठीं ' असुरिआ ' असें पहिल्या पादांत, ' सूरिएव ' असें तिसऱ्या पादांत आणि ' नभसो न इत्या ' असें चवथ्या पादांत, म्हणावें लागतें.

६. हे मरुतांनो, जेव्हां तुमचा स्तोता हवि घेऊन [आणि] सोम काढून भक्तीनें स्तोत्र गाऊं लागला, तेव्हां अजर असे जे तुम्ही [मरुत्] ते अजर [आणि] प्रबळ [आणि] अत्यंत प्रिय [अशी जी] रोदसी [ति]ला यज्ञगमनार्थ रथावर बसवून शोभलां.

6. When your worshipper, O Maruts, with oblation [and] with extracted Soma worshipfully sang [his] hymn, you [who are] ever-youthful did gracefully mount [on your chariot], for [visiting] sacrifices, the ever-youthful, devoted [and] mighty [Rodasî].

६. 'हे मरुतांनो, जेव्हां रोदसीनें तुम्हांला वरिलें, तेव्हां तुमच्या कोणत्याहि उपासकानें तुम्हांकारणें हवि, सोम, आणि स्तोत्र हीं सिद्ध केल्यामुळें तुम्हांला त्या यज्ञाकडे जावयाचें होतें तेव्हां केवळ तुम्ही एकटे न जातां तिलाहि आपल्या रथांत घालून नेऊं लागलां, कारण ती तुम्हांसारिखीच नित्य तरुण, प्रबळ आणि प्रीति करणारी असून, ती बसल्यामुळें तुमच्या रथाला शोभा येऊं लागली.'

'रथावर बसवून शोभलां'=' शुभे आ अस्थापयन्त.' अक्षरशः 'शोभेसाठीं बसविते झाले,' म्हणजे बसविते झालां आणि तेणेंकरून शोभलां. या मंत्रांत द्वितीय आणि तृतीय पुरुष यांचा व्यत्यय आहे, त्याचीं उदाहरणें वेदांत अन्य ठिकाणीं आहेतच.

वृत्तासाठीं 'यद्वः' बद्दल 'यदुअः' असें म्हणून दोहोंचीं तीन अक्षरें केलीं पाहिजेत.

प्र तं विवक्मि वक्म्यो य एषां मरुतां महिमा सत्यो अस्ति ।
सचा यदीं वृषमणा अहंयुः स्थिरा चिज्जनीर्वहते सुभागाः ॥७॥

प्र । तम् । विवक्मि । वक्म्यः । यः । एषाम् । मरुताम् । महिमा । सत्यः । अस्ति ॥
सचा । यत् । ईम् । वृषऽमनाः । अहम्ऽयुः । स्थिरा । चित् । जनीः । वहते । सुऽभागाः ॥ ७ ॥

## भाषायाम्.

७. एषां मरुतां यो महिमा वक्म्यः (=स्तुत्यः=स्तोत्रयोग्यः) सत्यश्च (=सदा वर्तमानश्च) अस्ति तम् [ अहं ] प्र विवक्मि (=प्रकर्षेण वर्णयामि ) यद् ईं (=यतः कारणात् खलु ) वृषमनाः (=वीरमनोयुक्तः) अहंयुः (=अहंकारयुक्तः=वयं खलु बलिनः स्म इति भावयुक्तः) [ एष मरुद्गणः ] सुभागाः (=सुधनयुक्ताः ) स्थिरा चित् (=? स्थिराश्चित्=दृढतरपर्वतवदचला अपि ) जनीः ( =मातॄः मेघोदकरूपाः ) सचा वहते (=साकल्येन वहति=साकल्येनेतस्ततः स्वरथे लघुवस्तुवत् नयति ) ॥

स्थिरा चित् इति स्थिराश्चित् इत्यर्थे ऋगर्थलाभाय सहनीयम् इति नो मतम् । सायणस्तु उत्तरार्धं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे । कथमेषां महिमा प्राप्त इति उच्यते । यद्यस्मादीमेतेषां संबन्धिनी रोदसी वृषमणा वृष्ट्यादिवर्षणमनस्काहंयुरहंकारवती । जगदुपकारकर्त्री न कदाचिदस्तीत्यहंकारः । स्थिरा चित् । चिदिति पूजायाम् । अत्यन्तमविनश्वरा । ईदृशी देवी सुभागाः शोभनभाग्योपेता जनीर्जननशीलाः प्रजा वृष्ट्युत्पत्तीर्वा वहते । धारयति । वृष्टौ सत्यां सर्वे प्राणिन उत्पद्यन्ते । यस्मादेवं तस्मान्महिमास्ति । तं महिमानं स्तौमीत्यर्थः । इति ॥

७. या मरुतांचा जो स्तुत्य [ आणि ] खरा महिमा आहे, तो मी वर्णितों. [ तो हा ] कीं, वीरमनस्क [आणि] अभिमानी असा जो हा मरुद्गण तो दृढतर असलेल्याहि सुभाग्यशील मातांला आपल्याबरोबर घेऊन जात असतो.

7. I proclaim that greatness of these Maruts, which is deserving of praise [and] is great; viz. that this [troop of Maruts] [which is] noble-minded [and] proud carries with it even the firm mothers (rain-waters) that are rich.

---

७. 'महाधैर्यवान् आणि आपल्या बळाविषयीं अभिमानी असा जो मरुद्गण त्याचा महिमा असा आहे कीं मेघोदकरूपी ज्या जीवांच्या माता, त्या अंतरिक्षामध्यें मेघरूपानें पर्वतासारिख्या दृढतर असतांहि, त्यांला तो मरुद्गण हातांमध्यें घेऊन जावयाच्या एकाद्या हलक्या पदार्थाप्रमाणें सहज आपल्या रथांत घालून घेऊन जातो; हा जो ह्या मरुतांचा वर्णनीय आणि खरा महिमा, त्याचें मी वर्णन करितों,' असें तात्पर्य.

पण मरुतांविषयीं बहुतेक सूक्तें कठिण आहेत, आणि त्यांतीलच ही ऋचा होय. आम्हीं दिलेला अर्थ निघण्यासाठीं 'स्थिरा' याच्या ऐवजों 'स्थिराः' असा पाठ घेतल्याशिवाय निर्वाह नाहीं.

पूर्वार्धांत मरुतांविषयीं बहुवचनीं निर्देश असून उत्तरार्धांत गणापेक्षेनें एकवचनीं निर्देश आहे यांत नवें कांहीं नाहीं. सू. ६४ मं. १५ पहा. शिवाय, दुसरींहि उदाहरणें पूर्वीं आलीं आहेत.

या ऋचेंत 'स्थिर' असें जें विशेषण आहे, त्याचा अर्थ पुढच्या ऋचेंतील 'अच्युत' आणि 'ध्रुव' या विशेषणांसारिखाच आहे, आणि मेघोदकांला 'अच्युत' हें विशेषण लाविल्याचें उदाहरण ऋ. ६. ३१. २ आणि त्याजवरील भाष्यांत पहा.

'जनी' शब्दाचा अर्थ माता हा वेदांत प्रसिद्ध आहे. आणि माता हें विशेषण 'आपः' (मेघोदकें) यास पुष्कळ ठिकाणीं वेदांत लाविलेलें आढळतें. उदाहरणार्थ—'अर्षन्तु आपः जवसा वि मातरः' ऋ. ८. ८९. ४; ऋ. ८. ९६. १यांत 'अस्मै आपः मातरः सप्त तस्थुः,' ऋ. १०. १७. १० यांत 'आपः अस्मान् मातरः शुन्धयन्तु,' ऋ. १०. ६४. ९ यांत 'देवीः आपः मातरः सूदयित्न्वः' आणि ऋ. १०. ९१. ६ यांत 'तम् आपः अग्निं जनयन्त मातरः.' या उदाहरणांत 'मातरः' हें 'आपः' याच्या समागमें योजिलें आहे, परंतु 'आपः' हा शब्द नसतांहि 'मातरः' हें मेघोदकांचें वाचक ज्यांत आहे असेहि मंत्र आढळता-

**पान्ति मित्रावरुणावव्द्याच्चयत ईमर्यमो अप्रशस्तान् ।**
**उत च्यवन्ते अच्युता ध्रुवाणि वावृध ईं मरुतो दातिवारः ॥ ८ ॥**

पान्ति । मित्रावरुणौ । अवद्यात् । चयते । ईम् । अर्यमो इति । अप्रऽशस्तान् ।
उत । च्यवन्ते । अच्युता । ध्रुवाणि । ववृधे । ईम् । मरुतः । दातिऽवारः ॥ ८ ॥

## भाषायाम्.

८. [ हे मरुतः ], [ तव ] मित्रावरुणौ अर्यमो (=अर्यमा च ) [ इत्येते देवा ] अवद्यात् [ प्रशस्तान् ] पान्ति (=स्तुत्यान् जनान् गर्ह्याद् दोषाद् रक्षन्ति ) ईम् अप्रशस्तान् चयते (=ये अप्रशस्ता दुष्टा जनास्तान् नाशयन्ति) । उत (=अपि च) अच्युता (=अच्युतानि=अपतनशीलानि ) [ अत एव ] ध्रुवाणि (=अचलानि ) [ मेघोदकानि ] च्यवन्ते (=च्युतानि भवन्ति=वृष्टिद्वारा पतन्ति) । [ एवं सति ] हे मरुतः, दातिवारः ईम् ( =एष युष्माकं दत्तधनो गणः=युष्माकं यो दानशाली गणः स ) वावृधे (=ववृधे=जयति=प्रकर्षेण वर्तते ) ॥

मित्रावरुणावर्यमा चेत्येते देवा अपि मरुतामनुकूला भूत्वा तेषां महिमवर्धनार्थं दुर्जननाशसाधुत्राणवृष्टिकरणादीनि कर्माणि कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

वावृध इत्यादो सायणस्तु । कदेत्युच्यते । हे मरुतो युष्मदीय ईमयं कालो दातिवारः प्रदेयजलः खण्डितमेघो वा यदा ववृधे । वर्धते । तदा मित्रादयो देवा युष्मदनुकूलव्यापारेण जगद्रक्षन्तीत्यर्थः । यद्वा दातिवारो दत्तवरणीयहविर्लक्षणधनो यजमानो हे मरुतः ईमेनान् युष्मान्ववृधे वर्धयति यदा तदेत्यर्थः । इति ॥

दातिवार इति विशेषणं तु नित्यं मरुत्स्वेव प्रयुक्तं तथा वेदे दर्शनात् ॥

---

त. उदाहरणार्थः—ऋ. १. ९५. ४ यांत ' वत्सः मातृः जनयत स्वधाभिः;' ऋ. ९. ८६. ३६ यांत ' सप्त स्वसारः अभि मतरः ...... राजसे;' ऋ. ९. १०२. ४ ' जज्ञानं सप्त मातरः वेधाम् अशासत.' शिवाय ऋ. १०. ३५. २ आणि १०. १२३. ३ हेहि मंत्र पहा.

वृत्तासाठीं ' वक्मिओ,' आणि ' मरुतआं,' असें म्हणावें लागतें.

८. [ हे मरुतांनो ], मित्रावरूण आणि अर्यमा [ हे ] [ साधूला ] निंदेपासून रक्षितात आणि दुष्टांला दंडितात. आणि न पडणारीं व अचल अशींहि मेघोदकें पडतात. [ तर ] हे मरुतांनो, दानशाली असा जो तुमचा गण त्याचा महिमा मोठा होय.

8. Mitrâ and Varuṇa and Aryamâ preserve [the good ] from disgrace and punish the wicked. And those [ rain-waters ] fall, which do not fall and are firm. [Thus] [your] generous [ troop ], O Maruts, is victorious.

---

८. ‘ हे मरुतांनो, तुमचा महिमा इतका मोठा आहे कीं, मित्रावरूण आणि अर्यमा हे देव सुद्धा तुमच्या भक्तांस रक्षितात आणि तुमच्या निंदकांस शिक्षा करितात, आणि जमिनीवर न पडतां अंतरिक्षांतच पर्वतांप्रमाणें मेघरूपानें राहणारीं जीं उदकें तींहि भिऊन वृष्टि करूं लागतात.’

‘ साधूला ’=‘ प्रशस्तान्.’ या शब्दाचा अध्याहार ‘ अप्रशस्तान् ’ असा जो शब्द मंत्रांत आहे त्यापासून केला पाहिजे.

‘ दानशाली ’=‘ दातिवारः.’ दातिवार शब्द वेदांत तीन ठिकाणीं आला आहे आणि तिन्ही ठिकाणीं मरुतांचें विशेषण आहे.

‘ महिमा मोठा होय ’=‘ वावृधे.’ अक्षरशः ‘( गण ) मोठा आहे,’ ‘वाढलेला आहे.’

वृत्तासाठीं ‘ पान्ति ’ बद्दल ‘ पआन्ति ’ अथवा ‘ अवद्यात् ’ याबद्दल ‘अवदिआत् ’ असें म्हणावें.

नही नु वो मरुतो अन्त्यस्मे आरात्ताच्चिच्छवसो अन्तमापुः ।
ते धृष्णुना शवसा शूशुवांसोऽर्णो न द्वेषो धृषता परि ष्ठुः ॥९॥
नहि । नु । वः । मरुतः । अन्ति । अस्मे इति । आरात्तात् । चित् ।
शवसः । अन्तम् । आपुः ।
ते । धृष्णुना । शवसा । शूशुऽवांसः । अर्णः । न । द्वेषः । धृषता ।
परि । स्थुः ॥ ९ ॥
वयमद्येन्द्रस्य प्रेष्ठा वयं श्वो वोचेमहि समर्ये ।
वयं पुरा महि च नो अनु द्यून् तन्न ऋभुक्षा नरामनु ष्यात् १०
वयम् । अद्य । इन्द्रस्य । प्रेष्ठाः । वयम् । श्वः । वोचेमहि । सऽ-
मर्ये ।
वयम् । पुरा । महि । च । नः । अनु । द्यून् । तत् । नः । ऋभुक्षाः ।
नराम् । अनु । स्यात् ॥ १० ॥

---

## भाषायाम्.

९. हे मरुतः, अस्मे (=अस्माकं मध्ये ) [ केपि ] वः शवसः अन्तं (=युष्माकं बलस्यावसानं ) नहि नु अन्ति आरात्तात् चित् आपुः (=न सांप्रतं जानन्ति न दूरगते पूर्वस्मिन् काले वा जज्ञुः)—ते [ मरुतो ] [ हि ] धृष्णुना शवसा (=धर्षकेण बलेन ) शूशुवांसः (=अतिशयेन प्रवृद्धाः सन्तः) अर्णो न (=उदकप्रवाह इव ) द्वेषः (=द्विषः=शत्रून् ) धृषता (=सहसा ) परि स्थुः (=परिवेष्टयन्ति ) ॥

अन्ति अन्तिक आरात्ताच्चिद्दूरादपि । यद्वा चिदिति कुत्सायाम् । अत्यन्तदूरात् । ...... संनिधावसंनिधौ च न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । ...... । धृषता पराभिभावकेन सामर्थ्येन । इत्यादि सायणः ॥

वस्तुतस्तु धृषतेति क्रियाविशेषणम् ॥

१०. इन्द्रस्य प्रेष्ठाः (=अतिशयेन प्रिया) वयम् अद्य [तं वोचेमहि=तं स्तोतुं समर्था भूयास्म ] वयं समर्ये (=यज्ञे ) श्वः (=परस्मिन् दिने ) [ वोचेमहि=तं स्तोतुं समर्था भूयास्म ] । वयं पुरा [ काले ] [ तं ] महि (=प्रभूतं यथा तथा ) [ उक्तवन्तः स्तुतवन्तः स्म ] च (=अपि च ) नः (=अस्मदर्थम् ) अनु द्यून् (=दिने दिने=प्रतिदिनमितः परमपि ) [ वक्ष्यामहे=स्तोष्यामहे ] । तत् (=अतः कारणात् ) ऋभु-

९. हे मरुतांनो, तुमच्या बळाचा अंत आम्हांतून [कोणीहि] सांप्रतकाळीं [पावले] नाहींत आणि प्राचीनकाळींहि पावले नाहींत.—जाज्वल्य सामर्थ्यानें प्रचंड [असे जे हे मरुत्], ते पुराप्रमाणें शत्रूंला सहसा वेष्टून टाकितात.

१०. इंद्राचे अत्यंत आवडते [असे] आम्हीं आज [इंद्राला] स्तवूं, आम्ही उद्यां [इंद्राला] यज्ञांत स्तवूं. आम्ही आपणांकरितां पूर्वीं [इंद्राला] अत्यंत [स्तविलें आहे] आणि पुढेंहि प्रतिदिनीं [स्तवूं]. तर महान् [इन्द्र] सर्व मनुष्यांमध्यें आम्हांला प्रसन्न होओ.

9. Nor now nor in the distant past, O Maruts, have any of us reached the end of your power.—These [Maruts], invigorated by mighty power, hem in their enemies forcibly like a flood.

10. Most dear to Indra may we [praise him] to-day, may we praise [him] tomorrow in the sacrifice. We [have praised him] much before and [we will praise him] for our good from day to day. Therefore may the Great One be favourable to us of [all] men.

९. 'हे मरुतांनो, तुमचें बळ फार मोठें आहे, तेणेंकरून तुम्ही प्रचंड आहां आणि एकादा पूर जसा कोणाला तरी वेष्टून टाकितो आणि त्याला कोणत्या बाजूलाहि पळून जाण्याला मार्ग सोडीत नाहीं, तसे तुम्ही आपल्या शत्रूंला वेष्टून टाकितां. असें जें तुमचें बळ त्याची सीमा कोठपर्यंत आहे हें आम्हांतून कोणाला आलीकडेहि समजत नाहीं आणि पूर्वकालींहि कोणाला समजलेलें नाहीं.

'सांप्रत काळीं......आणि प्राचीन काळींहि'='अन्ति...आराचात् चित्.' अक्षरशः 'जवळ...आणि दूरहि' असा अर्थ आहे. पण अशा प्रकारचीं क्रियाविशेषणें जशीं स्थलाच्या अंतराला लागतात तशींच कालाच्याहि अंतराला लागतात, आणि तीं सर्व भाषांत लागतात.

वृत्रासाठीं 'अन्ति अस्मे' आणि 'शूशुवांसो । अर्णो' असें म्हणावें लागतें.

१०. ही ऋचा इंद्राविषयीं आहे. या सूक्ताच्या आरंभीं अनुक्रमणिकेंत पहिली ऋचा मात्र इंद्राविषयींची आहे असें सांगितलें आहे, पण दहावी सुद्धा इंद्राविषयींच आहे असें सांगणें अवश्य होतें. परंतु अनुक्रमणिकाकारांनीं तसें सांगितलेलें नाहीं.

'आम्ही इंद्राला अत्यंत प्रिय होऊं आणि अत्यंत प्रिय झाल्यानंतर आम्ही

**एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मान्दार्यस्य मान्यस्य कारोः ।**
**एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥११॥५॥**

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयम् । गीः । मान्दार्यस्य । मान्यस्य ।
कारोः ।
आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयाम् । विद्याम । इषम् । वृजनम् ।
जीरऽदानुम् ॥ ११ ॥ ९ ॥

---

क्षाः (=महान्) [इन्द्रो] नरां (=नराणां मनुष्याणां मध्ये) नः (=अस्मभ्यम्) [एव] अनु स्यात् (=अनुकूलो भवतु) ॥

वयं यथा प्रतिदिनमिन्द्रस्य प्रियतमा भवेम तथा भूत्वा च तं स्तूयाम अस्मान्स तथानुगृह्णात्वित्यर्थः ॥

---

## भाषायाम्.

११. हे मरुतः, मान्यस्य (=माननीयस्य=प्रशस्तस्य) कारोः (=स्तोतुर्) मान्दार्यस्य (=एतन्नामकस्योपासकस्य) एष स्तोमः (=इदं स्तोत्रम्) इयं गीः (=इयं च वाक् स्तोत्ररूपैव) वः (=युष्मदर्थं=युष्मदर्थे प्रार्पितोस्ति)। [अतः कारणाद्] [यूयं तस्य मान्दार्यस्यार्थम्] इषा आ यासीष्ट (=अन्नेन सह आगच्छत) वयां (=वयमपि) तन्वे (=आत्मार्थम् अस्माकमर्थे) इषम् (=अन्नं) वृजनं (=बलं) जीरदानुं (=क्षिप्रदानं) [वीरं=पुत्रं च] विद्याम (=लभेमहि) ॥

---

इंद्राला आज आणि उद्यां आणि प्रतिदिनीं स्तवूं असें होओ. आणि ज्यापेक्षां आजपर्यंत आम्ही नित्य इंद्राची फार सेंवा केली आहे आणि पुढेंहि करणार आहों, त्यापेक्षां तो सर्वांहून आम्हांला अधिक प्रसन्न होओ' असा भावार्थ.

'अत्यंत आवडते...स्तवूं'=' प्रेष्ठाः वोचेमहि.' हा जरी अक्षरशः अर्थ आहे, तरी तात्पर्य असें आहे कीं आम्ही इंद्राचे अत्यंत प्रिय असूं, आणि त्याची स्तुति गात राहूं असें घडो.

वृत्तासाठीं 'वयमदीअ इन्दरस प्रेष्ठा' असा पहिला चरण म्हणून दुसऱ्यांत 'समरीए' असें आणि चवथ्यांत 'नरां' बद्दल 'नरआम्' असें म्हणावें.

११. हे मरुतांनो, प्रशस्त कवि मान्दार्य याचें हें स्तोत्र [आणि] ही स्तुति तुम्हांला [अर्पण केली आहे]. तुम्ही [याजकरितां] अन्न घेऊन या. आणि आम्हां स [illegible]
व [illegible]
य [illegible]

11. This praise, O Maruts, [and] this hymn of the venerable poet Mândârya is [offered] unto you. Come you with food [for him]. And may we [illegible] r ourselves [illegible] and a son [illegible] ickly make

मंत्रावरील पा-

य [illegible]
भ [illegible]

एष वः स्तोमो॑ मरुत इ॒यं गीर्मा॑न्दा॒र्यस्य॑ मा॒न्यस्य॑ का॒रोः ।
एषा या॑सीष्ट त॒न्वे॑ व॒यां वि॒द्यामे॒षं वृ॒जनं॑ जी॒रदा॑नुम् ॥ ११ ॥ ५ ॥

ए॒षः । व॒ः । स्तोम॑ः । म॒रु॒त॒ः । इ॒यम् । गीः । मा॒न्दा॒र्यस्य॑ । मा॒न्यस्य॑ । का॒रोः ।
आ । इ॒षा । या॒सी॒ष्ट॒ । त॒न्वे॑ । व॒याम् । वि॒द्याम॑ । इ॒षम् । वृ॒जन॑म् । जी॒रऽदा॑नुम् ॥ ११ ॥ ९ ॥

) नः (=अस्मभ्यम्)

त्वा च तं स्तुयाम अ-

ोः (=स्तोतुर्) मान्दा-
र्) इयं गीः (=इयं च
) । [अतः कारणाद्]
आगच्छत) वयां (=व-
वृजनं (=बलं) जीर-
।

आहे कीं आम्ही इं-
य असूं, आणि त्याची
असें घडो.
यमदीअ इन्द्रस्य प्रेष्ठा’
वरण म्हणून दुसऱ्यांत
आणि चवथ्यांत ‘नरां’
’ असें म्हणावें.

११. हे मरुतांनो, प्रशस्त कवि मान्दार्य याचें हें स्तोत्र [आणि] ही स्तुति तुम्हांला [ अर्पण केली आहे ]. तुम्ही [ त्याजकरितां ] अन्न घेऊन या. आणि आम्हां स्वताहालाहि अन्न, बळ आणि लवकर संपत्ति मिळवून देणारा पुत्र, यांची प्राप्ति होओ.

11. This praise, O Maruts, [ and ] this hymn of the venerable poet Mândârya is [ offered ] unto you. Come you with food [ for him ]. And may we also obtain for ourselves food, strength and a son that shall quickly make us rich.

११. हा मंत्र सू. १६७ मं. १५ यांत आला आहे. त्या ठिकाणीं केलेलें भाषांतर आणि हें एकच असल्यामुळें टिपा वगैरे त्या ठिकाणच्या मंत्रावरील पाहाव्या.

## सूक्तम् १६८.

अगस्त्य ऋषिः । मरुतो देवता । अन्त्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः । शिष्टं सूक्तं जागतम् ॥

**यज्ञायंज्ञा वः समना तुतुर्वणिर्धियंधियं वो देवया उं दधिध्वे ।**
**आ वोऽर्वाचः सुवितायु रोदस्योर्महे ववृत्यामवसे सुवृक्तिभिः ॥ १**

यज्ञाऽयंज्ञा । वः । समना । तुतुर्वणिः । धियम्ऽधियम् । वः । देवऽयाः । ऊं इति । दधिध्वे ।
आ । वः । अर्वाचः । सुवितार्य । रोदस्योः । महे । ववृत्याम् । अवसे । सुवृक्तिऽभिः ॥ १ ॥

---

## भाषायाम्.

१. [ हे मरुतः ], यज्ञायज्ञा ( =यज्ञेयज्ञे=सर्वेषु यज्ञेषु ) तुतुर्वणिः ( =त्वरमाण उपासको) वः समना [ ध्यायति ] (=युष्मान् समाने काले भजते=युष्मान् युगपत्प्रत्येकस्मिन्यागे ससंभ्रम उपासकजनः सेवते ) । देवया उ धियंधियं (=प्रत्येकस्य देवगन्तोरुपासकस्य सर्वाः सेवाः=देवान् प्रति जिगमिषोरुपासकस्य सर्वाण्यपि भजनानि=सर्वेष्वपि स्थलेषु कृतानि भजनानि ) दधिध्वे (=यूयं धारयथ=यूयं गृह्णीथ ) । [ एवं सति ] रोदस्योः सुविताय महे अवसे (=द्यावापृथिव्योः कल्याणाय महते च रक्षणाय=द्यावापृथिव्यौ यथागत्य अस्माकं कल्याणं महद्रक्षणं च कुर्यातां तथा ) सुवृक्तिभिः वः अर्वाचः आ ववृत्याम् (=शोभनकृतैः स्तोत्रैर्युष्मान् अस्माकं समीप आवर्तयितुं तेभ्यस्तेभ्य उपासकेभ्य आनेतुं समर्थो भूयासम् ) ॥

अत्रेदमुक्तं भवति । हे मरुतः, सर्वेष्वपि यज्ञेषु सर्वेपि यजमाना युष्मान् युगपदेव सेवन्ते । तेषु तेषु स्थलेषु यूयं हविर्ग्रहणार्थं गमिष्यथ । अस्माकं यज्ञे च नागन्तुमनसो भविष्यथ । तदपि मया रचितैरेतैः सूक्तैर्युष्मान् अस्मद्यज्ञेहम् आनेतुं समर्थो भूयासम् । युष्मासु सत्सु ह्यागतेषु द्यावापृथिव्यावप्यागत्य नः कल्याणं महद्रक्षणं च करिष्यत इति ॥

रोदसीभ्यां कर्तव्याय रक्षणाय मरुतामाह्वानं वेदे मन्त्रान्तरेष्वपि दृश्यते । देवया इति षष्ठ्येकवचनं ॥

'वः' इति यूयमित्यर्थे । यद्वा वो धियंधियमिति योज्यम् ॥

## सूक्त १६८.

ऋषि—अगस्त्य. देवता—मरुत्. वृत्त—शेवटच्या तीन ऋचा त्रिष्टुभ् वृत्ताच्या आहेत, त्या खेरीज करून सर्व सूक्त जगती वृत्ताचें.

१. [ हे मरुतांनो ], प्रत्येक यज्ञांत [ उपासक जन ] तुम्हांला संभ्रमानें एकदम [भजत असतात]. प्रत्येक देवेच्छू उपासकाचें सर्व भजन तुम्ही ग्रहण करीत असतां. तरी [ हे मरुतांनो ], द्यावापृथिवींनीं [ येऊन ] [ आमचें ] कल्याण करावें म्हणून [ आणि ] मोठें संरक्षण करावें म्हणून स्तोत्रांच्या योगानें मी तुम्हांला इकडे आणूं शकेन असें होओ.

## HYMN 168.

To the *Maruts*. By *Agastya*. Metre—*Jagatî*, except the last three verses which are of the *Trishṭubh* metre.

1. In every sacrifice the alacrious worshipper [ worships ] you at the same time; you receive all the worship of every god-honouring [ man ]. Nevertheless ] may I with [my] well-composed hymns turn you hitherward, that Earth and Heaven may grant prosperity [ and ] great protection.

---

१. 'हे मरुतांनो, तुम्हांला सर्व यज्ञांत उपासक लोक मोठ्या संभ्रमानें एके काळीं भजतात; आणि देवलोकीं जाऊं इच्छिणारे सर्व उपासक जेथें जेथें भजन करितात तेथें तेथें तें तुम्ही ग्रहण करितां. तर हीं भजनें आणि ह्या उपासना ग्रहण करण्याकरितां तुम्ही दुसऱ्या ठिकाणीं गुंतलां असाल, तेथून हें आमचें स्तोत्र ऐकण्यास तुम्ही कदाचित् येणार नाहीं. तर हीं जीं मी स्तोत्रें म्हणत आहें, तीं तुम्हांस प्रविष्ट होओत, आणि तीं ऐकून तुम्ही त्या त्या उपासकांस सोडून आम्हांप्रत या, कीं जेणेंकरून द्यावापृथिवी ह्या आमचें कल्याण करितील आणि मोठें रक्षण करितील,' असें या कठिण मंत्राचें तात्पर्य आहे यांत संशय नाहीं.

'उपासक जन ...... संभ्रमानें'= 'तुतुर्वणिः' अक्षरशः 'ससंभ्रम [असा उपासक]'; म्हणजे, मोठ्या संभ्रमानें अथवा त्वरेनें उपासना करण्याच्या कामीं लागणारा सेवक किंवा भक्त. 'तुतुर्वणि' शब्द ऋग्वेदांत पुनः आलेला नाहीं.

'[ भजत असतात ]'='[ ध्यायति].' हा अध्याहार 'धियंधियं' असें जें दुसऱ्या पादांत नाम आहे आणि त्याजब-

**वव्रासो न ये स्वजाः स्वतवस इषं स्वरभिजायन्त धूतयः ।**
**सहस्रियासो अपां नोर्मय आसा गावो वन्द्यासो नोक्षणः ॥२॥**

वव्रासः । न । ये । स्वऽजाः । स्वऽतवसः । इषम् । स्वः । अभिऽजायन्त । धूतयः ।
सहस्रियासः । अपाम् । न । ऊर्मयः । आसा । गावः । वन्द्यासः । न । उक्षणः ॥ २ ॥

---

## भाषायाम्.

२. धूतयः (=कम्पनशीला) ये [मरुतो] वव्रासो न (=पर्वता इव) स्वजाः (=स्वजाताः=स्वयंभुवः) स्वतवसः (=स्वायत्तबलाः) [सन्तः] इषं स्वः अभिजायन्त (=अन्नं धनं चाभिलक्ष्याविर्भवन्ति=उपासकेभ्योस्मभ्यम् अन्नं धनं च दातुं प्रादुर्भवन्ति)। [ते] अपाम् ऊर्मयो न सहस्रियासः (=उदकानां समुद्रादीनां कल्लोला इव सहस्रसंख्याका) [अपि च] आसा वन्द्यासो गावो न (=आस्येन स्तोत्रेण स्तुत्या बलीवर्दा इव) उक्षणः (=सेचनसमर्थाः=वीर्यवन्तः पराक्रमिणो) [भवन्ति] ॥

वव्रासो नेतीषद्दुर्बोधम् । पर्वतशब्देन सायणाचार्यैः क्वचिद्वव्रशब्दस्य व्याख्यातत्वात्पर्वता इवेति व्याख्यातमस्माभिरत्रेति ज्ञेयम् । वव्र उदकनिर्झर इति ग्रास्मानः ॥

आसेत्यपि दुर्बोधं पदम् । तदपि क्वचिद्दृष्टं सायणव्याख्यानमनुसृत्यैव विवृतमत्रास्माभिः । पाश्चात्त्यास्तु आसेति प्रत्यक्षं साक्षादित्याद्यर्थे क्रियाविशेषणमित्याहुः तत्पक्षे आसा सर्वेषां समक्षम् अभिजायन्त प्रादुर्भवन्तीति पूर्वेण योजनीयम् ॥

---

रावर 'दधिध्वे' हें क्रियापद लाविलें आहे, त्यांपासून सुचतो. ह्या अध्याहाराशिवाय दुसरी निर्वाहरीति अशी कीं, 'यज्ञायज्ञा समना तुतुर्वणिर्योस्ति स वः युष्माकमेव भवति'=' प्रत्येक यज्ञांत संभ्रमेंकरून एकदम उपासना करणारे जे जे भक्त ते सर्व तुमचेच, दुसऱ्या देवांचे नव्हेत.' तात्पर्यांत भेद नाहीं.

'देवेच्छू उपासकाचें'='देवयाः.' म्हणजे, देवांकडे जाण्यासाठीं उपासना करणाऱ्याचें.

'प्रत्येक' हें 'उ' (=उत=एव) असें जें पद आहे, त्यावरून गम्यमान आहे.

'द्यावापृथिवींनीं येऊन आमचें कल्याण करावें म्हणून'='रोदसोः सुविताय.' मरुत् आले तर द्यावापृथिवी कशा प्रसन्न होतील?

वृत्तासाठीं 'वो अर्वाचः' असें वाचावें.

२. जे हालवून टाकणारे [मरुत्] पर्वतांप्रमाणें स्वयंभू [आणि] स्वतःसिद्ध पराक्रमी [असून] अन्न [आणि] धन [हीं प्राप्त करून देण्या]साठीं प्रगट होतात. ते उदकांच्या लाटांसारिखे हजारो [आणि] स्तोत्रानें स्तुत्य [अशा] बलीवर्दांप्रमाणें वीर्यवंत [होत].

2. [Maruts], the shakers—who, self-born [and] self-strong like mountains, manifest themselves to [give] food [and] wealth; thousands like waves of the waters, [and] powerful like bulls fit to be renowned by song.

२. वरच्या मंत्रांत मरुत् सांगितले ते असे आहेत कीं, 'ते पर्वतांप्रमाणें स्वयंभू आणि स्वतःसिद्धबळ असलेले असे आहेत; आणि ते सकळ विश्वाला दणाणून टाकणारे मरुत् लोकांस अन्न आणि धन देण्यासाठीं प्रादुर्भूत होतात. जशा समुद्रावर हजारो लाटा एकामागून एक प्रचंड येतात, तसे हे प्रचंड मरुत् हजारो एकामागून एक येत असतात, आणि जसे महाप्रतापी आणि बळाच्या संबंधानें स्तोत्र ज्यांचें गाण्यास योग्य असे प्रबळ बैल असावे तसे हे प्रबळ होत.'

'हालवून टाकणारे'='धूतयः.' सू. ३९ मं. १ आणि सू. ८७ मं. ३ याजवरील सायणभाष्य पहा.

'बलीवर्दांप्रमाणें वीर्यवन्त'='गावो न उक्षणः.' म्हणजे गाईच्या पाठीस लागणारे बांगर जसे बळकट आणि वीर्यमत्त असतात, तसे मरुत् मेघोदकरूप वीर्यानें उन्मत्त होऊन तें पृथ्वीवर टाकून वनस्पत्यादिकांची उत्पत्ति करण्याविषयीं समर्थ होत, असें तात्पर्य आहे. वीर्यमदोन्मत्त पोळाची उपमा इन्द्रास अथवा मरुतांस आणि दुसऱ्या देवांस देण्याची चाल वेदांत आहे. सू. ३७ मं. ५ इत्यादि पहा.

वृत्तासाठीं 'स्वजाः' बद्दल 'सुअजाः,' 'स्वः' बद्दल 'सुअः' असें अनुक्रमें पहिल्या आणि दुसऱ्या पादांत म्हणून, तिसरा पाद 'सहस्त्रियासो अपआं न ऊर्मयः' असा वाचावा, आणि चवथ्यांत 'वन्दिआसो न उक्षणः' असें म्हणावें.

**सोमा॑सो॒ न ये सु॒तास्तृ॒प्तांश॑वो हृ॒त्सु पी॒तासो॑ दु॒वसो॒ नास॑ते ।**
**ऐषा॒मंसे॑षु र॒म्भिणी॑व रारभे॒ हस्ते॑षु खा॒दिश्च॑ कृ॒तिश्च॒ सं द॑धे॥३॥**

सोमा॑सः । न । ये । सु॒ताः । तृ॒प्तऽअं॑शवः । हृ॒त्ऽसु ।·पी॒तास॑ः । दु॒-
वस॑ः । न । आस॑ते ।
आ । ए॒षाम् । अंसे॑षु । र॒म्भिणी॑ऽइव । र॒र॒भे॒ । हस्ते॑षु । खा॒दिः । च॒ ।
कृ॒तिः । च॒ । सम् । द॒धे॒ ।। ३ ।।

---

## भाषायाम्.

३. ये [ मरुतः ] तृप्तांशवः (=सुपुष्टवल्ल्याः सकाशाज्जाताः) सुताः ( =अभिषुताः ) पीतासः सोमासो न (=पीताः सन्तः सोमा यथासते हृत्सु तथा ) दुवसो हृत्सु (=परिचरणवतां हृदयेषु ) आसते (=तिष्ठन्ति ) एषाम् अंसेषु आ (=तेषाम् अंसेषु ) रम्भिणीव (=युवतमस्यांसलम्बिनी योषिदिव ) [ शक्तिर्नामायुधं ] रारभे (=परिरभ्य तिष्ठतिं ), हस्तेषु खादिश्च कृतिश्च (=कटकसदृशं हस्तत्राणकमायुधं कर्तनी कर्तनशील आयुधविशेषश्च ) सं दधे (=सम्यग् ध्रियते ) ।।

ये मरुतः सुता अभिषुतास्तृप्तांशवस्तर्पितावयवाः सोमासो न सोमा इव । यथा वल्लीरूपाः सोमा अभिषवात्पूर्वमाप्यायनेन तृप्तावयवाः सन्तः पश्चात्सुता अभिषुता रसभूताः पीतासः पीताः सन्तो हृत्सु पातृणां हृदयेषु दुवसो नासते । परिचरन्त इवासते तद्वत् ये मरुतो यज्ञ आहूतास्तृप्तावयवा भवन्ति ध्यायमानाः सन्तो हृत्सु हृदयेषु दुवसो न परिचरन्त इवासते ...... । एषामंसेषु रम्भिणीव युवतमांसालम्बिनी योषिदिव रारभे । आरेभे । आश्लिष्यति । अवलम्बने सामर्थ्याच्छत्तयाख्यायुधविशेषो भुजलक्ष्मीर्वा । किंच हस्तेषु खादिर्हस्तत्राणकश्च कृतिः कर्तनी च खड्गलताष्टिश्च [ ? ] संदधे । संधीयते । सम्यग् धृता भवति । परस्परसमुच्चयार्थाश्चकाराः । ये मरुत उक्तरूपास्त आविर्भवन्तीत्यर्थः । इति सायणः ।।

३. जे [ मरुत् ], पुष्ट वल्लीचे गाळून काढिलेले [ आणि ] प्यालेले सोमरस जसे, तसे उपासकांच्या हृदयांत वसतात; त्यांच्या खांद्यावर तरुणी[नें मिठी मारिल्या] प्रमाणें [ शक्ति ] मिठी मारून राहते [आणि] हातांत चक्र आणि कर्तनी धरलेली असते.

3. Those [ Maruts] who sit in the heart of the worshipper even as Somas extracted from well-nourished plants do [when] drunk—from the shoulders of those [ Maruts ] hangs [ the spear ], like a young woman, [ and ] in their hands is held the ring and also the cutter.

३. 'हे मरुत् असे आहेत कीं, यांचें भजन उपासकजन करूं लागले म्हणजे, उत्तम वल्लीपासून पिळून काढिलेले सोमरस प्याले तर त्यापासून जसा पिणाऱ्यांच्या मनांत आनंद होतो, तसा मरुतांच्या ध्यानापासून उपासकांच्या मनांला आनंद होतो. यांच्या खांद्यावर शक्ति या नांवाचें आयुध चिकटलेलें असतें. तें एखादी तरुण स्त्री खांद्याला मिठी मारून राहते तसें दिसतें. यांच्या हातांत खादि आणि कृति या नांवांचीं दोन हत्यारें असतात.'

'पुष्ट वल्लीचे'='तृप्तांशवः.' म्हणजे रसानें भरलेल्या टवटवीत सोमवल्लीपासून काढलेले. 'अंशु' म्हणजे जिजपासून सोमरस गाळून काढीत ती वल्ली. (सू. १३७ मं. ३, सू. १२५ मं. ३ पहा ). यावरून सिद्ध होतें कीं सोमरस झाडापासून काढीत, फळापासून किंवा फुलापासून काढीत नसत.

'[ शक्ति ]'='[ शक्तिः.]' हा एक प्रकारचा भाला असे असें म्हणतात. ह्याची प्रसिद्धि अर्वाचीन संस्कृतांत फारच आहे. रामायणांत लक्ष्मणावर इंद्रजितानें शक्ति मारिली ती गोष्ट सर्वांस ठाऊक आहे.

'चक्र आणि कर्तनी'=' खादिश्च कृतिश्च.' 'खादि' शब्द पूर्वी आला आहे ( सू. १६६ मं. ९ पहा ) पण तेथें कडें असा अर्थ आहे. प्रस्तुत स्थळीं सायणानुसार दिलेला चक्र म्हणून एक हत्यार हा अर्थ येथें युक्त दिसतो. सायण हाताचें संरक्षण करणारें आयुध इतकेंच म्हणतात. चक्र अथवा ढाल? जर ढाल असा अर्थ असेल तर 'खादिश्च कृतिश्च' म्हणजे ढाल तरवार असा अर्थ केल्यास निराधार होईल असें नाहीं. पण 'कृति' शब्द पुनः कोठें आलेला नाहीं.

वृत्तासाठीं 'तृप्तअंशवो' आणि 'न आसते' असें म्हणावें.

**अव स्वयुक्ता दिव आ वृथा ययुरमर्त्याः कशया चोदत त्मना ।**
**अरेणवस्तुविजाता अचुच्यवुर्दृह्लानि चिन्मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥४॥**

अव । स्वऽयुक्ताः । दिवः । आ । वृथा । ययुः । अमर्त्याः । कशया । चोदत । त्मना ।

अरेणवः । तुविऽजाताः । अचुच्यवुः । दृह्लानि । चित् । मरुतः । भ्राजत्ऽऋष्टयः ॥ ४ ॥

**को वोऽन्तर्मरुत ऋष्टिविद्युतो रेजति त्मना हन्वेव जिह्वया ।**
**धन्वच्युत इषां न यामनि पुरुप्रैषा अहन्यो३नैतशः ॥ ५ ॥ ६॥**

कः । वः । अन्तः । मरुतः । ऋष्टिऽविद्युतः । रेजति । त्मना । हन्वाऽइव । जिह्वया ।

धन्वऽच्युतः । इषाम् । न । यामनि । पुरुऽप्रैषाः । अहन्यः । न । एतशः ॥ ५ ॥ ६ ॥

---

## भाषायाम्.

४. स्वयुक्ताः (=स्वयमेव युक्ताः=स्वयमेव अन्येन विनैव रथे युक्ता अश्वा येषां ते) [ मरुतो ] दिव आ वृथा अव ययुः (=दिवः सकाशात् आयासेन विनैव क्षिप्रम् अवाङ्मुखम् आगच्छन्ति ) । —हे अमर्त्याः (=मरणरहिता ) [मरुतः], कशया त्मना (=स्वयमेव ताडयता प्रतोदेन ) [ युष्मदश्वान् ] चोदत (=चोदयत=प्रेरयत=स्वयमेव युज्यमानान् युष्मदश्वान् स्वयमेव ताडनकर्म कुर्वन्युष्मत्प्रतोदोत्रागमनाय शीघ्रतरान् करोतु ) ।—अरेणवः (=रजोहीनाः=मार्गे धूल्यभावादधूसरास् ) तुविजाताः (=प्रबलं यथा तथा जाताः=प्रबलतरा ) भ्राजदृष्टयः (=दीप्तर्ष्टिनामायुधा ) मरुतः दृढानि चित् (=अचलान्यपि मेघोदकानि ) अचुच्यवुः (=च्यावयन्ति=चालयन्ति=पातयन्ति=वृष्टिद्वारा भूम्याम् आगमयन्ति ) ॥

अरेणवोपापास्तुविजाता बहुयज्ञेषु प्रादुर्भूता इति सायणः ॥

५. हे ऋष्टिविद्युतः (=ऋष्टिभिः मेघभेदनायुधविशेषैर्विद्योतमाना ) मरुतः, हन्वेव जिह्वया (=जिह्वया हनू इव=जिह्वया यथा ओष्ठौ ) [ चाल्येते ] [ तथा ] अन्तः (=मध्यात्=अन्तः स्थित्वा ) वः (=युष्मान् ) को रेजति त्मना (=कश्चालयति )? यामनि (=युष्माकं मार्गे ) [ यूयम् ] इषां धन्वच्युतो न (=निरुदकदेशेषु अन्नानि

४. स्वतोयुक्त [ घोडे असलेले ] [ मरुत् ] द्युलोकाहून सहज खालीं येतात.—हे अमर्त्य [ मरुतांनो ], [ तुमच्या ] चाबकाला स्वतः [ घोडे ] हाकूं द्या.—रजोहीन, महाप्रबळ [ आणि ] लकलकीत भाले धारण केलेले मरुत् अचलांसहि [ खालीं ] पाडितात.

५. हे मरुतांनो, हे देदीप्यमान भाले असलेले [मरुत् ] हो, जिव्हेच्या योगानें ओंठ [ हालतात त्या]प्रमाणें तुम्हांला आंतून कोण चाळवितो ? [ तुम्ही ] जाऊं लागलां म्हणजे निरुदक देशीं अन्नांची जणुं वृष्टि करणारे [ आहां ]. [ तुम्ही ] दिनसंबंधी वारूप्रमाणें बहुतांवर अधिकार चालविणारे [ आहां ].

4. The self-harnessed [ Maruts ] easily come down from heaven.—Let [ your ] whip of its own accord hasten the [horses], O immortal ones!—The Maruts [ who are ] [ in their course ] free from dust, [ and ] mighty, [and] carry brilliant spears, throw down even that which is firm.

5. O Maruts, armed with brilliant spears, who sets you in motion from within, as the lips [move] by the tongue ? [ You, who are ] as though shedders of refreshments on waterless regions in your course, [ you who are ] commanders of many like the Diurnal horse ( the Sun ).

४. 'मरुतांच्या घोड्यांला जोडणारा कोणी लागत नाहीं, ते आपले आपणच रथाला जोडिले जातात. अशा घोड्यांच्या योगानें मरुत् द्युलोकाहून पृथिवीवर येऊं लागले म्हणजे सहज आणि लवकर येतात. ते आज आपल्या घोड्यांला चाबकानें मारून सत्वर येथें येओत. मरुत् येऊं लागले म्हणजे त्यांस मार्गीं धूळ लागत नाहीं, आणि ते इतके प्रबळ आणि शूर आहेत कीं, ते येतां येतां त्यांच्या रस्त्यावर जे मेघरूपी अचल पर्वत असतात, त्यांस आपल्या जाग्यावरून ते उचलतात आणि त्यांजकडून वृष्टि करवितात.'

'स्वतोयुक्त [ घोडे असलेले ]'= 'स्वयुक्ताः.' म्हणजे ज्यांचे घोडे आपल्या आपण रथास जोडिले जातात असे. अक्षरशः 'स्वतः जोडिलेले' इतकेंच आहे. जें विशेषण मरुतांच्या घोड्यांस लावावें तें येथें मरुतांसच लाविलें आहे.

**क्वं स्विदस्य रजसो महस्परं क्वावरं मरुतो यस्मिन्नायय ।**
**यच्च्यावयथ विथुरेव संहितं व्यद्रिणा पतथ त्वेषमर्णवम् ॥ ६ ॥**

क्वं । स्वित् । अस्य । रजसः । महः । परम् । क्वं । अवरम् । मरुतः । यस्मिन् । आऽयय ।
यत् । च्यवयथ । विथुराऽइव । सम्ऽहितम् । वि । अद्रिणा । पतथ । त्वेषम् । अर्णवम् ॥ ६ ॥

---

च्यावयन्तो वर्षयन्त इव=मार्गे मेघभेदनेन निरुदकदेशे जलं वर्षित्वा अन्नवृष्टिमिव कुर्वन्तः) [स्थ] । [अपि च] अहन्य एतशो न (=अहनि जातोश्व इव=सवितृरूपो दिने गमनशीलोश्व इव) पुरुप्रैषाः (=बहूनामाज्ञापयितारः) [स्थ] ॥

त्मनेत्यनर्थकम् । दुर्बोधैषा सायणेनान्यथा व्याख्याता । तद्व्याख्यानं तद्भाष्ये द्रष्टव्यम् ॥

---

## भाषायाम्.

६. हे मरुतः, यस्मिन् [रजसि] आयय (=यस्मिन् लोके अन्तरिक्षरूप आगतवन्तः=यस्यान्तरिक्षस्य मध्ये चरन्त आगतवन्तः) अस्य महो रजसः (=तस्य महतोन्तरिक्षस्य) परं (=पारः=अन्तः) क्व स्वित् (=क्व भवति)? अवरं क्व (=अधोभागः आदिः क्व भवति)? यद् (=यदा) संहितं (=सम्यक् स्थापितं संघटितं मेघं) विथुरेव (=विथुराणीव=शिथिलानि तृणानीव) च्यावयथ (=चालयथ) [तदा] अद्रिणा (=वज्रेण) त्वेषम् अर्णवं (=दीप्तं मेघरूपं समुद्रं) वि पतथ (=विच्छिद्य भूमौ पातयथ) ॥

---

ऋ. १०. ६७. ८ यांतहि मरुतांस याच अर्थानें 'स्वयुग्भिः' असें विशेषण लाविलें आहे. आणि ऋ. १०. ७८. २ यांत त्यांस 'वातासो न स्वयुजः' (=वाऱ्याप्रमाणें स्वयुक्त, "प्रत्यक्षवाता इव स्वयुजः स्वयं युज्यमानाः") असें म्हटलें आहे.

'चाबकाला स्वतः घोडे हाकूं द्या'='कशया चोदत त्मना.' कवि कल्पितो कीं, मरुतांचे घोडे जसे आपले आपण रथाला जोडिले जातात, तसा त्यांचा चाबूक हातांत न घेतला जातां घोड्यावर आपल्या आपणच बसतो. तसा आज बसो आणि ते घोडे मरुतांस घेऊन सत्वर येथें येओत. मरुतांच्या चाबकाविषयीं सू. ३७ मं. ३ पहा.

'लकलकीत भाले धारण केलेले'='भ्राजदृष्टयः.' सू. ३१ मं. १, सू. ६४ मं. ११ आणि सू. ८७ मं. ३ पहा.

'खालीं पाडितात'='अचुच्यवुः.'

६. हे मरुतांनो, तुम्ही ज्या [अंतरिक्षा]मधून येतां त्या ह्या मोठ्या अंतरिक्षाचा शेवट कोठें ? [आणि] आदि कोठें ? [तुम्ही] एकत्र मिळालेल्या [मेघा]ला जेव्हां गवताप्रमाणें हालवितां तेव्हां [तुम्ही] देदीप्यमान समुद्राला फोडून खालीं पाडितां.

6. Where, O Maruts, [is] the end of this vast firmament through which you have come? Where the beginning? When you shake the collected [cloud] like grass, you break asunder and throw down with the thunderbolt the brilliant ocean.

---

अक्षरशः 'चालवितात,' 'हालवितात,' चल करितात, अचल राहूं देत नाहींत.

वृत्तासाठीं 'अमतिआः' असें म्हणावें.

५. 'हे मरुतांनो, जिभेच्या योगानें जसे ओठ हालतात, तसे आंत राहून तुम्हांला कोण चालवितो? तुम्ही आपल्या मार्गीं निरुदक प्रदेशींहि उदकवृष्टि करून अन्नाची वृष्टि केल्याप्रमाणें करितां, आणि सूर्यरूप जो नित्य आकाशांतून चालणारा घोडा तो जसा अनेक वस्तूंवर आपला अधिकार चालवितो तसे तुम्ही मरुत् आपल्या विस्तीर्ण चालण्याच्या योगानें अनेकांवर अधिकार चालविणारे आहां.'

'जिह्वेच्या योगानें ओठ [हालतात त्या]प्रमाणें'=' हन्वेव जिह्वया.' ही उपमा चमत्कारिक आहे, आणि तिची शैलीहि चमत्कारिक आहे.

'जाऊं लागलां म्हणजे'=' यामन्.'

अक्षरशः, तुमच्या मार्गांत. यामन् म्हणजे मरुतांचा मार्ग. येथपासून दुसरें अर्ध दुर्बोध आहे. 'धन्वच्युतः इषां' म्हणजे 'धन्वसु इषां च्युतः च्यावयितारः वर्षयितारः' असा अर्थ घेतल्याशिवाय दुसरा निर्वाह नाहीं.

'दिनसंबंधी वारूप्रमाणें'=' अह्न्यो न एतशः.' म्हणजे दिवसाला आकाशांतून घोड्याप्रमाणें चालणारा जो सूर्य अथवा सविता त्याप्रमाणें.

उत्तरार्ध फार कठिण आहे. सायणभाष्याहून आम्हीं निराळा अर्थ केला आहे, तो प्रयोगप्रमाणें पाहून आणि संदर्भास जमेल असा केला आहे.

वृत्तासाठीं 'वो अन्तर्' 'हनुएव' असें म्हणून दुसरे आणि तिसरे चरण खालीं लिहिल्याप्रमाणें वाचले पाहिजेतः—

धनुअच्युत इषआं न यामनि ।
पुरुप्रैषा अहनिओ न एतशः ॥

---

६ 'हे मरुतांनो, ज्या अति विस्तीर्ण अंतरिक्षामधून तुम्ही चालत आलां, त्याचा अंत कोठें आणि आदि कोठें हें कोणास ठाऊक आहे? तुम्ही येऊं लाग-

सातिर्न वोऽमवती स्वर्वती त्वेषा विपाका मरुतः पिपिष्वती ।
भद्रा वो रातिः पृणतो न दक्षिणा पृथुज्रयी असुर्येव जञ्जती ७

सातिः । न । वः । अमऽवती । स्वः ऽवती । त्वेषा । विऽपाका । मरुतः । पिपिष्वती ।

भद्रा । वः । रातिः । पृणतः । न । दक्षिणा । पृथुऽज्रयी । असुर्याऽइव । जञ्जती ॥ ७ ॥

## भाषायाम्.

७. हे मरुतः, वः सातिर्न (=युष्माकं संबन्धिनी संभक्तिर्लाभ इव=यथा युष्माकं जयादिप्राप्तिस्तथा ) वो रातिः (=युष्माकं दानं=वृष्ट्यादिविषयम् ) अमवती (=बलवती ) स्वर्वती (=सुखवती ) त्वेषा (=दीप्ता ) विपाका (=सुखपरिणामा ) पिपिष्वती (=? पीनत्वसाधनवती=समृद्धा ) [ भवति ] [ अपि च ] पृणतो न दक्षिणा (=धनिकस्य जनस्य दक्षिणेव=धनिकजनदत्ता दक्षिणेव ) भद्रा (=कल्याणा ) [ अपि च ] असुर्या जञ्जतीव (=असुर्यस्य दिवः संबन्धिनी शक्तिरिव=द्युदेवस्य शक्तिर्विद्युद्रूपं वज्रं यथा तथा ) पृथुज्रयी (=प्रभूतवेगवती ) [ भवति ] ॥

लां म्हणजे महामेघालाहि गवताप्रमाणें हालवून, त्याचें उदक फोडून खालीं भूमीवर पाडितां.'

'देदीप्यमान समुद्राला'=' त्वेषम् अर्णवम्.' म्हणजे लकलकीत वीज ज्याबरोबर असते अशा मेघाला, किंवा मेघोदकरूपानें असणाऱ्या आन्तरिक्ष समुद्राला.

वृत्तासाठीं ' कुअस्वि०,' 'कुआवरं ' आणि 'वि अद्रिणा' असें म्हणावें लागतें.

७. हे मरुतांनो, तुमची उपार्जना जशी तशी, तुमची देणगीहि बलसंपन्न, सुखसंपन्न, तेजःसंपन्न, सुखपरिणामी, [ आणि ] समृद्ध [होय]; आणि धनिकाच्या दक्षिणेप्रमाणें कल्याणकारक, [आणि] दिव्य शक्तीप्रमाणें अत्यंत वेगसंपन्न [होय].

7. Like that which you, O Maruts, acquire, that which you bestow [is] full of strength, full of happiness, brilliant, sweet in the end, [ and ] overflowing ; [ it is ] delightful like the gift of a rich sacrificer, [and] swift like the divine thunderbolt.

---

७. ‘ हे मरुतांनो, तुम्ही आपल्या शत्रूंस मारून जें यश मिळवितां तें जसें असतें तसें तुम्ही आपल्या उपासकांस देतां तें दानहि बळ, सुख, तेज, चांगला परिणाम आणि उत्कर्ष यांहीं भरलेलें असतें. तें दान एकाद्या श्रीमंत यजमानानें दिलेल्या दक्षिणेसारिखें कल्याण करणारें, आणि द्युदेवाची वज्ररूप जी शक्ति तिजप्रमाणें अत्यंत वेगयुक्त होय. ’

‘ उपार्जना ’=‘ सातिः.’ म्हणजे तुम्ही आपल्या शत्रूला जिंकून जें यश, धन, कीर्ति इत्यादि मिळवितां तें.

‘ सुखपरिणामी ’=‘ विपाका.’ ‘ समृद्ध ’=‘ पिपिष्वती.’ ‘ विपाका ’ आणि ‘ पिपिष्वती ’ हे दोन्ही शब्द कठिण आहेत. हे ऋग्वेदांत पुनः आलेले नाहींत.

‘ दिव्य शक्तीप्रमाणें ’=‘ असुर्येव जञ्जती.’ म्हणजे द्युरूप जो देव त्याचें शक्ति म्हणून जें आयुध ( विद्युल्लता), तिजप्रमाणें मरुतांची देणगी चपळ आहे; म्हणजे तिजसारिखी लवकर येऊन शत्रूला लवकर मारून टाकणारी होय. वेदांत द्युदेवाला असुर (=अत्यंत बलवान्) हें विशेषण पुष्कळ ठिकाणीं लाविलेलें आहे.

वृत्तासाठीं ‘ वो अमवती सुअर्वती ’ आणि ‘ असुरिएव’ असें म्हटलें पाहिजे.

प्रति ष्टोभन्ति सिन्धवः पविभ्यो यदभ्रियां वाचमुदीरयन्ति ।
अव स्मयन्त विद्युतः पृथिव्यां यदी घृतं मरुतः प्रुष्णुवन्ति ॥८॥

प्रति । स्तोभन्ति । सिन्धवः । पविऽभ्यः । यत् । अभ्रियाम् । वाचम् । उत्ऽईरयन्ति ।

अव । स्मयन्त । विऽद्युतः । पृथिव्याम् । यदि । घृतम् । मरुतः । प्रुष्णुवन्ति ॥ ८ ॥

असूत पृश्निर्महते रणाय त्वेषमयासां मरुतामनीकम् ।
ते सप्सरासोऽजनयन्ताभ्वमादित्स्वधामिषिरां पर्यपश्यन् ॥ ९ ॥

असूत । पृश्निः । महते । रणाय । त्वेषम् । अयासाम् । मरुताम् । अनीकम् ।

ते । सप्सरासः । अजनयन्त । अभ्वम् । आत् । इत् । स्वधाम् । इषिराम् । परि । अपश्यन् ॥ ९ ॥

---

## भाषायाम्.

८. यद् (=यदा) [मरुतः] अभ्रियां वाचम् उदीरयन्ति (=अभ्रभवं महानादं मेघभेदनेन उद्गमयन्ति) [तदानीं] सिन्धवः (=आन्तरिक्षा मेघोदकरूपेण वर्तमाना नद्यः) पविभ्यः प्रति स्तोभन्ति (=मेघभेदनसाधनभूतेभ्यो वज्रेभ्यः प्रतिनदन्ति=भयान्महानादं कृत्वा प्रतिचलन्ति)। यदि (=यदा) मरुतो घृतं प्रुष्णुवन्ति (=घृतवत्पोषकं मेघोदकं सिञ्चन्ति) [तदानीं] विद्युतः (=विद्योतमानास्तडितः) पृथिव्याम् अव स्मयन्त (=भूमाववस्मयन्ते=प्रकाशनरूपं स्मितं कृत्वा भूमौ पतन्ति)॥

पविभ्यः मरुत्संबन्धिवज्रेभ्यः। ...... अभ्रियामभ्रभवां वाचं शब्दं स्तनितलक्षणम्। इति सायणः॥

९. अयासां (=सततगमनशीलानां) मरुतां त्वेषं (=दीप्तम्) अनीकं (=वृन्दं=गणं) पृश्निः (=तेषाम् एतन्नाम्नी माता) महे रणाय (=महते संग्रामाय) असूत (=उदपादयत्)। सप्सरासः (=? "समानरूपास्") ते [मरुतः] अभ्वं (=महत्=मेघोदकम्) अजनयन्त (=उदपादयन्)। आदित् (=तस्मात्प्रभृत्येव) इषि-

८. जेव्हां [मरुत्] मेघनाद करितात, [तेव्हां] [अंतरिक्षांतील] नद [त्यांच्या] वज्रांपासून मागें हटून ओरडतात. जेव्हां मरुत् घृतवृष्टि करितात, [तेव्हां] विजा चकाकून खालीं भूमीवर पडतात.

8. The [heavenly] rivers roar back from the thunderbolts when [the Maruts] send up the thunder of the clouds. Down flash lightnings upon earth when the Maruts shower down the unctuous rain-water.

९. महान् संग्रामासाठीं सततगामी मरुतांच्या देदीप्यमान गणाला पृश्नि प्रसवली. [मग] एकाच रूपाचे [जे मरुत्], ते हें मोठें उदक उत्पन्न करूं लागले. त्या वेळापासूनच लोकांच्या दृष्टीस कमनीय अन्न पडूं लागलें.

9. Pris'ni brought forth the brilliant troop of the ever moving Maruts, for great fight. They of the same appearance [then] produced the great [water]. From that very time [people] began to see the lovely food about them.

---

८. मरुत् हे मेघवृष्टि करूं लागले म्हणजे काय काय होतें तें यांत सांगितलें आहे. ‘ मरुत् मेघभेद करून गडगडाट करूं लागले म्हणजे मेघोदकरूपानें ज्या महानद्या अंतरिक्षांत असतात, त्या मरुतांच्या वज्रांस भिऊन मोठ्यानें ओरडून मागें हटतात. आणि मरुतांनीं घृतासारिखें पुष्टिकारक उदक वर्षण्यास आरंभ केला म्हणजे विजा हांसत हांसत भूमीवर पडतात—म्हणजे विजांचा चकचकाट होऊन त्या जमिनीवर पडतात. ’

‘[अन्तरिक्षांतील] नद्या ’=‘ सिन्धवः.’ अन्तरिक्षांतील मेघोदकरूप नद्यांस ‘ सिन्धु ’ असें नांव वेदांत आहे अशाविषयीं सू. ३५ मं. ८ आणि ‘अंतरिक्ष ’ यावरची तेथें दिलेली टीप पहा.

‘ चकाकून खालीं भूमीवर पडतात’= ‘अव स्मयन्त पृथिव्याम्.’ अक्षरशः ‘भूमीवर खालीं हांसतात,’ म्हणजे, हांसत हांसत भूमीवर खालीं येतात.

ह्या ऋचेचें वृत्त त्रिष्टुभ् आहे असें म्हणण्याची चाल आहे. पण ‘ पविभ्भिअः’ असें ‘ पविभ्यः’ बद्दल आणि ‘पृथिव्यां’बद्दल ‘पृथिव्विआम्’ असें म्हटलें तर ही ऋचा मिश्र वृत्ताची होईल.

९. ‘ हा जो सदागामी मरुतांचा तेजःपुंज गण, त्याणें मेघाबरोबर लढून उ-

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मान्दार्यस्य मान्यस्य कारोः ।
एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ १०॥७॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयम् । गीः । मान्दार्यस्य । मान्यस्य । कारोः ।
आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयाम् । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ १० ॥ ७ ॥

---

राम् (=अन्वेषणीयां वरणीयां श्रेष्ठां ) स्वधाम् (=अन्नं सस्यादिरूपं ) परि अपश्यन् (=परितः पश्यन्ति=सर्वत्र सस्यादिरूपेणोद्यद् दृष्टवन्तः ) ॥

पृश्निर्मरुन्माता नानावर्णा । ...... । तामेवान्तरिक्षदेवतां केचिदाहुः । ...... । अनीकं समूहमेकोनपञ्चाशत्संख्याकम् । ... रणाय ... मेघजयायेत्यर्थः । ... सप्सरासः समानरूपा हिंसका वा मेघानाम् ।...इषिरां सर्वैरिष्टव्याम् । इत्यादि सायणः ॥

---

## भाषायाम्.

१०. हे मरुतः, मान्यस्य (=माननीयस्य=प्रशस्तस्य ) कारोः (=स्तोतुर् ) मान्दार्यस्य (=एतन्नामकस्य उपासकस्य ) एष स्तोमः (=इदं स्तोत्रम् ) इयं गीः (=इयं च वाक् स्तोत्ररूपैव ) वः (=युष्मदर्थं=युष्मदर्थं प्रार्पितास्ति) । [अतः कारणाद् ] [ यूयं तस्य मान्दार्यस्यार्थम् ] इषा आ यासीष्ट (=अन्नेन सह आगच्छत ) वयां (=वयमपि ) तन्वे (=आत्मार्थम् अस्माकमर्थे ) इषम् (=अन्नं ) वृजनं (=बलं ) जीरदानुं (=क्षिप्रदानं ) [ वीरं=पुत्रं च ] विद्याम (=लभेमहि ) ॥

---

दक भूमीवर पाडावें म्हणून त्याला पृश्नि या नांवाच्या मातेनें जन्म दिलें. ते जन्मल्यावर त्यांनीं मेघोदक मनुष्यांस मिळे असें केलें. त्या दिवसापासून उत्तम धान्यादिक अन्नें लोकांच्या दृष्टीस पडूं लागलीं, त्याच्या पूर्वी असें अन्न नव्हतें.'

'सततगामी '=' अयासाम्.' सू. ६४ मं. ११ आणि टीप पहा.

'पृश्निः,' सू. २३ मं. १० आणि त्यावरील टीप पहा.

'एकाच रूपाचे '=' सप्सरासः.' हा शब्द कठिण आहे, आणि दुसऱ्या ठिकाणीं वेदांत आलेला नाहीं. आम्ही सायणांस अनुसरलों आहों.

'कमनीय अन्न '=' इषिरां स्वधाम्.' ह्या ऋचेचा हा चवथा चरण पुनः आलेला आहे. ऋ. १०. १५७. ५ पहा. दोन्ही ठिकाणचे मंत्र ताडून पाहिल्यावर आम्हीं दिलेला अर्थ बरोबर आहे असें होतें. परंतु 'त्या दिवसापासून

१०. हे मरुतांनो, प्रशस्त कवि मान्दार्य याचें हें स्तोत्र [आणि] ही स्तुति तुम्हांला [अर्पण केली आहे]. तुम्ही [याजकरितां] अन्न घेऊन या. आणि आम्हां स्वताहालाहि अन्न, बळ आणि लवकर संपत्ति मिळवून देणारा पुत्र, यांची प्राप्ति होओ.

10. This praise, O Maruts, [and] this hymn of the venerable poet Mândârya is [offered] unto you. Come you with food [for him]. And may we also obtain for ourselves food, strength, and a son that shall quickly make us rich.

---

त्यांला (म्ह० मरुतांला) कमनीय हविरन्नाची प्राप्ति झाली' असाहि अर्थ सायणांनीं ऋ. १०. १५७. ५ यावर सुचविल्याप्रमाणें होईल.

वृत्तासाठीं 'जनयन्त अभ्वम्' असें म्हणावें.

---

१०. हा दहावा मंत्र आणि १६६ व्या सूक्ताचा १५ वा मंत्र एकच असल्यामुळें टिपांसाठीं वगैरे तो मंत्र पहा.

## सूक्तम् १६९.

अगस्त्य ऋषिः इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । द्वितीया तु चतुष्पदा विराट् ॥

**म॒हश्चि॒त्त्वमि॑न्द्र य॒त ए॒तान्म॒हश्चि॑दसि॒ त्यज॑सो व॒रू॒ता ।**
**स नो॑ वेधो म॒रुतां॑ चिकि॒त्वान्त्सु॒म्ना व॑नुष्व॒ तव॒ हि प्रेष्ठा॑ ॥१॥**

म॒हः । चि॒त् । त्वम् । इ॒न्द्र॒ । य॒तः । ए॒तान् । म॒हः । चि॒त् । अ॒सि॒ । त्यज॑सः । व॒रू॒ता ।
सः । न॒ः । वे॒ध॒ः । म॒रुता॑म् । चि॒कि॒त्वान् । सु॒म्ना । व॒नु॒ष्व॒ । तव॑ । हि । प्रेष्ठा॑ ॥ १ ॥

---

## भाषायाम्.

१. हे इन्द्र, यतः (=यतः कारणात् ) त्वम् एतान् (=अस्मद्रूपान् उपासकान्=अस्मान् ) महश्चित् महश्चित् त्यजसो ( =अतिमहतोपि क्रोधाद् ) वरूता असि (=रक्षन् भवसि=रक्षिता भवसि ) स [ त्वं ] (=तस्मात् कारणात् हे इन्द्र, त्वं ) हे मरुतां वेधः (=हे मरुतां प्रभो ), चिकित्वान् ( =ज्ञातवान्=अस्मद्विषयकज्ञानवान् ) [ त्वं ] तव प्रेष्ठा ( =तव प्रियतमानि ) सुम्ना (=सुम्नानि=सुखानि=धनानि ) नः (=अस्मभ्यं ) वनुष्व हि (=प्रयच्छ हि ) ॥

हे इन्द्र त्वं यतः कारणादेतान्मरुतो महश्चित् महतोऽपि सामर्थ्यातिशयवत्त्वात्त्वं निरपेक्षेणापि स्नेहान्न त्यजसीति शेषः । अतः कारणान्महश्चिदसि । चिदिति पादपूरणः । महतोऽपि त्यजसस्त्यागात् । यद्वैतत्क्रोधनाम । क्रोधाद्वा वरूता वरिता रक्षितासि । भवसि । यद्वा मरुतोऽपि त्यागाद्वृष्ट्यादिविषयाद्वारयितासि । इति सायणः ॥

## सूक्त १६९.

ऋषि—अगस्त्य. देवता—इन्द्र. वृत्त—त्रिष्टुभ्, मात्र दुसरी ऋचा चतुष्पदा विराट् आहे.

१. हे इंद्रा, ज्यापेक्षां तूं या [जनां]ला मोठ्याहि—मोठ्या कोपापासूनहि रक्षण करणारा आहेस, त्यापेक्षां हे मरुतांच्या प्रभो, ज्ञानी असा जो तूं, तो आम्हांला तुझीं अत्यंत आवडतीं जीं सुखें तीं प्राप्त करून दे.

## Hymn 169.

To *Indra*. By *Agastya*. Metre—*Trishṭubh* except in verse 2 where it is *Chatushpadâ Virâṭ*.

1. Inasmuch, O Indra, as thou art a protector of these [thy worshippers] from even great—yea from even great wrath, do thou therefore, O Lord of the Maruts,—thou who knowest—give unto us thy dearest gifts.

---

१. 'हे इंद्रा, कोणाहि देवाचा अथवा दुसऱ्याचा कोप झाला तर ज्यापेक्षां तूं आम्हांला त्यापासून रक्षितोस, त्यापेक्षां तूं आम्हांला जाणतच आहेस यासाठीं तुझीं जीं अत्यंत आवडीचीं सुखें तीं आम्हांस प्राप्त करून दे.'

'मोठ्या कोपापासूनहि'='महश्चित् त्यजसः.' सायणांप्रमाणें हा अर्थ आहे. पाश्चात्त्य विद्वान् 'आयुधापासून' असा अर्थ करितात. एका ठिकाणीं (ऋ. ६. ३. १ याजवर) जरी सायण तसा अर्थ करितात तरी तो येथें घेणें योग्य दिसत नाहीं.

वृत्तासाठीं 'इन्द्र'बद्दल 'इन्दर,' 'मरुतां' बद्दल 'मरुतआं,' आणि 'प्रेष्ठा' बद्दल 'प्रेअष्ठा' असें म्हणावें लागतें.

अयुञ्जन्त इन्द्र विश्वकृष्टीर्विदानासो निष्षिधो मर्त्यत्रा ।
मरुतां पृत्सुतिर्हासमाना स्वर्मीह्ळस्य प्रधनस्य सातौ ॥ २ ॥
अयुञ्जन् । ते । इन्द्र । विश्वऽकृष्टीः । विदानासः । निःऽसिधः । मर्त्यऽत्रा ।
मरुताम् । पृत्सुतिः । हासमाना । स्वःऽमीह्ळस्य । प्रऽधनस्य । सातौ ।
अम्यक्सा त इन्द्र ऋष्टिरस्मे सनेम्यभ्वं मरुतो जुनन्ति ।
अग्निश्चिद्धि ष्मातसे शुशुक्वानापो न द्वीपं दधति प्रयांसि ॥ ३ ॥
अम्यक् । सा । ते । इन्द्र । ऋष्टिः । अस्मे इति । सनेमि । अभ्वम् । मरुतः । जुनन्ति ।
अग्निः । । चित् । हि । स्म । अतसे । शुशुक्वान् । आपः । न । द्वीपम् । दधति । प्रयांसि ॥ ३ ॥

---

## भाषायाम्.

२. हे इन्द्र, विश्वकृष्टीः (=विश्वकृष्टयः=सर्वासां प्रजानां राजानो) विदानासः (=विदानाः=विद्वांसो) मर्त्यत्रा निःषिधः (=मर्त्येषु जनेषु शत्रुनिषेधकाः=शत्रुनाशका) [एतादृशस्] ते (=मरुतः) अयुञ्जन् (=आत्मानं योजितवन्तः=त्वया सह गन्तुं सिद्धा अभवन्)—हासमाना (=स्पर्धमाना) मरुतां पृत्सुतिः (=मरुतां सेना=मारुतो गणः) स्वर्मीह्ळस्य (=प्रशस्यतमं धनं लभ्यते यत्र तस्य) प्रधनस्य (=संग्रामस्य=वृत्रेण सह त्वया कर्तव्यस्य युद्धस्य) सातौ (=जये=जयाय) [ अयुज्यत=सिद्धाभवत् ] ॥

अत्रेदमुक्तं भवति । हे इन्द्र, मर्त्येषु शत्रुनाशकाः मर्त्यानां प्रभवः ज्ञानवन्तः स्पर्धायुक्ताश्च एतादृशो ये मरुतस्तेषां गणः वृत्रेण सह त्वया कर्तव्ये संग्रामे जयाय सिद्धोभवदिति ॥

पूर्वमन्त्रे मरुतामिन्द्रसाहाय्यमुक्तम् । अत्रेन्द्रस्य मरुत्साहाय्यमुच्यते । हे इन्द्र ते मरुतोऽयुञ्जन् । युज्यन्ते । त्वया युक्ता भवन्तीत्यर्थः । इति सायणः ॥

३. हे इन्द्र, सा ते ऋष्टिः (=त्वत्संबन्धिनी प्रसिद्धा मेघस्य भेत्त्री शक्तिः) अस्मे (=अस्मद्धितार्थम्) अम्यक् (=परिगृह्णाति=उदकनिरोधिनं मेघं परिवेष्टयति) । मरुतः सनेमि (=पुरातनम्) अभ्वं (=महत्=उदकं) जुनन्ति (=प्रेरयन्ति)। शुशुक्वान् (=अतिशयेन दीप्तिमान्) अग्निश्चित् हि स्म अतसे ( =अग्निरेव शुष्ककाष्ठेषु=ज्वलत्तमो-

२. हे इंद्रा, सर्व जनांचे राजे [ आणि ] मर्त्य लोकांमध्यें शत्रुनाशक [असे जे] ते ज्ञानी [मरुत्], [ ते ] सिद्ध झाले आहेत—उत्तम धन मिळण्याच्या युद्धांत जय मिळावा म्हणून मरुतांची सेना स्पर्धायुक्त होत्साती [ सिद्ध झाली आहे ].

३. हे इंद्रा, ती [ जी] तुझी शक्ति [ ती ] आम्हांसाठीं वळसा घालिते. पुरातन [ आणि ] महान् [ असें जें तें मेघोदक, तें ] मरुत् हाकून आणितात. जसा काय प्रदीप्त अग्निच शुष्क काष्ठांवर [ पडतो ], [ अथवा ] जशीं बेटाला उदकें [ वेष्टून राहतात ] ! [ मग उपासक ] हविरन्नें अर्पण करूं लागतात.

2. Those destroyers of enemies among mortals, the knowing lords of all men have become ready, O Indra;— the defiant force of the Maruts [ has become ready ] for victory of the battle that shall give excellent wealth.

3. That thunderbolt of thine, O Indra, surrounds [ the enemy ] for our sake. The Maruts impel the ancient [ and ] great [rain-water ]. As if burning Agni himself [ were ] among dry woods, [ or ] as if the waters surrounded an island! Worshippers then offer oblations.

---

२. 'हे इंद्रा, सकळ जनांचे प्रभु, ज्ञानी, आणि मर्त्य लोकांमध्यें शत्रुनाशाविषयीं प्रसिद्ध, आणि लढाई करण्याविषयीं उत्सुक होऊन स्पर्धा करणारे असे जे मरुत्, त्यांचा गण धनदायक युद्धांत तुला साहाय्य करण्यासाठीं तयार झाला आहे पहा.' असा भावार्थ आहे.

'शत्रुनाशक '=' निःषिधः.' हा शब्द वेदांत जरी दुसरे ठिकाणीं आलेला आहे, तरी याचा अर्थ करणें कठिण आहे. पाश्चात्त्य विद्वान् हा पहिला चरण मरुतांकडे न लावितां 'निःषिधः' म्हणजे देणगी, दान असा अर्थ करून त्याप्रमाणें निर्वाह करितात; पण जेथें जेथें 'निःषिध्' शब्द स्वतंत्र अथवा समासस्थ आला आहे, ते मंत्र काढून पाहतां हा अर्थ साधार दिसत नाहीं. ऋ. १. १०. ५ यांत 'पुरुनिःषिधः' असें आलें आहे, त्यावरून बहुतकरून 'निःषिध्' म्हणजे देणगी असें पाश्चात्त्य कल्पीत असतील.

'युद्धांत '=' प्रधने.' म्हणजे वृत्राव-

त्वं तू नं इन्द्र तं रयिं दा ओजिष्ठया दक्षिणयेव रातिम् ।
स्तुतश्च यास्ते चकनन्त वायोः स्तनं न मध्वः पीपयन्त वाजैः ४

त्वम् । तु । नः । इन्द्र । तम् । रयिम् । दाः । ओजिष्ठया । दक्षिण-
याऽइव । रातिम् ।
स्तुतः । च । याः । ते । चकनन्त । वायोः । स्तनम् । न । मध्वः ।
पीपयन्त । वाजैः ॥ ४ ॥

ग्निः शुष्ककाष्ठेषु यथा=ज्वलन्नमोग्निः शुष्काणि काष्ठानि यथा परिवेष्टयति तथा) [अथवा] आपो द्वीपं न (=उदकानि द्वीपं यथा परिवेष्टयन्ति तथा) [ऋष्टिरम्यक्] । [तदनन्तरं जनाः] प्रयांसि (=हविरन्नानि) दधति (=ददति=तुभ्यम् इन्द्राय प्रार्पयन्ति) ॥

इदमुक्तमत्र । हे इन्द्र अस्मद्धितार्थं तव वज्रस्तव सहाया मरुतश्च मेघस्य भेदनाय तमभिगच्छन्ति तं च शुष्ककाष्ठान्यग्निरिव द्वीपं वा जलानीव परिवेष्टयन्ति । तदनन्तरं मेघोदकानि भूमौ पतन्ति । तदानीं सर्वे जना हवींषि प्राप्य त्वाम् उपासत इति ॥

## भाषायाम्.

४. हे इन्द्र, त्वं तु (=त्वं क्षिप्रं) नः (=अस्मभ्यं) तं रयिं दाः (=तद् वक्ष्यमाणं धनं देहि) ओजिष्ठया दक्षिणया रातिम् इव (=अतिशयेन प्रबलया गवा धनमिवे= अतिशयेन बलवती गौर्यथा पयोरूपं धनं ददाति तथा धनं देहि) । ते वायोः याः स्तुतः चकनन्त (=ते वायोर्यदर्थं स्तुतश्चकनन्त=यस्य धनस्यार्थं ते त्वां त्वत्सहायभूतं वायुं च अस्माभिः कृताः स्तुतयः कामयन्ते=प्रेम्णा गायन्ति) [यस्य धनस्यार्थं च] मध्वः स्तनं न (=मधुरस्य पयसोर्थं गोरूधो यथाप्याययन्ति तथा) [त्वां] वाजैः पीपयन्त (=त्वां हविरन्नैः पीनं कुर्वन्ति अस्माकमृत्विजः) ॥

दूरान्वयैषा । भावगतं तु भात्येवम् । हे इन्द्र, यद्धनार्थं वयं त्वां वायुं च तव सहायं स्तोत्रैः कामयामहे यद्धनार्थं च त्वां गोरूध इवान्नैः पोषयामस्तादृशं धनं सा पुष्टोध्नी गौर्यथा पयोरूपं धनं ददाति तथा त्वमस्मभ्यं क्षिप्रं देहीति ॥

वायोर्धौतयुवक्षेपिष्ठस्य शीघ्रवरप्रदस्य ते ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ वायुं त्वाम् ...... इत्यादि सायणः ॥

रोबर इंद्र जी लढाई पाण्यासाठीं करितो तींत. 'उत्तम धनं' जें येथें सांगितलें आहे, तें मेघोदकरूपी होय. कारण इंद्र वृत्राबरोबर त्यासाठींच लढत असतो.

४. हे इंद्रा, ज्या तुला [आणि] वायूला स्तुति सेवितात, [आणि ज्या तुला], मधुर [दुधा]साठीं [गाईच्या] कासेला अन्नांच्या योगानें [पुष्ट केल्या]प्रमाणें, हविरन्नांनीं पुष्ट करितात, तो तूं आम्हांला सत्वर धन दे, मोठी भव्य गाय [दूध देते त्या]प्रमाणें देणगी [दे].

4. Quickly give us thou, O Indra, wealth—[give] food like a splendid cow, thou whom in company with Vâyu [our] praises have loved [and whom our priests] have nourished with offerings as [they nourish] the [cow's] udder with food.

---

यांतहि वृत्तासाठीं 'इन्दर' म्हणावें, आणि 'मर्तिअत्रा,' 'मरुतआं' आणि 'सुअर्मांह्रुस' असें वाचावें.

३. 'हे इंद्रा, आम्हांला मेघोदक मिळावें म्हणून तुझें वज्र आणि तुझे मित्र मरुत् हे मेघावर धांवून जाऊन त्याला, सुकलेल्या लांकडांला अग्नि वेष्टितो त्याप्रमाणें, अथवा बेटाला उदकें वेष्टितात त्याप्रमाणें, वेष्टून त्याजकडून वृष्टि करवितात. मग उपासक जन तुला हविरन्नादिक अर्पण करून भजूं लागतात.'

'वळसा घालिते'=' अम्यक्.' हा अर्थ ऋ. ६. ११. ५. याजवरील सायणभाष्यास अनुसरून आम्हीं केला आहे.

'हाकून आणितात'=' जुनन्ति.' येथें 'अभ्वं जुनन्ति' म्हणजे मेघोदकाला अथवा मेघाला हाकून आणितात असाच अर्थ आहे याविषयीं ऋ. ५. ५८.३ यांत 'वृष्टिं जुनन्ति' असें सांगितलें आहे त्यावरून प्रमाण सांपडतें.

'शुष्क काष्ठांवर'=' अतसे.' 'अतस' शब्द जेथें आला आहे ते दुसरे मंत्र पाहून हा अर्थ येथें आम्हीं केला आहे.

यांतहि 'इन्द्र' बद्दल 'इन्दर' म्हणावें. शिवाय 'सनेमि अभ्वं' आणि 'स्म अतसे' असें संधिविरहित वाचावें.

---

४. 'हे इंद्रा, तुला आणि तुजबरोबर असलेल्या वायूला आम्हीं प्रेमानें स्तोत्रें अर्पिलीं आहेत, आणि एकाद्या भव्य गाईची कास जशी आंबोण वगैरे घालून पुष्ट करावी तसा तुला आमच्या ऋत्विजांनीं हविरन्नें देऊन पुष्ट केलें आहे, तें तूं आम्हांस धन द्यावें म्हणून केलें आहे; तर तूं आम्हांला सत्वर धन दे' असा या कठिण मंत्राचा अभिप्राय आहे.

'ज्या तुला आणि वायूला स्तुति सेवितात'='स्तुतश्च यास्ते चकनन्त वायोः.' अक्षरशः 'ज्या स्तुति तुला आणि वायूला सेवितात.'

त्वे रायं इन्द्र तोशतमाः प्रणेतारः कस्यं चिदृतायोः ।
ते षु णो मरुतो मृळयन्तु ये स्मा पुरा गातूयन्तीव देवाः॥५॥८
त्वे इति । रायः । इन्द्र । तोशऽतमाः । प्रऽनेतारः । कस्य । चित् । ऋतऽयोः ।
ते । सु । नः । मरुतः । मृळयन्तु । ये । स्म । पुरा । गातुयन्तिऽइव । देवाः ॥ ५ ॥ ८ ॥

## भाषायाम्.

५. हे इन्द्र, कस्य चिद् ऋतायोः (=यस्य कस्यापि यजनेच्छोरुपासकस्य) प्रणेतारः (=निर्वोढारः=निर्वाहकास्) तोशतमा रायः (=शत्रुघातका रायः=विजयीनि धनानि) त्वे (=त्वय्येव=तव समीप एव) [भवन्ति]। ये देवाः (=द्योतनशीला) [मरुतः] पुरा गातुयन्तीव स्म (=पुरतो यज्ञं गन्तुं मार्गम् इच्छन्त इव आचरन्ति) ते मरुतो नः सु मृळयन्तु (=अस्मभ्यं सुष्ठु अनुकूला भवन्तु=अस्मान् भृशं सुखयन्तु)॥

हे इन्द्र, शत्रुहननबलयुक्ताः सर्वेषां चोपासकानां सुखयित्र्यः संपदस्तव समीप एव भवन्ति तास्त्वमस्मभ्यं देहि ये च दीप्ता मरुतः पुरोगामिनः सेवका इव त्वाम् उपतिष्ठन्ति तेपि अस्मान् सुखयन्त्विति भावः ॥

'मधुर [दुधा]साठीं '='मध्वः.' ही एक या मंत्रांत अडचण आहे. सायणांस अनुसरून भाषांतर केलें आहे, कारण दुसरा निर्वाह दिसत नाहीं.

वायूचा संबंध इंद्राशीं नित्य येत असतो. म्हणून येथें वायूविषयीं निर्देश आहे.

वृत्तासाठीं 'तुअं तु न इन्दर' असें म्हणावें.

पोंच ता० १ नवेंबर पासून ता० ३१ आगष्ट १८७२ पर्यंत.

| | | | रु. | आ. |
|---|---|---|---|---|
| रावसाहेब आबाजी विष्णु काथवटे. | ... ... | १८७८।७९ | ६– | ६ |
| रा. रा. | सदाशिव विश्वनाथ धुरंधर. ... ... | ,, | ६– | ० |
| ,, | गंगाधर बाळकृष्ण गोरे. ... ... | ,, | ६– | ६ |
| ,, | भास्कर हरि भागवत. ... ... ... | ,, | ६– | ० |
| ,, | रामचंद्र मुकुंदजी. ... ... ... | ,, | ६– | ० |
| ,, | नारायण अनंत उकिड्वे. ... ... ... | ,, | ६– | ६ |
| ,, | व्यंकट शांतापा दप्तरदार. ... ... | ,, | ६– | ६ |
| ,, | वामन हरि शिकरे. बाकी. सु० ... | ,, | १८– | ० |
| ,, | तेमरसजी दिनशाजी अंकलेश्वरया. बाकी सु० ... | ,, | २४– | ० |
| ,, | नेटीव जनरल लायब्रेरी खांडवा बाकी. ... | ,, | १२– | १२ |
| ,, | राघवेंद्र नारायण धारवडकर. ... ... | १८७९।८० | १०– | २ |

Registered No. 110 of 1878.

## NOTICE.

The third Volume of the *Vedârthayatna* will end with the last hymn of the 1st Maṇḍala, i. e. with hymn 191.

Subscription is annual and commences with the beginning of any Volume.

## विशेष सूचना.

पहिल्या मंडलाचें शेवटचें सूक्त, म्हणजे ऋग्वेद संहितेचें सूक्त १९१, हें संपलें म्हणजे वेदार्थयत्नाचा तिसरा भाग संपेल.

## सूचना.

| | रु. | आ. |
|---|---|---|
| वर्षाची वर्गणी, आगाऊ | ६ | ० |
| मुंबईबाहेर राहणारास टपाल हंशिलाबद्दल दरवर्षाचे | ० | ६ |
| फुटकळ दर प्रतीस | ० | १२ |

वर्गणीदार होण्यास इच्छिणाऱ्यांनीं कोणत्याहि भागाच्या आरंभापासून वर्गणीदार व्हावें.

All communications to be addressed to the Manager Mr. Mahâdeva Nârâyan Paṇḍit, No. 29 *Moroba Popatji's Oart, Kalka Devî Road, Bombay.*

सर्व प्रकारचा पत्रव्यवहार मुंबई मोरोबा पोपटजीची वाडी घर नंबर २९, या पत्त्यावर रा. रा. महादेव नारायण पंडित "म्यानेजर वेदार्थयत्न" यांच्याशीं ठेवावा.

R.R.

THE

# VEDÂRTHAYATNA

OR

## AN ATTEMPT TO INTERPRET THE VEDAS.

The Rigveda Saṁhitâ with Marâṭhî and English translations, a paraphrase in classical Sanskṛit and copious notes in Marâṭhî.

# वेदार्थयत्न.

## ऋग्वेदसंहिता

पदांसहित व

तिचें मराठी आणि इंग्रजी भाषांतर,

संस्कृत व्याख्या आणि मराठी टीका.

VOL. III. NO. 14. NOVEMBER 1879. MONTHLY PART 44.

पुस्तक ३. अंक १४. नवेंबर सन १८७९. मासिक भाग ४४.

मुंबईंत

"निर्णयसागर" छापखान्यांत छापिलें.

याझे

सर्व आर्य बंधु व भगिनी

यांस

हें भाषांतर

सादर समर्पण केलें आहे.

भाषांतरकर्ता.

५. हे इंद्रा, कोणत्याहि यजनेच्छूचें कल्याण करणाऱ्या [अशा ज्या] अत्यंत विजयी संपत्ति [त्या] तुझ्याच जवळ [आहेत]. [आणि] जे देदीप्यमान मरुत् [ तुज ] पुढें जाण्याची जणुं इच्छा करितात, ते आम्हांवर मोठी कृपा करोत.

5. With thee alone, O Indra, [ are ] the most victorious riches such as prosper any pious man. May those brilliant Maruts who, as it were, wish to go ahead graciously favour us.

---

५. 'हे इंद्रा, ज्या संपदा तुझ्या कोणत्याहि उपासकाला प्राप्त होऊं शकतात, आणि ज्या प्राप्त झाल्यानें शत्रूंचा नाश करण्याचें सामर्थ्य येतें, त्या तुझ्या एकट्याच्या हातीं आहेत; तर त्या तूं आम्हांस प्राप्त करून दे. आणि तुझ्या पुढें धांवणारे जे देदीप्यमान मरुत्, तेहि आमचें कल्याण करोत.'

'पुढें जाण्याची जणुं इच्छा करितात'='गातुयन्तीव.' म्हणजे तूं यज्ञास येण्याला निघालास म्हणजे स्वाराप्रमाणेंच जणुं तुझ्या पुढें धांवत असतात.

'अत्यंत विजयी'='तोशतमाः.' हा शब्द कठीण आहे. तो ऋग्वेदांत आणखी एकच वेळ आला आहे. दोनहि ठिकाणचें सायणभाष्य पाहून अर्थ केला आहे.

वृत्तासाठीं 'तुए राये इन्दर,' 'प्रणइतारः' आणि 'तए षु' असें म्हणावें.

N 1

प्रति प्र याहीन्द्र मीळ्हुषो नॄन्महः पार्थिवे सदने यतस्व ।
अध यदेषां पृथुबुध्नास एतास्तीर्थे नार्यः पौंस्यानि तस्थुः ॥ ६ ॥

प्रति । प्र । याहि । इन्द्र । मीळ्हुषः । नॄन् । महः । पार्थिवे । सद-
ने । यतस्व ।
अध । यत् । एषाम् । पृथुऽबुध्नासः । एताः । तीर्थे । न । अर्यः ।
पौंस्यानि । तस्थुः ॥ ६ ॥

## भाषायाम्.

६. हे इन्द्र, मीळ्हुषः (=उदारान्) महः (=महतो) नॄन् (=शूरभूतान्) [मरु-तः] प्रति प्र याहि (=तान् प्रति गच्छ=तान् उपेहि) [तथा कृत्वा च] पार्थिवे सदने (=पृथिवीसंबन्धिनि स्थले=पृथिव्यां) यतस्व (=प्रयत्नं कुरु=स्वपराक्रमं मेघभेदनरूपं दर्शय) अध यत् (=यस्मात् कारणात् खलु) एषां (=पुरोवर्तिनां) [मरुतां] पृथुबुध्नासः (=पृथुबुध्नाः=बृहन्मूलाः=बृहज्जघना) एताः (=विचित्र-वर्णा हरिणाः=विचित्रवर्णहरिणरूपा अश्वा) अर्यः पौंस्यानि तीर्थे न (=स्वामिनः कस्यचिद्रणोद्युक्तस्य बलानि सैन्यानि यथा संग्रामजिगमिषूणि सन्ति राजवीथ्यां ति-ष्ठन्ति तद्वत्) तस्थुः (=तिष्ठन्ति=त्वया सह गन्तुमुद्यताः सन्ति) ॥

तीर्थे नेत्यादौ अर्योरेः शत्रोः पौंस्यानि तीर्थे न युद्धमार्ग इव तस्थुः तिष्ठन्ति । मेघा-नाक्रमन्ते । यद्वा......। अर्योरणीयस्य स्वामिनः पौंस्यानि बलानि तीर्थे न । राजवी-थ्यां तिष्ठन्ति तद्वत् । इति सायणः ॥

६. हे इंद्रा, [ हे जे ] उदार [ आणि ] महान् [ आणि ] शूर [ मरुत् ], त्यांस तूं येऊन मिळ, [ आणि ] पृथिवीवरील प्रदेशांवर [ आपला ] पराक्रम कर; कां कीं राजाचीं सैन्यें [तयार होऊन] राजमार्गांत [उभीं राहिल्या]प्रमाणें या [ मरुतां]चे स्थूलजघन हरिण तयार होऊन उभे राहिले आहेत.

6. Come forth, O Indra, to join the bounteous [and] great heroes, [and] show [ thy ] valour on mundane regions; for their large-bottomed deer of variegated colours are standing ready even as the forces of a ruler on the royal road.

६. 'हे इंद्रा, हे पहा उदार, मोठ आणि शूर मरुत् आणि त्यांचे जे मोठ्या टिरीचे हरिण ते तुजबरोबर लढाईला जाण्यास तयार होऊन राहिले आहेत; तर तूं पुढें येऊन त्यांस मिळ आणि त्यांच्या साहाय्यानें वृत्राबरोबर युद्ध करून वृष्टीच्या रूपानें आपला पराक्रम या भूलोकीं दाखीव.'

'उदार, महान् [ आणि ] शूर '= 'मीह्ळुषः महो नृन्.' हीं विशेषणें मरुत्कृत जें मेघविदारण आणि तज्जनित उदार मेघोदकवृष्टि, त्यांस अनुलक्षून दिलेलीं आहेत.

'राजाचीं सैन्यें [ तयार होऊन] राजमार्गांत [उभीं राहिल्या]प्रमाणें'='तीर्थे न अर्यः पौंस्यानि.' 'अरि' म्हणजे 'लढाईस जाणारा;' त्यावरूनच 'शत्रु' हा अर्थ मागाहून निघाला असावा. 'तीर्थ'-शब्दाचा दुसरा अर्थ येथें चांगला संभवत नाहीं. 'पौंस्य' म्हणजे सैन्य असा जो अर्थ आम्हीं कितीएक पाश्चात्त्यांस अनुसरून केला आहे, त्याला प्रयोगान्तराचा आधार दिसत नाहीं. पण बलवाचक जे शब्द ते सेनावाचक होतात याचीं उदाहरणें संस्कृतांत जशीं तशीं इंग्रजींतहि आहेत.

'हरिण'='एताः.' म्हणजे चित्रविचित्र रंगांचे जे हरिण मरुतांच्या रथांला जोडिलेले असतात ते. मरुत् आपल्या रथांस हरिण जोडितात याविषयीं सू. १६५ मं. ५ आणि टीप पहा.

वृत्तासाठीं 'याहि इन्द्र' आणि 'नअर्यः पौंसिआनि' असें म्हणावें लागतें.

तिसऱ्या चरणांत एक अक्षर अधिक आहे. यासाठीं "पृथुबुध्नासः एताः" याचा "पृथुबुध्नास एताः" असा एकवार संधिकरून पुनरपि "पृथुबुध्नासैताः" असा संधि वृत्त सुखाकरितां करावा लागतो. आलीकडल्या संस्कृतांतहि "सः एषः" याजबद्दल "सैषः" असा संधिपौनःपुन्यघटित प्रयोग क्वचित् सांपडतो. उदा० "सैष राजा दशरथः सैष राजा युधिष्ठिरः"

प्रति घोराणामेतानामयासां मरुतां शृण्व आयतामुपब्दिः ।
ये मर्त्यं पृतनायन्तमूमैर्ऋणावानं न पतयन्त सर्गैः ॥ ७ ॥
प्रति । घोराणाम् । एतानाम् । अयासाम् । मरुताम् । शृण्वे । आऽयताम् । उपब्दिः ।
ये । मर्त्यम् । पृतनाऽयन्तम् । ऊमैः । ऋणऽवानम् । न । पतयन्त । सर्गैः ॥ ७ ॥

## भाषायाम्.

७. घोराणां (=भयानकानाम्) अयासां (=सततगमनशीलानाम्) एतानाम् (=एतवर्णानां मरुद्धरिणानाम्) [अपि च] मरुताम् आयताम् (=आगच्छताम्=आगच्छतां मरुतां तेषाम् एतवर्णानां हरिणानां च) उपब्दिः (=ध्वनिः) प्रति शृण्वे (=प्रति श्रूयते) [मयात्र] । ये [मरुतः] मर्त्यं (=मरणधर्माणं) पृतनायन्तं (=पृतनामात्मन इच्छन्तं=संग्राममिच्छुं=शत्रुं मेघरूपम्) ऋणवानं न (=ऋणवन्तमिव=अधमर्णमिव) ऊमैः सर्गैः पतयन्त (=स्वरक्षकैः प्रहारविशेषैः पातयन्ति=प्रहर्तृशस्त्रद्वितीयाः सन्तः पातयन्ति=तं मेघं भूमौ वृष्टिद्वारा पातयन्ति तस्मिन्पातने च प्रहारास्त्राणां साहाय्यात् अन्येन सहायेन युक्ता न भवन्ति) ॥

पातने दृष्टान्तः । सर्गैर्ऋणवानं न । ...... । ऋणवन्तमधमर्णमिव । तं यथा पीडयित्वा तदीयं धनमपहरन्ति तद्वत् । इति सम्यगाह सायणः ॥

७. [हे जे] भयानक [आणि] चपळ [असे] [मरुतांचे] चित्रविचित्र रंगांचे हरिण [आणि] [हे जे] मरुत्, ते येत आहेत त्यांचा आवाज ऐकू येत आहे. जे [मरुत्] मर्त्य वैऱ्याला शस्त्रप्रहारांचें साहाय्य घेऊन, ऋणकऱ्याला [पाडिल्या]प्रमाणें, पाडून टाकितात.

7. The sound is heard of the awful [and] vehement speckled deer, [and] of the Maruts, as they come; [the Maruts] who by the aid of [their] missiles throw down the mortal foe (the cloud) like a debtor.

---

७. 'हे इंद्रा, मरुतांचे चित्रविचित्र रंगांचे जे हरिण रथाला जोडिलेले, ते रथ घडघड ओढीत आहेत आणि त्या रथांत बसून मरुत् येत आहेत, त्यांचा आवाज मला जवळच जणुं ऐकूं येत आहे; जे मरुत् केवळ आपल्या शस्त्रांचें साहाय्य घेऊन मेघरूप शत्रूला जमीनदोस्त करून टाकीत असतात.'

'त्यांचा आवाज ऐकूं येत आहे' = 'उपब्दिः शृण्वे.' मरुत् येऊं लागले म्हणजे त्यांच्या येण्याचा आवाज अगदींच जवळ ऐकूं येतो अशाविषयीं सू. ३७ मं. ३ आणि टीप पाहा.

'मर्त्य वैऱ्याला'='मर्त्यं पृतनायन्तम्.' येथें मर्त्य वैरी म्हणजे मेघ समजावयाचा, परंतु सायणाच्या पाक्षिक अर्थाप्रमाणें मर्त्य शत्रु म्हणजे मानवी शत्रु असाहि अर्थ होऊं शकेल.

यांत ऋणकऱ्याला पाडिल्याप्रमाणें अशी जी उपमा दिली आहे, तिचें तात्पर्य सायणांप्रमाणें, देणेकऱ्याला मारून त्याचें सर्वस्व जसें हरण करितात त्याप्रमाणें मेघाला खालीं पाडून उदकरूप त्याचें सर्वस्व काढून घेतात असें संभवतें.

वृत्तासाठीं 'मर्त्य'च्या बद्दल 'मर्तिअं' असें वाचलें पाहिजे.

त्वं मानेभ्य इन्द्र विश्वजन्या रदा मरुद्भिः शुरुधो गोअग्राः ।
स्तवानेभिः स्तवसे देव देवैर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥८॥९॥

त्वम् । मानेभ्यः । इन्द्र । विश्वऽजन्या । रद । मरुत्ऽभिः । शुरुधः । गोऽअग्राः ।
स्तवानेभिः । स्तवसे । देव । देवैः । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

---

## भाषायाम्.

८. हे इन्द्र, मरुद्भिस्त्वं ( =मरुद्भिः सहितस्त्वं ) मानेभ्यः ( =मानस्य नाम पुरुषस्य पुत्रेभ्योस्मभ्यं ) विश्वजन्या ( =? विश्वजन्याः=सर्वहिता ) गोअग्राः ( =गावोग्रे यासां ताः=गोवृद्धिचिह्निताः=गोवृद्धिकारकाः ) शुरुधः ( =अपः ) रद ( =मेघाद्विलिख=प्रयच्छ ) । हे देव ( =द्योतमानेन्द्र ), [ त्वं ] स्तवानेभिर्देवैः ( =स्तूयमानैर्देवैः=स्तुतैर्देवैः=द्योतमानैर्मरुद्भिः ) स्तवसे ( =स्तूयसे ) । [ वयम् ] इषम् ( =अन्नं ) वृजनं ( =बलं ) जीरदानुं ( =क्षिप्रदानं ) [ वीरं=पुत्रं च ] विद्याम (=लभेमहि ) ॥

विश्वजन्या विश्वजन्यः ॥ सोराकारः ॥ विश्वे प्राणिन उत्पादनीया यस्य तादृशस्त्वं सर्वजनहितशक्त्या वा । इति सायणाचार्याः ॥

८. हे इंद्रा, मरुतांसहित तूं मानाच्या पुत्रांला सर्व हितकारी [ आणि ] जेणेंकरून गाईंची समृद्धि होते अशीं उदकें दे. हे देदीप्यमान [ इन्द्रा ], स्तविलेले जे देदीप्यमान [ मरुत् ] त्यांहीं तूं स्तविला [ जातोस ]. आम्हांला अन्न, बळ, [ आणि ] लवकर संपत्ति मिळवून देणारा पुत्र यांची प्राप्ति होओ.

8. Give, O Indra, thou [accompanied] by the Maruts, to the sons of Mâna the waters which benefit the world [ and ] which prosper the cows. O thou resplendent one, thou art praised by the resplendent [ Maruts ] that are [ themselves ] praised. May we obtain food, strength, [and] a son that shall quickly make us rich.

---

८. 'हे इंद्रा, याप्रमाणें आम्हीं मानकुळांत जन्मलेल्या उपासकांनीं तुझी स्तुति केली आहे; तर ज्या मेघोदकांच्या योगेंकरून सर्व जगाला सुख होतें आणि गाईंची समृद्धि होते, तीं तूं मरुतांसहित प्रसन्न होऊन आम्हांस दे. ज्यांची स्तुति लोक करितात असे मरुत्हि तुझी स्तुति करितात. तर जेणेंकरून अन्न, बळ आणि विजयी पुत्र आम्हांला मिळेल असें कर.' येथें सूक्ताचा उपसंहार झाला.

'मानाच्या पुत्रांला'=' मानेभ्यः.' हा अर्थ सायणांनीं दिलेला नाहीं. पण पुष्कळ मंत्रांत 'मान' हें पद अगस्त्याचा किंवा अगस्त्यापत्यांचा मूळ पुरुष या अर्थी आलेलें आढळतें. तेथें तेथें सायणांनीं दुसऱ्याच कांहीं प्रकारांनीं निर्वाह केलेला आहे. परंतु ऋ. ८. ६७ याचा जो कर्ता त्याचें आडनांव 'मान्य' असें सायणांनींच अनुक्रमणिकेवरून सांगितलें आहे; त्यावरून 'मान' हें विशेषनाम सिद्ध होतें.

'उदकें'=' शुरुधः.' म्हणजे मेघोदकें. ऋ. ४. १९. ८ याजवरील भाष्यांत सायणांनीं 'आपः' असा अर्थ केला आहे तो पहा.

वृत्तासाठीं 'त्वं' बद्दल 'तुअं' असें म्हणावें.

## सूक्तम् १७०.

इन्द्रागस्त्ययोः संवादः । आद्या तृतीया चेन्द्रवाक्यम् । चतुर्थी च । शिष्टमगस्त्यवाक्यम् ॥ आद्या बृहती । द्वितीयाद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । अन्त्या त्रिष्टुप् ॥ तथा हि सायणः । सूक्तस्येन्द्रागस्त्यसंवादरूपत्वादाद्या तृतीया चतुर्थी चेन्द्रवाक्यम् । अतस्तासां तस्य वाक्यन्यायेन स ऋषिः । शिष्टे अगस्त्यवाक्ये । अतस्तयोः स एवर्षिः । आद्या च बृहती ततस्तिस्रोऽनुष्टुभः । अन्त्या ... त्रिष्टुप् । इत्यादि ॥

**न नूनमस्ति नो श्वः कस्तद्वेद यदद्भुतम् ।**
**अन्यस्य चित्तमभि संचरेण्यमुताधीतं वि नश्यति ॥ १ ॥**

न । नूनम् । अस्ति । नो इति । श्वः । कः । तत् । वेद । यत् । अद्भुतम् ।
अन्यस्य । चित्तम् । अभि । सम्ऽचरेण्यम् । उत । आऽधीतम् । वि । नश्यति ॥ १ ॥

---

### भाषायाम्.

१. न नूनम् अस्ति (=अस्माकम् अद्येति नास्ति) नो श्वः (=नापि श्व इति वर्ततेस्माकम्)। यद् अद्भुतं (=यदभूतं=भविष्यत्) तत् को वेद (=तत्को जानाति)? अभि संचरेण्यम् (=? अभितः संचारि) अन्यस्य चित्तं (=मनो) [जानाति]। उत (=अपि च) आधीतं (=यच्चिन्तितं तद्) वि नश्यति (=नष्टं भवति)॥

इत्यक्षरार्थः । सायणो हि एवं व्याचष्टे । परिदेवनप्रकारः प्रतिपाद्यते । इन्द्र आह । अद्यतनं यदस्ति तन्नूनमद्य नास्ति नूनमत्र विचिकित्सार्थे । अत्राद्येति यद्यपि नास्ति तथाप्युत्तरवाक्ये श्व इति दर्शनादत्राद्येति गम्यते । तथा श्वोऽपि नूनं नो । उशब्दोऽवधारणे । श्वस्तनमपि नैव नास्ति । अद्य यथास्मदर्थेनिरूप्तमस्मभ्यं नास्ति किल श्वः कथं लप्स्यत इति भावः । यदद्भुतमन्यस्मै निरूप्यान्यस्मै दत्तमिति यदस्ति वैपरीत्यं तत्को वेद । यद्वा यदद्भुतं भावि कार्यं यदस्ति तत्को वेद । अद्य श्वो वा लभ्यत इत्याशा न कार्येत्युक्तं भवति । तदेवाह । अभिसंचरेण्यं सर्वतः संचार्यन्यस्य चित्तं मानसम् । जानातीति शेषः । उत अपि च आधीतमाध्यातं चिन्तितमपि न दृश्यं किमु सकृत्स्मृतं नश्यतीति ॥

## सूक्त १७०.

ऋषि—अगस्त्य. देवता—इन्द्र. वृत्त—१ली बृहती, २–४ अनुष्टुभ्, ५ त्रिष्टुभ्.

१. [ आम्हांला ] आतां नाहीं [ आणि ] उद्यांहि नाहीं. जें भविष्य [ होय ] तें कोण जाणतो? दुसऱ्याचें ओढाळ मन [जाणतें], आणि चिंतिलेलेंहि नाहींसें होतें.

## HYMN 170.

To *Indra*. By *Agastya*. Metre-verse 1, *Bṛihatî*; verses 2-4 *Anushṭubh*, and verse 5, *Trishṭubh*.

1. [ To us ] there is neither to-day nor to-morrow. Who knows that which [ is ] future? The wandering mind of another [knows]; and that vanishes which [ is ] expected.

---

१. हें सूक्त चमत्कारिक आहे. अशी कथा आहे कीं, अगस्त्य ऋषीनें हवि ( मांसादिक जें अर्पण करावयाचें अन्न तें ) सिद्ध करून इंद्रास द्यावयाचें तें मरुतांस दिलें. त्यामुळें इंद्र कोपला. तेव्हां ह्या सूक्तांत असलेला जो संवाद तो इंद्र आणि अगस्त्य यांजमध्यें झाला. त्याप्रमाणेंच या सूक्तांतील २–५ ऋचांचा अर्थ करावयाचा आहे असें दिसतें खरें. पहिल्या ऋचेविषयीं मात्र संशय दिसतो. तिचा संबंध या सूक्ताशीं आहे कीं नाहीं याविषयीं शंका घेण्यास जागा आहे. या सूक्ताशीं तिचा संबंध आहे असें मानिलें तर सायणादिकांप्रमाणें ती इंद्रवाक्य होय. आणि तिचा अभिप्राय असा कीं, 'मला इंद्राला आजहि हवि नाहीं आणि उद्यांहि नाहीं; त्यापुढचें कोणी पाहिलें आहे? आणि अगस्त्य जो हवि देणारा, त्याचें जें चंचल मन ( चंचल असें कीं मला देण्यासाठीं तयार केलेलें हवि मला न देतां मरुतांस दिलें), त्यालाच पुढें मला हवि मिळेल कीं नाहीं तें ठाऊक आहे. कारण, आज मला खास हवि मिळेल अशी अपेक्षा असतांहि तें एकाएकीं नाहींसें झालें.' जर ह्या ऋचेचा ह्या सूक्ताशीं कांहीं संबंध नाहीं आणि ही ह्यांत उगीच जोडिली गेली आहे असें समजलें, तर या क्षणभंगुर संसाराविषयीं शोक करणारा कोणीएक म्हणतो कीं, "जें आपण आज आणि उद्यां पाहातों तें सर्व क्षणिक आहे. त्यापुढचें जें भविष्य त्याविषयीं तर विचारावयासच नको. तें जाणण्याविषयीं एकाद्या देवास सामर्थ्य असेल आणि त्याचें मन जर आम्हांस समजेल तर आम्हांलाहि अवगत होईल. परंतु आपल्या मनांत आपण चिंतिलेलें सुद्धा नाहींसें होतें, मग दुसऱ्याच्या ( देवादिकांच्या ) मनांत काय आहे तें कसें समजेल?'

वृत्तासाठीं 'श्वः' बद्दल 'शुअः' असें आणि 'संचरेण्यं' बद्दल 'संचरेणिअं' असें वाचावें.

**किं नं इन्द्र जिघांससि भ्रातंरो मरुतस्तवं ।**
**तेभिः कल्पस्व साधुया मा नंः समरणे वधीः ॥ २ ॥**

किम् । नः । इन्द्र । जिघांससि । भ्रातंरः । मरुतः । तवं ।
तेभिः । कल्पस्व । साधुऽया । मा । नः । सम्ऽअरणे । वधीः ॥२॥

---

वस्तुतस्तु इन्द्रागस्त्यसंवादरूपेण सूक्तशेषेण मन्त्रस्यास्य परमार्थतः संबन्ध एव न स्यात् स्याद्वा । असंबन्धपक्षे कश्चित् क्षणभङ्गुरे संसारे शोकमना ब्रूते । अद्य श्वो वा यद्विद्यमानं प्रत्यक्षं वस्तुजातं तत् क्षणेन विनश्यति । श्वस्तनदिनात् परं किं भविष्यतीति को वेद । तज्ज्ञानार्थम् अन्यस्य भविष्यविदो देवस्य कस्यचिन्मनोभि संचरेण्यं ज्ञानार्थमुप गमनीयम् । अन्यचित्तज्ञानप्रयत्नस्तु अनर्थक एव यद्यत्कल्पनाबलान्मनसि गृह्यते तस्य क्षिप्रविनाशित्वात् ॥

अगस्त्य इन्द्राय हविर्निरूप्य मरुद्भ्यः संप्रदित्सां चकार । स इन्द्र एत्य परिदेवयांचक्रे इत्यत्र निरुक्तमनुसंधेयम् ॥

---

## भाषायाम्.

अगस्त्यवाक्यम् ।

२. हे इन्द्र, नः किं जिघांससि (=अस्मान् किमर्थं हन्तुमिच्छसि)? मरुतो [हि] तव भ्रातरः (=बन्धवः) [सन्ति] । तेभिः (=तैर्मरुद्भिः सह) साधुया (=साधु.यथा तथा=सौमनस्येन) कल्पस्व (=चिन्तय) । मा नः समरणे वधीः (=अस्मान् संग्रामे मा हिंसीः) ॥

सायणस्तु इदमगस्त्यवाक्यम् । ...... अस्मान् अनपराधिनः ...... किं ...... हन्तुमिच्छसि । कथमवध्यत्वमिति अत आह । मरुतस्तव भ्रातरः । त्वया भोगप्रदानेन भरणीया इत्यर्थः । अतो वयमवध्या इत्युक्तं भवति । ...... सन्तु भ्रातरस्ततश्च किमित्यत आह । तेभिस्तैर्मरुद्भिः सह साधुया साधुत्वं कल्पस्व । कल्पय हविर्भागं तैः सह युद्धं वा । नोऽस्मान् समरणे संग्रामे मा वधीः मा हिंसीः । यद्वा लुप्तो दृष्टान्तः । संग्रामे यथा विरोधिनं हंसि तथास्मानिति । इति ॥

२. हे इंद्रा, [ तूं ] आम्हांला कां मारूं इच्छितोस? मरुत् तुझे बन्धु [ होत ]. त्यांशीं तूं सौमनस्यानें राहा. [ तूं ] आम्हांला युद्धांत मारूं नको.

2. Why dost thou, O Indra, desire to kill us? The Maruts are thy brothers. Think kindly of them. Do not kill us in battle.

---

२. मरुतांला हवि दिलें म्हणून इंद्र कोपला असें पाहून अगस्त्य म्हणतो, 'हे इंद्रा, ज्या मरुतांस आम्हीं हवि दिलें ते तुझेच बंधु आहेत आणि त्यांजबरोबर तूं स्नेहभावानें राहावें हें योग्य आहे; तर तूं समरांगणांत आमचा नाश करूं नकोस, आमचा पक्षपाति हो.'

किं नो भ्रातरगस्त्य सखा सन्नति मन्यसे ।
विद्मा हि ते यथा मनोऽस्मभ्यमिन्न दित्ससि ॥ ३ ॥
किम् । नः । भ्रातः । अगस्त्य । सखा । सन् । अति । मन्यसे ।
विद्म । हि । ते । यथा । मनः । अस्मभ्यम् । इत् । न । दित्ससि ॥ ३ ॥
अरं कृण्वन्तु वेदिं समग्निमिन्धतां पुरः ।
तत्रामृतस्य चेतनं यज्ञं ते तनवावहै ॥ ४ ॥
अरम् । कृण्वन्तु । वेदिम् । सम् । अग्निम् । इन्धताम् । पुरः ।
तत्र । अमृतस्य । चेतनम् । यज्ञम् । ते । तनवावहै ॥ ४ ॥

## भाषायाम्.

३. हे भ्रातरगस्त्य, सखा सन् ( =अस्मद्धितकारी सन्नपि ) अस्मान् किम् अति मन्यसे ( =अस्मान् किमर्थम् अतिक्रम्य मनुषे=अस्मभ्यं कुतो न दित्ससि ) ? हि ( =यस्मात् कारणात् ) ते मनः यथा ( =याथातथ्येन ) [ वयं ] विद्म (=जानीमः) । अस्मभ्यम् इत् (=अस्मभ्यमेव ) न दित्ससि ( =दातुं नेच्छसि ) ॥

इति इन्द्रवाक्यम् अगस्त्यं प्रति ।

४. वेदिम् [ ऋत्विजः ] अरं कृण्वन्तु ( =अलं कुर्वन्तु=" संमार्जनपर्युक्षणादिना परिचरन्तु " ) । [ अपि च ] अग्निं पुरः (=पुरस्तात्=स्वपुरतः) सम् इन्धतां (=सम्यक्प्रदीपयन्तु ) । तत्र ( =तस्मिन्प्रदीप्तेऽग्नौ ) अमृतस्य ते चेतनम् ( =अमरणधर्मणस्तवाप्यायनकारिणं ) यज्ञं तनवावहै ( =आवां करवावहै ) ॥

इत्यगस्त्यवाक्यम् इन्द्रवाक्यं वा । तनवावहै इत्यत्र यं प्रति वाक्यम् अस्ति तस्यापेक्षया द्वितीयवचनम् ।

३. हे भ्रात्या अगस्त्या, तूं मित्र असून आम्हांला कां वगळतोस? आम्ही तुझें मन वास्तविक रीतीनें जाणतों. तूं आम्हांलाच मात्र देऊं इच्छीत नाहींस.

४. वेदीला तयार करूं द्या, अग्नीला पुढें पेटवूं द्या. त्यांत तुज अमराला पुष्ट करणारा यज्ञ आपण करूं.

3. Why, O brother Agastya, dost thou, being a friend, pass by us? We truly know thy mind. To us only thou dost not desire to give.

4. Let them prepare the altar, let them kindle Agni well before them. Therein we will make a sacrifice that shall gratify thee the immortal one.

---

३. इंद्र म्हणतो 'तर मग हे बंधू अगस्त्या, तूं माझा मित्र असतांहि हवि देतांना मला कां वगळतोस? वस्तुतः म्हटलें म्हणजे तुझें मन मला ठाऊक आहे. मरुत् देवांना हवि द्यावें आणि मलाच मात्र देऊं नये असा तुझा अभिप्राय आहे.'

या मंत्रांत आम्ही आणि आम्हांसच असे जे शब्द आले आहेत, ते मी आणि मलाच या अर्थी योजिले आहेत.

वृत्तासाठीं 'अगस्त्य' बद्दल 'अगस्तिअ,' आणि 'मनो। अस्मभ्यं' असें वाचलें पाहिजे.

४. वरचें इन्द्रवाक्य ऐकून अगस्त्य म्हणतो 'बरें तर हे आमचे ऋत्विज आतां वेदि तयार करून त्यांत अग्नि प्रदीप्त करितील; आणि हे इंद्रा, तूं ये, म्हणजे जेणेंकरून तुला सुख होईल असें हवि तुजकरितां मीं अग्नींत टाकितों.'

'यज्ञ आपण करूं'='यज्ञं तनवावहै.' तूं इंद्र आणि मी अगस्त्य मिळून यज्ञ करूं, म्हणजे तूं इंद्र येशील तर मी अगस्त्य तुजकरितां यज्ञ करीन, अशा भावार्थीनें हा प्रयोग केला आहे असें वाटतें.

वृत्तासाठीं 'वेदिं' बद्दल 'वेअदिं' असें वाचावें लागतें.

त्वमीशिषे वसुपते वसूनां त्वं मित्राणां मित्रपते धेष्ठः ।
इन्द्र त्वं मरुद्भिः सं वदस्वाध प्राशान ऋतुथा हवींषि ॥५॥१०॥

त्वम् । ईशिषे । वसुऽपते । वसूनाम् । त्वम् । मित्राणाम् । मित्रऽपते । धेष्ठः ।
इन्द्र । त्वम् । मरुत्ऽभिः । सम् । वदस्व । अध । प्र । अशान । ऋतुऽथा । हवींषि ॥ ५ ॥ १० ॥

---

## भाषायाम्.

५. हे वसूनां वसुपते (=धनानां स्वामिन्), त्वम् ईशिषे (=त्वमेव ईश्वरो भवसि) । हे मित्राणां मित्रपते (=मित्राणां मध्ये श्रेष्ठमित्रभूत), त्वं धेष्ठः (=त्वमेवातिशयेन धाता दाता) [भवसि] । [एवं सत्यपि] हे इन्द्र, त्वं मरुद्भिः सं वदस्व (=तैः साकं सौमनस्येन वद=ससख्यं यथा तथा भव) । अध (=अथ=तदनन्तरम्) ऋतुथा (=ऋतावृतौ=कालेकाले) हवींषि प्राशान (=प्रकर्षेण भुङ्क्ष्व) ॥

इत्यगस्त्यवाक्यम् । यदि मरुद्भिः सह सख्यं कृत्वा तैः सह संवदसे हविश्च तैः सहैव गृह्णासि तर्हि सदैव तुभ्यं हवींषि दास्याम इति भावः ॥

५. हे धनाच्या धनपती, तूंच धनी आहेस. हे मित्रांच्या मित्रपती, तूंच अत्यंत उदार आहेस. हे इंद्रा, तूं मरुतांशीं ऐक्यानें राहा. आणि मग प्रत्येक प्रसंगीं हवि भक्षीत जा.

5. Thou art the Lord, O master of all blessings, thou the most bounteous, O master of friends. Be thou reconciled, O Indra, to the Maruts, and then enjoy the offerings at every time.

५. आणखी पुढें अगस्त्य असें म्हणतो कीं, 'हे इंद्रा, आम्हीं मरुतांला हवि दिलें यावरून तूं मरुतांपेक्षां कमी आहेस असें आम्ही मानीत नाहीं. तर आम्ही असें म्हणतों कीं, तूं सर्व धनाचा स्वामी असून सर्व जगताचा राजा आहेस, आणि सर्व मित्रांमध्यें उत्तम मित्र असून अत्यंत उदार आहेस; परंतु मरुत् हे तुझे बंधूच आहेत त्यापेक्षां तूं त्यांशीं मित्रभावानें वोल. म्हणजे आम्ही तुजला नित्य हवि देत जाऊं.'

वृत्तासाठीं 'धेष्ठः' बद्दल 'धेअष्ठः' आणि तिसऱ्या पादांत 'त्वं' बद्दल 'तुअम्' आणि तिसऱ्या व चवथ्या पादांत ' वदस्वाध ' बद्दल ' वदस्व । अध ' असें वाचावें.

या सूक्ताचा अर्थ समजण्यासाठीं यास्क, सायण इत्यादिकांनीं पहिल्या ऋचेवरील टीकेंत सांगितलेली कथा कल्पिली आहे, तशाच कांहीं तरी कथेला अनुलक्षून या सूक्ताचा अर्थ केल्यावांचून निर्वाह नाहीं. इन्द्र आणि मरुत् यांजमध्यें हविर्ग्रहणाच्या योग्यतेविषयीं विरोध असल्याचें उदाहरण १६५व्या सूक्तांत आहेच. तें सूक्त पहा. मात्र आपणास हवि मिळालें नाहीं म्हणून इन्द्र दीनासारिखा निराश होऊन पहिल्या ऋचेंत असलेले उद्गार काढील असें संभवत नाहीं, यावरून तितकी ऋचा या सूक्ताशीं अथवा याच्या कथेशीं तिचा संबंध आहे असें समजून लावावी किंवा नाहीं याविषयीं आम्हांस संशय वाटतो.

## सूक्तम् १७१.

अगस्त्य ऋषिः मरुतो देवता । तत्राद्ये द्वे केवलमरुद्देवताके शिष्टाश्चतस्रो मरुत्वदिन्द्रदेवताकाः । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

**प्रति॑ व ए॒ना नम॑सा॒हमे॑मि सू॒क्तेन॑ भिक्षे सु॒म॒तिं तु॒राणा॑म् ।**
**र॒रा॒णता॑ मरुतो वे॒द्याभि॒र्नि हेळो॑ ध॒त्त वि मु॑चध्व॒मश्वा॑न् ॥ १ ॥**

प्रति॑ । वः॒ । ए॒ना । नम॑सा । अ॒हम् । ए॒मि॒ । सु॒ऽउ॒क्तेन॑ । भि॒क्षे॒ । सु॒ऽम॒तिम् । तु॒राणा॑म् ।
र॒रा॒णता॑ । म॒रु॒तः॒ । वे॒द्याभिः॑ । नि । हेळः॑ । ध॒त्त । वि । मु॒च॒ध्व॒म् । अश्वा॑न् ॥ १ ॥

---

### भाषायाम्.

१. [हे मरुतः], अहम् एना नमसा (=अनेन नमस्कारेण) वः प्रति (=युष्मान् प्रति) एमि (=आगच्छामि=आगतोस्मि) सूक्तेन (=अनेन स्तोत्रेण) [च] तुराणां (=त्वरमाणानां=वेगवतां) [युष्माकं] सुमतिं (=शोभनाम् अनुग्रहरूपां बुद्धिं) भिक्षे (=याचे) । हे मरुतः, वेद्याभिः (=स्वप्रवृत्तिभिः=स्वयमेव) रराणता (=रराणत=रममाणा भवत=प्रसाद्यध्वम्) । हेळः (=क्रोधं) नि धत्त (=त्यजत) [अपि च] अश्वान् (=युष्माकं रथे योजितान् वाहान्) वि मुचध्वं (=रथेभ्यो विमोचयत)॥

सुमतिं भिक्षे । इन्द्रस्यैव पुनर्हविःप्रदानादिदं याच्यते ।...... वेद्याभिर्वेदितव्याभिः स्तुतिभी रराणता रममाणेन मनसेत्थंभूताः सन्तो...... वि मुचध्वम् । रथेभ्यो वियोजयत । क्रोधात्पुनर्गमनं मा कुरुतेत्यर्थः । इति सायणः ॥

## सूक्त १७१.

ऋषि—**अगस्त्य.** देवता—**मरुत्.** मात्र पहिल्या दोन ऋचा केवळ **मरुतां**विषयीं, आणि उरलेल्या **मरुत्** आणि **इन्द्र** यांविषयीं आहेत. वृत्त **त्रिष्टुभ्.**

१. मी या वंदनासहित तुम्हांप्रत आलों आहें. सूक्तानें [तुम्हां] वेगवंतांचा प्रसाद याचीत आहें. [ तर ] हे मरुतांनो, तुम्ही आपण होऊन प्रसन्न व्हा. क्रोध शांत करा [ आणि ] घोडे सोडा.

## HYMN 171.

To the *Maruts*; the first two verses are addressed to the *Maruts* alone, and the rest to *Indra* and the *Maruts*. By *Agastya*. Metre,—*Trishṭubh*.

1. I come to you with this obeisance. With [this] hymn I implore your favour, you who are impetuous. Be you pleased, O Maruts, by your own will. Lay aside [ your ] anger. Unharness the horses.

---

१. ' सूक्तानें '=' सूक्तेन. ' म्हणजे हें सूक्त म्हणून, अथवा गाऊन.

' वेगवंतांचा '=' तुराणाम्. ' मरुतांस वेगवंत असें पुष्कळ ठिकाणीं म्हटलेलें आहे. सू. १६६ मं. ४, आणि टिपा पहा.

' या वंदनानें '=' एना नमसा.' म्हणजे जो नमस्कार करून हें सूक्त म्हणत आहें, त्या नमस्कारासहित.

' आपण होऊन '= 'वेद्याभिः.' सायणाचार्य ' स्तुतींनीं' असा अर्थ करितात, पण 'वेद्याभिः' याचा अर्थ 'स्वप्रवृत्तीनें' म्हणजे ' आपण होऊन ' असा होतो या गोष्टीविषयीं ऋ. ६. ९. १ आणि ऋ. १०. ७१. ८ यांजवरील सायणभाष्यांत प्रमाण आहे. 'आपण होऊन शांत व्हा' याचें तात्पर्य असें दिसतें कीं, माझ्या वंदनाची आणि स्तोत्रांची योग्यता तुमचा क्रोध शांत करण्यासारिखी नसली तरी, तुम्ही कृपाकरून तो शांत करा आणि प्रसन्न व्हा.

' घोडे सोडा '='अश्वान् वि मुचध्वम्'. म्हणजे रथाला घोडे जोडून तुम्हीं आलां आहां ते परत जाऊं नका, तर खालीं उतरा, घोडे सोडा आणि हवि घेण्यासाठीं घरांत या. सायण म्हणतात कीं, यांत जो क्रोध सांगितला, तो इंद्राला हवि दिलें आणि त्यांला ( म्हणजे मरुतांला ) दिलें नाहीं म्हणून आलेला.

वृत्तासाठीं ' वेद्याभिः ' बद्दल ' वेदिआभिः ' असें म्हटलें पाहिजे.

एष वः स्तोमो मरुतो नमस्वान्हृदा तष्टो मनसा धायि देवाः ।
उपेमा यात मनसा जुषाणा यूयं हि ष्ठा नमस इद्वृधासः ॥२॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । नमस्वान् । हृदा । तष्टः । मनसा । धायि । देवाः ।
उप । ईम् । आ । यात । मनसा । जुषाणाः । यूयम् । हि । स्थ । नमसः । इत् । वृधासः ॥ २ ॥

स्तुतासो नो मरुतो मृळयन्तूत स्तुतो मघवा शंभविष्ठः ।
ऊर्ध्वा नः सन्तु कोम्या वनान्यहानि विश्वा मरुतो जिगीषा ॥३॥

स्तुतासः । नः । मरुतः । मृळयन्तु । उत । स्तुतः । मघऽवा । शम्ऽभविष्ठः ।
ऊर्ध्वा । नः । सन्तु । कोम्या । वनानि । अहानि । विश्वा । मरुतः । जिगीषा ॥ ३ ॥

---

## भाषायाम्.

२. हे मरुतः, नमस्वान् (=नमस्कारयुक्त) एष (=मया कृतोयं) स्तोमः (=स्तोत्रं) वः (=युष्माकं) [भवति] । हृदा तष्टः (=आदरेण रचितः) [स], हे देवाः (=द्योतनशीला मरुतः), मनसा (=प्रेम्णा) धायि (=धार्यतां=प्रतिगृह्यताम्) । मनसा जुषाणाः (=आदरेण तं स्तोमं सेवमाना) ईम् उप आ यात (=इदं स्तोत्रं प्रति आगच्छत=इदं स्तोत्रं सादरं सेवितुम् अस्मान्प्रति आगच्छत) । हि (=यस्मात्कारणाद्) यूयं नमसो वृधासः इत् (=नमस्कारस्य=नमस्कारयुक्तस्योपासकजनस्य वर्धका एव) स्थ ॥

३. स्तुतासः (=स्तुताः=अस्माभिः स्तुता) मरुतो नः (=अस्मान्) मृळयन्तु (=अस्मभ्यम् अनुकूला भवन्तु=अस्मान् सुखयन्तु) उत (=अपि च). शंभविष्ठः (=अतिशयेन सुखस्य भावयिता=सुखकारितम) इन्द्रः [अस्माभिः] स्तुतः [सन्] [अस्मभ्यं मृळयतु] ।—[अपि च] हे मरुतः, जिगीषा (=जिगीषाणि=गन्तुम् इष्टानि=प्राप्तव्यानि) विश्वा अहानि (=सर्वाणि दिनानि) नः (=अस्मभ्यम्) ऊर्ध्वा (=ऊर्ध्वानि=उत्कृष्टानि) तथा च कोम्या (=? काम्या=काम्यानि) अपि च वनानि (=? वननीयानि=संभजनीयानि) सन्तु (=भवन्तु) ॥

२. हे मरुतांनो, हें वंदनयुक्त स्तोत्र तुमचें आहे. तें मी अंतःकरणापासून रचिलें आहे. तें, हे देव हो, तुम्ही मनापासून ग्रहण करा. या [स्तोत्रा]प्रत तुम्ही येऊन मनापासून तें सेवन करा. कारण कीं, तुम्ही वंदनाचे कल्याणकर्तेच आहां.

३. स्तविलेले मरुत् आम्हांस प्रसन्न होओत. आणि अतिशयेंकरून सुखकारी [जो] स्तविलेला मघवा [ तोहि प्रसन्न होओ ].—हे मरुतांनो, आमचे पुढें येणारे सर्व दिवस उत्कृष्ट, कमनीय, [आणि] भोगयोग्य होओत.

2. This hymn, O Maruts, is yours, accompanied by my obeisance. Composed with the soul may it be received [ by you ], O brilliant ones, with [ your ] heart. Come to it to enjoy it with your soul. For you are indeed the promoters of obeisance.

3. May the Maruts praised be favourable to us, and may praised Indra, the greatest giver of happiness, [ favour us ].—May all the days that we wish to reach, O Maruts, be unto us glorious, lovely [ and ] enjoyable.

---

२. हे मरुतांनो, आम्हीं नम्रभावानें हें स्तोत्र तुम्हांप्रत रचिलें आहे. आम्हीं अंतःकरणापासून रचिलेलें हें स्तोत्र तुम्हीं मनापासून ग्रहण करा. आणि त्याचें मनापासून सेवन करण्यासाठीं म्हणून तुम्ही त्या स्तोत्राप्रत या. कारण कीं जे जे नम्रभावानें तुमची सेवा करितात, त्यांचे तुम्ही पुरस्कर्ते आहां.

'तुमचें आहे'='वः'. म्हणजे तुम्हांसाठीं रचिलें आहे, दुसऱ्यासाठीं नव्हे.

'अंतःकरणापासून रचिलें आहे'= 'हृदा तष्टः'. म्हणजे मोठ्या प्रेमानें उत्पन्न केलें आहे. प्राचीन ऋषि वेदाचीं सूक्तें आपण रचिलीं असें म्हणण्यास मनामध्यें शंका घेत नसत; त्या ऋषींनीं हीं वेदसूक्त रचिलीं असें आतां आपणच मात्र म्हणत नाहीं.

'वंदनाचे'='नमसः इत्.' म्हणजे पूज्यबुद्धीनें केलेला जो नमस्कार तो करणाऱ्याचे पुरस्कर्ते.

'या स्तोत्राप्रत तुम्ही येऊन मनापासून तें सेवन करा'='मनसा जुषाणाः ईम् उप आ यात.' अक्षरशः अर्थ मनापासून सेवन करणारे असे जे तुम्ही ते, याजप्रत या, म्हणजे याजप्रत या आणि मनापासून तें सेवन करा.

३. 'ही जी मी इंद्राची आणि मरुतांची स्तुति करीत आहें तिच्या योगानें ते प्रसन्न होऊन आमचें पुढचें आयुष्य

अस्मादहं तविषादीषमाण इन्द्राद्भिया मरुतो रेजमानः ।
युष्मभ्यं हव्या निशितान्यासन्तान्यारे चकृमा मृळता नः ॥ ४ ॥
अस्मात् । अहम् । तविषात् । ईषमाणः । इन्द्रात् । भिया । मरुतः । रेजमानः ।
युष्मभ्यम् । हव्या । निऽशितानि । आसन् । तानि । आरे । चकृम । मृळत । नः ॥ ४ ॥

इत्यनुसायणम् । स ह्याह । किंच हे मरुतो नोऽस्माकं जिगीषा । जिगातेर्गतिकर्मणो जिगीषा । जिगीषितव्यानि प्राप्तव्यान्युत्तरत्रानुभूयमानानि विश्वा सर्वाण्यहानि दिवसान्यूर्ध्वोन्नतान्युपर्युपरि श्रिया यशसा वोत्कृष्टानि कोम्या काम्यानि स्पृहणीयानि वनानि सर्वैः संभजनीयानि सन्तु । जिगीषा जेतुमिष्टानि जेतव्यानि च सन्त्विति वा योज्यम् । एवं कृत्वा मरुत इन्द्रश्च सुखयन्त्वित्यर्थः । इति ॥ वस्तुतस्तु वनशब्दस्य संभजनीयार्थत्वे महानेव संशयः । कोम्येति पदम् ऋक्संहितायाम् अन्यत्रादृष्टम् ॥

## भाषायाम्.

४. हे मरुतः, अहम् [ अगस्त्यः ] अस्मात् तविषात् (=प्रबलिन) इन्द्रात् भिया (=भयेन) ईषमाणः (=पलायमानो) रेजमानश्च [ अस्मि ] । युष्मभ्यं (=युष्मदर्थं) हव्या (=हव्यानि) निशितानि आसन् (=संस्कृतान्यासन्) । तानि [ वयम् इन्द्रभयात् ] आरे चकृम (=दूरे कृतवन्तः स्मः) [ एतद्विषये ] नः मृळत (=अस्मान् क्षमध्वम्) ॥

श्रेष्ठ, रमणीय आणि उपभोग घेण्यास योग्य असें करोत.'

या मंत्राचा उत्तरार्ध किंचित् कठिण आहे त्यांत 'कोम्य' आणि 'वन' या शब्दांच्या अर्थाविषयीं संशय आहे. आम्हीं सायणास अनुसरून अर्थ केला आहे. भाषा पहा. कदाचित् असाहि अर्थ संभवेलः– '[अंतरिक्षांत असणारीं जीं ] [ अभ्ररूप ] रमणीय अरण्यें [ तीं ] आम्हांसाठीं तयार असोत; आणि हे मरुतांनो, आम्हांला सदैव जय मिळविण्याची आशा असो.'

वृत्तासाठीं 'कोम्या' बद्दल 'कोमिआ' असें वाचून 'मृळयन्तु । उत,' 'वनानि । अहानि' असें म्हणावें.

४. हे मरुतांनो, या प्रबळ इंद्रापासून भिऊन मी पळून जाणारा [ आणि ] कांपणारा [असा आहें]. तुम्हांसाठीं हव्यें सिद्ध केलीं होतीं, तीं आम्हीं दूर केलीं. [ याविषयीं ] आम्हांला क्षमा करा.

4. I am fleeing [ and ] quivering with fear from this mighty Indra, O Maruts. For you were offerings prepared. We put them away. Pardon us, O Maruts.

---

४. 'हे मरुतांनो, आम्हीं तुम्हांकरितां सिद्ध केलेलें अन्न तुम्हांस अर्पण न करितां आम्हीं इंद्रास दिलें. त्यामुळें तुम्हांस राग येईल, तर येऊं देऊं नका, कारण कीं पूर्वीं तुम्हांस हवि दिल्यामुळें इंद्रालाहि मोठा कोप आला आणि त्याला मी भिऊन कांपत आहें आणि पळून जणूं जात आहें. यास्तव तुम्ही आम्हांवर क्षमा करा.'

'दूर केलीं'=' आरे चकृम.' म्हणजे मरुतांसाठीं तयार केलेलीं मरुतांजवळ आणावयाचीं होतीं तीं न आणितां दुसऱ्याला दिलीं.

वृत्तासाठीं 'निशितानि आसन्' आणि 'तानि आरे' असें म्हणावें लागतें.

येन मानासश्चितयन्त उस्रा व्युष्टिषु शवसा शश्वतीनाम्।
स नो मरुद्भिर्वृषभ श्रवो धा उग्र उग्रेभिः स्थविरः सहोदाः ५
येन । मानासः । चितयन्ते । उस्राः । विऽउष्टिषु । शवसा । शश्व-
तीनाम् ।
सः । नः । मरुत्ऽभिः । वृषभ । श्रवः । धाः । उग्रः । उग्रेभिः ।
स्थविरः । सहःऽदाः ॥ ५ ॥
त्वं पाहीन्द्र सहीयसो नॄन्भवा मरुद्भिरवयातहेळाः ।
सुप्रकेतेभिः सासहिर्दधानो विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥६॥११
त्वम् । पाहि । इन्द्र । सहीयसः । नॄन् । भव । मरुत्ऽभिः । अवया-
तऽहेळाः ।
सुऽप्रकेतेभिः । ससहिः । दधानः । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽ
दानुम् ॥ ६ ॥ ११ ॥

---

## भाषायाम्.

५. येन (=यस्मात्कारणात्) शश्वतीनां व्युष्टिषु (=नित्यमागच्छन्तीनाम् उषसां प्रकाशनेषु=उदयेषु) मानासः (=माननामर्षेः पुत्रा अस्मद्रूपा) उस्राः शवसा चितयन्ते (=वालदिनानि वलेन प्रदीपयन्ति=प्रत्यहम् अग्निम् उषःकाले भृशं प्रदीपयन्ति) स [त्वम्] (=अतः कारणात् त्वं) [हे इन्द्र], हे वृषभ, (=हे वीर्यवन्निन्द्र), उग्रः (=प्रवलः) स्थविरः (=चिरंतनः) सहोदाः (=वलस्य दाता) [एतादृशस्त्वम्] उग्रेभिर्मरुद्भिः [सह] नः (=अस्मभ्यं) श्रवो धाः (=अन्नं स्थापय=प्रयच्छ) ॥

६. हे इन्द्र, त्वं सहीयसो नॄन् (=अतिशयेन वलवतो वीरभूतान्मरुतः) पाहि (=रक्ष) । सुप्रकेतेभिः (=सुप्रकेतैः=सुप्रज्ञानैर्मरुद्भिः) सासहिर्दधानः (=अतिशयेन प्रवलो मतस्) [त्वं तैर्] मरुद्भिः [साकम्] अवयातहेळाः (=अपगतक्रोधो) भव । [वयम्] इषम् (=अन्नं) वृजनं (=वलं) जीरदानुं (=क्षिप्रदानं) [वीरं=पुत्रं च] विद्याम (=लभेमहि) ॥

५. ज्यापेक्षां, शाश्वत उषांचा उदय होतांच [ हे ] मानपुत्र नित्य प्रातःकाळाला पुष्कळ प्रदीप्त करितात, त्यापेक्षां हे वीर्यवान् इंद्रा, प्रबळ, सनातन, [ आणि ] बळदायक असा जो तूं, तो आणि प्रबळ मरुत् हे मिळून आम्हांला अन्न द्या.

६. हे इंद्रा, तूं, [ या ] अति प्रबळ वीरांला रक्ष. हे जे मोठे मेधावी मरुत् ते तुला अत्यंत बळवान् असा मानितात, त्या मरुतांशीं तूं निष्कोप हो. आम्हांला अन्न, बळ [ आणि ] लवकर संपत्ति मिळवून देणारा पुत्र यांची प्राप्ति होओ.

5. Inasmuch as the sons of Mâna kindle the mornings vigorously at the break of the everlasting Ushases, do thou, therefore, O brave [ Indra ], thou mighty Indra with the mighty Maruts, thou who art ancient [ and ] the giver of power, grant us food.

6. Protect thou, O Indra, the very mighty heroes. Considered as the mightiest by the wise Maruts, be thou pacified with them. [And] may we obtain food, strength, [ and ] a son that shall quickly make us rich.

---

५. 'हे इंद्रा, ज्यापेक्षां आम्ही जे मानपुत्र ते प्रतिदिनीं उषेचा उदय होतांच अग्नि यज्ञासाठीं प्रदीप्त करितों, त्यापेक्षां तूं आणि मरुत् मिळून आम्हांला उत्तम धनाची प्राप्ति करून द्या.'

'ज्यापेक्षां ...... प्रदीप्त करितात'= 'येन चितयन्ते.' हा पूर्वार्ध कठिण आहे. 'मानासः' म्हणजे वर सू. १६९ मं. ८ यांत आणि त्याजवरील टिपेंत सांगितलेले मान ऋषीचे वंशज होत याविषयीं संशय नाहीं आणि 'शश्वतीनां व्युष्टिषु' याचा अर्थ नित्य येणाऱ्या ज्या उषा त्यांच्या प्रकाशनसमयीं, म्हणजे त्या उगवतांच असा आहे याविषयीं संशय नाहीं. मात्र उस्राः श्रवसः चितयन्ते इतक्या शब्दांच्या अर्थाविषयीं प्रश्न आहे. आतां 'चितयन्ते' म्हणजे साधारण अर्थ प्रकाशित करितात असा आहेच. यावरून 'प्रदीप्त करितात' असा होण्यास अडचण नाहीं.

'उस्राः' म्हणजे 'उषा' असा अर्थ तर प्रसिद्धच आहे. परंतु उषांच्या उदयसमयीं उषांला प्रदीप्त करितात, असा अर्थ विलक्षण दिसतो, तर 'उस्राः' याचा अर्थ केवळ दिवस इतकाच होतो ( ऋ. ६. ५२. १५ ) त्यावरून मान प्रातःकाळीं दिवसांला ज्ञापित करितात, म्हणजे, अग्नि प्रदीप्त करून प्रभातकाल

## सूक्तम् १७२.

अगस्त्य ऋषिः । मरुतो देवता । गायत्री छन्दः ।

**चित्रो वोऽस्तु यामश्चित्र ऊती सुदानवः ।**
**मरुतो अहिभानवः ॥ १ ॥**

चित्रः । वः । अस्तु । यामः । चित्रः । ऊती । सुऽदानवः ।
मरुतः । अहिऽभानवः ॥ १ ॥

### भाषायाम्.

१. वो यामः ( =युष्माकम् आगमनं ) चित्रोस्तु ( =आश्चर्यकारको भवतु ) । हे सुदानवः ( =शोभनदानोपेता ) अहिभानवः ( =सर्पतेजस्काः=सर्पस्येव तेजो येषां ते ) मरुतः, [ युष्माकं याम ] ऊती ( =रक्षणेन ] चित्रः [ अस्तु ] ( =आश्चर्यात्मको भवतु ) ॥

अस्माकं यज्ञान् प्रति शीघ्रमागच्छत । आगच्छन्तश्च अस्मदर्थं शत्र्वादिभ्यो रक्षणं रक्षणोपायम् आनयथ चेत् तर्हि आश्चर्यमेषामागमनम् इति युष्मान् प्रति लोका वक्ष्यन्तीति भावः ॥

---

झाला असें सर्वांला कळवितात, अर्थात् नित्य प्रातःकाळीं हव्यें देऊन देवांची उपासना करितात, असा अर्थ समजावा. ' शवसा ' म्हणजे, अक्षरशः बळानें इतकाच अर्थ आहे.

वृत्तासाठीं ' विउष्टिषु ' असें वाचावें.

६. 'हे इंद्रा, या प्रकारेंकरून तूं आणि मरुत् यांजमध्यें शांति होण्यासाठीं तुझी स्तुति केली आहे, तर तूं या शूर मरुतांचें रक्षण कर. ते बुद्धिमान् आहेत आणि तुला सर्वांत प्रबळ समजून आपला नायक मानितात, तर त्यांजशीं तुझा क्रोध असेल तो मनांतून काढून टाक, आणि आम्हांला अन्न, बळ आणि विजयी पुत्र मिळेल असें कर.'

वृत्तासाठीं पहिल्या पादांत ' इंद्र ' च्या बदल ' इन्दर' असें म्हणावें लागतें.

## सूक्त १७२.

ऋषि–अगस्त्य. देवता–मरुत्. वृत्त–गायत्री.

१. तुमचें आगमन आश्चर्यकारक होओ, हे महोदार आणि अहितेजस्क मरुत् हो, [ तुमचें आगमन] रक्षणाच्या योगेंकरून आश्चर्यकारक होओ.

## Hymn 172.

To the *Maruts*. By *Agastya*. Metre—*Gâyatrî*.

1. May your coming be wonderful, wonderful through [your] protection, O bounteous Maruts shining like snakes!

---

१. 'हे उदार मरुतांनो, तुम्ही लौकर आमच्या यज्ञाप्रत या; आम्ही शत्रूपासून इत्यादि सुरक्षित राहिलों अशी लोकांत प्रसिद्धि होईल.',

'अहितेजस्क'='अहिभानवः' म्हणजे सर्प जसे कांतिमंत आणि चपल असतात, त्याप्रमाणें मरुत् आहेत असा अर्थ.

वृत्तासाठीं 'वो अस्तु' असें म्हणावें.

आरे सा वः सुदानवो मरुत ऋञ्जती शरुः ।
आरे अश्मा यमस्यथ ॥ २ ॥

आरे । सा । वः । सुऽदानवः । मरुतः । ऋञ्जती । शरुः ।
आरे । अश्मा । यम् । अस्यथ ॥ २ ॥

तृणस्कन्दस्य नु विशः परि वृङ्क्त सुदानवः ।
ऊर्ध्वान्नः कर्त जीवसे ॥ ३ ॥ १२ ॥

तृणऽस्कन्दस्य । नु । विशः । परि । वृङ्क्त । सुऽदानवः ।
ऊर्ध्वान् । नः । कर्त । जीवसे ॥ ३ ॥ १२ ॥

## भाषायाम्.

२. हे सुदानवो मरुतः ( =शोभनदाना महोदारा मरुतः ), वो ( =युष्माकम् ) ऋञ्जती ( =ऋज्यन्ती=ऋजु गच्छन्ती ) शरुः ( =ऋष्टिः=एतन्नामकं मेघभेदकम् अस्त्रम् ) आरे [ अस्तु ] ( =दूरेस्तु=अस्मत्तो दूरदेशे वर्ततां=मास्मान् प्रहरतु )। [ अपि च ] यम् [ अश्मानम्=अद्रिं=वज्रं ] [ यूयम् ] अस्यथ ( =प्रक्षिपथ ) [ स ] आरे [ अस्तु ] ( =अस्मत्तो दूरेस्तु=मास्मान् प्रहरतु ) ॥

३. हे सुदानवः ( =महोदारा ) [ मरुतः ], तृणस्कन्दस्य ( =एतन्नामकस्य कस्यचिच्छत्रोर् ) विशः ( =लोकान् ) नु परि वृङ्क्त ( =क्षिप्रं परितो वृश्चत ) [ अपि च ] जीवसे नः ऊर्ध्वान् कर्त ( =अस्मान् बलवतः कुरुत येन वयं चिरं जीवेम ) ॥

२. हे उदार मरुतांनो, तो जो तुमचा नीट धांवणारा भाला तो दूर [ असो ]. जो पाषाण तुम्ही फेकितां तो दूर [ असो ].

३. हे उदार [ मरुतांनो ], तुम्ही तृणस्कंदाच्या लोकांला चहूंकडून लवकर कापून टाका. आम्ही जीवंत राहाण्यासाठीं तुम्ही आम्हांला बळकट करा.

2. Far [be] your straight-running missile, O bounteous Maruts; far [ be ] the stone which you hurl.

3. Cut thou down quickly the people of Triṇaskanda from all sides. Make us strong that we may live.

---

२. 'भाला'='शरुः.' येथें 'शरु' म्हणजे ऋष्टि नांवाचें जें भाल्यासारिखें मरुतांचें ढग फोडून टाकण्याचें अस्त्र तें असें सायण म्हणतात तें खरें दिसतें.

'नीट धांवणारा'='ऋञ्जती.' ज्या धातूपासून 'ऋजु' हा शब्द आला आहे त्या ऋज् ( ऋजुगमने ) धातूचें हें रूप आहे असें समजून निर्वाह केला आहे.

'पाषाण'='अश्मा.' हा येथें पाषाण म्हणजे वज्रच होय. त्यालाच 'अद्रि' अथवा खडक अथवा डोंगर असेंहि म्हणतात. सू.६१मं. ७ आणि त्यावरील टीप पहा. आकाशांतून मोठ्या पाषाणाप्रमाणें पडून ज्यावर पडेल त्याचा चुराडा करणारी जी वीज आणि गडगडाट त्यांजवर 'शरु' आणि 'अश्मा' या दोन्ही शब्दांचें येथें पर्यवसान आहे.

'दूर [ असो ]'='आरे [अस्तु ].' म्हणजे त्यांचा प्रहार आम्हांवर न होओ.

३. 'तृणस्कन्द.' हा कोण होता त्याविषयीं इतिहास कांहीं ठाऊक नाहीं. मात्र कोणी शत्रु होता इतकें स्पष्ट आहे. सायण म्हणतात, एक दैत्यविशेष.

## सूक्तम् १७३.

अगस्त्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

**गायत्साम नभन्यं यथा वेरर्चाम तद्वावृधानं स्वर्वत् ।**
**गावो धेनवो बर्हिष्यदब्धा आ यत्सद्मानं दिव्यं विवासान् ॥१॥**

गायत् । साम । नभन्यम् । यथा । वेः । अर्चाम । तत् । ववृधानम् । स्वःऽवत् ।
गावः । धेनवः । बर्हिषि । अदब्धाः । आ । यत् । सद्मानम् । दिव्यम् । विवासान् ॥ १ ॥

---

### भाषायाम्.

१. [ हे इन्द्र ], नभन्यं ( =नभोव्यापि=नभसि अन्तरिक्षे सत्वरं गच्छत् ) ववृधानम् ( =अतिशयेन प्रवृद्धं=पृथिव्याः सकाशाद् द्युलोकपर्यन्तं गन्तुं समर्थम् ) [ अत एव ] स्वर्वत् ( =द्युलोकवत्=द्युलोकं गच्छत्=द्युलोकगामि ) साम ( =स्तोत्रं ) [ त्वं ] यथा वेः ( =येन प्रकारेण कामयसे=अङ्गीकुरुषे ) तत् ( =तथा ) [ ऋत्विग् ] गायत् ( =गायतु ) [ वयं च ] अर्चाम ( =शंसाम ) । [ तथा च ऋत्विग् गायतु वयं च शंसाम ] यत् ( =यथा ) धेनवः ( =दोग्ध्र्यो ) गावः अदब्धाः ( =अहिंसिताः सत्यो ) बर्हिषि सद्मानं (=कुशेषु सीदन्तं ) दिव्यं ( =द्युलोकनिवासिनं ] [ त्वाम् ] आ विवासान् ( =परिचरेयुः ) ॥

अत्रेदमुक्तं भवति । हे इन्द्र, यत्स्तोत्रम् उक्तं सत् दिव्योश्व इव द्युलोकात् त्वामानयितुं समर्थं भवति तादृशं स्तोत्रम् अयम् ऋत्विग् इमे च वयं गायामः । तत् त्वं कामयस्व । प्रीत्या सह शृणु । श्रुत्वा चागत्य दर्भेष्वेतेषु निषीद । तत्रासीनं दिव्यं त्वामस्मद्गवां पयांसि संतर्पयन्तु । इति ॥

## सूक्त १७३.

ऋषि–अगस्त्य. देवता–इन्द्र. वृत्त–त्रिष्टुभ्.

१. [ हे इंद्रा ], तूं जेणेंकरून प्रसन्न होशील, तसें आकाशगामी साम [ उद्गाता ] गाईल [ आणि ] तसें श्रेष्ठ [ आणि ] दिव्य साम आम्ही म्हणूं; [आणि] जेणेंकरून सुरक्षित दुभत्या गाई दर्भावर बसलेल्या तुज दिव्य [ इंद्राची ] सेवा करितील.

## HYMN 173.

To *Indra*. By *Agastya*. Metre—*Trishṭubh*.

1. Let the priest chant a sky-pervading hymn [and] let us repeat one, mighty and heaven-reaching, so that thou [ O Indra], mayest accept it; [ and ] so that the milch-cows that are not injured may worship thee seated on the kus'a-grass, thou who art divine.

---

१. ' हे इंद्रा, जें स्तोत्र म्हटलें असतां तूं तें ग्रहण करून प्रसन्न होशील तसलें स्तोत्र आतां आमचा हा ऋत्विज म्हणेल आणि आम्हीहि म्हणूं. आणि तूं प्रसन्न होऊन आमच्या कुशासनावर येऊन बसलास म्हणजे आमच्या गाईचें दूध तुला अर्पण करूं तें तूं पी.'

' जेणेंकरून प्रसन्न होशील '=' यथा वेः.' सायण ' जें तूं जाणशील ' असें भाष्य करितात. आणि कितीएक पाश्चात्त्य ' पक्षी जसा ' असा अर्थ करितात. पक्षी असा ' वेः' या रूपाचा अर्थ होतो ( ऋ. ६. ३. ५ आणि ९. ७२. ५ याजवरील सायणभाष्य पहा ) तरी तसा अर्थ येथें जुळत नाहीं.

' आकाशगामी '=' नभन्यम्.' म्हणजे आकाशांतून तुझ्या घोड्याप्रमाणें चालून तुला घेऊन येण्याविषयीं समर्थ.

' आणि जेणेंकरून......गाई...सेवा करितील '=' यत्...गावः आ विवासान्.' म्हणजे, असें साम आम्ही आतां म्हणूं कीं, जेणेंकरून तूं प्रसन्न होऊन येशील आणि दर्भासनावर बसशील आणि तुझ्या प्रसादेंकरून सुरक्षित राहिलेल्या ज्या गाई त्यांचें दूध तुला आम्ही अर्पण करूं तें पिशील.

' दिव्य '=' स्वर्वत्. ' म्हणजे स्वर्गी जाऊन तुजप्रत प्रविष्ट होणारें असें.

वृत्तासाठीं ' नभनिअं,' ' सुअर्वत्,' ' बर्हिषि अदब्धाः' आणि ' दिविअं' असें म्हणावें.

**अर्चद्वृषा वृषभिः स्वेदुहव्यैर्मृगो नाश्नो अति यज्जुगुर्यात् ।**
**प्र मन्दयुर्मनां गूर्त होता भरते मर्यो मिथुना यजत्रः ॥ २ ॥**

अर्चत् । वृषा । वृषऽभिः । स्वऽइदुहव्यैः । मृगः । न । अश्नः । अति । यत् । जुगुर्यात् ।
प्र । मन्दयुः । मनाम् । गूर्त । होता । भरते । मर्यः । मिथुना । यजत्रः ॥ २ ॥

## भाषायाम्.

२. अश्नो मृगो न ( =भक्षणाय धावन् श्वापद इव ) [ इन्द्रो ] यत् ( =यथा ) अति जुगुर्यात् ( =अतिशयेन भृशं पिबेत् ) [ तथा ] वृषा ( =प्रबल उपासकः ) स्वेदुहव्यैः (=स्वायत्तहविष्कैः=स्वतःसिद्धहविष्कैः=हविःस्वरूपैर्) वृषभिः (=प्रबलैः सोमैस् ) [ तम् ] अर्चत् ( =अर्चतु=भजताम् ) ।— हे गूर्त ( =उद्गूर्ण=श्रेष्ठ ) [ इन्द्र ], मन्दयुः ( =स्तुतियुक्तो ) यजत्रः ( =यज्ञसंपादको ) मर्यः ( =मानुषो ) होता ( =देवानामाह्वाता ) मिथुना ( =? मिथुनेन=पत्नीसहितेन यजमानेन साकं) मनां प्र भरते ( =स्तोत्रं प्रकर्षेण संपादयति=प्रार्पयति तुभ्यम् ) ॥

अत्रेदमुक्तं भवति । हे इन्द्र, अयं यजमानो यद् बलवत्सोमरूपं हव्यं तुभ्यमर्पयिष्यति तत्त्वं गृहीत्वा प्रसीद तच्च भृशं पिपासुर्हरिण इव त्वं शीघ्रतरं पिव । अहं च होता आभ्यां दंपतिभ्यां सह ते स्तुतिं कृत्वा प्रार्पयामीति ॥

मन्दयुः, मनां, गूर्त, मिथुना चेत्येते शब्दास्तु संदिग्धार्थकाः । मनां गूर्तेति पदद्वयं पाश्चात्त्यास्तु स्तुतिं प्रवदतु इति विवृण्वन्ति ॥

सायण इमामेवं व्याचष्टे । वृषा हविषां वर्षितायं यजमानः स्वेदुहव्यैः स्वायत्तेद्धविष्कैः । यद्वा स्वयं प्राप्तेन्धकं हव्यं येषां तादृशैर्वृषभिर्वर्षकैर्हविःप्रदातृभिरध्वर्य्वादिभिर्विशिष्टः सन् अर्चत् । अर्चयति । इन्द्रम् । यद्वा वृषा फलस्य वर्षितायमिन्द्र उक्तलक्षणैरध्वर्य्वादिभिरर्च्यते । यद्यस्मादश्नो व्यापकः पानाद्यर्थं धावन् मृगो न हरिणादिरिवायमिन्द्रोऽश्नोऽशनशीलः सन् अति जुगुर्यात् । अत्यर्थमुद्युङ्क्ते हविर्भक्षणाय । यथा मृगः क्षुत्पिपासार्दितः शीघ्रमुद्युङ्क्ते तथायमिन्द्रोऽपि । यस्मादेवं तस्मादर्चति । यद्वायमिन्द्रो यत् यथाश्नो मृग इवातिजुगुर्यात् भक्षयेत् तथार्चतीत्यर्थः । किंच हे गूर्त उद्गूर्णेन्द्र मनां मननं स्तोत्रमिच्छतां देवानां मन्दयुः स्तुतियुक्तो मर्यो होता मानुष एतन्नामक ऋत्विक् यजत्रो यागनिष्पादकः सन् मिथुना मिथुनानि युग्मरूपाणि याज्यापुरोनुवाक्यादीनि मिथुनौ वा जायापतिरूपः सन् प्र भरते । प्रकर्षेण संपादयति । तस्मादर्चतीत्यर्थः । इति ॥

२. बुभुक्षित मृगाप्रमाणें [ इंद्रानें ] एकदम भक्षण करावे म्हणून [ त्याला ] प्रबळ यजमान हव्यस्वरूप जे प्रबळ सोम त्यांच्या द्वारें भजो.–हे श्रेष्ठ [ इन्द्रा ], स्तोत्रकारी जो यज्ञसंपादक [ आणि ] तरुण होता तो, यजमान आणि त्याची स्त्री यांसह स्तोत्र अर्पण करीत आहे.

2. Let the powerful sacrificer worship [ Indra ] with the powerful Somas that are themselves an oblation, that he [ Indra ] may quaff [ them ] like a thirsty stag. The prayerful, pious, [ and ] youthful invoker, O high [ Indra ], is offering prayer together with the sacrificer and his wife.

२. भावार्थ:—'हे इंद्रा, एकादा अत्यंत तृषाक्रांत हरिण जसा झपाट्यानें पाणी पितो, तसा तूं सोम प्यावास म्हणून सोम पिऊन प्रबळ झालेला हा आमचा यजमान तुला प्रबळ सोमरसांच्या योगेंकरून भजो. आणि मी होता स्तोत्र रचून तें यजमान आणि त्याची स्त्री यांसहित तुला अर्पण करीत आहें.' असा भावार्थ आम्हीं केलेल्या भाषांतराचा आहे, तरी हा मंत्र अत्यंत कठिण आहे यांत शंका नाहीं. 'मन्दयुः,' 'स्वेदुहव्यैः,' 'मनाम्,' 'गूर्त,' आणि 'मिथुना' हे शब्द कठिण आहेत यांचा अर्थ आणि अन्वय निश्चयेंकरून सांगतां येत नाहीं.

'प्रबळ यजमान'='वृषा.' म्हणजे स्वतः सोम पिऊन जो प्रबळ झाला आहे असा. जो सोमपान करितो तो अतिशय प्रबळ होतो अशाविषयीं वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं सांगितलें आहे.

'उपासकाला' वृषा असें नांव वेदांत आहे याजविषयीं ऋ. १. १६. ४ आणि सायणभाष्य पाहा. आणि सोमाला 'वृषा' म्हणतात याविषयीं ऋ. ९. ६४. २ आणि सायणभाष्य पाहा.

सोमाला आणि उपासकाला मिळून एकच 'वृषा' शब्द लाविला आहे. ऋ. १. १६. ५.

'हव्यस्वरूप जे प्रबळ सोम त्यांच्या द्वारें'='स्वेदुहव्यैर्वृषभिः.' म्हणजे सोमरूप हवि अर्पण करून. स्वेदुहव्य हा शब्द आणखी एकच वेळ ( सू. १२१ मं. ६ यांत) आला आहे, पण त्यावरून प्रस्तुत ठिकाणीं अर्थ लावण्यास साहाय्य मिळत नाहीं.

'यजमान आणि त्याची स्त्री यांसह'='मिथुना.' मिथुना ही येथें तृतीया आहे असें समजून आम्हीं निर्वाह केला आहे. अकारान्त शब्दाच्या तृतीयेचें एक वचन वेदांत केव्हां केव्हां आकारान्त होत असतें.

वृत्तासाठीं 'न अश्नो,' आणि 'मनआं' असें वाचावें.

नक्षद्धोता परि सद्म मिता यन्भरद्गर्भमा शरदः पृथिव्याः ।
क्रन्ददश्वो नयमानो रुवद्गौरन्तर्दूतो न रोदसी चरद्वाक् ॥ ३ ॥
नक्षत् । होता । परि । सद्म । मिता । यन् । भरत् । गर्भम् । आ ।
शरदः । पृथिव्याः ।
क्रन्दत् । अश्वः । नयमानः । रुवत् । गौः । अन्तः । दूतः । न ।
रोदसी इति । चरत् । वाक् ॥ ३ ॥

## भावार्थम्.

३. होता ( =देवानाम् आह्वाता ) [ अग्निः ] मिता सद्म परि यन् ( =मितानि सद्मानि परितो गच्छन्=परिमितानि सदनानि प्रति गच्छन् ) नक्षत् ( =व्याप्नोति)। शरदः पृथिव्याः ( =शरदश्च पृथिव्याश्च ) गर्भ ( =फलं शस्यादिरूपम् ) आ भरत् ( =आहरति=अङ्गीकरोति ) । नयमानः ( =देवानाम् अर्थं हवींषि वहन् ) अश्वः क्रन्दत् ( =अश्व इव क्रन्दति=हर्षातिशयात् हेषते ) । गौः ( =वृषभ इव ) रुवत् ( =शब्दायते) । दूतो न (=दूत इव ) वाक् ( =अस्मदुच्चार्यमाणा स्तुती ) रोदसी अन्तश्चरत् ( =द्यावापृथिव्योर्मध्ये चरति ) ॥

दुर्बोधतरैषा । अस्माभिः पुनः प्रायः सायणमनुसरद्भिः कथं कथमपि व्याख्याता । सायणो ह्येवं व्याख्यातवान् । होता होमनिष्पादकोऽयमग्निर्मिता परिमिता सद्म सदनानि गार्हपत्यादिस्थानानि परियन् परितो गच्छन् नक्षत् । व्याप्नोति । व्याप्य च शरदः संवत्सरसंबन्धिनं पृथिव्या भूम्याश्च संबन्धिनं गर्भं गर्भस्थानीयमन्नं हविर्लक्षणमाभरत् । आहरति । स्वीकरोति । संभरति वा संवत्सरपर्यन्तं वर्धितं भूम्यामुत्पन्नमित्यर्थः । यद्वा संवत्सरसंबन्धिनं वसन्तादिकाले ज्योतिष्टोमादिषु दीयमानं पार्थिवं हविर्भरत् । वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति श्रुतेः । तथा कृत्वा क्रन्ददश्वः लुप्तोपममेतत् । अश्व इव क्रन्दति हर्षातिशयात् । किं कुर्वन् । नयमानः । नयदिन्द्राय हविर्भारम् । किंच गौर्गन्तोद्गन्ता वृष इव रुवत् । रौति शब्दायते । किं कुर्वन् । दूतो न वार्ताहरो दूत इव रोदसी रोदस्योर्द्यावापृथिव्योरन्तर्मध्ये रोदसोरन्तरा वाक् स्तूयमानः स्तुवन् वा देवान् चरत् । चरति गच्छति । हविःस्वीकाराय पृथिवीं तत्प्रापणाय द्युलोकं च परिभ्रमतीत्यर्थः । इति ॥

५. जो मरुतांच्या गर्जनेप्रमाणें, सोडिलेल्या बाणाप्रमाणें [ अथवा ] दिव्य वज्राप्रमाणें अनिवार्य [होय], तो अग्नि तीक्ष्ण दाढांनीं [ वृक्षादिकांला ] भक्षितो [ आणि ] खाऊन टाकितो. योद्धा जसा शत्रूंला जेर करितो, तसा तो वृक्षांला जेर करितो.

5. Agni who, like the roaring of the Maruts, like an arrow that is shot, like the celestial thunderbolt, is not to be warded off, eats [ and ] consumes with his sharp jaws; he subdues the trees even as does a hero [ his ] enemies.

---

'भृगु'='भृगवः.' भृगु म्हणजे कोण, आणि त्यांनीं अग्नीला पृथिवीवर आणि वेदीवर त्याची कशी स्थापना केली याविषयीं सू. ५८ मं. ६ पहा.

'जगाच्या बळानें'='भुवनस्य मज्मना.' म्हणजे जगाला बळ येण्यासाठीं असें सायणाचार्य म्हणतात. जगाचें जितकें बळ होतें तें सर्व अग्नीला पृथिवीवर आणावयाच्या कामीं खर्च करावें लागलें, असें असेल काय?

'प्रसन्न कर'='हिनुहि.' ऋ. १. १५३. ३ आणि त्यांजवरील सायणभाष्य पहा.

---

५. 'वादळाचा सोसाटा चालूं लागला म्हणजे तो जसा निवारण्यास शक्य नसतो, अथवा एकादा बाण जोरानें सोडिला म्हणजे तो जसा अनिवार्य असतो, अथवा आकाशांतून विजेचा झपाटा आला म्हणजे तो जसा निवारितां येत नाहीं, तसा हा अग्नि जाऊं लागला म्हणजे अनिवार्य होय. तो आपल्या ज्वाळांनीं वृक्षादिक सर्व जेर करून खाऊन टाकितो, नाहींसे करितो, कीं जसा काय एकादा महा योद्धा आपल्या शत्रूंस जेर करून टाकितो.'

वृत्तासाठीं दुसऱ्या पादांत 'दिव्याच्या जागीं 'दिविआ' असें वाचावें, आणि चवथ्या चरणांत नि ऋञ्जते' असें म्हणावें.

कुविन्नो अग्निरुचथस्य वीरसद्वसुष्कुविद्वसुभिः काममावरत् ।
चोदः कुवित्तुतुज्यात्सातये धियः शुचिप्रतीकं तमया धिया गृणे॥६॥

कुवित् । नः । अग्निः । उचथस्य । वीः । असत् । वसुः । कुवित् । वसुऽभिः । कामम् । आऽवरत् ।
चोदः । कुवित् । तुतुज्यात् । सातये । धियः । शुचिऽप्रतीकम् । तम् । अया । धिया । गृणे ॥ ६ ॥

घृतप्रतीकं व ऋतस्य धूर्षदमग्निं मित्रं न समिधान ऋञ्जते ।
इन्धानो अक्रो विदथेषु दीद्यच्छुक्रवर्णामुदु नो यंसते धियम्॥७॥

घृतऽप्रतीकम् । वः । ऋतस्य । धूःऽसदम् । अग्निम् । मित्रम् । न । सम्ऽइधानः । ऋञ्जते ।
इन्धानः । अक्रः । विदथेषु । दीद्यत् । शुक्रऽवर्णाम् । उत् । ऊं इति । नः । यंसते । धियम् ॥ ७ ॥

---

## भाषायाम्.

६. अग्निः नः उचथस्य (=अस्माकं स्तोत्रस्य) कुवित् वीः असत् (=बहुवारं कामयिता अस्तु) । वसुः (=कल्याणकारी) [स] कुविद् वसुभिः कामम् आवरत् (=बहुवारं धनैरस्माकं मनोरथं साधयतु) । चोदः (=प्रेरकः) [सः] [अस्माकं] धियः (=उपासनाः) सातये कुवित् तुतुज्यात् (=बहुवारं फलप्राप्तये त्वरयतु=यथा ताः सफला भवेयुस्तास्तथा प्रेरयतु) । शुचिप्रतीकं (=शोभनमुखं) तम् [अग्निम्] अया धिया (=अनया स्तुत्या) [अहं] गृणे (=स्तौमि) ॥

कुविदिति पदं किमर्थकं प्रश्नद्योतकमिति पाश्चात्यपण्डिताः । सायणस्तु तद् अनुयास्कं बहुवारं प्रभूतमिति वा नित्यं विवृणोति । सति तु प्रश्नद्योतकत्वे कुविच्छब्दस्य तस्याज्ञानं सायणे यास्के वा न संभवतीति कृत्वा वयं तावेवानुसरामः । अपि च बहुवारं प्रभूतमिति यद् व्याख्यानं ताभ्यां कृतमस्ति तत् तत्तन्मन्त्रेषु न युज्यत इति न ॥

७. घृतप्रतीकं (=घृतेन प्रज्वलिताङ्गं) वः ऋतस्य धूर्षदं (=युष्माकं यज्ञस्य निर्वाहकम्) अग्निं समिधानः (=समिद्भिर्दीप्यमान) [उपासको] मित्रं न ऋञ्जते (=मित्रदेवमिव प्रसाधयति=प्रसादयति) । इन्धानः (=दीप्यमानः सन्) अक्रः

३. होता परिमित गृहांसभोंताली फिरत फिरत [ सर्व ] व्यापितो, [ आणि व्यापून ] शरदेच्या आणि पृथिवीच्या फळाला स्वीकारितो. तो भार वाहणारा होत्साता घोड्याप्रमाणें [ आनंदानें ] खिंकाळतो. बैलाप्रमाणें हंबारतो, दूताप्रमाणें वाचा पृथिवी आणि अंतरिक्ष यांजमध्यें संचार करिते.

3. The invoker, going round the counted houses occupies [ them ]. He receives the fruit of the harvest [and] of the earth. Carrying the oblations he neighs like a horse. He lows like a bull. The voice travels between earth and heaven like a messenger.

---

३. हा मंत्र फार कठिण आहे. अर्थ अत्यंत दुर्बोध आहे. आम्हीं बहुतकरून सायणांस अनुसरून भाषांतर केलें आहे. त्याचा भावार्थ असा आहे कीः— ' अग्निरूप जो होता तो गार्हपत्यादिक जीं यज्ञमंडपांतील स्थानें त्यांजप्रत जाऊन तीं स्थानें व्यापून राहतो, आणि शरदृतूंत भूमीवर उत्पन्न होणारीं जीं धान्यें त्यांपासून केलेलें हवि उपासकांपासून ग्रहण करितो, आणि तें घेऊन देवांकडेस जातांना एकाद्या घोड्यासारिखा खिंकाळतो, किंवा एकाद्या पोळासारिखा हंबारतो आणि आमचें स्तोत्र आकाशांतून दूतीप्रमाणें वर देवांकडेस जात असतें.'

यांतील शेवटील पादांत ' वाक् 'शब्दाचा अर्थ आम्हीं ' स्तुतिरूप वाचा ' असा केला आहे आणि सायणांनीं ' स्तविलेला अग्नि ' असा केला आहे, याशिवाय सर्व ऋचेचें भाषांतर सायणभाष्यास अनुसरून दिलें आहे. परंतु पहिल्या पादांत ' मिता ' या शब्दाचा अर्थ काय असेल तें निश्चयानें सांगवत नाहीं. सायणाचार्य 'परिमिता सद्मा' या शब्दांचा अर्थ गार्हपत्य, आहवनीय इत्यादिक जीं यज्ञांतील अग्नीचीं ' परिमित ' स्थानें तीं होत, असें म्हणतात.

दुसऱ्या पादांत गर्भ, शरदः, पृथिव्याः हे शब्द कठिण आहेत. सायणाचार्य शरदृतूचें आणि भूमीचें फलभूत असें जें धान्य त्याचा केलेला पुरोडाश असें म्हणतात. ओढाताण फार होते, पण दुसरा अर्थ सुचविणेंहि कठिण.

' अन्तर्दूतो इ० ' या चवथ्या चरणांत वाक्शब्देंकरून अग्नि घेतां येईल तर बरें खरें ( पहिले तीन चरण अग्नीविषयींच आहेत असें समजल्यामुळें ); परंतु तसें करणें शक्य दिसत नाहीं. ' वाक् ' म्हणजे स्तुतिरूप जी वाणी ती होय, याविषयीं सू. १६४ मं. ४५ आणि सू. १६७ मं. ३ त्यांजवरील टिपा पाहा.

**ता कर्मार्षतरास्मै प्र च्यौत्नानि देवयन्तो भरन्ते ।**
**जुजोषदिन्द्रो दस्मवर्चा नासत्येव सुग्म्यो रथेष्ठाः ॥ ४ ॥**

ता । कर्म । अर्षऽतरा । अस्मै । प्र । च्यौत्नानि । देवऽयन्तः । भरन्ते । जुजोषत् । इन्द्रः । दस्मऽवर्चाः । नासत्याऽइव । सुग्म्यः । रथेऽस्थाः ॥४॥

**तमु ष्टुहीन्द्रं यो ह सत्वा यः शूरो मघवा यो रथेष्ठाः ।**
**प्रतीचश्चिद्योधीयान्वृषण्वान्ववव्रुषश्चित्तमसो विहन्ता ॥५॥१३॥**

तम् । ऊं इति । स्तुहि । इन्द्रम् । यः । ह । सत्वा । यः । शूरः । मघऽवा । यः । रथेऽस्थाः ।
प्रतीचः । चित् । योधीयान् । वृषण्ऽवान् । ववव्रुषः । चित् । तमसः । विऽहन्ता ॥ ५ ॥ १३ ॥

## भाषायाम्.

४. ता (=तानि प्रसिद्धानि) अषतरा (=अषतराणि=व्याप्नुवत्तराणि=इन्द्रं प्रति गच्छत्तराणि) [हवींषि] अस्मै [इन्द्राय] कर्म (=करवाम) । देवयन्तः (=देवान् आत्मन इच्छन्तः=देवसेवापरायणा ऋत्विजश्) च्यौत्नानि (=स्तोत्राणि) प्र भरन्ते (=प्रकर्षेण संपादयन्ति=रचयित्वा तस्मै प्रार्पयन्ति)। नासत्या इव (=अश्विनाविव) सुग्म्यः (=सुगम्यः=सुष्ठुगमनीयो) रथेस्थाः (=रथे स्थितो) दस्मवर्चाः (=आश्चर्यकारितेजोयुक्त) इन्द्रस् [तानि] जुजोषत् (=अतिशयेन सेवताम्) ॥

५. यो ह सत्वा (=अतिशयेन बलवान्) यः शूरः यो मघवा (=अन्नादिसंपत्पूर्णो) रथेष्ठः (=रथारूढश्च) [यः] प्रतीचश्चित् योधीयान् (=संमुखं युध्यतः सर्वस्मादपि योद्धृतमो) [यो] वृषण्वान् (=वीर्यवान्) [अपि च] ववव्रुषश्चित् तमसः (=आवरकस्याप्यन्धकारस्य) विहन्ता (=विशेषेण घातको) [भवति] तम् उ इन्द्रं (=तमेवेन्द्रमुद्दिश्य स्तुतिं कुरु) ॥

सायणांप्रमाणेंच हा मंत्र अग्निपर लाविला तरी 'नक्षत्, भरत्, क्रन्दत्, रुवत्, आणि चरत् यांचे अनुक्रमें व्यापो, स्वीकरो, खिंकाळो, हंबारो, आणि संचार करो,' असे अर्थ करणें योग्य दिसतें, कारण कीं गायत् आणि अर्चत् हीं जीं वर पहिल्या आणि दुसऱ्या मंत्रांत क्रियापदें आलीं आहेत त्यांचा अर्थ आपण विध्यर्थी केला आहे तो पाहा.

४. तीं तीं जीं अत्यंत व्यापक [हव्यें], तीं आपण या [इंद्रा]साठीं सिद्ध करूंया, देवाळू [ ऋत्विज् ] स्तोत्रें अर्पण करीत आहेत. नासत्यांसारिखा सुलभ [आणि] रथारूढ [जो] महातेजस्वी इंद्र, [तो तीं ] मोठ्या प्रीतीनें सेवन करो.

४. Let us prepare for him those most reaching [ oblations ]. The god-loving [ priests ] are offering praises. May Indra of wonderful splendor, [who is ] accessible and mounted on a chariot like the Nâsatyas, heartily enjoy them.

५. जो प्रबळ, जो शूर, संपत्तिमान् [ आणि ] जो रथारूढ, [ आणि ] [ जो ] संमुख युद्ध करणाऱ्याहूनहि मोठा योद्धा, [जो] वीर्यवान् [ आणि जो ] ग्रासून टाकणाऱ्या अंधकाराचाहि घातक [ होय ], त्याच इंद्राला स्तव.

5. Praise that Indra alone who [ is ] mighty, who [ is ] brave, who [ is ] munificent, [and] mounted on a chariot, [ who is ] a greater warrior than any that fights face to face, [ who is ] puissant, [and who is] the destroyer even of engrossing darkness.

---

४. 'जेथें इंद्र असेल तेथें सहज प्रविष्ट होणारीं अशीं हव्यें आपण इंद्राला अर्पण करूं, आणि आपले देवभक्तिपरायण ऋत्विज् त्याला स्तोत्रें अर्पण करीतच आहेत. तर इंद्र अश्वींप्रमाणें रथांत वसून लवकर आम्हांजवळ येओ आणि ही उपासना ग्रहण करो.'

'स्तोत्रें'=' च्यौत्नानि.' 'च्यौत्न' शब्दाचे वेदांतील दुसरे प्रयोग आणि त्यांवरील सायणभाष्य पाहून हा अर्थ आम्हीं केला आहे.

'नासत्यांसारिखा सुलभ'= 'नासत्येव सुग्म्यः.' म्हणजे अश्वींप्रमाणें सर्वत्र जाणारा. सर्वांच्या घरीं जाऊन उपासना ग्रहण करणारा.

वृत्तसंबंधानें हा मंत्र म्हणण्यास फार कठिण आहे. यांत दीर्घह्रस्वाची पुष्कळ ओढाताण केल्याशिवाय अक्षरभरती होत नाहीं. खालीं लिहिल्याप्रमाणें वाचावें लागतें:—

ता करम अषतरा अस्मई ।
प्र च्यौत्नानि देवयन्तो भरन्ते ।।
जुजोषदिन्दरो दस्समवर्चा ।
नासत्या इव सुग्मिओ रथेष्ठः ।।

५. सूक्तवक्ता आपल्याजवळ असलेल्या होत्याला म्हणतो, 'जो इंद्र प्रब-

**प्र यदित्था महिना नृभ्यो अस्त्यरं रोदसी कक्ष्ये३नास्मै ।**
**सं विव्य इन्द्रो वृजनं न भूमा भर्ति स्वधावाँ ओपशमिव द्याम् ॥६॥**

प्र । यत् । इत्था । महिना । नृऽभ्यः । अस्ति । अरम् । रोदसी इति ।
कक्ष्ये३ इति । न । अस्मै ।
सम् । विव्ये । इन्द्रः । वृजनम् । न । भूम । भर्ति । स्वधाऽवान् ।
ओपशम्ऽइव । द्याम् ॥ ६ ॥

## भाषायाम्.

६. यत् ( =यथा अनायासम् ) [इन्द्रो] महिना ( =महिम्ना=महत्त्वेन ) नृभ्यः इत्था प्र अस्ति ( =मनुष्येभ्यः सत्यं प्रकृष्टतरोस्ति ) [ तथैव ] अस्मै ( =तस्मा इन्द्राय ) रोदसी कक्ष्ये अरं न (=द्यावापृथिव्यौ कक्ष्यात्वेनापि नालं=न पर्याप्ते भवतः=काञ्चीकर्मणेपि नालं भवतः ) । इन्द्रो वृजनं न ( =गृहमिव=अल्पं गृहं यथा तथा ) भूम सं विव्ये ( =पृथिवीं सम्यग् वृणोति=संवेष्ट्य वर्तते ) । स्वधावान् ( =बलवान् ) [ इन्द्रो ] द्यां ( =द्युलोकम् ) ओपशम् इव ( =शृङ्गमिव ) भर्ति ( =धारयति ) ॥

ओपशम् इवेति संशयग्रस्तार्थकम् । सायणेनैवं व्याख्यातम् । बिभर्ति । धारणे दृष्टान्तः । ओपशमिव । ईषदुपशेत इत्योपशं शृङ्गम् । तद्वृषभ इव । यद्वा परस्परं समीपे वर्तमानं क्षित्यन्तरिक्षाख्यं लोकद्वयमोपशम् । तदिव द्यां बिभर्ति । लोकत्रयमपि बिभर्तीत्यर्थः । इति ॥

लत्वादि गुणांहीं संपन्न होय त्याचीच तूं स्तुति गा.'

'संपत्तिमान्'='मघवा.' म्हणजे उदार असें तात्पर्य आहे.

'रथारूढ' 'रथेष्ठाः.' म्हणजे रथावर बसून भजकांच्या यज्ञाप्रत जात असणारा.

'संमुख युद्ध करणाऱ्याहूनहि मोठा योद्धा'='प्रतीचश्चित् योधीयान्.' हें विशेषण चमत्कारिक आहे यांत संशय नाहीं.

'अंधकाराचा'='तमसः.' येथें अंधकार म्हणजे मेघादिक जो शत्रु त्याचा.

वृत्तासाठीं 'ष्टुहि इन्दरं,' 'शूरओ,' आणि 'प्रतीइचश्' असें वाचावें लागतें.

६. [इन्द्र] मोठेपणानें [सर्व] मनुष्यांपेक्षां जसा उत्कृष्ट आहे [त्याप्रमाणें]च द्यावापृथिवी ह्या त्याला कंबरपट्ट्या इतक्याहि पुरत नाहींत. इंद्र पृथिवीला [एकाद्या] घराप्रमाणें वेष्टून राहतो. बलवान् [इंद्र] द्युलोकाला शिंगाप्रमाणें धारण करितो.

6. As he is truly superior to [ all ] men through his greatness, so all earth and heaven do not suffice him [as] a waist-band. Indra surrounds the earth as though [it were] a house. Mighty Indra supports the heaven like a horn.

६. 'इंद्र सर्व मनुष्यांपेक्षां मोठा आहे, आणि त्याप्रमाणेंच द्यावापृथिवींपेक्षांहि मोठा आहे, कारण कीं त्या इतक्या मोठ्या आहेत तरी इंद्राच्या कंबरेला जेवढा करदोटा पाहिजे तेवढ्या सुद्धा त्या मोठ्या नाहींत. इंद्र पृथिवीला लहानशा घराप्रमाणें वेष्टून राहतो आणि तो अत्यंत मोठ्या अशा द्युलोकाला धरितो तरी त्याचें ओझें, बैलास शिंगाचें ओझें होत नसतें त्याप्रमाणेंच, त्याला होत नसतें.'

'पृथिवीला एकाद्या घराप्रमाणें'= 'वृजनं न भूम.' येथें 'वृजन' शब्दाचा अर्थ संदिग्ध आहे.

'शिंगाप्रमाणें धारण करितो'='भर्ति ओपशम् इव.' येथेंहि ओपशं हा एक शब्द कठिण आहे. 'ओपश्' शब्द दुसऱ्या दोन तीन ठिकाणीं आला आहे त्यांवरूनहि त्याच्या साधारण अर्थाविषयीं निर्णय करितां येत नाहीं. कितीएक पाश्चात्त्य विद्वान् 'ओपश्' म्हणजे 'शिखा' अथवा 'केश' असा अर्थ करितात; परंतु त्याला ऋग्वेदावरील सायणभाष्यामध्यें आधार नाहीं. शिंग हा अर्थ प्रस्तुत मंत्रावर सायणांनीं दिलेल्या दोन अर्थांपैकीं एक आहे.

वृत्रासाठीं अस्ति । अरम्, आणि कक्षिएन अस्मै असें म्हणावें.

समत्सुं त्वा शूर सतामुराणं प्रपथिन्तमं परितंसयध्यै ।
सजोषस इन्द्रं मदे क्षोणीः सूरिं चिद्ये अनुमदन्ति वाजैः ॥७॥
समत्ऽसुं । त्वा । शूर । सताम् । उराणम् । प्रपथिन्ऽतमम् । परिऽतंसयध्यै ।
सऽजोषसः । इन्द्रम् । मदे । क्षोणीः । सूरिम् । चित् । ये । अनुऽमदन्ति । वाजैः ॥ ७ ॥

---

## भाषायाम्.

७. हे शूर [ इन्द्र ], ये ( =याः ) क्षोणीः ( =क्षोण्यः=विशः=जनाः ) सजोषसः ( =संगताः सत्यो ) मदे ( =यज्ञे ) सूरिं चित् ( =प्राज्ञमेव=प्राज्ञं ) [ त्वां ] वाजैः ( =हविरन्नैः ) अनुमदन्ति ( =अनुक्रमेण मादयन्ति हर्षयन्ति ) [ ताः क्षोण्यः=ते जनाः ] सतामुराणं ( =प्राणिनां बहुमतं=सर्वैः प्राणिभिर्बहुमतं=सर्वेषां प्रियं ) प्रपथिन्तमम् ( =उत्तममार्गभूतं ) त्वा ( =त्वामेव ) समत्सु ( =संग्रामेषु ) परितंसयध्यै ( =आवर्तयितुम् आह्वानेनानेतुं ) [ प्रवृत्ता भवन्ति ] ॥

अस्यायमर्थः । हे इन्द्र, ये जनास्त्वां संग्रामेषु साहाय्यार्थमाह्वयन्ति ते न केवलं संग्रामेष्वाह्वयन्ति अपि तु यज्ञेष्वपि तुभ्यमेव हविरन्नानि प्रापयन्तीति ॥

सतामुराणम् इत्यत्र सतां त्वामेवाश्रित्य वर्तमानानां प्राणिनामुराणम् । उरूण्यति प्रभूतानि बलादीनि कुर्वाणम् । इति सायणः । उराणः उरु कुर्वाण इति यास्कः । पाश्चात्यास्तु वृञ् वरणे इत्यस्य व्रियमाणः वृतः इत्यर्थे कर्मणि रूपमिति सम्यक् ॥

मदशब्दस्य यज्ञार्थकत्वं सायणेनापि गृहीतमस्ति समन्धसा मदेषु वा उवोच । ( ऋ. ७. २०. ४ ) इत्येतस्य भाष्ये ॥

७. हे शूर इंद्रा, [ सकळ ] प्राण्यांला आवडणारा [ आणि ] उत्तममार्गरूप असा जो तूं, त्या तुलाच संग्रामांत वळवून आणण्यासाठीं [जन] [उद्युक्त होतात]; कीं जे जन एकत्र मिळून तुज प्रज्ञावान् इंद्राला हव्यांनीं यज्ञांत हर्षवितात.

7. O brave Indra, those people who, meeting together, delight thee the wise one in a sacrifice with offerings of food,–they are ready to invoke in battles none but thee the desired of all beings, thee the best of guides.

---

७. ' हे शूर इंद्रा, जे लोक संग्रामांत तुला, तूं सकळ प्राण्यांला प्रिय असल्यामुळें आणि संकटांतून पार पडण्याचा उत्तम मार्ग दाखविणारा असल्यामुळें, साहाय्यासाठीं बोलावितात, ते त्याच वेळीं तुला हाक मारितात असें नाहीं, तर यज्ञांतहि ते तुज प्रज्ञावंतालाच सर्व एकत्र मिळून हव्यें अर्पण करून आनंदवितात.'

' वळवून आणण्यासाठीं [ उद्युक्त ] होतात '=' परितंसयध्यै.' यांत उद्युक्त होतात याबद्दल मुळांत कांहीं शब्द नाहीं तरी त्याच अर्थाच्या शब्दाचा अध्याहार जेथें जेथें ' ध्यै ' हा प्रत्यय शेवटीं लागलेलें तुमर्थ अव्यय येतें तेथें तेथें करावा लागतो असें प्रयोगांतरावरून सिद्ध होतें.

' यज्ञांत '=' मदे.' येथें ' मदे ' हा शब्द ' समत्सु' या शब्दाशीं विरोधदर्शक आहे. ' मद ' शब्दाचा अर्थ ' यज्ञ ' असा सायणांनीं ऋ. ७. २०. ४ या मंत्रावरील भाष्यांत केला आहे. आणि तो येथें इष्ट आहे, यांत तर संशय आम्हांस दिसतच नाहीं.

' जे जन '='क्षोणीः......ये.' क्षोणि शब्दाचा अर्थ जन अथवा लोक असा केला पाहिजे अशाविषयीं सू. ५४ मं. १ आणि त्याजवरील टीप पाहा. 'क्षोणि' स्त्रीलिंगी असतांहि 'ये' हें पुंल्लिंगी पद घातलें आहे तें 'क्षोणि' शब्दाचा जो जन अथवा लोक असा अर्थ तदपेक्षेनें घातलें आहे. अशा प्रयोगांचीं उदाहरणें ऋग्वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं आलीं आहेत.

वृत्रासाटीं ' इन्दरम् ' असें तिसऱ्या पादांत वाचावें लागतें.

**एवा हि ते शं सवना समुद्र आपो यत्त आसु मदन्ति देवीः ।**
**विश्वा ते अनु जोष्या भूद्गौः सूरींश्चिद्यदि धिषा वेषि जनान्॥८॥**

एव । हि । ते । शम् । सवना । समुद्रे । आपः । यत् । ते । आसु । मदन्ति । देवीः ।
विश्वा । ते । अनु । जोष्या । भूत् । गौः । सूरीन् । चित् । यदि । धिषा । वेषि । जनान् ॥ ८ ॥

**असाम यथा सुषखाय एन स्वभिष्टयो नरां न शंसैः ।**
**असद्यथा न इन्द्रो वन्दनेष्ठास्तुरो न कर्म नयमान उक्था ॥ ९ ॥**

असाम । यथा । सुऽसखायः । एन । सुऽअभिष्टयः । नराम् । न । शंसैः ।
असत् । यथा । नः । इन्द्रः । वन्दनेऽस्थाः । तुरः । न । कर्म । नयमानः । उक्था ॥ ९ ॥

---

## भाषायाम्.

८. [हे इन्द्र], यत् (=यदा) ते (=तव) आपो देवीः (=देव्य आपः=द्योतमाना आन्तरिक्षा आपः मेघसंबन्धिन्यः) समुद्रे आसु मदन्ति (=अन्तरिक्षे आसु प्रजासु वहन्ति=अन्तरिक्षाद् इमान् जनान् प्रति वहन्ति) [तदा] एवा हि (=एवं हि अनेन प्रसिद्धेन प्रकारेण=सत्यं) सवना (=सवनानि=उपासकैरभिषूय प्रार्पिताः सोमास्) ते शं (=तव सुखकराणि) [भवन्ति]। [अपि च] यदि (=यदा) [त्वं] सूरीन् चित् जनान् (=यो यः सूरिजनस्तं तं=सर्वानपि सूरीन् जनान्=सर्वान् उपासकान्) धिषा वेषि (=औदार्येण कामयसे=वृष्ट्यादिकर्मरूपेणौदार्येण अनुगृह्णासि) [तदा] विश्वा गौः (=स्तुतिरूपा सर्वा वाक्) ते जोष्या अनु भूत् (=तव प्रीणयित्री भवति) ॥

इदमुक्तं भवति । हे इन्द्र, यदा यदा त्वं मेघोदकानि मनुष्याणामर्थे अन्तरिक्षाद् वर्षयसि तदा तदा सर्वे जनास्त्वां सोमाहुतिभिर्हर्षयन्ति । यदा यदा मेघवृष्ट्यादिरूपम् औदार्यकर्म त्वमुपासकजनार्थं करोषि तदा तदा सर्वेपि स्तोतारस्त्वां स्तुवन्ति । इति ॥

समुद्र आपो यत्त आसु मदन्ति देवीरिति वाक्यं तु दुर्बोधकल्पम् ॥

८. [ हे इंद्रा ], जेव्हां तुझ्या आपो देवी या [लोकां]कडेस अंतरिक्षांत वाहूं लागतात, तेव्हां सोमरस तुला खरोखर हर्ष उत्पन्न करितात. जेव्हां तूं आपल्या औदार्यानें सर्व उपासक जनांवर अनुग्रह करितोस, तेव्हां तुला सर्व वाणी आनंदकारक होते.

९. [ हे ऋत्विज् हो ], जेणेंकरून या [इंद्राच्या]योगानें आम्ही राजादिकांच्या अभयवचनांनीं सुमित्र [ आणि ] सुसहाय झाल्याप्रमाणें सुमित्र [ आणि ] सुसहाय होऊं, [ आणि ] जेणेंकरून इंद्र [ आमच्या ] स्तोत्राच्या ठायीं राहून आमचा होईल, आणि वेगवान् घोड्याप्रमाणें आमचीं कर्मे [आणि] स्तोत्रें सिद्धीस नेईल, [ तसें तुम्ही करा ].

8. Truly the somas delight thee when thy divine waters spout in the sky towards these people. All speech delighteth thee when thou dost favour all pious men with [ thy] bounty.

9. [Do that, O friends], whereby we may through him, as through the assurances of great men, become possessed of a good friend [ and ] possessed of a good ally, [ and ] whereby Indra, remaining in our prayer, may become ours, carrying our worship [and] prayers like a swift horse.

---

८. 'हे इंद्रा, तूं जीं दिव्य उदकें मनुष्यांसाठीं आकाशांतून पृथिवीवर पाठवितोस तीं पडूं लागलीं म्हणजे मनुष्यें सोम अर्पण करून तुला हर्षवितात; आणि मेघवृष्ट्यादि औदार्यकृत्यें जेव्हां तूं उपासकांच्या हितासाठीं करितोस तेव्हां सर्व स्तोते जन तुझी स्तुति गाऊं लागतात'.

'या [ लोकां]कडेस '=' आसु.' या ऋचेंत ' आसु ' हा भाग आणि ' समुद्रे' ही सप्तमी इतकें कठीण आहे. आम्हीं प्रायः सायणानुसारें अर्थ केला आहे.

वृत्तासाठीं तिसरा चरण ' विशुआ ते अनु जोषिआ भूद्गोः' असा म्हणावा.

९. सूक्तवक्ता आपल्या मित्रांस म्हणतो ' हे मित्र हो, तुम्ही या इंद्राची अशी उपासना करा कीं, जेणेंकरून तो आम्हांला एकाद्या राजाप्रमाणें अभयवचन देईल आणि आमचा चांगला मित्र

विस्पर्धसो नरां न शंसैरस्माकासदिन्द्रो वज्रहस्तः ।
मित्रायुवो न पूर्पतिं सुशिष्टौ मध्यायुव उप शिक्षन्ति यज्ञैः ॥
॥ १० ॥ १४ ॥

विऽस्पर्धसः । नराम् । न । शंसैः । अस्माक । असत् । इन्द्रः । वज्रऽहस्तः ।
मित्रऽयुवः । न । पूःऽपतिम् । सुऽशिष्टौ । मध्यऽयुवः । उप । शिक्षन्ति । यज्ञैः ॥ १० ॥ १४ ॥

९. [ हे ऋत्विजः ], नरां न शंसैः ( =राजादीनां महतां पुरुषाणाम् अभयवचनैरिव ) एन ( =अनेन=इन्द्रेण द्वारा ) यथा ( =येन प्रकारेण ) सुसखायः ( =सुमित्राः ) स्वभिष्टयः ( =शोभनः शत्रुघातकः सहायो येषां तादृशा ) असाम ( =भवेम ) [ अपि च ] वन्दनेस्थाः ( =अस्माकं स्तोत्रे वर्तमानः ) इन्द्रो यथा नः असत् ( =येन प्रकारेण अस्माकं भवेत् ) तुरो न ( =वेगवान् अश्व इव ) [नः] कर्म उक्था ( =अस्माकं कर्माणि स्तोत्राणि च ) नयमानः ( =सिद्धिं प्रापयन् ) [ यथा भवेत् तथा ] [ कुरुत ] ॥

## भाषायाम्.

१०. नरां न शंसैः ( =नरः स्वकीयैः शंसैरिव=राजादयः प्रबलाः पुरुषा यथाभयवचनै रक्षणार्थिनां रक्षका भवन्ति तथा ) वज्रहस्त इन्द्रः अस्माकासत् ( =अस्माकम्=अस्माकं रक्षणसमर्थः सहायो भवेदित्युद्देशेन ) मध्यायुवः (=मध्यस्थं रक्षकं कामयमाना ) [ ऋत्विजः ] विस्पर्धसः ( =विविधस्पर्धाः=परस्परं स्पर्धमानाः=अहं प्रथमं पूजयामि अहं प्रथमं पूजयामीति स्पर्धमानाः सन्तः ) सुशिष्टौ पूर्पतिम् मित्रायुवो न ( =मित्रं कामयमाना जनाः सुशासने वर्तमानं नगरस्य पतिं यथाभिमतदानेन पूजयन्ति तथा ) [ एनम् इन्द्रं ] यज्ञैः ( =हविःस्तोत्रादिभिः ) उप शिक्षन्ति ( =उपेत्य यजन्ते ) ॥

इन्द्रो यथास्माकमेव न त्वस्माकं शत्रूणां रक्षको भवेत्तथा तं हविरादिभिः ऋत्विजः प्रसादयन्तीति भावः ॥

आणि संरक्षणकर्ता होईल, आणि जेणेंकरून आमच्या स्तोत्राला पावून सत्वर आमची सेवा आणि स्तुति हीं सफळ करील आणि तो जसा काय आमचाच होऊन राहील.'

'अभयवचनांनीं'='शंसैः.' अक्ष-

१०. राजादिक अभयवचनांनीं [ आमचे झाल्या]प्रमाणें वज्रधारी इन्द्र आमचा व्हावा म्हणून, मित्राभिलाषी [ जन ] सुशासनस्थ नगरपतीला [ जसे आळवितात ] तसे, रक्षकाभिलाषी [ जे ऋत्विज् ते] यज्ञांनीं एकापेक्षां एक अधिक इन्द्राला आळवितात.

10. The priests desirous of a champion, vie with each other in propitiating Indra with sacrifices, even as people desirous of an ally [ propitiate] the loyal master of a town, that he the wielder of the thunderbolt may, like human champions through promises of help, become our own.

---

रशः आशीर्वादांनीं. ' शंस ' हा शब्द 'आशीर्वाद' किंवा ' अभयवचन ' अशा अर्थी दुसऱ्या कितीएक मंत्रांत आला आहे.

वृत्तासाठीं दुसऱ्या पादांत ' सुअभिष्ट्यो नरआम् ' असें वाचलें पाहिजे.

---

१०. भावार्थः—' एकाद्या प्रबल राजानें आपणास साहाय्य करावें म्हणून साहाय्येच्छु जन जसे त्याला प्रसन्न करितात तसें इन्द्रानें आम्हांस अनुकूळ होऊन आमचें रक्षण करावें म्हणून आमचे हे ऋत्विज् इन्द्राला हवि वगैरे देऊन त्याला प्रसन्न करीत आहेत.'

' सुशासनस्थ '=' सुशिष्टौ [ वर्तमानम्].' हें भाषान्तर सायणानुसार केलें आहे. परंतु ' सुशिष्टि ' शब्द वेदांत पुनः आला नसल्यामुळें आणि ' वर्तमानम् ' इतकें अध्याहृत घ्यावें लागतें म्हणून या अर्थाविषयीं आम्हांस संशय आहे.

' नगरपतीला जसे '=' पूर्पातिं न.' ही उपमा चमत्कारिक आहे परंतु येथें नगरपति म्हणजे राजा असा अर्थ विवक्षित दिसतो. आणि 'राजादिक अभयवचनांनीं आमचे झाल्याप्रमाणें' यांत सांगितलेले जे राजादिक ते आणि पूर्पति हे एकच असावे.

' रक्षकाभिलाषी '='मध्यायुवः'. येथें मध्य याचा मध्यस्थ, म्हणजे दोन योद्ध्यांमध्यें उभा राहून एकापासून दुसऱ्याचें रक्षण करणारा रक्षक, असा जो अर्थ केला आहे त्याला वाक्यसंदर्भानें सुचविलेल्या युक्तीशिवाय दुसरें प्रमाण नाहीं, मात्र 'मित्रायुवः' याच्या साहचर्यामुळें आम्हीं केलेला अर्थ योग्य आहे असें म्हणण्यास एक साधन आहे.

वृत्तासाठीं पहिला आणि दुसरा हे चरण—

' विष्पर्धसो नरआं न शंसैर्
अस्माकासदिन्द्रो वज्रहस्तः'

असे वाचले पाहिजेत.

यज्ञो हि ष्मेन्द्रं कश्चिदृन्धञ्जुहुराणश्चिन्मनसा परियन् ।
तीर्थे नाच्छा तातृषाणमोको दीर्घो न सिध्रमा कृणोत्यध्वा॥ ११॥

यज्ञः । हि । स्म । इन्द्रम् । कः । चित् । ऋन्धन् । जुहुराणः । चित् । मनसा । परिऽयन् ।
तीर्थे । न । अच्छ । ततृषाणम् । ओकः । दीर्घः । न । सिध्रम् । आ । कृणोति । अध्वा ॥ ११ ॥

## भाषायाम्.

११. कश्चिद्यज्ञः ( =सर्वोपि यजकः) इन्द्रम् ऋन्धन् हि स्म (=इन्द्रं वर्धयन् खलु =हविर्दानादिनेन्द्रस्य वर्धको ) [ भवति ] । जुहुराणश्चित् ( =कुटिलो दुर्जनस्तु ) [ तं ] मनसा परियन् ( =हृदयेन वर्जयन्=अयजको ) [ भवति ] । [ एवं सति ] तीर्थे अच्छ तातृषाणम् ओको न (=अत्यन्ततृषया पीडितं जनं यथा प्रसिद्धे मार्गे आभिमुख्येन समीपे वर्तमानं गृहं तर्पयति तथा ) [ तं यजकम् इन्द्रस्तर्पयति ] । [ अयजकं तु] दीर्घोध्वा सिध्रं न ( =सत्वरं जिगमिषुम् अतिदूरो मार्गो यथा तथा) आ कृणोति ( =दूरे परिभ्रमयति ) ॥

एषा त्वसुलभार्था सायणेनैवं व्याख्याता । कश्चिद्यज्ञो यज्ञवान् यज्ञानुष्ठायी ऋन्धन् वर्धयन्भवति । इन्द्रं यज्ञेन वर्धयतीत्यर्थः । जुहुराणश्चित् कुटिलगतिस्तु कश्चिन्मनसा केवलेन परियन् परितो गच्छन् लौकिकविषयादिकं ध्यायन्वर्तते । यद्वा परि वर्जनार्थः। वर्जयित्वा गच्छन् नेदं प्राप्नोति । तत्र दृष्टान्तः । तीर्थे प्रसिद्धे मार्गेऽच्छ आभिमुख्येन समीपे वर्तमानमोकः पानीयादिकं सवनं ततृषाणं पिपासायुक्तं यथाविलम्बेन प्रीणाति । स यथा तत्सवन आगच्छतीत्यर्थः । तद्वद्यज्ञेन कश्चित्पुमानिन्द्रमभिगच्छतीति । कुटिलस्य दृष्टान्तः । दीर्घो न वक्रत्वेनातिदूरोऽध्वा मार्ग इव । स यथा सिध्रं फलं पानीयादिरूपं फलार्थिनं वा पुरुषमाकृणोति । अर्वाक्करोति । नीचैः करोति । वर्जयतीत्यर्थः । तस्माद्यज्ञमार्गमजानानो वक्रो दूरे परिभ्रमति । नेन्द्रं तर्पयति । तद्विलक्षणस्तु वर्जयत्येव । इति ॥

११. यजन करणारा कोणताहि जन इन्द्राला तृप्त करणारा असतो आणि कुटिल जन [इन्द्राला] मनापासून वर्जणारा असतो. [यज्ञकाला] इन्द्र, तृषाक्रांताला त्रिदींतील घर शांत करितें त्याप्रमाणें शांत करितो, आणि [वर्जणाऱ्याला], त्वरेनें जाऊं इच्छिणाऱ्यास दूरचा रस्ता भ्रमवितो त्याप्रमाणें, भ्रमांत पाडितो.

11. Every sacrificer gratifies Indra; every reviler omits him from his heart. [Indra then satisfies the sacrificer] as a home at hand in a street [satisfies] one burning with thirst; [he confounds the reviler] as a long way confounds one who moves in haste.

११. हा मंत्र कठिण आहे. भाषान्तराचा भावार्थ—'यज्ञ करणारा प्रत्येक मनुष्य इन्द्राला आनंदी करितो आणि प्रत्येक दुर्जन इन्द्राचा मनापासून कंटाळा करितो. मग एकादा फार तान्हेलेला माणूस जाऊं लागला असतां रस्त्यांतील एकाद्या घराचा मालक त्याला आंत बोलावून पाणी पाजितो त्याप्रमाणें इन्द्र यजकाला सुखवितो. आणि लौकर पोंहचण्यासाठीं घाईनें चालणारा मनुष्य दूरच्या मार्गास लागला असतां जसा घोटाळून दुःख पावतो, त्याप्रमाणें दुर्जनाला इन्द्र मोठ्या भ्रमांत पाडितो.'

याप्रमाणें सायणानुसार अर्थ आहे. पण ऋचा क्रियापदें नसल्यामुळें आणि उपमा स्पष्टोक्त नसल्यामुळें भाषान्तर अगदीं बरोबर आहे असें म्हणण्यास अडचण आहे.

वृत्तासाठीं 'इन्दरं,' 'न अच्छा' आणि 'कृणोति अध्वा' असें वाचलें पाहिजे.

मो षू णं इन्द्रात्र पृत्सु देवैरस्ति हि ष्मा ते शुष्मिन्नवयाः ।
महश्चिद्यस्य मीळ्हुषों यव्या हविष्मतो मरुतो वन्दते गीः ॥१२॥

मो इति । सु । नः । इन्द्र । अत्र । पृत्ऽसु । देवैः । अस्ति । हि । स्म । ते । शुष्मिन् । अवऽयाः ।
महः । चित् । यस्य । मीळ्हुषः । यव्या । हविष्मतः । मरुतः । वन्दते । गीः ॥ १२ ॥

एषः स्तोम इन्द्र तुभ्यमस्मे एतेन गातुं हरिवो विदो नः ।
आ नो ववृत्याः सुविताय देव विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ ॥ १३ ॥ १५ ॥

एषः । स्तोमः । इन्द्र । तुभ्यम् । अस्मे इति । एतेन । गातुम् । हरिऽवः । विदः । नः ।
आ । नः । ववृत्याः । सुविताय । देव । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ १३ ॥ १९ ॥

## भाषायाम्.

१२. हे इन्द्र, अत्र पृत्सु (=एतेपु प्रसक्तेषु संग्रामेषु) नः (=अस्मान्=मां) देवैः (=मरुद्भिः सह) मो षु (=मैव) [त्याक्षीः]। ते हि (=तव हि यस्मात् त्वदर्थम्) अवयाः (=हविर्भागः) अस्ति स्म (=अस्ति एव) हे शुष्मिन् (=हे बलवन्निन्द्र)। हविष्मतः (=हविर्दातुः) यस्य [मम] यव्या गीः (=अप्रगल्भा स्तुतिरूपा वाक्) महश्चित् मीळ्हुषः (=अतिमहतः अत्युदारांश्च) मरुतो वन्दते (=सेवते=स्तौति) [तं मां मा त्याक्षीः] ॥

अहं मरुतः स्तौमीति कृत्वा मां मम स्तोत्रम् अनुगृह्णन्तीति कृत्वा तांश्च मा त्याक्षीरित्यर्थः ॥

१३. हे इन्द्र, अस्मे (=अस्माकम्) एषः स्तोमः (=स्तोत्रं) तुभ्यं (=त्वदर्थम्) [अस्ति=अकारि]। एतेन [स्तोमेन] हे हरिवः (=हे हरिदश्व), नः (=अस्मदर्थं) गातुं विदः (=फलप्राप्तिं प्रयच्छ)। हे देव, नः (=अस्मान्) सुविताय (=कल्याणाय=कल्याणं प्रति) आ ववृत्याः (=आवर्तय=प्रापय)। [अपि च वयम्] इषम् (=अन्नं) वृजनं (=बलं) जीरदानुं (=क्षिप्रदानं) [वीरं पुत्रं च] विद्याम (=लभेमहि) ॥

१२. हे इन्द्रा, तूं या समरांगणांत आम्हांला मरुद्देवांबरोबर टाकूं नको, कां कीं हे बलवान् [ इन्द्रा ], हविर्भाग तुला आहे; महान् आणि उदार अशा मरुतांस मज हविर्दात्याची अप्रगल्भ वाणी सेविते म्हणून [मला टाकूं नको].

१३. हे इन्द्रा, हें आमचें स्तोत्र तुजकरितां केलेलें आहे. येणेंकरून, हे पीताश्वा, आम्हांला फलप्राप्ति दे. हे देदीप्यमान [ इन्द्रा ], तूं आम्हांला कल्याणाप्रत ने. आम्हांला अन्न, बळ, आणि लवकर संपत्ति मिळवून देणारा पुत्र, यांची प्राप्ति होओ.

12. Do not, O Indra, [ abandon ] us with the brilliant [ Maruts ] in these fights, for there is a libation for thee, O mighty one! [ Do not abandon me ] a sacrificer, though my young voice waits upon the great [ and ] liberal Maruts.

13. This, O Indra, is our hymn for thee. With this, O thou of tawny steeds, grant us prosperity. Turn us, O brilliant one, towards happiness. May we obtain food, strength, and a son that shall quickly make us rich.

---

१२. 'हे इन्द्रा, मी मरुतांची स्तुति करितों म्हणून आणि ते माझी स्तुति स्वीकारून घेतात म्हणून, मला आणि त्यांला अव्हेरूं नको. कारण त्यांजबरोबर तुलाहि मी हविर्भाग अर्पण करीत असतों; यास्तव मरुत् हे मला फार मोठे आणि फार उदार दिसतात म्हणून मी त्यांस हवि अर्पण करून स्तवितों या कारणावरून मला अव्हेरूं नको.'

'अप्रगल्भ '=' यव्या.' सू. १६७ मं. ४ याजवरील टीप पहा.

' या समरांगणांत '=' अत्र पृत्सु.' म्हणजे वृष्टीसाठीं मेघांबरोबर करावयाच्या ज्या लढाया त्यांत असें सायणाचार्य म्हणतात.

१३. हा सूक्ताचा उपसंहार.

' फलप्राप्ति दे '=' गातुंविदः.' गातुं विद् हे शब्द ऋग्वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं आले आहेत. त्यांचा अक्षरशः अर्थ मार्ग शोधून काढणें अथवा दाखविणें; त्यावरून मार्ग घालून देणें अथवा बरें करणें असे दोन अर्थ होत असतात. वरचें भाषान्तर प्रयोग पाहून केलें आहे.

' पीताश्वा ' सू. ३३ मं. ५ यांतील हर्यश्व शब्दावरील टीप पहा.

## सूक्तम् १७४.

अगस्त्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

**त्वं राजेन्द्र ये च देवा रक्षा नॄन्पाह्यसुर त्वमस्मान् ।**
**त्वं सत्पतिर्मघवा नस्तरुत्रस्त्वं सत्यो वसवानः सहोदाः ॥ १ ॥**

त्वम् । राजा । इन्द्र । ये । च । देवाः । रक्ष । नॄन् । पाहि । असुर । त्वम् । अस्मान् ।
त्वम् । सत्ऽपतिः । मघऽवा । नः । तरुत्रः । त्वम् । सत्यः । वसवानः । सहःऽदाः ॥ १ ॥

---

## भाषायाम्.

१. हे इन्द्र, त्वं [ जगतां ] ये च देवाः [ सन्ति ] [ तेषां ] राजा [ भवसि ] । [ त्वं ] नॄन् रक्ष । हे असुर ( =बलवन्निन्द्र ), त्वम् अस्मान् पाहि । त्वं सत्पतिः ( =सतां पालको ) मघवा ( =धनवान् ) नस्तरुत्रः ( =अस्माकं तारयिता ) [ भवसि ] । त्वं सत्यः ( =अबाध्यो ) वसवानः सहोदाः ( =धनदाता बलदाता च ) [ भवसि ] ॥

## सूक्त १७४.

ऋषि–अगस्त्य. देवता–इन्द्र. वृत्त–त्रिष्टुभ्.

१. हे इन्द्रा, तूं [मनुष्यांचा] आणि देव जे [त्यांचा.] राजा [आहेस]. तूं मनुष्यांस रक्ष, हे प्रबळ इन्द्रा, तूं आम्हांस रक्ष. तूं सज्जनांचा पालक, [आणि] समृद्ध [आहेस]. तूं आमचा त्राता [आहेस]. तूं सत्य [आणि] धनदाता [आणि] बलदाता [आहेस].

## Hymn 174.

To *Indra*. By *Agastya*. Metre, *Trishṭubh*.

1. Thou, O Indra, art the king [of men] and [of those] who [are] gods. Protect thou all men, preserve us, thou mighty one! Thou art the lord of the good and possessed of wealth, thou our saviour. Thou art true, the bestower of blessings, the giver of strength.

दनो विशं इन्द्र मृध्रवाचः सप्त यत्पुरः शर्म शारदीर्दर्त् ।
ऋणोरपो अनवद्यार्णा यूने वृत्रं पुरुकुत्साय रन्धीः ॥ २ ॥

दनः । विशः । इन्द्र । मृध्रऽवाचः । सप्त । यत् । पुरः । शर्म । शारदीः । दर्त् ।

ऋणोः । अपः । अनवद्य । अर्णाः । यूने । वृत्रम् । पुरुऽकुत्साय । रन्धीः ॥ २ ॥

अजा वृत इन्द्र शूरपत्नीर्द्यां च येभिः पुरुहूत नूनम् ।
रक्षो अग्निमशुषं तूर्वयाणं सिंहो न दमे अपांसि वस्तोः ॥ ३ ॥

अजं । वृतः । इन्द्र । शूरऽपत्नीः । द्याम् । च । येभिः । पुरुऽहूत । नूनम् ।

रक्षो इति । अग्निम् । अशुषम् । तूर्वयाणम् । सिंहः । न । दमे । अपांसि । वस्तोः ॥ ३ ॥

---

## भाषायाम्.

२. हे इन्द्र, यद् (=यदा) [त्वं] शारदीः सप्त पुरः (=शरत्संबन्धिनीः सप्त पुरीः=एतन्नाम्नीः शत्रोः सप्त पुरीः) शर्म (=सुखं यथा तथा) दर्त् (=विदारितवानसि) [तदा त्वं] विशो मृध्रवाचो दनः (=शत्रुसेना हिंसितवागिन्द्रिया अदमयः=शत्रुसेना जित्वा ता हतवाक्सामर्थ्या अकरोः)। [तथा कृत्वा] हे अनवद्य (=दोषरहित), अर्णा अपः (=गमनशीलानि मेघोदकानि) ऋणोः (=निरगमयः) वृत्रं [च] यूने पुरुकुत्साय (=सदा तरुणाय पुरुकुत्सनाम्ने राज्ञे) रन्धीः (=असाधयः=वृत्रं पुरुकुत्सवशमानयः) ॥

३. हे इन्द्र, शूरपत्नीर्वृतः (=शौर्योपेताः शत्रवो नायका यासां ताः सेना) अज (=अपगमय)। [अपि] च हे पुरुहूत (=बहुभिराहूत), येभिः (=यैर्मरुद्भिस्) [त्वं सहितोसि] [तैः सह] नूनं (=सत्वरं) द्यां (=द्युलोकं प्रति) [गच्छ]। [त्वम्] अशुषं (=भक्षयितारं) तूर्वयाणं (=त्वरया युक्तम्) अग्निं रक्षो (=रक्षैव) [तथा कृत्वा च] सिंहो न (=सिंह इव) दमे वस्तोः अपांसि [रक्षो] (=अस्माकं गृहे क्रियमाणानि कर्माणि अहनि रक्षैव) ॥

२. हे इन्द्रा, त्वां जेव्हां शरदाचीं सात नगरें सहज भंगिलीं, तेव्हां तूं शत्रूच्या सेना जिंकून त्यांस हतजिह्व करिता झालास. हे निर्दोष [इन्द्रा], तूं अतिचपळ उदकें खालीं सोडिता झालास, आणि वृत्राला अजर पुरुकुत्साच्या अधिकाराखालीं आणिता झालास.

३. हे इन्द्रा, शूर शत्रूंच्या सेना हाकून लाव आणि हे पुरुहूता, जे [मरुत्] आतां [तुजबरोबर आहेत त्यांसहित] द्युलोकाप्रत [ जा ]. [ हवीतें ] भक्षणाऱ्या [ आणि ] वेगवान् अग्नीचें संरक्षण अवश्य कर [ आणि ] प्रात:काळीं [ आमच्या ] कर्माला सिंहाप्रमाणें घरीं रक्ष.

2. When thou didst easily destroy the seven cities of S'arad, thou didst, O Indra, subdue the hostile armies and madest them dumb. Thou didst, O stainless one, send down the surging waters. Thou didst subject Vritra to the youthful Purukutsa.

3. Drive away, O Indra, the armies headed by the hostile heroes, and [go] to the heaven [with the Maruts] by whom [thou art now accompanied], O thou invoked by many. Do thou preserve [the sacrificial] Agni, the impetuous consumer; like a lion [preserve] our sacrificial works in the house at morn.

---

२. ' हे इन्द्रा, तूं जेव्हां शरदाचीं सात नगरें सहज भंगून टाकिलीं, तेव्हां तूं त्याच्या सेना एकहि चकार उच्चारण्यास असमर्थ अशा करून टाकिल्या, आणि मेघोदकें खालीं सोडून वृत्राला पुरुकुत्साच्या अमलाखालीं आणिता झालास.'

' शरदाचीं सात नगरें.' सू. १३१ मं. ४ आणि टीप पहा.

' शत्रूच्या सेना हतजिह्व करिता झालास.' म्हणजे, वृत्रनिर्दलन झाल्याबरोबर वृत्राच्या सेना जे मेघनादरूप आवाज करीत ते बंद सहजच झाले. वृत्र आणि ज्याचीं नगरें भंगिलीं तो शत्रु हे एकच होत.

'हतजिह्व'='मृध्रवाच:.' म्हणजे त्यांचा ' पराजय करून त्यांला बोलतां येईना असें केलें.'

'पुरुकुत्स.' सू. ६३ मं. ७ आणि सू. ११२ मं. ७ आणि त्याजवरील टिपा पहा.

वृत्रासाठीं ' इन्दर,' आणि ' अनवदिअ अर्णा ' असें म्हटलें पाहिजे.

**शेष॒न्नु त इ॑न्द्र॒ सस्मि॒न्योनौ॑ प्रश॑स्तये प॒वीर॑वस्य म॒ह्ना ।**
**सृ॒जदर्णां॒स्यव॒ यद्यु॒धा गास्तिष्ठ॒द्धरी॑ धृष॒ता मृ॑ष्ट॒ वाजा॑न् ॥ ४ ॥**

शेष॑न् । नु । ते । इ॒न्द्र॒ । सस्मि॑न् । योनौ॑ । प्रऽश॑स्तये । प॒वीर॑वस्य । म॒ह्ना ।
सृ॒जत् । अर्णां॑सि । अव॑ । यत् । यु॒धा । गाः । तिष्ठ॑त् । हरी॒ इति॑ । धृ॒ष॒ता । मृ॒ष्ट॒ । वाजा॑न् ॥ ४ ॥

---

## भाषायाम्.

४. हे इन्द्र, ते [ शत्रवः ] पवीरवस्य मह्ना ( =वज्रस्य पराक्रमेण ) सस्मिन् योनौ ( =तस्मिन्नेव स्थाने=यस्मिन्स्थाने त्वया प्रहतास्तस्मिन्नेव स्थाने ) प्रशस्तये ( =तव स्तुतये=त्वन्महिमप्रवर्धनाय ) नु शेषन् ( =क्षिप्रं शेरतां=यत्रैव प्रहतास्तत्रैव मृताः पतन्तु )। [ अपि च ] यद् युधा गाः ( =यदा त्वं शस्त्रेण सह शत्रूनभिगच्छसि ) [ यद्=यदा ] हरी तिष्ठत् ( =तव हरिद्वर्णावश्वावधितिष्ठसि ) [ तदा ] अर्णांसि अव सृजत् ( =मेघोदकानि भूम्यामवसृज ) [ अपि च ] धृषता ( =सामर्थ्येन ) वाजान् मृष्ट ( =अन्नानि वर्धय ) ॥

---

३. ही ऋचा कठीण आहे. पहिला आणि तिसरा हे चरण उघड आहेत. दुसरा आणि चवथा यांत क्रियापद नसल्यामुळें वगैरे ते क्लिष्ट आहेत. 'वृतः' शब्दाचा अर्थ सेना असा होतो याविषयीं ऋ. ३. १७. ९ आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा.

मंत्राचें तात्पर्य असें दिसतें कीं 'जे शत्रु आपल्या सेना घेऊन येतात आणि यज्ञमंडपांतील अग्नीचा विध्वंस करितात आणि तेणेंकरून यजनकर्माचा नाश करितात, त्या शत्रूंला इन्द्रानें सिंहाप्रमाणें हाकून देऊन यज्ञशाळेंतील अग्नि आणि कर्मे यांचें रक्षण करावें, आणि मग आपले सौंगडे मरुत् यांसहित स्वर्गी जावें.'

वृत्रासाठीं 'इन्दर,' 'दिआं' आणि 'अपआंसि' असें म्हणावें लागतें.

४. हे इन्द्रा, ते [शत्रु] [तुझ्या] वज्राच्या पराक्रमेंकरून एकदम जागच्या जागींच पडोत आणि तुझें यश वाढवोत. जेव्हां तूं आयुधासहित धांवतोस, जेव्हां अश्वारूढ होतोस, [ तेव्हां तूं ] उदकें खालीं पाडितोस [ आणि ] [आपल्या ] बळानें अन्नाची वृद्धि करितोस.

4. May they [ thy enemies] lie dead then and there through the greatness of thy thunderbolt, for [thy] glory. Mayest thou send down the waters when thou goest forth with thy weapon, when Thou mountest thy pair of tawny horses: mayest thou mightily make all food prosper.

४. ही ऋचा सुद्धा कठिण आहे. पूर्वार्ध उघड आहे, पण उत्तरार्धांतील क्रियापदें कांहीं द्वितीय पुरुषीं व कांहीं तृतीय पुरुषों असून त्या सर्वांचा संबंध द्वितीय पुरुषीं इंद्राकडेस लावावयाचा आहे, त्यामुळें अडचण आहे, आणि 'मृष्ट वाजान्' याचा अर्थ जो केला आहे त्यापेक्षां चांगल्या अर्थाची अपेक्षा दिसते.

वृत्तासाठीं 'इन्दर,' आणि 'अर्णासि अव' असें म्हणावें लागतें.

वह कुत्समिन्द्र यस्मिञ्चाकन्त्स्यूमन्यू ऋज्रा वातस्याश्वा ।
प्र सूरश्चक्रं वृहतादभीकेऽभि स्पृधो यासिषद्वज्रबाहुः ॥ ५ ॥ १६ ॥
वह । कुत्सम् । इन्द्र । यस्मिन् । चाकन् । स्यूमन्यू इति । ऋज्रा । वातस्य । अश्वा ।
प्र । सूरः । चक्रम् । वृहतात् । अभीके । अभि । स्पृधः । यासिषत् । वज्रऽबाहुः ॥ ५ ॥ १६ ॥

जघन्वाँ इन्द्र मित्रेरूञ्चोदप्रवृद्धो हरिवो अदाशून् ।
प्र ये पश्यन्नर्यमणं सचायोस्त्वया शूर्ता वहमाना अपत्यम् ॥ ६ ॥
जघन्वान् । इन्द्र । मित्रेरून् । चोदऽप्रवृद्धः । हरिऽवः । अदाशून् ।
प्र । ये । पश्यन् । अर्यमणम् । सचा । आयोः । त्वया । शूर्ताः । वहमानाः । अपत्यम् ॥ ६ ॥

---

## भाषायाम्.

५. हे इन्द्र, यस्मिन् [ कुत्से ] चाकन् (=यं कुत्सं कामयसे) [ तं ] कुत्सं [ नाम ऋषिं प्रति ] वातस्य (=वायोः) स्यूमन्यू (=सततगामिनौ) ऋज्रा (=ऋजुगामिनौ) अश्वा (=अश्वौ) वह (=आवह=वायोरश्वैः सह कुत्ससाहाय्यार्थं गच्छ)।— वज्रबाहुः (=हस्ते वज्रस्य धर्ता) सूरः (=सूर्यरूप इन्द्रश्) चक्रम् अभीके प्र वृहतात् (=स्वरथचक्रम् आसन्नदेशे प्रक्षिपतु=स्वमण्डलं प्रेरयन्नासन्नदेश उदेतु) [ अपि च ] अभि स्पृधः यासिषत् (=शत्रून् मेघोदकतेजसो निरोधकान् वृत्रादीन् अभिगच्छतु) ॥

६. हे इन्द्र, हे हरिवः (=हरिवन्=हरिद्वर्णाश्वयुक्तेन्द्र), चोदप्रवृद्धः (=स्तोत्रैः प्रकर्षेण वर्धितः सन्] [ त्वम् ] अदाशून् मित्रेरून् (=अदातृन् मित्रशत्रून्=त्वदुपासनारहितान् त्वदुपासकशत्रून्) जघन्वान् (=हतवानसि)। ये [ अदाशवः ] अपत्यं वहमानास्त्वया शूर्ताः (=अपत्यैः सहितास्त्वया हिंसिताः सन्तः) सचा (क्षिप्रं=यदा त्वया हता भवन्ति तत्क्षणमेव) [ त्वाम् ] आयोः (=उपासकजनस्य) अर्यमणं प्र पश्यन् (=मित्रभूतं प्रपश्यन्ति=त्वं त्वदुपासकस्य साहाय्यकारी सखा भवसीति जानन्ति) ॥

त्वत्कर्तृकप्रहरणात्प्राक् त्वं त्वदुपासकस्य परमार्थतः साहाय्यकारी सखा भवसी-

५. हे इन्द्रा, ज्या कुत्सावर तूं लोभ करितोस त्याजप्रत वायूचे शीघ्रगामी [आणि] ऋजुगामी घोडे घेऊन ये.– वज्रहस्त [असा जो] सूर्य[रूप इन्द्र], तो [आपलें] चक्र फेकीत फेकीत जवळ येओ [आणि] शत्रूंवर हल्ला करो.

६. हे इन्द्रा, हे पीताश्व [इन्द्रा], [तुझ्या] उपासकांचे [जे] अभक्त शत्रु, त्यांस तूं स्तोत्रांच्या योगानें प्रबळ [होऊन] मारून टाकीत असतोस; आणि त्यांला त्वां [त्यांच्या] पोरांबाळांसहित मारिलें म्हणजे [तुझ्या] भक्तजनाचा दाता तूं आहेस असें लागलेंच त्यांच्या दृष्टीस पडतें.

5. Bring to Kutsa whom thou lovest, O Indra, Vâyu's pair of swift [and] straight-going steeds.— May solar [Indra], armed with the thunderbolt, roll forth [his] wheel [and] attack the enemies.

6. Thou hast, O Indra, O Lord of the tawny steeds, struck the impious, the enemies of [thy] friendly [worshippers], [when] invigorated by prayers,— [impious men], who so soon as smitten by thee together with [their] offspring see [that thou art the] friend of [thy] worshipper.

---

५. 'हे इंद्रा, तूं वायूचे घोडे घेऊन कुत्स नांवाच्या उपासकाला साहाय्य करायास जाऊन, त्याजकडून मेघोदक आणि सूर्यप्रकाश यांस निरोधून टाकणाऱ्या वृत्रादिक शत्रूंचा पराभव करवून, आपल्या तेजानिशीं सूर्यरूप जो तूं तो उगवता झालास अशी प्रसिद्धि आहे.'

'कुत्स.' सू. ५१ मं. ६ आणि टीप पहा.

'सूर्य[रूप इन्द्र]'='सूरः.' इन्द्र म्हणून जो मोठा वैदिक देव तो वस्तुतः सूर्यरूपच होय असें वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं जाणविलें आहे.

'वायूचे ...... घोडे'='वातस्य ... अश्वा.' सू. १७५ मं. ४ पहा.

'वज्रहस्त—इन्द्र.' पूर्वार्धांत इन्द्राविषयीं द्वितीय पुरुषीं निर्देश असून उत्तरार्धांत त्याजविषयीं तृतीय पुरुषीं सांगितलें आहे. अशा पुरुषव्यत्ययाविषयीं उदाहरणें वेदांत पुष्कळ आहेत.

वृत्तासाठीं 'इन्दर,' 'वातस्य अश्शुआ' आणि 'अभीके । अभि' असें म्हणावें.

६. 'हे इंद्रा, तुझी उपासना न करणारे इतकेंच नव्हे, तर तुझ्या उपासकांस उपद्रव करणारे जे जन त्यांस प्रथम

रपत्कविरिन्द्रार्कसातौ क्षां दासायोपबर्हणीं कः ।
करत्तिस्रो मघवा दानुचित्रा नि दुर्योणे कुयवाचं मृधि श्रेत् ॥७॥
रपत् । कविः । इन्द्र । अर्कऽसातौ । क्षाम् । दासाय । उपऽबर्हणीम् । करिति कः ।
करत् । तिस्रः । मघऽवा । दानुऽचित्राः । नि । दुर्योणे । कुयवाचम् । मृधि । श्रेत् ॥ ७ ॥

त्यजानन्तः सति त्वया प्रहरणे सत्यमेव त्वं त्वद्भक्तानां साहाय्यकारी सखा भवसीति त्वद्भक्तजनशत्रूणां प्रत्ययो जायत इति भावः ॥

## भाषायाम्.

७. हे इन्द्र, अर्कसातौ (=संग्रामे) कविः (=एतन्नामा कश्चिदुपासकः=? भार्गव उशना वा) [त्वां] रपत् (=अरपत्=अस्तौत्) । [त्वं] दासाय (=असुराय) क्षाम् उपबर्हणीं कः (=भूमिं शय्यामकरोः=तं भूम्यामपातयः) ।— मघवा (=धनवान् इन्द्रस्) तिस्रो [द्याः] (=द्युलोकान्तरिक्षपृथिवीरूपांस्त्रीन् लोकान्) दानुचित्राः (=दानैश्चित्रा मेघोदकसस्यादिरूपैर्धनै रमणीया अकरोत्) । [स] कुयवाचं (=कुयवाङ्नामानमसुरं) दुर्योणे (=समराङ्गणे) मृधि (=युद्धे) नि श्रेत् (=नितरां हिंसितवान्=हत्वा न्यपातयत्) ॥

'अर्कसाति'शब्दः सायणेन प्रायो युद्धार्थे गृहीतः ॥

असें खरें वाटत नाहीं कीं तूं आपल्या भक्तांचा मोठा साहाय्यकारी मित्र आहेस; परंतु तूं जेव्हां त्या अभक्त जनांला आणि त्यांच्या पोरांबाळांला मारून टाकितोस, तेव्हां त्यांची खात्री होते कीं तूं आपल्या भक्तजनाचा खरा साहाय्यकर्ता आहेस' असा या मंत्राचा भावार्थ आहे. यांत संशय नाहीं.

'स्तोत्राच्या योगानें प्रबळ होऊन'= 'चोदप्रवृद्धः.' म्हणजे भक्तांनीं तुझीं स्तोत्रें म्हटल्यावर तुला आवेश आल्यानंतर.

'पोरांबाळांसहित'=' अपत्यं वहमानाः.' अक्षरशः 'अपत्यांस घेऊन जाणारे' असा अर्थ आहे, त्यावरून मुलांबाळांसहित असा अर्थ दिसतो. दुसरा निर्वाह तर सुचत नाहीं. उत्तरार्धांत 'अपत्यं वहमानाः,' 'अर्यमणं,' आणि 'शूर्ताः' हीं पदें गूढार्थक आहेत. 'अर्यमन्' शब्दाचा मित्र अथवा 'साहाय्यकारी सखा' असा अर्थ केला आहे त्यास आधार अथर्ववेद ३. ५. ५ याजवरील भाष्यांत सायणाचार्य 'अरीन्यमयतीति अर्यमा' असें म्हणतात,

७. हे इन्द्रा, युद्धांत कवीनें [तुझा] स्तव केला. तूं असुराला भूमीचें उसें देता झालास.—मघवा तिन्ही [लोकां]तें दानांनीं मनोरम करिता झाला. तो समरांगणीं कुयवाचाला लढाईंत जमीनदोस्त करिता झाला.

7. Kavi praised [thee], O Indra, in the battle. Thou didst make the earth the pillow for the demon.—Maghavâ made the three [worlds] beautiful with presents. Down did he throw in fight Kuyavâch on the battle-field.

---

त्याचा आहे. अरीन् यमयतीत्यर्यमा. ही व्युत्पत्ति जरी ग्राह्य नसली तरी 'शत्रुनाशक,' 'पाठबळ,' 'रक्षक' असा अर्थ आहे यांत संशय नाहीं. शिवाय ऋ. ४. ३०. २४ यावरील भाष्यांत सायणांनीं दिलेली व्युत्पत्ति पहा.

'शूर्त' हें शूर् (हिंसास्तम्भनयोः) या धातूचें रूप आहे.

वृत्रासाठीं 'जघन्नुआनिन्दर मित्र-ईरून्' असें वाचावें लागतें.

---

७. इंद्रानें पूर्वी केलेल्या पराक्रमांतून आणि अनुग्रहांतून कितीएक सांगतो. 'कवि या नांवाचा भक्त समरांगणांत सांपडला त्याला साहाय्य केलें. त्यास इंद्र पावला, मग कवीनें इंद्राची कीर्ति वर्णिली. आणि ज्या असुराबरोबर कवि लढत होता, त्याला इंद्रानें जमीनदोस्त केलें. इंद्रानें तिन्ही लोक उत्तम उत्तम भोग्य वस्तूंनीं भरून टाकिले आहेत. इंद्रानें कुयवाच् नांवाच्या असुराला समरांगणांत मारिलें.'

'कवीनें.' हा कवि म्हणजे उशना नांवाचा ऋषि असेल (सू. ५१ मं. १०) अथवा सायणांनीं ऋ. ६. २६. ३ यांत सांगितल्याप्रमाणें भार्गव ऋषि असेल. कोणीहि असो, पण 'कवि' शब्दानें येथें विशेषनाम घ्यावयाचें आहे यांत संशय नाहीं. कितीएक ग्रास्मानादिक पाश्चात्त्य विद्वान् 'कवि' म्हणजे येथें इंद्र समजावयाचा असें म्हणतात, पण प्रस्तुत मंत्र आणि ऋ. ६. २०.४ व ६. २६. ३ हे वाचून एकत्र ताडून पाहिल्यावर कवि म्हणजे कोणी उपासकविशेष होय हें उघड होतें.

'युद्धांत'='अर्कसातौ.' ऋ. ६. २०. ४ आणि ६. २६. ३. आणि त्याजवरील भाष्य पाहा.

'तिन्ही [लोकां]तें'='तिस्रः.' सू. ३५ मं. ६ आणि टीप पहा.

'समरांगणीं'='दुर्योणे.' दुसऱ्या ठिकाणीं 'दुर्योण'शब्दाचे प्रयोग पाहून हा अर्थ केला आहे.

'कुयवाच्.' या असुराची कांहीं कथा

सना ता त इन्द्र नव्या आगुः सहो नभोऽविरणाय पूर्वीः ।
भिनत्पुरो न भिदो अदेवीर्ननमो वधरदेवस्य पीयोः ॥ ८ ॥

सना । ता । ते । इन्द्र । नव्याः । आ । अगुः । सहः । नभः । अ-विऽरणाय । पूर्वीः ।
भिनत् । पुरः । न । भिदः । अदेवीः । ननमः । वधः । अदेवस्य । पीयोः ॥ ८ ॥

त्वं धुनिरिन्द्र धुनिमतीर्ऋणोरपः सीरा न स्रवन्तीः ।
प्र यत्समुद्रमति शूर पर्षि पारया तुर्वशं यदुं स्वस्ति ॥ ९ ॥

त्वम् । धुनिः । इन्द्र । धुनिऽमतीः । ऋणोः । अपः । सीराः । न । स्रवन्तीः ।
प्र । यत् । समुद्रम् । अति । शूर । पर्षि । पारय । तुर्वशम् । यदुम् । स्वस्ति ॥ ९ ॥

---

## भाषायाम्.

८. हे इन्द्र, नव्याः (=अभिनवा अप्युपासकास्) ते ता सना (=तव तानि सनानि=तव तानि प्रसिद्धानि शौर्यकर्माणि) आ अगुः (=प्राप्नुवन्ति=तेभ्यः शूरकर्मभ्य उद्भवन्ति कल्याणानि गच्छन्ति) । [त्वम्] अविरणाय (=संग्रामनाशनाय=संग्रामा यथा नश्येयुस्तथा) पूर्वीर्नभः (=बहून् हिंसकान्) सहः (=असहः=अभ्यभवः) । [त्वम्] अदेवीर्भिदः पुरः न (=आसुराणि घातकानि नगराण्यपि) भिनत् (=अभिनत्=विदारितवानसि) । [त्वम्] अदेवस्य (=देवरहितस्य=देवशत्रोः) पीयोः (=द्विषः=असुरस्य) वधः (=वज्रं) ननमः (=अनमयः=अनुकूलमकरोः) ॥

हे इन्द्र, यथा संग्रामा नश्येयुर्मनुष्याश्च न म्रियन्तां तथा संग्रामहेतुभूतान् हिंसकान् हतवानसि । अदेवभक्तानां द्विषां पुरीर्विदारितवानसि अदेवभक्तस्य असुरस्य बलं विनाशितवानसि एतद्रूपाणि यानि तव शूरकर्माणि तानि आधुनिकानाम् अस्मत्सदृशानामपि कल्याणानि भवन्तीत्यर्थः । सायणस्तु इदानींतना ऋषयः स्तुतिव्याजेन प्राप्नुवन्तीत्याह ॥

९. हे इन्द्र, धुनिः (=शत्रूणां कम्पकस्) त्वं धुनिमतीः (=धुनिना नाम असुरेण निरुद्धा) अपः स्रवन्तीः सीरा न (=प्रवहन्तीर्नदीरिव) ऋणोः (=अगमयः)

८. हे इन्द्रा, ते [ जे ] तुझे पुरातन [ पराक्रम ] [त्यां]प्रत नवे [लोकहि] पावतात. तूं संग्राम न व्हावे म्हणून पुष्कळ घातकांला जिंकिता झालास. तूं असुरांचीं घातक नगरेंहि भंगून टाकिता झालास. त्वां द्वेष्ट्या असुराचें शस्त्र भंगून टाकिलें.

९. हे इन्द्रा, थरथरां कांपविणारा [असा जो] तूं तो धुनि असुरानें अडविलेलीं मेघोदकें, वाहणाऱ्या नद्यांप्रमाणें, वाहविता झालास. हे शूरा, जेव्हां तूं समुद्राच्या पार जाशील तेव्हां तूं तुर्वशाला आणि यदूला सुखरूपपणें पार पाड.

8. Even modern [worshippers] attain to those ancient [exploits] of thine. Thou didst subdue many evil ones to prevent battles. Thou didst also destroy the evil cities of the godless. Thou didst bend the weapon of the godless hater.

9. Thou, O Indra, that makest [ all ] to shake, didst send forth the waters obstructed by Dhuni, like streaming rivers. When thou passest across the sea, take thou Turvas'a and Yadu safely across.

---

अवगत नाहीं, व त्याचें नांवहि पुनः वेदांत आलेलें आढळत नाहीं.

वृत्तासाठीं 'इन्दर अर्कसातौ,' आणि 'दासाय,' 'उपबर्र्हणीं' असें वाचावें लागतें.

---

८. 'हे इन्द्रा, हिंसकजनापासून संग्राम लढले जातात आणि मनुष्यें मरतात. असें न व्हावें म्हणून हिंसकांला तूं नाहींसें केलेंस. तूं अधार्मिक असुरांचीं नगरें ध्वंसिलीं आणि अधार्मिक असुरांचें बळ नाहींसें केलें. ते जे तुझे अत्यन्त प्राचीन पराक्रम, त्यांजपासून आधुनिक आम्हांसारिख्या उपासकाचेंहि कल्याण होत आहे.'

या मंत्रांत 'अविरणाय' हा शब्द कठिण आहे. दुसऱ्या ठिकाणीं त्याचा प्रयोग आलेला नाहीं. आम्ही सायणांस अनुसरलों आहों.

येथें जे घातक आणि असुर सांगितले आहेत ते वृत्र, शुष्ण, शंबर इत्यादिक इन्द्रानें मारिलेले प्रसिद्ध असुर होत.

वृत्तासाठीं 'इन्दर,' 'नभोअविरणाय' आणि 'भिदओ' असें म्हणावें लागतें.

९. 'हे इन्द्रा, धुनि नांवाच्या असुरानें मेघोदकें अडवून ठेविलीं असतां तूं धु-

त्वम॒स्माक॑मिन्द्र वि॒श्वध॑ स्या अवृ॒कत॑मो न॒रां नृ॒पा॒ता ।
स नो॒ विश्वा॑सां स्पृ॒धां स॑हो॒दा वि॒द्यामे॒षं वृ॒जनं॑ जी॒रदा॑नुम् ॥
॥ १० ॥ १७ ॥

त्वम् । अ॒स्माक॑म् । इ॒न्द्र॒ । वि॒श्वध॑ । स्याः॒ । अ॒वृ॒कऽत॑मः । न॒राम् । नृ॒ऽपा॒ता ।
सः । नः॒ । विश्वा॑साम् । स्पृ॒धाम् । स॒हः॒ऽदाः । वि॒द्याम॑ । इ॒षम् । वृ॒जन॑म् । जी॒रऽदा॑नुम् ॥ १० ॥ १७ ॥

---

हे शूर, यद् (=यदा) समुद्रम् प्र अति पर्षि (=समुद्रम् अतिक्रम्य प्रकर्षेण गच्छसि) [तदानीं ] तुर्वशं यदुं ( =तुर्वशयदू नाम कौचिद् भक्तौ ) स्वस्ति (=अविनाशं यथा तथा ) पारय ( =अतिपारय=समुद्रस्य पारं नय ) ॥

इदमुक्तं भवति । हे इन्द्र, त्वं धुनिं हत्वा तेन निरुद्धानि मेघोदकानि प्रावाहयः अपि च समुद्रपारे तिष्ठन्तौ तुर्वशयदू नाम भक्तौ समुद्रपारम् अनय इति ॥

---

## भाषायाम्.

१०. हे इन्द्र, त्वम् अस्माकं विश्वध ( =सर्वत्र ) अवृकतमः ( =रक्षकतमः ) स्याः ( =भव ) —नरां नृपाता (=नराणां पालको ) [ भव ] । स [ त्वम् ] (=अपि च त्वं ) नः ( =अस्माकं ) विश्वासां स्पृधां ( =सर्वासां सेनानां ) सहोदाः ( =बलप्रदो ) [ भव ] । [ वयम् ] इषम् ( =अन्नं ) वृजनं ( =बलं ) जीरदानुं ( =क्षिप्रदानं ) [ वीरं=पुत्रं च ] विद्याम ( =लभेमहि ) ॥

१०. हे इन्द्रा, तूं सर्वत्र आमचा अत्यंत संरक्षक हो, मनुष्यांचा पालनकर्ता [हो]. आणि तूं आमच्या सकळ सेनांला बळ देणारा [हो]. आम्हांला अन्न, बळ, [आणि] लवकरं संपत्ति मिळवून देणारा पुत्र, यांची प्राप्ति होओ.

10. Be thou, O Indra, our best protector everywhere, the preserver of men. And [be] thou the giver of strength to all our armies. May we obtain food, strength [and] a son that shall quickly make us rich.

नीला मारून तीं उदकें नद्यांप्रमाणें खालीं वाहविलींस, आणि तुर्वश आणि यदु या नांवाचे दोघे तुझे भक्त अडून समुद्राच्या कांठीं उभे राहिले असतां त्यांला पैलतीरीं नेता झालास.'

'धुनि' ह्या नांवाचा असुर चुमुरि या असुराबरोबर सांगितलेला आढळतो. इन्द्रानें चुमुरि आणि धुनि यांला गाढ निद्रा पाडून मारिलें आणि तेणेंकरून दभीति नांवाच्या भक्ताला रक्षिलें (ऋ. २. १५. ९ आणि ७. १९. ४). आणि १०.११३. ९. व ऋ. ६. १८. ८ यांत चुमुरि आणि धुनीला इन्द्रानें मारिल्याविषयीं सांगितलें आहे. याशिवाय धुनि या असुराविषयीं कांहीं ठाऊक नाहीं.

'तुर्वश' आणि 'यदु' यांजविषयीं सू. ३६. मं. १८ यांजवरील टीप पहा.

वृत्तासाठीं 'तुअं,' 'इन्दर,' 'सीरआ' आणि 'सुअस्ति' असें वाचलें पाहिजे.

१०. येथें सूक्ताचा उपसंहार झाला आणि ऋषि इष्ट वर मागतो.

'मनुष्यांचा'='नराम्.' म्हणजे आमच्या मनुष्यांचा असाच अर्थ इष्ट दिसतो.

वृत्तासाठीं 'इन्दर,' 'नरआं' आणि 'स्पृधआं' असें म्हणावें लागतें.

## सूक्तम् १७५.

अगस्त्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । आद्या स्कन्धोग्रीवी बृहती । अन्त्या त्रिष्टुप् । शिष्टा अनुष्टुभः ॥ यत्र द्वितीयपादस्य द्वादशाक्षराणि त्रयाणां प्रत्येकमष्टाक्षराणि सा स्कन्धोग्रीवी बृहती ॥

**मत्स्यपायि ते महः पात्रस्येव हरिवो मत्सरो मदः ।**
**वृषा ते वृष्ण इन्दुर्वाजी सहस्रसातमः ॥ १ ॥**

मत्सि । अपायि । ते । महः । पात्रस्यऽइव । हरिऽवः । मत्सरः । मदः ।
वृषा । ते । वृष्णे । इन्दुः । वाजी । सहस्रऽसातमः ॥ १ ॥

**आ नस्ते गन्तु मत्सरो वृषा मदो वरेण्यः ।**
**सहावाँ इन्द्र सानसिः पृतनाषाळमर्त्यः ॥ २ ॥**

आ । नः । ते । गन्तु । मत्सरः । वृषा । मदः । वरेण्यः ।
सहऽवान् । इन्द्र । सानसिः । पृतनाषाट् । अमर्त्यः ॥ २ ॥

---

### भाषायाम्.

१. हे हरिवः (=हर्यश्वेन्द्र), मत्सि (=माद्य=हृष्टो भव)। महः (=महान्) मत्सरः (=मादकरो) मदः (=सोमः) पात्रस्येव ते अपायि (=पात्रेणेव त्वया पीयते=पीयताम्=पात्रे सृष्टः पात्रेण यथा सुखमप्रतिबद्धधारं च गृह्यते तथा त्वया पीयताम्)। वृष्णे ते (=बलवते तुभ्यं) वृषा (=बलवान्) वाजी (=अन्नादिसंपद्युक्तः) सहस्रसातमः (=सहस्रधनदातृतम) इन्दुः (=सोमः) [प्रतिपादितोस्ति हि] ॥

२. हे इन्द्र, मत्सरः (=मादकारी) वृषा (=प्रबलो) वरेण्यः (=श्रेष्ठः) सहावान् (=सामर्थ्यवान्) सानसिः (=विजयी) पृतनाषाट् (=शत्रुसेनाजित्) अमर्त्यः (=अमरणधर्मा) [च] नो मदः (=अस्माकं सोमरसस्) ते (=त्वाम्) आ गन्तु (=आगच्छतु=त्वां प्रविशतु.) ॥

## सूक्त १७५.

ऋषि–अगस्त्य. देवता–इन्द्र. वृत्त–पहिले ऋचेचें स्कन्धोग्रीवी बृहती (म्हणजे दुसऱ्या पादांत बारा अक्षरें आणि उरलेल्या तीन पादांत आठ आठ अक्षरें), शेवटचीचें त्रिष्टुप्, उरलेल्यांचें अनुष्टुप्.

१. हे हर्यश्व [इन्द्रा], मदकारी महान् सोमाला पेला ग्रहण करितो तसा तूं भक्षण कर [आणि] हर्ष पाव. तुज बळवंताकारणें बळवान्, संपत्तिमान् [आणि] सहस्र देणग्या उत्तम रीतीनें देणारा सोमरस [अर्पण केला आहे].

२. हे इन्द्रा, मादकारी, बळवान्, उत्कृष्ट, सामर्थ्यवान्, विजयी, शत्रुजित् [आणि] अमर [असा] आमचा सोमरस तुजप्रत प्रविष्ट होओ.

## Hymn 175.

To *Indra*. By *Agastya*. Metre—*Skandhogrîvî Brihatî* in verse 1, *Trishṭubh* in the last verse, and *Anushṭubh* in the remaining verses. The *Skandhogrîvî Brihatî* is made of four pâdas, of which the second contains 12 syllables, and the others eight syllables each.

1. Be thou exhilarated, drink thou, O the Lord of hte bay horses, the great [and] exhilarating juice even as a bowl [receives it]. To thee the excellent one is offered the excellent juice, rich [and] the best giver of a thousand gifts.

2. May our Soma-juice, exhilarating, powerful, excellent, strong, victorious, conquering [and] immortal, come home to thee, O Indra!

---

१. 'हे इन्द्रा, हा बलवान्, संपद्दायी, आणि सहस्र धनें मिळवून देणारा, मोठा आणि मादकारक सोम तुला आम्हीं अर्पिला आहे, तर तूं तो पी आणि आनंद पाव.'

'पेला [ग्रहण करितो] तसा'= 'पात्रस्येव.' म्हणजे पेल्यांत सोम ओततांना लहान धारेनें अथवा हळु हळु ओतावा लागत नाहीं, एकदम भरून ओतला जातो त्याप्रमाणें तूं पी, थोडथोडा पिऊं नको.

वृत्तासाठीं 'मत्सि अपायि,' आणि 'वृषणे' असें वाचावें.

२. 'तुजप्रत प्रविष्ट होओ'='आ गन्तु.' म्हणजे तूं तो ग्रहण कर, स्वीकारून घे.

वृत्तासाठीं 'वरेणिअः' आणि 'अमर्तिअः' असें वाचावें.

त्वं हि शूरः सनिता चोदयो मनुषो रथम् ।
सहावान्दस्युमव्रतमोषः पात्रं न शोचिषा ॥ ३ ॥
त्वम् । हि । शूरः । सनिता । चोदयः । मनुषः । रथम् ।
सहऽवान् । दस्युम् । अव्रतम् । ओषः । पात्रम् । न । शोचिषा ॥३॥
मुषाय सूर्यं कवे चक्रमीशान ओजसा ।
वह शुष्णाय वधं कुत्सं वातस्याश्वैः ॥ ४ ॥
मुषाय । सूर्यम् । कवे । चक्रम् । ईशानः । ओजसा ।
वह । शुष्णाय । वधम् । कुत्सम् । वातस्य । अश्वैः ॥ ४ ॥

---

## भाषायाम्.

३. [ हे इन्द्र ], त्वं सनिता शूरो हि ( =दाता शूरो भवसि हि ) । [ त्वं ] मनुषो रथं ( =मानुषस्य मम रथं मनोरथं ) चोदयः ( =प्रेरय=पूरय ) । सहवान् ( =सामर्थ्यवान् ) [ त्वं ] पात्रं न शोचिषा ( =ज्वालया काष्ठविकारं पात्रं दहन्ति तद्वत् ) अव्रतं दस्युम् ओषः ( =व्रतरहितम् अननुष्ठायिनम् असुरं दह ) ॥

४. हे कवे ( =क्रान्तदर्शिन् ) [ इन्द्र ], ईशानः ( =प्रभुस् ) [ त्वम् ] ओजसा ( =स्वपराक्रमेण ) सूर्यं चक्रं मुषाय ( =सूर्यरथसंबन्धि चक्रमेकं हर=त्वमहरः ) [ अपि च ] शुष्णाय ( =शुष्णवधार्थं ) वातस्य अश्वैः ( =वायोरश्वैर् ) वधं ( =घातकं वज्रं ) कुत्सं [ नामर्षिं च ] वह ( =नय ) ॥

पौंच ता० १ पासून ता० ३० नवंबर सन १८७९ पर्यंत.

| | | | |
|---|---|---|---|
| | | | रु. आ. |
| रा. रा. गणेश शास्त्री बोडस. | ... ... | १८७८।७९ | ६– ० |
| ,, वामन केशव प्लीडर. | ... ... | ,, | ६– ६ |
| ,, नारायण स्वामी नायडू. | ... ... | ,, | ६– ६ |
| ,, हरि गोपाळ पाध्ये. | ... ... | ,, | ६– ६ |
| ,, जगजीवन भवानीशंकर कापडिया... | | ,, | ६– ६ |
| ,, वामन आबाजी मोडक. | ... ... | १८७८।७९।८० | १२–१२ |
| ,, बळवंत रघुनाथ लिमये बाकी... | | .१८७६।७७,७७।७८ | १२–१२ |
| आर.थाम. असिस्टन्ट् कलेक्टर रत्नागिरी | | १८७६।७७,७७।७८।७९ | २०– ० |
| व्ही. एन् नरसिमैयंगार. | ... ... ... | १८७८।७९ | ७– २ |
| जे. टेलर. एस्. पी. जी. मिशन. | ... ... | ,, | ६– ६ |

Registered No. 110 of 1873.

## NOTICE.

The third Volume of the *Vedârthayatna* will end with the last hymn of the 1st Maṇḍala, i. e. with hymn 191.

Subscription is annual and commences with the beginning of any Volume.

## विशेष सूचना.

पहिल्या मंडलाचें शेवटचें सूक्त, म्हणजे ऋग्वेद संहितेचें सूक्त १९१, हें संपलें म्हणजे वेदार्थयत्नाचा तिसरा भाग संपेल.

## सूचना.

| | रु. | आ. |
|---|---|---|
| वर्षाची वर्गणी, आगाऊ | ६ | ० |
| मुंबईबाहेर राहणारांस टपाल हंशिलाबद्दल दरवर्षीचे | ० | ६ |
| फुटकळ दर प्रतीस | ० | १० |

वर्गणीदार होण्यास इच्छिणाऱ्यांनीं कोणत्याहि भागाच्या आरंभापासून वर्गणीदार व्हावें.

All communications to be addressed to the Manager Mr. Mahâdeva Nârâyan Paṇḍit, No. 29 *Moroba Popatji's Oart, Kalka Devî Road, Bombay.*

सर्व प्रकारचा पत्रव्यवहार मुंबई मोरोबा पोपटजीची वाडी घर नंबर २९, या पत्यावर रा. रा. महादेव नारायण पंडित "म्यानेजर वेदार्थयत्न" यांच्याशीं ठेवावा.

RR

THE

# VEDÂRṬHAYATNA

OR

## AN ATTEMPT TO INTERPRET THE VEDAS.

The Ṛigveda Saṁhitâ with Marâṭhî and English translations, a paraphrase in classical Sanskṛit and copious notes in Marâṭhî.

# वेदार्थयत्न.

## ऋग्वेदसंहिता

पदांसहित व

तिचें मराठी आणि इंग्रजी भाषांतर,

संस्कृत व्याख्या आणि मराठी टीका.

VOL. III. NO. 15. DECEMBER 1879. MONTHLY PART 45.
पुस्तक ३. अंक १५. दिसेंबर सन १८७९. मासिक भाग ४५.

मुंबईंत

"निर्णयसागर" छापखान्यांत छापिलें.

माझे

सर्व आर्य बंधु व भगिनी

यांस

हें भाषांतर

सादर समर्पण केलें आहे.

भाषांतरकर्ता.

३. हे [ इन्द्रा ], तूं दानशील शूर [ आहेस ]. [ तो तूं ] [ या ] मानवाचा रथ हाक. सामर्थ्यवान् [ असा जो तूं तो ] अधार्मिक दस्यूला, ज्वाळेनें पात्राला [ जाळिल्या]प्रमाणें, जाळून टाक.

४. हे अतीन्द्रियदर्शी [ इन्द्रा ], प्रभु [ असा जो तूं तो ] [आपल्या] पराक्रमानें सूर्याचें चक्र हरण कर. तूं वायूच्या घोड्यांच्या योगानें शुष्णाकडे शस्त्र [आणि] कुत्साला घेऊन जा.

3. Thou art, indeed, a bounteous hero. Propel thou the chariot of [this] human being. Powerful do thou burn the irreligious Dasyu like a bowl with a flame.

4. Rob the sun, thou who art the lord, O wise one, of the wheel with thy might. Carry towards S'ushṇa the deadly weapon [and] Kutsa by means of the horses of Vâyu.

---

३. '[ या ] मानवाचा रथ हाक '= ' चोदयो मनुषो रथम्.' म्हणजे ' माझा मनोरथ पूर्ण कर ' असा अर्थ सायणाचार्य करितात.

' अधार्मिक दस्यु '=' अव्रतं दस्युम्.' म्हणजे उपासना न करणारा अनार्य मनुष्य.

' ज्वाळेनें पात्राला [ जाळिल्या]प्रमाणें '=' पात्रं न शोचिषा.' सायण म्हणतात कीं, [ लांकडाच्या वगैरे ] भांड्यांत अग्नि घातल्यावर अग्नि जसा त्या भांड्याला जाळून टाकितो त्याप्रमाणें.

वृत्तार्थ ' त्वं ' बद्दल ' तुअं ' असें म्हणावें लागतें.

४. अशी कथा आहे कीं, पूर्वी सूर्याच्या रथाला दोन चाकें असत, पण त्यांतून इन्द्रानें एक हरण केलें, आणि त्यापासून आजपर्यंत एकच चाक आहे. ह्या कथेला उद्देशून पूर्वार्धाचा अर्थ केला पाहिजे. उत्तरार्धात कुत्साला इंद्रानें साहाय्य केलें त्याविषयीं सांगितलें. पूर्वार्धाविषयीं सू. १३० मं. ९ आणि उत्तरार्धाविषयीं सू. १७४ मं. ५ पहा.

' हरण कर ' आणि ' घेऊन जा ' हे प्रयोग ' हरण करिता झालास ' आणि ' घेऊन जाता झालास ' या अर्थी केलेले आहेत.

वृत्तार्थ ' सूरिअं,' ' शुष्षणाय' आणि ' वातस्य अश्शुऐः' असें वाचावें लागतें.

शुष्मिन्तमो हि ते मदो द्युम्निन्तम उत क्रतुः ।
वृत्रघ्ना वरिवोविदा मंसीष्ठा अश्वसातमः ॥ ५ ॥

शुष्मिन्ऽतमः । हि । ते । मदः । द्युम्निन्ऽतमः । उत । क्रतुः ।
वृत्रऽघ्ना । वरिवःऽविदा । मंसीष्ठाः । अश्वऽसातमः ॥ ५ ॥

यथा पूर्वेभ्यो जरितृभ्य इन्द्र मयइवापो न तृष्यते बभूथ ।
तामनु त्वा निविदं जोहवीमि विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥
॥ ६ ॥ १८ ॥

यथा । पूर्वेभ्यः । जरितृऽभ्यः । इन्द्र । मयःऽइव । आपः । न । तृष्यते । बभूथ ।
ताम् । अनु । त्वा । निऽविदम् । जोहवीमि । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ६ ॥ १८ ॥

---

## भाषायाम्.

५. हि (=यतः कारणात्) ते मदः शुष्मिन्तमः (=तव सोमजनितहर्षो बलवत्तमः) उत (=अपि च) [ते] क्रतुः (=तव व्यापारः पराक्रमोऽस्मदाद्यर्थो) द्युम्निन्तमः (=अतिशयेन धनवान्) [भवति] । [एवं सति] वृत्रघ्ना [मदेन] (=शत्रुजिता तव हर्षेण) वरिवोविदा [क्रतुना] (=धनदात्रा तव पराक्रमेण) [त्वम्] अश्वसातमः (=अश्वादिसंपदो दातृतमो) मंसीष्ठाः (=स्तुतो भूयाः=अश्वसातमत्वेन स्तुतो भव) ॥

६. हे इन्द्र, यथा (=येन प्रकारेण=यादृक्प्रकारया निविदा=यादृशेन स्तोत्रेण) [त्वम्] आपो न तृष्यते (=तृषाक्रान्ताय पुरुषायोदकानीव) पूर्वेभ्यो जरितृभ्यः (=पूर्वेभ्य ऋषिभ्यो) मय इव बभूथ (=सुखकारी भूतस्) तां निविदम् अनु (=तादृशीं निविदमनुसृत्य=तादृशं स्तोत्रमुक्त्वा=तादृशेन स्तोत्रेण) [अहं सांप्रतं] त्वां जोहवीमि (=पुनःपुनराह्वयामि) । [अतः कारणाद्] [वयम्] इषम् (=अन्नं) वृजनं (=बलं) जीरदानुं (=क्षिप्रदानं) [वीरं=पुत्रं च] विद्याम (=लभेमहि) ॥

---

५. कारण कीं तुझा हर्ष अत्यंत बळवान् [होय] आणि [तुझा] पराक्रम अत्यंत धनदायी [होय]. [तुझा जो] विजयी [हर्ष] तेणेंकरून [आणि] धन देणारा [जो तुझा पराक्रम] तेणेंकरून तूं अतिशय अश्वादिसंपत्ति देणारा [असा] स्तविला जा.

5. For thy exhilaration [is] most powerful and [thy] exploit most bounteous. Through [thy] victorious [exhilaration] [and] [thy] bounteous [exploit] mayest thou be praised as the best giver of prosperity.

६. हे इन्द्रा, जसल्या [स्तोत्रा]च्या योगानें तूं प्राचीन भक्तांला तृषाक्रान्तास पाण्याप्रमाणें सुख देता झालास, तसल्या स्तोत्रानें मी तुला अत्यंत प्रार्थीत आहें; तर आम्हांला अन्न, बळ, [आणि] लवकर संपत्ति मिळवून देणारा पुत्र, यांची प्राप्ति होओ.

6. I invoke thee earnestly, O Indra, with that hymn through which thou didst become, like waters to a thirsty man, a giver of happiness to ancient poets. May we [therefore] obtain food, strength, [and] a son that shall quickly make us rich.

---

५. 'हे इन्द्रा, तूं सोम प्यालास आणि तुला हर्ष झाला म्हणजे तुझ्या अंगीं अत्यंत मोठें बळ येतें, आणि तेणेंकरून तूं विजयी होतोस; आणि त्वां उपासकांकरितां पराक्रम केला म्हणजे त्यांला यथेच्छ धन मिळवून देत असतोस. तर विजय संपादन करणारा जो तुझा सोमपानोत्पन्न हर्ष, तो तुला आज होओ; आणि तूं आमच्या करितां पराक्रम कर आणि तेणेंकरून आम्हांस धन मिळवून दे; आणि तूं अत्यंत मोठा दाता अशी आपणाविषयीं प्रख्याति करून घे.'

६. 'हे इंद्रा, पूर्वींचे ऋषि तुला उत्तम उत्तम स्तोत्रें म्हणून प्रसन्न करीत असत, तेणेंकरून तूं त्यांला तान्हेलेल्या मनुष्यास पाणी सुख देतें तसा सुखदेत असस. तर तसलेंच स्तोत्र म्हणून तुला मी आज आळवीत आहें. यास्तव तूं प्रसन्न हो आणि अन्न, बळ आणि धन मिळवून देणारा पुत्र यांचा लाभ आम्हांस होई असें कर.'

'प्राचीन भक्तांला'=' पूर्वेभ्यो जरितृभ्यः.' यावरून उघड होतें कीं, या सूक्ताचा कर्ता जो अगस्त्य, तो आपल्याला अर्वाचीन मानितो आणि आपल्या पूर्वीं दुसरे ऋषि होऊन गेले असें जाण-

## सूक्तम् १७६.

अगस्त्य ऋषिः। इन्द्रो देवता। अनुष्टुप् छन्दः। अन्त्या तु त्रिष्टुप्॥

**मत्सि नो वस्यइष्टय इन्द्रमिन्दो वृषा विश।**
**ऋघायमाण इन्वसि शत्रुमन्ति न विन्दसि॥ १॥**

मत्सि। नः। वस्यःऽइष्टये। इन्द्रम्। इन्दो इति। वृषा। आ। विश।
ऋघायमाणः। इन्वसि। शत्रुम्। अन्ति। न। विन्दसि॥ १॥

**तस्मिन्ना वेशया गिरो य एकश्चर्षणीनाम्।**
**अनु स्वधा यमुप्यते यवं न चर्कृषद्वृषा॥ २॥**

तस्मिन्। आ। वेशय। गिरः। यः। एकः। चर्षणीनाम्।
अनु। स्वधा। यम्। उप्यते। यवम्। न। चर्कृषत्। वृषा॥ २॥

---

### भाषायाम्.

१. हे इन्दो (=सोम), नः वस्यइष्टये (=अस्माकं श्रेष्ठधनस्य लाभाय=वयं श्रेष्ठं धनं यथा लभामहे तथा) [इन्द्रं] मत्सि (=मादय), वृषा (=यौवनरूपसामर्थ्ययुक्तस्त्वम्) इन्द्रम् आ विश (=प्रविश)। ऋघायमाणः (=हिंसयन्) [त्वं शत्रुम्] इन्वसि (=प्रेरयसि=दूरे प्रणाशयसि) [त्वं] शत्रुम् अन्ति न विन्दसि (=अन्तिके समीपे न पश्यसि)॥

२. [हे स्तोतः], तस्मिन् [इन्द्रे] गिरः (=स्तुतिरूपा वाच) आ वेशय (=स्थापय) य [इन्द्रो] [भूयसां] चर्षणीनां (=भूयसां मनुष्याणाम्) एक [एवास्ति] [किं च] यम् अनु[लक्ष्य] स्वधा (=हवीरूपमन्नम्) उप्यते (=प्रेर्यते) यवं न चर्कृषत् वृषा (=पुनःपुनः कृषन् भूमिं विलिखन् बलीवर्दो यथा स्वशरीरात् पश्चिमभागे यवं धान्यबीजं) [वापयति तद्वत्]॥

भूमिं लाङ्गलेन विलिखतो बलीवर्दस्य पश्चिमभागे यथा कृषीवला धान्यबीजानि वपन्ति तद्वत् इन्द्रमनुलक्ष्य हवीरूपाण्यन्नानि वपन्तीत्यभिप्रायः प्रतिभाति॥

सायणेन त्वेषैवं व्याख्याता। हे अन्तरात्मन् होतर्वा तस्मिन्प्रसिद्ध इन्द्रे गिरः स्तुतिरूपा वाच आवेशय। स्थापय। तं स्तुहीत्यर्थः। य इन्द्रश्चर्षणीनां ज्ञानवतां मनुष्याणामेक एक एव स्थानीयः। यमनु यमेवेन्द्रमनु स्वधा हविर्लक्षणमन्नमुप्यते। दीयत इत्यर्थः। स चेन्द्रो वृषा वर्षकः सन् वयं न वयमिव पक्वं यवं यथा चर्कृषत्। क्रमेणाददते कर्षकाः तद्वदादत्ते। यद्वा अनु स्वधान्नसाधनं व्रीह्यादिकमुप्यते भूमौ

## सूक्त १७६.

ऋषि—अगस्त्य. देवता—इन्द्र. वृत्त—अनुष्टुभ्, मात्र शेवटची त्रिष्टुभ् वृत्ताची.

१. हे सोमरसा, आम्हांला उत्तम धनाची प्राप्ति व्हावी म्हणून तूं [ इन्द्राला ] हर्ष उत्पन्न कर, वीर्यवान् [ असा जो तूं तो ] इन्द्राचे आंगीं प्रविष्ट हो. नाश करणारा [ असा जो तूं तो ] [ शत्रूला ] हाकून देतोस. शत्रु तुझ्या आसपास सांपडत नाहीं.

२. [हे स्तोत्या], जो [इन्द्र] सकळ मनुष्यांचा एकच [ इन्द्र होय ] त्याच्या ठायीं स्तुति प्रविष्ट कर; ज्याच्या मागून, भूमि नांगरणाऱ्या बैलाच्या मागून धान्य [ पेरल्या]प्रमाणें, हवी[रूप अन्न ] पेरीत असतात.

## HYMN 176.

To *Indra*. By *Agastya*. Metre *Anushṭubh*, except verse 6 where it is *Trishṭubh*.

1. Exhilarate [Indra] that we may obtain the best wealth, enter into Indra, thou puissant one, O juice! Thou the destroyer drivest away [the enemy]. Thou findest no enemy near.

2. Into him make [your] prayers enter, who is one to [all] men; after whom oblations are cast even as seed-grains after the furrowing bullock.

---

विते. यावरून वेदांत सांगितलेले कांहीं ऋषि प्राचीन आणि कितीएक त्यांच्या मागून झाले हें सूक्तकर्त्या ऋषींच्या वचनावरून सिद्ध होतें. सर्व 'अनादि' आणि 'अनंत' नाहींत.

वृत्तासाठीं 'मय इवापो' बद्दल 'मयेवापो' असें म्हणावें लागतें.

---

१. इन्द्रानें प्यावा म्हणून सोम तयार करून ऋषि तो आपल्यापुढें ठेवून त्या सोमाला म्हणतोः 'हे सोमा, तूं इंद्राच्या पोटांत जा, म्हणजे तो आम्हांला उत्तम संपत्ति देईल. त्याणें तुला भक्षिलें म्हणजे आमचे शत्रु नाहींसे होतील, एक सुद्धा जवळ उभा राहणार नाहीं.'

२. 'असंख्य लोक असतां जो इंद्र एकच आहे आणि ज्याला अनुलक्षून सर्व लोक हविरन्नें अर्पीत असतात त्या इंद्राला, हे स्तोत्या, तुझ्या स्तुति अर्पण कर.'

**यस्य विश्वानि हस्तयोः पञ्च क्षितीनां वसु ।**
**स्पाशयस्व यो अस्मध्रुग्दिव्येवाशनिर्जहि ॥ ३ ॥**

यस्य । विश्वानि हस्तयोः । पञ्च । क्षितीनाम् । वसु ।
स्पाशयस्व । यः । अस्मऽध्रुक् । दिव्याऽइव । अशनिः । जहि ॥ ३ ॥

---

यस्येन्द्रस्य वृष्टिरूपमनुग्रहमपेक्ष्योप्यत इत्यर्थः। स च वृषा वृष्टेर्वर्षिता स इन्द्रो यवं न यवमिव सर्वबीजमपि चर्कृषत्। पुनःपुनः करोति । अङ्कुरयति । हविःसाधनत्व-प्राशस्त्यमपेक्ष्य यवशब्दः प्रयुक्तः । एवं महानुभाव इन्द्रे गिर आवेशयेति । इति ॥

---

## भाषायाम्.

३. यस्य हस्तयोः पञ्च क्षितीनां ( =पञ्च जनानां ) विश्वानि वसु ( =विश्वानि व-सूनि=सर्वाणि धनानि ) [ सन्ति ] [ स त्वं ] योस्मध्रुक् ( =योस्मभ्यं द्रुह्यति ) [ तं जनं ] स्पाशयस्व ( =बाधस्व ), दिव्या अशनिरिव ( =द्युसंबन्धिनी अशनिरिव= द्योः सकाशात्पतन् वज्र इव ) [ तं ] जहि ॥

देवा मनुष्याः पितरः पशवः पक्षिणश्चेति पञ्च जनाः । चत्वारो वर्णा निषादपञ्चमा जना इत्यन्ये । इति सायणः ॥

---

असा भावार्थ आहे तरी शेवटच्या पादांत सांगितलेली उपमा क्लिष्ट दिसते. 'यवम्' हें प्रथमान्त असावें तें नसल्या-मुळें आणि 'चर्कृषत् वृषा' हें द्वितीयान्त असावें तसें नसल्यामुळें दुर्बोधत्व अ-धिक वाढलें आहे. वस्तुतः ' यवो न चर्कृषतं वृषणम् [ अनु ]' असें असाव-याचें; तसें असतें म्हणजे भाषेच्या संबं-धानें सर्व अडचणी दूर झाल्या असत्या. उपमेचा भावार्थ असा दिसतो कीं, बै-लाला पुढें हाकून त्याच्या मागून जसें धान्य विपुळ पेरीत असतात, त्याप्रमाणें इंद्र जेथें जेथें जाईल तेथें तेथें त्याच्या मागून हवीरूप अन्न पेरीत असतात.

वृत्तासाठीं 'चर्षणीनआम्' असें म्हणावें.

३. ज्याच्या हातीं पंचजनांचीं सकळ धनें [ आहेत ] असा तूं इंद्र आमचा द्वेष करणारा जो शत्रु त्याला टेहळ, त्याला आकाशच्या वज्रांप्रमाणें मारून टाक.

3. Thou who hast in [thy] hands all the wealth of the five tribes, mark thou [the man] who hates us, strike [him] as the heavenly thunderbolt.

---

३. 'पञ्च जनांचीं सकळ धनें' = 'पञ्च क्षितीनां विश्वानि वसु.' सू. ८९ मं. १० आणि त्याजवरील टीप पहा.

'टेहळ' = 'स्पाशयस्व.' म्हणजे, त्याजकडे जणुं निशाण धर. सायण 'बाधस्व' असें भाष्य करितात तें या अर्थानेंच आहे असें दिसतें. 'स्पाशयस्व' हा 'स्पश्' पाहणें, या धातूच्या प्रयोज्यरूपाचा आज्ञार्थ आहे, आणि मूळरूपाच्याच अर्थी योजिलेला आहे, त्यावरून 'टेहळ' असा अर्थ निघतो.

'आकाशाच्या वज्राप्रमाणें' = 'दिव्येवाशनिः.' म्हणजे आकाशांतून पडणारी जी वीज तिजप्रमाणें.

उत्सर्जन आणि उपाकर्मप्रयोगांत हा मंत्र म्हणून हाताला माती लावितात. 'हस्तयोः' ( हात ) आणि 'क्षितीनाम्' ( क्षिति ) हीं पदें यांत आलीं आहेत इतक्याच कारणावरून हा मंत्र म्हणतात. पण येथें हाताला माती लावण्याचा कांहींच संबंध नाहीं हें उघड आहे.

त्याचप्रमाणें अंत्येष्टींत पहिल्या दिवशीं जें पिण्डदान करितात त्या वेळीं हा मंत्र म्हणत असतात.

वृत्तार्थ 'क्षितीनआं' आणि 'दिव्येव अशनिः' असें म्हणावें लागतें.

असुन्वन्तं समं जहि दूणाशं यो न ते मयः ।
अस्मभ्यमस्य वेदनं दद्धि सूरिश्चिदोहते ॥ ४ ॥
असुन्वन्तम् । समम् । जहि । दुःऽनशम् । यः । न । ते । मयः ।
अस्मभ्यम् । अस्य । वेदनम् । दद्धि । सूरिः । चित् । ओहते ॥ ४ ॥
आवो यस्य द्विबर्हसोऽर्केषु सानुषगसत् ।
आजाविन्द्रस्येन्दो प्रावो वाजेषु वाजिनम् ॥ ५ ॥
आवः । यस्य । द्विऽबर्हसः । अर्केषु । सानुषक् । असत् ।
आजौ । इन्द्रस्य । इन्दो इति । प्र । आवः । वाजेषु । वाजिनम् ॥५॥

---

## भाषायाम्.

४. [ हे इन्द्र ], यस्ते मयो न ( =यो जनस्तुभ्यं सुखहेतुर्न भवति ) [ तादृशम् ] असुन्वन्तं ( =त्वदर्थे सोमाभिषवमकुर्वन्तं ) दूणाशं ( =दुःखेन नाशनीयं ) समं ( =सर्वं ) [ जनं ] जहि । अस्य वेदनं ( =तस्य धनम् ) अस्मभ्यं दद्धि ( =अस्मभ्यं देहि )। सूरिश्चित् ओहते [ हि ] ( =यस्तवोपासकः स एव प्राप्नोति=धनं प्राप्तुमर्हति ) ॥

५. [ हे सोम ], द्विबर्हसः ( =द्वयोर्लोकयोर्द्याव्यापृथिव्योः प्रसिद्धमहत्त्वस्य ) यस्य [ इन्द्रस्य ] अर्केषु ( =स्तोत्रेषु ) सानुषक् असत् ( =सातत्यं भवति=यस्य महिमा सततमेव स्तूयते ) [ तम् इन्द्रमपि त्वम् ] आवः ( =रक्षसि )। हे इन्दो ( =सोम ), इन्द्रस्य आजौ ( =इन्द्रयुक्ते संग्रामे ) [ त्वमिन्द्रं प्रावः ] वाजेषु ( =युद्धेषु ) वाजिनं ( =प्रबलमिन्द्रं ) प्रावः ( =प्रकर्षेण संरक्षसि ) ॥

४. [हे इंद्रा], जो तुला सुख देत नाहीं असा सोम न काढणारा अविनाशी [जन], त्या प्रत्येकाला तूं मारून टाक. त्याचें धन आम्हांला दे. उपासक [जो, तो]च [धनप्राप्तीला] योग्य होय.

५. [हे सोमा], ज्या द्विलोकप्रसिद्ध इन्द्राचीं स्तोत्रें सतत गाइलीं जातात, त्यालाहि तूं विजयी करितोस. हे सोमा, इंद्राच्या युद्धांत [इन्द्राला]—समरांगणांत प्रबळ [इन्द्रा]ला, तूं विजयी करितोस.

4. Strike every one that does not extract the Soma [for Thee], [every] indestructible [man] that does not delight Thee. Give his wealth unto us. The worshipper alone is deserving [of wealth].

5. Thou, [O Soma], helpest even [Indra] renowned in both the worlds, in whose praises there is uninterruptedness. In Indra's battle, O Soma,—in fights, thou dost help [even] mighty [Indra].

---

४. 'सुख देत नाहीं'=' न मयः.' म्हणजे, हवि देऊन तेणेंकरून आनंद उत्पन्न करीत नाहीं.

'अविनाशी'=' दूणाशम्.' म्हणजे ज्याचा नाश तुझ्या उपासक जनांकडून होणें कठिण, असा अभक्त. कितीएक पाश्चात्त्य पंडित 'अगम्य' असा अर्थ करितात, पण सायणांनीं केलेला अर्थ सोडून दुसऱ्या अर्थाची कल्पना करणें अवश्य दिसत नाहीं, असें दुसरे प्रयोग पाहिल्यावरून आम्हांस वाटतें.

'उपासक...च [धनप्राप्तीला] योग्य होय'=' सूरिश्चित् ओहते.' जे देवांची उपासना करीत नाहींत त्यांस धन असणें योग्य नाहीं, तर उपासकांसच धन असणें योग्य असें जें येथें म्हटलें आहे त्याजकडे लक्ष्य द्यावें. महंमदी धर्माप्रमाणेंहि काफर (म्हणजे महंमदी धर्माप्रमाणें उपासना न करणारे लोक) धनप्राप्तीला अथवा स्त्रीप्राप्तीलाहि योग्य नाहींत असें आहे, तेणेंकरूनच हिंदु इत्यादि लोकांच्या बायका महंमदी लोक बलात्कार करून घेऊन जात असत.

हाहि मंत्र उत्सर्जन कर्मांत म्हणत असतात.

५. हा मंत्र जरा कठिण आहे. केलेल्या अर्थाचें तात्पर्य: 'हे सोमा, तुझा पराक्रम इतका मोठा आहे कीं, ज्याची स्तुति कवि सतत गातात त्या इन्द्रालाहि युद्धांत जय येतो तो तुझ्याच साहाय्यानें येत असतो, तुझ्या शिवाय येत नाहीं.'

यथा पूर्वेभ्यो जरितृभ्य इन्द्र मयं इवापो न तृष्यते बभूथ ।
तामनु त्वा निविदं जोहवीमि विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥
॥ ६ ॥ १९ ॥

यथा । पूर्वेभ्यः । जरितृऽभ्यः । इन्द्र । मयःऽइव । आपः । न । तृष्यते । बभूथ ।

ताम् । अनु । त्वा । निऽविदम् । जोहवीमि । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ६ ॥ १९ ॥

## भाषायाम्.

६. हे इन्द्र, यथा (=येन प्रकारेण=यादृक्प्रकारया निविदा=यादृशेन स्तोत्रेण) [त्वम्] आपो न तृष्यते (=तृषाक्रान्ताय पुरुषायोदकानीव) पूर्वेभ्यो जरितृभ्यः (=पूर्वेभ्य ऋषिभ्यो) मय इव बभूथ (=सुखकारी भूतस्) तां निविदम् अनु (=तादृशीं निविदमनुसृत्य=तादृशं स्तोत्रमुक्त्वा=तादृशेन स्तोत्रेण) [अहं सांप्रतं] त्वा (=त्वां) जोहवीमि (=पुनःपुनराह्वयामि) [अतः कारणाद्] [वयम्] इषम् (=अन्नं) वृजनं (=बलं) जीरदानुं (=क्षिप्रदानं) [वीरं=पुत्रं च] विद्याम (=लभेमहि) ॥

---

## सूक्तम् १७७.

अगस्त्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

आ चर्षणिप्रा वृषभो जनानां राजा कृष्टीनां पुरुहूत इन्द्रः ।
स्तुतः श्रवस्यन्नवसोप मद्रिग्युक्त्वा हरी वृषणा याह्यर्वाङ् ॥ १ ॥

आ । चर्षणिऽप्राः । वृषभः । जनानाम् । राजा । कृष्टीनाम् । पुरुऽहूतः । इन्द्रः ।

स्तुतः । श्रवस्यन् । अवसा । उप । मद्रिक् । युक्त्वा । हरी इति । वृषणा । आ । याहि । अर्वाङ् ॥ १ ॥

## भाषायाम्.

१. चर्षणिप्राः (=चर्षणीनां मनुष्याणां मनोरथपूरको) जनानां वृषभः (=लोकानां स्वामी) कृष्टीनां राजा (=मनुष्याणां राजा) पुरुहूतः (=बहुभिराहूतः)

६. हे इन्द्रा, जसल्या [ स्तोत्रा]च्या योगानें तूं प्राचीन भक्तांला तृषाक्रान्तास पाण्याप्रमाणें सुख देता झालास, तसल्या स्तोत्रानें मी तुला अत्यंत प्रार्थीत आहें; तर आम्हांला अन्न, बळ, [ आणि ] लवकर संपत्ति मिळवून देणारा पुत्र, यांची प्राप्ति होओ.

6. I invoke thee earnestly, O Indra, with that hymn through which thou didst become, like waters to a thirsty man, a giver of happiness to ancient poets. May we [therefore] obtain food, strength, [and] a son that shall quickly make us rich.

'स्तोत्रें सतत गाइलीं जातात '='अर्केषु सानुषक् असत्.' अक्षरशः 'स्तोत्रांमध्यें सातत्य आहे.' 'सानुषक्' शब्द पुनः ऋग्वेदांत आलेला नाहीं.

वृत्तासाठीं 'इन्दओ' असें म्हणावें लागतें.

६. पूर्वीच्या सूक्ताचा शेवटचा मंत्र आणि हा एकच आहे. टीपा तेथें दिलेल्या पहा.

## सूक्त १७७.

**ऋषि—अगस्त्य. देवता—इन्द्र. वृत्त—त्रिष्टुभ्.**

१. मनुष्यांचे मनोरथ पूर्ण करणारा, जनाचा स्वामी, मानवांचा राजा, [आणि] बहुत जन ज्याचें आह्वान करितात असा तूं इन्द्र ये. स्तविला होत्साता आपले जवान घोडे रथाला जोडून, कल्याण घेऊन, हविरन्नाच्या इच्छेनें इकडे मजजवळ ये.

## HYMN. 177.

To *Indra*. By *Agastya*. Metre-*Trishṭubh*.

1. Come thou Indra the gratifier of men's wishes, the lord of the people, the king of men, invoked by many. Being praised, harness thy pair of youthful tawny horses, and come hitherwards with prosperity towards me—desirous of the sacrificial food.

१. वृत्तासाठीं 'याहि अर्वाङ्' असें वाचावें.

ये ते वृषणो वृषभास इन्द्र ब्रह्मयुजो वृषरथासो अत्याः ।
ताँ आ तिष्ठ तेभिरा याह्यर्वाङ् हवामहे त्वा सुत इन्द्र सोमे ॥२॥
ये । ते । वृषणः । वृषभासः । इन्द्र । ब्रह्मऽयुजः । वृषऽरथासः । अत्याः ।
तान् । आ । तिष्ठ । तेभिः । आ । याहि । अर्वाङ् । हवामहे । त्वा । सुते । इन्द्र । सोमे ॥ २ ॥
आ तिष्ठ रथं वृषणं वृषा ते सुतः सोमः परिषिक्ता मधूनि ।
युक्त्वा वृषभ्यां वृषभ क्षितीनां हरिभ्यां याहि प्रवतोप मद्रिक् ॥३॥
आ । तिष्ठ । रथम् । वृषणम् । वृषा । ते । सुतः । सोमः । परिऽसिक्ता । मधूनि ।
युक्त्वा । वृषऽभ्याम् । वृषभ । क्षितीनाम् । हरिऽभ्याम् । याहि । प्रऽवता । उप । मद्रिक् ॥ ३ ॥

---

[एतादृशस् त्वम्] इन्द्रः आ[याहि]। स्तुतः (=अस्माभिः स्तुतः सन्) श्रवस्यन् (=हविरन्नमिच्छन्) [त्वं] वृषणा हरी (=वृषणौ हरिद्वर्णावश्वौ=हरिद्वर्णौ युवानावश्वौ) युक्त्वा (=रथे योजयित्वा) अवसा (=अस्मद्रक्षणेन सह=कल्याणं गृहीत्वा) अर्वाङ् मद्रिक् उप आ याहि (=अस्मदभिमुखम् इत आयाहि)॥

---

## भाषायाम्.

२. हे इन्द्र, ते (=तव) वृषणः (=युवानो) वृषभासः (=वृषभाः=श्रेष्ठ) ब्रह्मयुजः (=ब्रह्मणा स्तोत्रेण युज्यमाना) वृषरथासः (=श्रेष्ठरथाः=श्रेष्ठरथे युक्ता) [एतादृशा] ये अत्याः (=अश्वास्) तान् आ तिष्ठ (=आरोह) [आरुह्य च] अर्वाङ् आ याहि (=अस्मदभिमुखमागच्छ)। हे इन्द्र, सोमे सुते [सति] (=सोमरसेभिषुते सति=सोमरसमभिषूय) [वयं] त्वा हवामहे (=त्वामाह्वयामः)॥

३. [हे इन्द्र], वृषा (=श्रेष्ठस्त्वं) ते (=तव) वृषणं रथं (=श्रेष्ठं रथम्) आ तिष्ठ (=आगमनार्थम् आरोह)। [त्वदर्थं हि] सोमः सुतः (=अस्माभिः सोमरसोभिषुतोस्ति)। [अपि च] मधूनि परिषिक्ता (=घृतक्षीरादीनि मधुराणि द्रव्याणि तस्मिन् सोमे सिक्तानि सन्ति)। [अतः कारणात्] हे क्षितीनां वृषभ (=जनानां स्वामिन्), वृषभ्यां हरिभ्यां (=श्रेष्ठाभ्यामश्वाभ्यां) [रथं] युक्त्वा

२. हे इंद्रा, तुझे जे जवान, श्रेष्ठ, स्तोत्रानें जोडिले जाणारे, प्रबळ रथातें वाहणारे, वेगवंत घोडे त्यांवर तूं आरूढ हो, त्यांच्या योगानें तूं इकडे ये. सोमरस काढून, हे इंद्रा, तुला आम्हीं बोलावीत आहों.

2. Mount, O Indra, those thy horses that are youthful, spirited, accustomed to be yoked through an invocation, [and] that draw an excellent chariot. Come with them hitherwards. We are invoking Thee, O Indra, after extracting the juice.

३. [हे इन्द्रा], श्रेष्ठ असा जो तूं तो तुझ्या श्रेष्ठ रथावर आरूढ हो. सोम काढिला [आहे]. त्यांत मधुर गोरस ओतिले [ आहेत ]. [तर] हे जनांच्या प्रभो, तूं श्रेष्ठ घोडे रथाला जोडून सखल मार्गानें मजजवळ ये.

3. Mount thy excellent chariot, thou who art excellent. The Soma-juice has been extracted. The sweet milk is poured into it. Having yoked, O Lord of peoples, thy excellent pair of tawny horses, come thou to me along the descending path.

---

२. इंद्राचे जे प्रसिद्ध वेगवंत अश्व त्यांला रथास जोडून त्या रथांत बसून इंद्रानें यावें अशी यांत प्रार्थना आहे.

'स्तोत्रानें जोडिले जाणारे '=' ब्रह्मयुजः.' उपासकानें स्तोत्र म्हटलें म्हणजे तें ऐकतांच इन्द्र आपल्या रथाला घोडे जोडून येतो अशी प्रथमची कल्पना; नंतर स्तोत्र ऐकतांच इंद्राचे घोडे आपले आपण रथास जुंपले जाऊन इंद्रास घेऊन येतात अशी कल्पना झाली. म्हणून 'स्तोत्राच्या योगानें जोडिले जाणारे' असें विशेषण दिलें आहे. ऋ. ३. ३५. ४ यांत सूक्तकर्ता विश्वामित्र ऋषि म्हणतो, 'हे इंद्रा, स्तोत्रानें जोडिले जाणारे तुझे दोन पिवळे घोडे मी स्तोत्रानें रथाला जोडितों' ( ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्मि हरी ). ऋषींनीं मंत्र उच्चारला म्हणजे त्याबरोबर इष्ट अशा पाहिजे त्या गोष्टी प्राचीनकाळीं लागल्याच घडत, अशी जी आपली समजूत तिचें बीज या कविकल्पनेंत आहे.

वृत्तासाठीं 'याहि अर्वाङ्' असें म्हटलें पाहिजे.

३. 'हे इन्द्रा, हे सोमरस काढून त्यांत मधुर गोरस घातले आहेत; तर तूं आपल्या रथाला तुझी उत्तम घोड्यांची जोडी जोडून मजजवळ ये.'

**अयं यज्ञो देवया अयं मियेध इमा ब्रह्माण्ययमिन्द्र सोमः ।**
**स्तीर्णं बर्हिरा तु शक्र प्र याहि पिबा निषद्य वि मुचा हरी इह ४**

अयम् । यज्ञः । देवऽयाः । अयम् । मियेधः । इमा । ब्रह्माणि । अय-
म् । इन्द्र । सोमः ।
स्तीर्णम् । बर्हिः । आ । तु । शक्र । प्र । याहि । पिब । निऽसद्य ।
वि । मुच । हरी इति । इह ॥ ४ ॥

**ओ सुष्टुत इन्द्र याह्यर्वाङुप ब्रह्माणि मान्यस्य कारोः ।**
**विद्याम वस्तोरवसा गृणन्तो विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥५॥२०**

ओ इति । सुऽस्तुतः । इन्द्र । याहि । अर्वाङ् । उप । ब्रह्माणि । मा-
न्यस्य । कारोः ।
विद्याम । वस्तोः । अवसा । गृणन्तः । विद्याम । इषम् । वृजनम् ।
जीरऽदानुम् ॥ ५ ॥ २० ॥

---

( =युक्तं कृत्वा ) प्रवता ( =प्रवणवता मार्गेण ) उप मद्रिक् याहि ( =मदभिमु-
खमागच्छ ) ॥

---

## भाषायाम्.

४. [ हे इन्द्र ], अयं देवयाः ( =देवान् प्रति गच्छन् देवान् प्राप्तुमिच्छन् ) यज्ञः ( =अयं पुरो दृश्यमानो देवोत्सुको यज्ञस्त्वदर्थं संपादितोस्ति ) । अयं मियेधः ( =अयं पशुस्त्वदर्थं संभृतोस्ति ) । इमा ब्रह्माणि ( =इमानि स्तोत्राणि ) [ त्वदर्थं कृतानि भवन्ति ] । हे इन्द्र, अयं [ त्वदर्थः ] सोमो [ भवति ] । [ इदं ] बर्हिः स्तीर्णम् ( =इमे दर्भा आसनार्थमास्तृता भवन्ति ) । [ अतः कारणात् ] हे शक्र ( =बलवन्निन्द्र ), आ तु प्र याहि ( =त्वं क्षिप्रम् आगच्छ ) । [ आगत्य च ] निषद्य (=दर्भेषूपविश्य ) [ सोमं ] पिब । [ एतत्करणाय ] हरी (=तव हरिद्वर्णावश्वौ ) इह ( =अत्रास्मिन् देवयजने ) वि मुच ( =रथाद् वियोजय ) ॥

५. हे इन्द्र, सुष्टुतः ( =एवं प्रकारेण अस्माभिः सम्यक् स्तुतः सन् ) मान्यस्य

---

'त्यांत मधुर गोरस ओतिले आहेत '=' परिषिक्ता मधूनि.' अर्वाचीन काळीं मद्यांत लवंग, एलची वगैरे घालून जसें मद्य मसालेदार करितात, तसा प्राचीन काळीं सोमरस दूध तूप वगैरे घालून मिष्ट करीत असत.

४. हा देवगामी यज्ञ. हा पशु. हीं स्तोत्रें. हे इंद्रा, हा सोम. [हे] दर्भ आंथरले [ आहेत ]. हे प्रबळ [इंद्रा], तूं सत्वर ये. [येऊन] बैस आणि [ सोम ] पी. येथें घोडे सोड.

4. Here is a god-loving sacrifice, here is a victim. Here are hymns [for Thee]. Here, O Indra, is Soma. The kus'a-grass is spread [for Thee]. Come quickly, O mighty [one]. Sit down and drink. Unharness thy tawny steeds here.

५. हे इंद्रा, [ याप्रमाणें ] उत्तम रीतीनें स्तविलेला तूं इकडे मान्य कवीच्या स्तोत्रांप्रत ये. प्रातःकाळीं स्तुति करणाऱ्या आम्हांला तुझ्या कृपेनें लाभ होओ—आम्हांला अन्न, बळ, [ आणि ] लवकर संपत्ति मिळवून देणारा पुत्र, यांचा लाभ होओ.

5. Thus highly praised come, O Indra, hitherwards to the hymns of the poet Mânya. Singing hymns [to Thee] in the morning, may we obtain through [thy] favour—may we obtain food, strength, and a son that shall quickly make us rich.

---

४. 'देवगामी'='देवयाः.' म्हणजे देवांकडेस जाण्याविषयीं उत्सुक, देवांचा आपला समागम व्हावा अशाविषयीं तत्पर; देवांची इच्छा करणारा. येथें अचेतनाविषयीं सचेतनकल्पनोक्ति आहे. ऋ. ५. ७६. १ आणि सायणभाष्य पहा.

ह्या मंत्राचा प्रयोग उत्सर्जन आणि उपाकर्म यांत करितात.

या मंत्रांतील पहिल्या व चवथ्या चरणांत अकराबद्दल बारा अक्षरें आहेत. 'देवया अयं' याजबद्दल 'देवयायं' आणि 'हरी इह' याजबद्दल 'हरीह' असें म्हणून वृत्तनिर्वाह केला पाहिजे. दुसऱ्या चरणांतहि 'ब्रह्माण्ययं' बद्दल 'ब्रह्माणि अयं' असें व्यस्त म्हणावें लागतें.

५. 'मान्य कवीच्या'='मान्यस्य कारोः.' मान्य हें विशेषनाम आहे याविषयीं सू. १६५ मं. १५. आणि त्याजवरील टीप पहा.

'प्रातःकाळीं'='वस्तोः.' सायणाचार्य 'दिवसाला,' म्हणजे 'प्रतिदिवसाला' असा अर्थ करून विश्राम (आम्हांस लाभ होओ) याच्याकडे संबंध लावितात.

वृत्तासाठीं 'इन्दर याहि अर्वाङ्,' आणि 'मानिअस्य' असें वाचावें लागतें.

## सूक्तम् १७८.

अगस्त्य ऋषिः। इन्द्रो देवता। त्रिष्टुप् छन्दः॥

**यद्ध स्या त इन्द्र श्रुष्टिरस्ति यया बभूथ जरितृभ्य ऊती।**
**मा नः कामं महयन्तमा धग्विश्वा ते अश्यां पर्याप आयोः॥ १॥**

यत्। ह। स्या। ते। इन्द्र। श्रुष्टिः। अस्ति। यया। बभूथ। जरि-
तृऽभ्यः। ऊती।
मा। नः। कामम्। महयन्तम्। आ। धक्। विश्वा। ते। अश्याम्।
परि। आपः। आयोः॥ १॥

---

कारोः (=मान्यनाम्न ऋषेः) उपब्रह्माणि (=स्तोत्राणि उपलक्ष्य=स्तोत्राणि सेवितुम्) अर्वाङ् ओ याहि (=अस्मदभिमुखम् आगच्छैव)। वस्तोर्गृणन्तः (=एवं प्रकारेण प्रातःकाले त्वां स्तुवन्तो) [वयम्] अवसा (=त्वत्प्रसादेन) विद्याम (=लभेमहि)—इषम् (=अन्नं) वृजनं (=बलं) जीरदानुं [पुत्रं] (=क्षिप्रधनं पुत्रं) [च] विद्याम (=लभेमहि)॥

---

### भाषायाम्.

१. हे इन्द्र, यद् ह (=यस्मात् कारणात् खलु) ते स्या श्रुष्टिरस्ति (=सा श्रुष्टिस्तवास्ति=तादृशी समृद्धिस्तव हस्ते भवति) यया जरितृभ्य ऊती बभूथ (=तव स्तोतृभ्यः संरक्षणाय भूतोसि=तव स्तोतॄणां संरक्षणं कृतवानसि) [तस्मात् कारणात्] मा नो महयन्तं कामम् आ धक् (=अस्मान् महतः कुर्वाणम् अस्माकम् मनोरथं मा धाक्षीः)। आयोर्विश्वा आपः (=आयोर्विश्वानि आपांसि=यजमानस्य सर्वाणि कर्माणि=यजमानैः कर्तव्यानि सर्वाण्यपि यजनादीनि कर्माणि) ते पर्यश्याम् (=तुभ्यं प्रापयेयम्=त्वत्प्रीत्यर्थं करवाणि)॥

## सूक्त १७८.

ऋषि–अगस्त्य. देवता–इन्द्र. वृत्त–त्रिष्टुभ्.

१. हे इंद्रा, जिच्या योगानें तूं वंदकांचें संरक्षण करीत आला आहेस अशी समृद्धि ज्यापेक्षां तुझ्या घरीं आहे, [ त्यापेक्षां ] आमच्या उत्कर्षक मनोरथाला तूं जाळून टाकूं नको. उपासकानें करावयाचीं सर्व कर्में मजकडून त्वत्प्रीत्यर्थ घडोत.

## Hymn. 178.

To *Indra*. By *Agastya*. Metre, *Trishṭubh*.

1. Since thou hast, O Indra, that affluence whereby thou hast become a protector to [thy] praisers, mayest thou never burn our ennobling desire: may I perform for Thee all the works of a worshipper.

---

१. 'अशी समृद्धि '=' स्या श्रुष्टिः'. अक्षरशः 'ती समृद्धि,' म्हणजे दुसऱ्या पादांत सांगितलेली जी तशा प्रकारची.

'मजकडून त्वत्प्रीत्यर्थ घडोत '=' ते अश्यां परि.' अश् धातूचा अर्थ 'करणें,' 'अर्पण करणें,' 'संपादणें,' 'पाववणें' असा होतो याविषयीं प्रयोगप्रमाणें पुष्कळ आहेत. उदाहरणार्थः– 'श्यावाश्वस्ते सवितः स्तोममानशे '= हे सवित्या, श्यावाश्व ऋषि त्वत्प्रीत्यर्थ स्तोत्र करितो ("हे सवितस्ते तुभ्यं श्यावाश्व ऋषिः स्तोमं स्तोत्रमानशे व्याप्नोति करोतीत्येतमात्मानं परोक्षतया निर्दिशन्नाह" सा०) ऋ. ५. ८२. ५. शिवाय ऋ. ६. १. ९ यांत 'यस्त आनट् समिधा हव्यदातिम्'=जो यजमान तुला समिधेनें हव्यदान करितो ("यो यजमानस्ते तव समिधा सह हव्यदातिं हविषां दानमानट् करोति," सा०). आणि विशेषेंकरून ऋ. ६. १३. ४ आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा.

वृत्तासाठीं 'इन्दर,' 'कआमं' आणि 'परि आप आयोः' असें म्हणावें लागतें.

**न घा राजेन्द्र आ दंभन्नो या नु स्वसारा कृणवन्त योनौ ।**
**आपश्चिदस्मै सुतुका अवेषन्गमन्न इन्द्रः सख्या वयश्च ॥ २ ॥**

न । घ । राजा । इन्द्रः । आ । दभत् । नः । या । नु । स्वसारा । कृणवन्त । योनौ ।

आपः । चित् । अस्मै । सुऽतुकाः । अवेषन् । गमत् । नः । इन्द्रः । सख्या । वयः । च ॥ २ ॥

---

## भाषायाम्.

२. स्वसारा (=स्वसारौ=अहोरात्ररूपे) या नु (=यानि यानि) योनौ कृणवन्त (=स्वस्वस्थाने कुरुतस्) [तानि तानि] राजा इन्द्रो नो ना दभत् (=अस्मभ्यं मा हिंसतु)। सुतुकाः (=शोभनवला) [ऋत्विजः] अस्मै (=तस्मा इन्द्राय) आपश्चित् अवेषन् (=हवींषि प्रापयन्तु) [अपि च] इन्द्रो नः (=अस्मान्) सख्या वयश्च (=सर्वप्रकाराणि स्वसखत्वानि अन्नं प्रति च) गमत् (=गमयतु)॥

वयमिन्द्राय हवींषि प्रार्पयाम इन्द्रश्चास्मान् स्वसखान् स्वसमृद्धिभाजश्च करोत्वित्यर्थः ॥

इन्द्रो नोऽस्मदीयानि कर्माणि ना दभत्। सर्वतो न हिंस्यात्। कानीति उच्यते। या यानि कर्माणि वृष्ट्यादिरूपाणि स्वसारा परस्परं स्वसृभूते स्वयंसरणभूते अहोरात्रे। नु पूरणः। योनौ स्वकीये स्थाने कृणवन्त॥ द्विवचनस्थाने बहुवचनम्। कुरुतः॥ ............तानीन्द्रोऽप्यनुजानात्वित्यर्थः। स्वसृभूतावध्वर्युयजमानौ वा कुरुतः। यद्वा स्वसारोऽङ्गुलयो योनौ फलोत्पादनस्थाने यज्ञे यानि कृतवन्तस्तानीति योज्यम्। किं च अस्मा इन्द्राय सुतुकाः शोभनबलहेतून्यापोऽपक्कार्याणि हवींष्यवेषन्। व्याप्नुवन्ति। नोऽस्मभ्यमिन्द्रः सख्या सख्यानि वयश्च प्रभूतमन्नं च गमत्। गमयतु॥

२. दोघी बहिणी आम्हांकरितां [आपआपल्या] स्थानीं जें जें करितात त्याची हानि राजा इंद्र न करो. बलप्रद [ ऋत्विज् ] याला हवि अर्पण करोत, आणि इंद्र आम्हांला आपलें सख्य आणि बळ प्राप्त करो.

2. May king Indra never destroy that which the two sisters prepare for us in [their respective] spheres. Let the strength-inspiring [priests] offer him oblations, [and] may Indra grant us [his] friendship and food.

---

२. 'इंद्र आमची कोणत्याहि प्रकारें हानि न करो. आम्ही आपल्या ऋत्विजांसह त्याला हव्यें अर्पूया, आणि इन्द्र आम्हांला आपले मित्र समजून बळ-देऊन समृद्ध करो.' परंतु ह्या मंत्रांत 'स्वसारा' सांगितल्या त्या कोण आहेत, तें स्पष्ट समजत नसल्यामुळें मंत्र किंचित् दुर्बोध झाला आहे, आणि तिसऱ्या पादांत 'सुतुकाः' याच्या अर्थाविषयीं थोडा वाद आहे. सायणभाष्य पहा.

'दोघी बहिणी '=' स्वसारा.' म्हणजे दिवस आणि रात्र असें सायण म्हणतात. द्युलोक आणि पृथिवी असा अर्थ संभवतो. आणि मग द्युलोक आणि पृथिवी यांत ज्या ज्या कल्याणाच्या गोष्टी व्हाव्याच्या त्यांची हानि करूं नको असा भावार्थ समजला पाहिजे.

'बलप्रद [ ऋत्विज् ]'=' सुतुकाः.' म्हणजे ज्यांच्या स्तोत्रांनीं आणि हवींनीं आराधित देवतांस पराक्रम करण्याविषयीं बळ आणि उत्साह प्राप्त होतात तसे.

'इंद्र आम्हांला आपलें सख्य आणि बळ प्राप्त करो '=' गमत् नः इन्द्रः सख्या वयश्च.' याचा अर्थ इन्द्र आमचें सख्य आणि हविरन्न याजप्रत येओ असा कितीएक पाश्चात्त्यांनीं जाणविल्याप्रमाणें संभवतो.

वृत्तसुखार्थ 'राजा इन्दर' आणि 'सखिआ' असें वाचावें लागतें.

**जेता नृभिरिन्द्रः पृत्सु शूरः श्रोता हवं नाधमानस्य कारोः ।**
**प्रभर्ता रथं दाशुष उपाक उद्यन्ता गिरो यदि च त्मना भूत् ॥३॥**

जेता । नृऽभिः । इन्द्रः । पृत्ऽसु । शूरः । श्रोता । हवम् । नाधमानस्य । कारोः ।
प्रऽभर्ता । रथम् । दाशुषः । उपाके । उत्ऽयन्ता । गिरः । यदि । च । त्मना । भूत् ॥ ३ ॥

**एवा नृभिरिन्द्रः सुश्रवस्या प्रखादः पृक्षो अभि मित्रिणो भूत् ।**
**समर्य इषः स्तवते विवाचि सत्राकरो यजमानस्य शंसः ॥ ४ ॥**

एव । नृऽभिः । इन्द्रः । सुऽश्रवस्या । प्रऽखादः । पृक्षः । अभि । मित्रिणः । भूत् ।
सऽमर्ये । इषः । स्तवते । विऽवाचि । सत्राऽकरः । यजमानस्य । शंसः ॥ ४ ॥

---

## भाषायाम्.

३. शूर इन्द्रो नृभिः (=वीरैर्मरुद्भिः सहितः सन्) पृत्सु जेता (=संग्रामेषु शत्रूणां जेता) [भवति]। [स] नाधमानस्य (=रक्षणं याचमानस्य) [यस्य कस्यापि] कारोः (=स्तोतुर्) हवं श्रोता (=आह्वानस्य श्रोता) [भवति]। [स] दाशुषो रथम् उपाके प्रभर्ता (=हविर्दत्तवतो यजमानस्य रथस्य संग्रामे विजयस्थानसमीपे प्रकर्षेण नेता) [भवति]। यदि च [गिर उद्यन्ता] भूत् (=यदि स्तोतृषु स्तोत्रशक्तिप्रेरणमना भवेत्तर्हि) त्मना गिर उद्यन्ता (=अनन्यप्रेरित एव स्तोत्राणि उच्चारयिता=स्वयमेव स्तोत्राणामुच्चारयिता) [भवति]॥

४. एव (=एवमेव=यथेन्द्रः पृत्सु जेतृत्वगुणोपेतः समराङ्गणे यजमानस्याह्वानं शृणोति तस्य च रथं विजयिनं करोति तथैव) इन्द्रः पृक्षः प्रखादः (=हविरन्नानां प्रकर्षेण भक्षयिता सन्) नृभिः (=वीरैर्मरुद्भिः सहितः) सुश्रवस्या अभि मित्रिणो भूत् (=शोभनान्नेच्छया मित्रभूतानुपासकान् प्रति आभिमुख्येन भवति=तान् अभि गच्छति)। [गत्वा च] सत्राकरः (=सत्यकारी=मनोरथपूरको) यजमानस्य शंसः (=उपासकस्य शंसनीयः=उपासकस्तोत्रविषयः सन्) विवाचि समर्ये (=विविधस्तोत्रशस्त्रध्वनियुक्ते यज्ञे) इषः स्तवते (=हविरन्नानि यजमानैः समर्पितानि हविरन्नानि स्तौति सम्यगर्पितान्येतानि समीचीनान्यन्नानीति प्रशंसति)॥

३. शूर इंद्र संग्रामांत वीरांसहित विजयी [होय], [तो] धांवा करणाऱ्या स्तोत्याची हाक ऐकणारा [होय], उपासकाचा रथ जवळ पुढें आणणारा [होय], [आणि] त्याच्या मनाला येईल तर आपणहूनच स्तोत्रें उच्चारविणारा [होय].

3. Brave Indra is the victor in battles, in company with [his] warriors [the Maruts]. He is the hearer of the call of the poet praying for help. He brings forward to the front the chariot of the worshipper. He is the inspirer of hymns of his own accord when it pleases him.

४. तसाच हविरन्नें खाऊन टाकणारा इन्द्र हविरन्नाच्या मोठ्या इच्छेनें वीरांसहित आपल्या मित्रांकडे जात असतो. उपासकानें स्तविलेला सत्यकारी [इन्द्र] अनेक नादांनीं भरलेल्या यज्ञांत हविरन्नांची प्रशंसा करितो.

4. In the same way Indra, who heartily consumes the oblations, turns towards his sacrificing friends in company with the heroes [the Maruts], eagerly desirous of sacrificial food. Indra, the gratifying subject of the sacrificer's hymn, commends the offerings in the sacrificial assembly ringing with various voices.

---

३. ' वीरांसहित '=' नृभिः.' म्हणजे शूर असे जे मरुत् त्यांला बरोबर घेऊन.

' उपासकाचा रथ जवळ पुढें आणणारा [होय]'=' प्रभर्ता रथं दाशुष उपाके.' म्हणजे युद्धांत इंद्रोपासकाचा रथ पुढें आणून विजयी करणारा होय.

' त्याच्या मनास इ०'. म्हणजे जर इंद्राच्या मनाला येईल कीं कोणाला तरी ऋषि करावें तर तो लागलाच त्याला ऋषि करणारा होय.

वृत्तार्थ 'इन्दर ' असें म्हणावें लागतें.

४. वरच्या मंत्रांत सांगितलें कीं, इंद्र उपासकांचा धांवा ऐकून त्यांच्या साहाय्यासाठीं समरांगणांत जातो, आणि त्याचा रथ पुढें नेऊन त्याला विजयी करितो. आतां म्हणतो कीं, ' इंद्र केवळ संग्रामांत उपासकाप्रत येतो इतकेंच नाहीं, तर यज्ञांतहि उपासकाचें हविरन्न खाण्याकरितां मरुतांस घेऊन येतो, आणि अनेक प्रकारचीं अनेक ऋत्विजांनीं म्हटले-

त्वया॑ व॒यं म॑घवन्निन्द्र॒ शत्रू॑न॒भि ष्या॑म मह॒तो मन्य॑मानान् ।
त्वं त्रा॒ता त्वमु॑ नो वृ॒धे भू॑र्वि॒द्यामे॒षं वृ॒जनं॑ जी॒रदा॑नुम् ॥५॥२१॥

त्वया॑ । व॒यम् । म॒घ॒ऽव॒न् । इ॒न्द्र॒ । शत्रू॑न् । अ॒भि । स्या॒म । म॒ह॒तः । मन्य॑मानान् ।
त्वम् । त्रा॒ता । त्वम् । ऊं॒ इति॑ । न॒ः । वृ॒धे । भू॒ः । वि॒द्याम॑ । इ॒षम् । वृ॒जन॑म् । जी॒रऽदा॑नुम् ॥ ५ ॥ २१ ॥

---

अत्रेदमुक्तम् । यथेन्द्रः स्वसखैर्मरुद्भिः सहितः समराङ्गणे स्वोपासकानां साहाय्यार्थमाह्वानं श्रुत्वा तान् प्रति गच्छति तांश्च विजयिनः करोति तथैव मरुद्भिः सहितः स तेषां हविरन्नं प्रेम्णा भक्षयितुं तानभिगच्छति तेषां च स्तोत्राणि सेवित्वा तैर्दत्तं हविरन्नं सम्यक्सम्यगिति प्रशंसतीति ॥

---

## भाषायाम्.

५. हे मघवन् (=धनवन्निन्द्र), त्वया [सहायेन] वयं महतो मन्यमानान् (=आत्मानं महतो मन्यमानान्) शत्रून् अभि स्याम (=अभिभवेम=जयेम)। त्वं [नस्] त्राता त्वम् उ (=त्वं च) नो वृधे (=अस्माकमभिवृद्धये=अस्माकं धनादिवर्धनाय) भूः (=भव)। [वयम्] इषम् (=अन्नं) वृजनं (=वलं) जीरदानुं (=क्षिप्रदानं) [वीरं=पुत्रं च] विद्याम (=लभेमहि)॥

---

लीं स्तोत्रें ऐकून घेऊन, हविरन्नें सेवितो आणि फार चांगलीं, फार चांगलीं हीं हव्यें अशी प्रशंसा करितो.'

'वीरांसहित'=' नृभिः.' म्हणजे मरुतांसहित. मरुत् जसे इंद्राबरोबर संग्रामांत उपासकाप्रत जातात, (पूर्वील मंत्र पहा) तसे यज्ञांतहि हवि भक्षण्याकरितां ते त्याजबरोबर जातात.

'आपल्या मित्रांकडे'=' अभि मित्रिणः.' म्हणजे इंद्र मित्र आहे ज्यांचा अशा उपासकांकडे; अर्थात् इंद्राचे मित्रभूत जे उपासक त्यांजकडेस.

'उपासकानें स्तविलेला'=' यजमानस्य शंसः.' अक्षरशः यजमानाचा अथवा उपासकाचा स्तोत्रविषय. ऋ. ६. २४. २ यांत इंद्रास 'नरां शंसः' ("नृणां शंसनीयः इन्द्रः" मनुष्यांनीं वर्णावयाचा, स्तवावयाचा, स्तवनविषय) असें म्हटलें आहे तें पहा. ऋ. ४. ६. ११ यांत अग्नीला 'शंसम् आयोः' असें म्हटलें आहे (सा० "मनुष्यस्य शंसं शंसनीयं होतारम् अग्निम्"= 'यजमानाचा स्तवनविषय') तें पहा.

वृत्रासाठीं 'इन्दरः' असें म्हणावें लागतें.

५. हे संपत्तिमान् इंद्रा, आपणास मोटे मानणारे असे जे शत्रु त्यांसहि तुझ्या साहाय्यानें आम्ही जिंकूं असें कर. तूं आमचा तारक, आमचा उत्कर्ष करणारा हो. आम्हांला अन्न, बळ, [ आणि ] लवकर संपत्ति मिळवून देणारा पुत्र, यांची प्राप्ति होओ.

5. May we, O wealthy Indra, through thee [as our ally] conquer our enemies who think themselves great. Be thou our preserver and our promoter. May we obtain food, strength, [and a son] that shall quickly make us rich.

५. वृत्तासाठीं 'तुअं तराता' असें | म्हणावें.

## सूक्तम् १७९.

अत्र त्रयाणां द्वृचानां लोपामुद्रागस्त्यतच्छिष्यैर्दृष्टत्वात्त एवर्षयः। सूक्तप्रतिपाद्योर्थो रतिर्देवता। इति सायणः। उपान्त्या बृहती। शिष्टं सूक्तं त्रैष्टुभम्॥

**पूर्वीरहं शरदः शश्रमाणा दोषा वस्तोरुषसो जरयन्तीः।**
**मिनाति श्रियं जरिमा तनूनामप्यू नु पत्नीर्वृषणो जगम्युः॥ १॥**

पूर्वीः। अहम्। शरदः। शश्रमाणा। दोषाः। वस्तोः। उषसः। जरयन्तीः।
मिनाति। श्रियम्। जरिमा। तनूनाम्। अपि। ऊं इति। नु। पत्नीः। वृषणः। जगम्युः॥ १॥

---

### भाषायाम्.

१. लोपामुद्रा ब्रूते।

[हे अगस्त्य], अहं पूर्वीः शरदः (=बह्वीः शरदः=बहूनि वर्षाणि) दोषा वस्तोः (=रात्रावहनि) जरयन्तीरुषसः (=जनान् सर्वान् जीर्णान् कुर्वतीरुषसः=प्रत्यहमुषःकाले) [च] शश्रमाणा (=अद्यतनकालपर्यन्तं श्रान्ताभूवम्)। जरिमा (=जरा) तनूनां श्रियम् (=अङ्गानां सौन्दर्यं) मिनाति (=हिनस्ति)। वृषणः (=सेक्तारः कामवन्तः पुरुषाः) पत्नीः (=स्त्रियः) अप्यू नु जगम्युः (=गच्छेयुः खलु=गच्छन्तीति न मे संशयः)॥

लोके हि पत्नीः स्त्रियो वृषणः सेक्तारः पुरुषा जगम्युः। गच्छेयुः। संभोगं कुर्युः। अतो मां किमित्यवमन्यसे। इति सम्यक् सायणः॥

## सूक्त १७९.

ऋषि—१ आणि २ ह्या ऋचा **लोपामुद्रेनें** म्हटल्या आहेत, ३ आणि ४ ह्या **अगस्त्यानें** म्हटल्या आहेत, आणि ५ आणि ६ ह्या **अगस्त्या**च्या शिष्यानें म्हटल्या आहेत, म्हणून १,२ यांचा ऋषि **लोपामुद्रा**; ३,४ यांचा **अगस्त्य**; आणि ५,६ यांचा ऋषि **अगस्त्याचा** शिष्य; असें सायण म्हणतात. देवता—**रति**. वृत्त—१-४ **त्रिष्टुभ्**, ५ **बृहती**, ६ **त्रिष्टुभ्**.

१. मी पुष्कळ वर्षें, रात्री, दिवसाला आणि वार्धक्य आणणाऱ्या उषःकाळीं श्रम केले आहेत. जरा गात्रांच्या शोभेला नाहींशी करिते. काय पुरुष आपल्या स्त्रियांप्रत जात असतीलच कीं नाहीं ?

## Hymn 179.

To *Love*. Verses 1 and 2 are attributed to *Lopâmudrâ*, the wife of the poet and sage *Agastya* verses 3 and 4 to *Agastya*; and verses 5 and 6 to Agastya's disciple. Metre—*Trishṭubh*, except as regards verse 5 where it is *Bṛihatî*.

1. For many autumns, night and day, [and ] at the dawns that make the world old, have I exerted myself. Old age destroys the beauty of the limbs. Husbands must certainly be uniting with their wives ?

---

१. हें सूक्त जसें चमत्कारिक तसेंच किंचित् दुर्बोधहि आहे. सायण ( पूर्वील ग्रंथकारांस अनुसरूनच यांत संशय नाहीं) म्हणतात त्यावरून अशी कथा आहे कीं, लोपामुद्रा ही जी अगस्त्य ऋषीची स्त्री, तिला काम उत्पन्न झाला. आणि तिणें त्याच्या शमनार्थ अगस्त्याशीं बोलणें लाविलें त्याविषयीं पहिल्या दोन ऋचांत सांगितलें आहे. नंतर अगस्त्य ऋषीनें उत्तर दिलें आणि तिचा मनोरथ पूर्ण करण्याचें मान्य केलें तें तिसरी आणि चवथी या ऋचांत सांगितलें आहे. दोघेंजणें बोलत असतां त्यांचें बोलणें अगस्त्याच्या एका शिष्यानें ऐकिलें म्हणून त्याला पश्चात्ताप झाला आणि तो जें बोलला तें शेवटच्या दोन ऋचांत आहे.

आतां ही कथा जरी सर्व अंशीं सूक्ताशीं जुळत नाहीं, तथापि इतकें खरें आहे कीं, पहिल्या आणि दुसऱ्या ऋचेंत नवऱ्याबरोबर फार वर्षें एकनिष्ठेनें

ये चिद्धि पूर्व ऋतसाप आसन्त्साकं देवेभिरवदन्नृतानि ।
ते चिदवासुर्नह्यन्तमापुः समू नु पत्नीर्वृषभिर्जगम्युः ॥ २ ॥

ये । चित् । हि । पूर्वे । ऋतऽसापः । आसन् । साकम् । देवेभिः । अवदन् । ऋतानि ।
ते । चित् । अव । असुः । नहि । अन्तम् । आपुः । सम् । ऊं इति । नु । पत्नीः । वृषऽभिः । जगम्युः ॥ २ ॥

---

## भाषायाम्.

२. [ हे पते अगस्त्य ], ये चित् हि ( =ये ये केपि ) पूर्वे ( =पुरातना ऋषयः ) ऋतसापः ( =ऋतस्पृशः=देवभक्तिरूपस्य सत्यस्य ब्रह्मचर्यमाचरिष्यामीति कृतसंकल्पा ब्रह्मचर्यमेव सत्यमाचरन्त ) आसन् [ अपि च ] देवेभिः साकं ( =देवैः सह ) ऋतानि ( =सत्यवचनान्येव=यथासंकल्पान्येव वचनानि ) अवदन् ( =उदचारयन् ) ते चित् ( =त एव=तेपि ) अवासुः ( =? रेतः क्षिप्तवन्तः ) । नहि अन्तम् आपुः (=ब्रह्मचर्यव्रतस्यान्तं न प्रापुः) । पत्नीः (=पत्न्यः=स्त्रियो) वृषभिः (=पुरुषैः) समु नु जगम्युः ( =अपि संगच्छेरन्=संगच्छन्त एवेति न मे संशयः ) ॥

अतस्त्वं कथं मां नानुभवसीत्यर्थः इति सम्यक् सायणः ॥

---

काम करून शेवटीं ब्रह्मचर्याला कंटाळलेल्या एका स्त्रियेचें ( आणि तें बहुतकरून लोपामुद्रेचें ) भाषण आहे; आणि पुढच्या दोन ऋचांत तिच्या नवऱ्याचें भाषण असून तो तिचें समाधान करीत आहे आणि तिच्या म्हणण्यास कबूल होतो. मात्र शेवटच्या दोन ऋचांत शिष्याचें भाषण नसून वधूवरांचेंच असावें असें, अथवा त्या दोन मंत्रांचा संबंध या सूक्ताशीं नाहींच असें समजून, अर्थ करणें हें बरें असें दिसतें. तें पुढें दिसून येईल.

या पहिल्या मंत्रांत स्त्री म्हणते, ' मी आजपर्यंत पुष्कळ वर्षेपर्यंत रात्रंदिवस आणि पहांटेलाहि तुजबरोबर देवोपासनेचे अतिशय श्रम केले आणि आतां मी म्हातारीहि दिसूं लागल्यें. आतां आम्ही ब्रह्मचर्य आणखी किती दिवस पाळावयाचें आणि दांपत्यधर्म आचरावयाचा तो कधीं ? जगांत स्त्रीपुरुषें आपला दांपत्यधर्म आचरितात कीं नाहीं ?'

' वार्धक्य आणणाऱ्या उषःकाळीं '= ' जरयन्तीः उषसः.' सू. ९२ मं. १० आणि टीपा पहा.

' जरा गात्रांच्या शोभेला नाहींशी करिते '=' मिनाति श्रियं जरिमा तनूनाम्.'

२. जे जे म्हणून प्राचीनकाळीं सत्य आचरणारे होऊन गेले [ आणि ] देवांबरोबर सत्य बोलत असत, तेहि उत्सर्ग करीत असत; त्यांनाहि अंत लागला नाहीं. स्त्रिया पुरुषांबरोबर संग करीतच असतील.

2. Even those ancients who practised truth [and] who spoke truth with the gods, even they emitted; they did not attain the end [of their vow]. Wives must be uniting with their husbands.

---

लोपामुद्रा ही प्राचीन इतिहासाप्रमाणें वेदसूक्ताची कर्त्री होय, तरी ती आपण म्हातारी होत आहें असें म्हणते, आपण अमर आणि अजर आहें असें म्हणत नाहीं याकडे लक्ष्य देण्यासारिखें आहे.

---

२. लोपामुद्रा आणखी म्हणते, 'केलेला निश्चय पाळणारे म्हणून जे जे आजपर्यंत सत्यव्रत पुरुष होऊन गेले, आणि ज्यांनीं देवांशीं ( स्तोत्रादिरूपानें ) बोलतांना एक बोलावें आणि करतांना पाहिजे तें करावें असें कधींहि केलें नाहीं, तर जें व्रत पाळावयाचें असा निश्चय असे तेंच जे बोलत, त्यांलाहि कामानें सोडिलें नाहीं, आणि हें खरेंच आहे; कारण कीं लोकांत अशी चालच आहे कीं स्त्रियांनीं पतीशीं संग करावा.'

'देवांबरोबर सत्य बोलत असत' = 'देवेभिः साकम् अवदन् ऋतानि.' म्हणजे देवांची स्तुति करितांना आणि आपण अशा प्रकारें वर्तन, तसें करणार नाहीं असें वचन देतांना जें करण्याविषयीं अथवा न करण्याविषयीं खरोखर निश्चय झालेला असेल, तेंच बोलत असत. मनस्येकं वचस्येकम् अशा रीतीनें बोलत नसत.

'उत्सर्ग करीत असत' = 'अवासुः.' म्हणजे "अवक्षिपन्ति रेतः" असें सायण म्हणतात त्याला अनुसरून आम्हीं अर्थ केला आहे. परंतु असाच कांहीं भावार्थ असावा इतकें खरें आहे तथापि अक्षरार्थ तसाच आहे कीं नाहीं याविषयीं संशय आहे.

या ऋचेवरून दोन गोष्टी अशा सिद्ध होतात कीं, (१) वेदाच्या काळीं म्हणजे अतिप्राचीन काळींहि ब्रह्मचर्यव्रत हें देवप्राप्तीला साधक आहे आणि तें आचरणें हें मोठें पुण्य आहे असें मानीत असत, आणि (२) तें व्रत पाळणें हें मानवी स्वभावाला अत्यंत कठीण होय, तें शेवटास ज्यांनीं नेलें असे जर कोणी असतील तर ते फारच थोडे. सांप्रत या पृथिवीवर जे जे धर्म आहेत त्यांत ब्रह्मचर्यव्रत पाळणें हें मोठें श्रेय होय असें मानण्याची चाल आहे.

वृत्तासाठीं 'नहि अन्तम्' असें म्हणावें लागतें.

**न मृषा श्रान्तं यदवन्ति देवा विश्वा इत्स्पृधो अभ्यश्नवाव।**
**जयावेदत्र शतनीथमाजिं यत्सम्यञ्चा मिथुनावभ्यजाव ॥ ३ ॥**

न। मृषा। श्रान्तम्। यत्। अवन्ति। देवाः। विश्वाः। इत्। स्पृधः। अभि। अश्नवाव।
जयाव। इत्। अत्र। शतऽनीथम्। आजिम्। यत्। सम्यञ्चा। मिथुनौ। अभि। अजाव ॥ ३ ॥

**नदस्य मा रुधतः काम आगन्नित आजातो अमुतः कुतश्चित्।**
**लोपामुद्रा वृषणं नी रिणाति धीरमधीरा धयति श्वसन्तम् ॥४॥**

नदस्य। मा। रुधतः। कामः। आ। अगन्। इतः। आऽजातः। अमुतः। कुतः। चित्।
लोपामुद्रा। वृषणम्। निः। रिणाति। धीरम्। अधीरा। धयति। श्वसन्तम् ॥ ४ ॥

---

## भाषायाम्.

३. अगस्त्यो ब्रूते।

१ न मृषा श्रान्तं (=त्वया श्रमैर्यत्कृतं तन्नानर्थकं) यद् (=यस्माद्) देवा अवन्ति (=सर्वेपि देवा अस्माभिः प्रीताः सन्तोस्मान् रक्षन्ति)। [आवां] विश्वा इत् स्पृधः (=सर्वानप्यरीन्) अभि अश्नवाव (=अभितो व्याप्नुयाव=जेतुं समर्थौ स्वः)। [अपि च] अत्र (=अस्मिन् संसारे) शतनीथम् आजिं जयाव इत् (=शतसंख्याकसाधनयुक्तं=शतशः प्राप्तयो यस्मात्तं संग्रामं जितवन्तावेव) यद् (=यस्माद्) [आवां] सम्यञ्चा (=सम्यञ्चौ=परस्परं सम्यग्गच्छन्तौ=प्रेमभावेन वर्तमानौ) मिथुनौ (=मिथुनीभूतौ सन्तौ) अभि अजाव (=परस्परं संगतावभवाव) ॥

यस्मान्नौ देवाः प्रसन्ना भूता रक्षन्ति सर्वानपि शत्रून् जेतुं सामर्थ्यं वर्तत आवयोः यस्माच्च त्वं चाहमपि मिथुनभूतौ परस्परं प्रेम्णा वर्तावहे अतः कारणात् अद्य यावत् त्वया यच्छ्रान्तं तन्नानर्थकं श्रान्तम् आवां च संसारे दुर्लभं जयं प्राप्तवन्ताविति भावः ॥

४. रुधतः (=रेतसो निरोद्धुर्) नदस्य (=शब्दं कुर्वतः=वृषणः=कामिनो बलीवर्दस्याश्वस्य वा) कामः (=रतीच्छालक्षणो) मा आ अगन् (=मामागमत्)। [स

३. श्रम व्यर्थ नाहीं केले. कारण कीं देव [ आम्हांला ] संरक्षितात. सर्वेहि शत्रूंला आम्हीं जिंकिलें. ज्यापेक्षां प्रेमयुक्त तुझें माझें दंपत परस्पर एकमतानें वागतें त्यापेक्षां या संसारांत शतावधि लाभ ज्यापासून व्हावयाचे असा संग्राम आपण जिंकिला.

४. अवरोधून धरणाऱ्या पोळाचा काम मला प्राप्त झाला आहे,—इकडून, तिकडून [ आणि ] सर्व ठिकाणांहून उत्पन्न झाला आहे. लोपामुद्रा मज कामीला वश करिते. बुद्धिहीन [ लोपामुद्रा ] मज बुद्धिमंताला [ आणि ] बळवंताला भोगिते.

3. Not in vain hast thou exerted thyself, since the gods [have begun to] protect us. We can subdue all enemies whatsoever. We have in this life won the race that gives a hundred benefits, since we unite with each other, a well-matched pair.

4. The desire of a self-denying stallion has come upon me. It has sprung from here, from there, [and] from everywhere. Lopâmudrâ seduces the man. The timid woman draws out the wise [and] brave man!

---

३. अगस्त्य उत्तर देतोः 'तूं मजबरोबर इतकीं वर्षेपर्यंत ब्रह्मचर्य आचरून देवोपासनेचे कष्ट केलेस, ते व्यर्थ गेले असें समजूं नको. कारण आम्हीं आपल्या ब्रह्मचर्यानें आणि सततोपासनेनें देवांस प्रसन्न करून घेतलें आहे, त्यामुळें ते आमचें संरक्षण करूं लागले आहेत, आणि पाहिजे त्या शत्रूंचा पराजय करण्याचें सामर्थ्य आमच्या आंगीं आलें आहे. शिवाय, तूं आणि मी आजपर्यंत एकमतानें व प्रेमानें वागलों, हेंच एक मोठें श्रेय, हाच एक मोठा जय आपण संपादिला. याहून आणखी काय पाहिजे ?' वृत्तासाठीं 'अभि अश्नवाव' असें म्हणावें लागतें.

४. वरील ऋचेंत ऋषीनें पहिल्या ऋचेच्या पहिल्या तीन पादांचें उत्तर दिलें. 'अप्यू नु पत्नीर्वृषणो जगम्युः' हा जो चवथा पाद त्याचें दिलें नाहीं, तें या चवथ्या ऋचेंत दिलें आहे. ऋषि स्त्रियेला वश होऊन म्हणतो, मी तुला वश झालों, मी कामानें चोहींकडून व्याप्त झालों आहें. तूं अबला आणि मी पुरुष प्रबळ, असें आहे तथापि आणि मी धीमान् व तूं प्रज्ञारहित असें म्हणतात तरी, तूं मला वश केलेंस.'

इमं नु सोममन्तितो हृत्सु पीतमुप ब्रुवे ।
यत्सीमागश्चकृमा तत्सु मृळतु पुलुकामो हि मर्त्यः ॥ ५ ॥

इमम् । नु । सोमम् । अन्तितः । हृत्ऽसु । पीतम् । उप । ब्रुवे ।
यत् । सीम् । आगः । चकृम । तत् । सु । मृळतु । पुलुऽकामः । हि । मर्त्यः ॥ ५ ॥

अगस्त्यः खनमानः खनित्रैः प्रजामपत्यं बलमिच्छमानः ।
उभौ वर्णावृषिरुग्रः पुपोष सत्या देवेष्वाशिषो जगाम ॥ ६ ॥
॥ २२ ॥ २३ ॥

अगस्त्यः । खनमानः । खनित्रैः । प्रऽजाम् । अपत्यम् । बलम् । इच्छमानः ।
उभौ । वर्णौ । ऋषिः । उग्रः । पुपोष । सत्याः । देवेषु । आऽशिषः । जगाम ॥ ६ ॥ २२ ॥ २३ ॥

---

काम ] इतो [ दिशः ] अमुतः ( =ततो दिशः ) [ अपि च ] कुतश्चित् ( =सर्वतोपि ) आजातः ( =प्रादुर्भूतोस्ति ) । लोपामुद्रा वृषणं ( =कामिनं पुरुषं मां ) नी रिणाति ( =स्ववशं गमयति ) । अधीरा ( =अधीमती ) [ सत्यपि ] धीरं ( =धीमन्तं ) श्वसन्तं ( =" महाप्राणं महाबलं " ) [ मां ] धयति ( =उपभुङ्क्ते ) ॥

इतस्त्वत्संगमनिमित्तात् तथामुतो वसन्तादिकालात् कुतश्चित्कारणादाजातः सर्वत उत्पन्नः । इति सायणः ॥

---

## भाषायाम्.

५. नु ( =इदानीं ) हृत्सु पीतम् (=अतिप्रेम्णा पीतम् ) इमं सोमम् अन्तितः उप ब्रुवे ( =समीपदेशात् प्रार्थये=तस्य समीपे गत्वा प्रार्थये ) । [ तद्यथा ] । यत् सीं ( =यद्यद् ) आगः ( =पापं ) चकृम ( =कृतवन्तः स्मस् ) तत् सु मृळतु ( =तद् अस्माकं सुष्ठु यथा तथा क्षमताम् ) । हि ( =यस्मात् कारणात् ) मर्त्यः ( =मरणधर्मा मनुष्यः) पुलुकामः (=पुरुकामः=बहुकामो ) [ भवति ] ॥

यतो मनुष्या बहुकामाः सन्ति अतः कारणात् ते स्वकामपूरणसाधने बहूनपराधान् कुर्वन्ति । तस्मात्क्षमया विना नास्ति तेभ्यो मोक्ष इत्यर्थः ॥

६. प्रजां ( =संततिम् ) अपत्यं (=पुत्रपौत्रादिकं ) बलं [ च ] इच्छमानः (=अ-

५. आतां हा जो अगदीं अंतःकरणपूर्वक प्यालेला सोम, त्याजपुढें उभा राहून मी प्रार्थितों; कीं आम्हीं जें पाप केलें आहे त्याची तो अगदीं क्षमा करो. कारण कीं मर्त्य बहुकाम होय.

६. महाबळी अगस्त्य ऋषि प्रजा, अपत्य आणि बळ यांची इच्छा करून आवतांनीं खणता झाला आणि दोन्ही वर्णांचा उत्कर्ष करिता झाला. तो देवांपासून यथार्थ आशीर्वादांप्रत पावला.

5. I now approach and pray to this Soma that is drunk in the heart. May he pardon the sin that we have committed. For a mortal has many desires.

6. The mighty sage Agastya, desiring posterity, progeny, [and] strength dug with pickaxes, and benefited both colours. He obtained unfailing blessings from the gods.

---

'अवरोध करणाऱ्या '='रुधतः.' म्हणजे रेतोवरोध करणाऱ्या, संग ज्याला घडत नाहीं अशा.

---

५. ही ऋचा अगस्त्य आपणास आणि लोपामुद्रेस अनुलक्षून म्हणतो असें समजलें तर बरें होईल. यांत सोमदेवानें पापाची क्षमा करावी असें प्रार्थिलें आहे.

'अंतःकरणपूर्वक प्यालेला '='हृत्सु पीतम्.' म्हणजे मोठ्या आवडीनें प्यालेला. कोणीं प्यालेला? अगस्त्यानें देवांस अर्पण केलेला देवांनीं जो प्याला तो असें असेल. वरच्या चार मंत्रांशीं या आणि पुढच्या मंत्रांचा संबंध वस्तुतः नसेल, आणि नाहीं असें घेऊन चाललें तर अर्थ चांगला लागेल. खरोखर संबंध नसतां हे दोन मंत्र सूक्ताला जोडिले गेले; तर अशा जोडण्याचीं उदाहरणें ऋग्वेदांत इतरत्रहि आढळतील. सू. १२६ मं. ७ आणि टीप पहा.

या सूक्ताशीं या ऋचेचा संबंध नाहीं अशा पक्षीं, कोणी ऋषि (कदाचित् अगस्त्यच) देवांस सोम अर्पण करून त्याला म्हणतो, 'आम्हीं केलेलीं पातकें आम्हांला क्षमा कर. आमच्या वांछा फार असल्यामुळें आम्हांकडून त्या पुरवण्याच्या कामीं फार पापें घडतात.'

वृत्तासाठीं 'मर्तिअः' असें म्हणावें लागतें.

६. या मंत्राचाहि संबंध या सूक्ताशीं नसेल अशा समजुतीनें लाविला तर अर्थ बरा लागेल. तो असा; यांत अगस्त्याविषयीं अन्योक्ति आहे आणि तिचें तात्पर्य असें कीं, 'अगस्त्यानें संतति

## सूक्तम् १८०.

अगस्त्य ऋषिः । अश्विनौ देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

युवो रजांसि सुयमासो अश्वा रथो यद्वां पर्यर्णांसि दीयत् ।
हिरण्यया वां पवयः प्रुषायन्मध्वः पिबन्ता उषसः सचेथे ॥ १ ॥

युवोः । रजांसि । सुऽयमासः । अश्वाः । रथः । यत् । वाम् । परि । अर्णांसि । दीयत् ।
हिरण्ययाः । वाम् । पवयः । प्रुषायन् । मध्वः । पिबन्तौ । उषसः । सचेथे इति ॥ १ ॥

न्विष्यन् ) खनित्रैः खनमानः ( =खननसाधनैरायुधैः खनमान ) उग्रोगस्त्य ऋषिः ( =बलवान् अगस्त्यनामा ऋषिर् ) उभौ वर्णौ पुपोष ( =वृद्धिं प्रापयत् ) [ स ] देवेषु ( =देवेभ्यः ) सत्याः ( =सत्यफला ) आशिषो जगाम ( =प्राप ) ॥

खनित्रैः खनमान इत्यत्र फलस्योत्पादनसाधनैर्यज्ञस्तोत्रादिभिः खनमानः फलमभिमतमुत्पादयन्निति सायणः । उभौ वर्णावित्यत्र च वर्णौ वर्णनीयावाकारौ कामं च तपश्च पुपोषेति स एव ॥

### भाषायाम्.

१. [ हे अश्विनौ ], [ यदा ] युवोः सुयमासः अश्वाः ( =युवयोः सुष्ठु नियन्तुं शक्या अश्वा ) रजांसि [ परि दीयन् ] ( =आन्तरिक्षान् लोकान् परिगच्छन्ति )— यद् ( =यदा ) वां रथः ( =युवयो रथः ) अर्णांसि परि दीयत् ( =आन्तरिक्षप्रदेशान् परिगच्छति ) [ तदा ] वां हिरण्ययाः पवयः ( =युवयो रथसंबन्धिनः सुवर्णमयाश्चक्रवलयाः ) प्रुषायन् ( =मधु प्रुष्णन्ति=सिञ्चन्ति ) । [ तथैव ] [ युवां ] मध्वः पिबन्तौ ( =यजमानैः प्रार्पितं मधुरं सोमरसं पिबन्तौ ) [ प्रतिदिनं प्रातःकाल ] उषसः सचेथे ( =उषसो देवीः सेवेथे=ताभिः सहोदित्य ताभिः सहान्तरिक्षान् प्रदेशान् भ्रमथः ) ॥

आणि बळ यांची इच्छा करून देवोपासना केली, ती उदयास येऊन त्याला फलप्राप्ति झाली, आणि त्याला देवांपासून वर मिळाले व ते वर शेवटीं खरे झाले.'

' आवतांनीं '=' खनित्रैः.' हीं आवतें म्हणजे यज्ञ, स्तोत्र इत्यादिक जीं फलप्राप्तीचीं साधनें तीं होत, असें सायण म्हणतात तें खरें दिसतें.

## सूक्त १८०.

ऋषि–अगस्त्य. देवता–अश्वी. वृत्त–त्रिष्टुभ्.

१. [ हे अश्वी हो ], जेव्हां तुमचे सुयंत्र घोडे अन्तरिक्षाच्या सभोंताली भ्रमण करितात, आकाशप्रदेशांच्या सभोंताली जेव्हां तुमचा रथ भ्रमण करितो, तेव्हां तुमच्या सुवर्णमय धांवांपासून थपथप [ मध ] गळतो. तुम्ही मधुर सोमरस पीत पीत उषांबरोबर जातां.

## Hymn. 180.

To the *As'vins.* By *Agastya.* Metre—*Trishtubh.*

1. [When] your well-trained horses [go round] the firmament, when your chariot goes round the sky, your golden tires drop [honey]. Drinking the sweet Soma you accompany the Ushases.

---

'दोन्ही वर्णांचा उत्कर्ष करिता झाला' ='उभौ वर्णौ पुपोष.' म्हणजे काम आणि तप असें आचार्य म्हणतात, पण तसें असेल कीं नाहीं याविषयीं संशय आहे. आम्हीं भाषांतर अक्षरशः केलें आहे.

वृत्तासाठीं 'अगस्तिअः' आणि 'देवेषु आशिषो' असें म्हटलें पाहिजे.

पांचवा आणि सहावा हे मंत्र अगस्त्य ऋषीच्या शिष्यानें म्हटलेले आहेत अशा समजुतीस अनुलक्षून (१ ल्या मंत्रावरील टीप पहा) शौनक म्हणतात कीं 'इमं नु सोमम्' इत्यादि दोन ऋचा जो कोण शुद्ध होऊन जपेल, तो सर्व मनोरथांच्या सिद्धीला पावेल आणि सकळ पापांपासून मुक्त होईल (इमं नु सोममित्येते द्वे ऋचौ प्रयतो जपेत् । सर्वान्कामानवाप्नोति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते ).

---

१. 'हे अश्वी हो, तुम्ही आपल्या रथांत बसून जेव्हां ब्रह्मांडाच्या सभोंताली प्रदक्षिणा करितां, तेव्हां तुमच्या रथाच्या चाकांपासून मध गळत असतो, आणि तुम्ही जाऊं लागलां म्हणजे तुम्हांला उपासकजन सोमरस अर्पण करितात आणि तो तुम्ही पीत पीत उषेला बरोबर घेऊन भ्रमण करीत असतां.'

'सुवर्णमय धावांपासून'='हिरण्ययः पवयः.' अश्वींचा रथ आणि त्या रथाचे अवयव सोन्याचे केले असतात याविषयीं सू. १३९ मं. ३ आणि टीप पाहा.

'मध'='मध्वः.' सू. ११७ मं. १ पाहा.

'उषांबरोबर जातां.' ज्या वेळीं उषा उगवते त्याच वेळीं अश्वींचाहि उदय होतो; म्हणून अश्वी हे उषेबरोबर उग-

**युवमत्यस्याव नक्षथो यद्विपत्मनो नर्यस्य प्रयज्योः ।**
**स्वसा यद्वां विश्वगूर्ती भराति वाजायेट्टे मधुपाविषे च ॥ २ ॥**

युवम् । अत्यस्य । अव । नक्षथः । यत् । विऽपत्मनः । नर्यस्य । प्रऽयज्योः ।

स्वसा । यत् । वाम् । विश्वगूर्ती इति विश्वऽगूर्ती । भराति । वाजाय । ईट्टे । मधुऽपौ । इषे । च ॥ २ ॥

---

## भाषायाम्.

२. यद् (=यदा) युवं (=युवां) विपत्मनः (=विशेषेण संचारिणो) नर्यस्य (=नृभ्यो हितस्य) प्रयज्योः (=प्रकर्षेण पूजनीयस्य) अत्यस्य (=अश्वस्य=सूर्यरूपस्याश्वस्य) अव (=अवस्तात्=प्राक्) नक्षथः (=उदयप्रदेशानागच्छथः) यद् (=यदा च) हे विश्वगूर्ती (=सर्वैरपि स्तुतावश्विनौ), स्वसा (=? यजमानभार्या) वां भराति (=वां पोषयति हविरन्नं भक्षणाय ददाति) [तदा] हे मधुपौ (=सोमरसस्य पातारौ), [सा] [वां] वाजाय (=बलाय) इषे च (=अन्नाय च) ईट्टे (=स्तौति=वां बलमन्नं च याचते) ॥

नक्षथः इत्यस्य निघातत्वम् ईट्टे इत्यस्य च अनिघातत्वं व्यत्ययमूलकमिति कृत्वा सहनीयम् ।

सायणस्त्वन्यथा । तदेवम् । हे अश्विनौ युवं युवां यदत्यस्यातनशीलस्य सततसंचारिणो विपत्मनो विविधगमनस्य विचित्रगमनस्य वा नर्यस्य मनुष्याणां हितस्य प्रयज्योः प्रकर्षेण पूज्यस्य ॥ एतानि कर्मणि षष्ठ्यन्तानि ॥ उक्तरूपं रथमव अवस्तात् तदुदयात्पूर्वं नक्षथः । व्याप्नुथो देवयजनं गन्तुम् । किंच यत् यदा हे विश्वगूर्ती सर्वस्तुत्यौ सर्वदोद्गूर्णौ वा वां युवयोः स्वसा स्वसृस्थानीया स्वयंसारिणी वोषा भराति । पोषते । त्वदागमनाय प्रभातं करोति । यदा हे मधुपौ मधुरस्य सोमरसस्य पातारौ युवां यजमानौ वाजाय बलाय गमनाय वा इषे प्रभूतान्नायेट्टे । स्तौति । तदा रथं प्राप्नुथ इत्यर्थः । इति ॥

---

वणारे देव होत. सू. १८३ मं. २. शिवाय 'उषर्बुध' (प्रातःकाळीं जागृत होणारे) म्हणजे पांहाटेस उगवून ब्रह्मांडासभोंताली परिभ्रमण करणारे जे देव, त्यांत अश्वींचा समावेश होत असतो, त्यामुळें अश्वींला उषांबरोबर जाणारे असें म्हटलें तें योग्यच आहे.

वृत्तासाठीं 'परि अर्णांसि' असें म्हणावें.

२. [ हे अश्वी हो ], तुम्ही जेव्हां सततसंचारी, मनुष्यहितकारी, [ आणि ] पूज्य अशा वेगवंत अश्वाच्या पूर्वी येऊन पोंहचतां, [ आणि ] जेव्हां हे सर्वस्तुत [अश्वी] हो, बहीण तुम्हांला जेऊं घालिते, तेव्हां हे सोम पिणारे [अश्वी] हो, ती तुम्हांपाशीं बळ आणि अन्न याचिते.

2. When you arrive before the swift, pervading, humane [and] honoured Horse, [and] when, o all-praised As'vins, the sister feeds you, she prays you for strength and food, o drinkers of Soma!

---

२. ही ऋचा फार कठिण आहे. आम्हीं भाषांतर अक्षरशः केलें आहे. यांत इतकें तात्पर्य दिसतें कीं, 'सूर्योदयापूर्वी अश्वींचा प्रादुर्भाव होतो, तेव्हां उपासकाची स्त्री हीच जी तुमची बहीण, ती तुम्हांला हविरन्नांनीं भजून तुम्हांपाशीं संपत्ति मागते.' असें आहे तथापि 'अत्यस्य अव नक्षथः' म्हणजे 'अश्वाच्या पूर्वी येऊन पोंहचतां' असा अर्थ होण्यास अडचण आहे. यांत सांगितलेला अश्व म्हणजे सूर्य असा अर्थ मात्र निःसंशय विवक्षित दिसतो.

वृत्तासाठीं 'अत्यस्य अव,' 'नरिअस' आणि 'वाजाय ईट्टे' असें म्हणावें लागतें.

युवं पयं उस्त्रियांयामधत्तं पक्वमामायामव पूर्व्यं गोः ।
अन्तर्यद्वनिनौ वामृतप्सू ह्वारो न शुचिर्यजते हविष्मान् ॥ ३ ॥

युवम् । पयः । उस्त्रियायाम् । अधत्तम् । पक्वम् । आमायाम् । अव ।
पूर्व्यम् । गोः ।

अन्तः । यत् । वनिनः । वाम् । ऋतप्सू इत्यृतऽप्सू । ह्वारः । न ।
शुचिः । यजते । हविष्मान् ॥ ३ ॥

---

## भाषायाम्.

३. युवं (=युवाम्) उस्त्रियायां (=गवि) पयः अधत्तं (=दुग्धम् अधारयतम्)। गोः आमायां [वक्षणायां] पूर्व्यं पक्वं [पयः] अव [अधत्तं] (=गोरपक्व ऊधनि पक्वं भक्षणयोग्यं श्रेष्ठं च दुग्धम् अधारयतम्)। यद् (=यस्मात् कारणात्) हे ऋतप्सू (=सत्यस्वरूपौ), शुचिर्हविष्मान् (=तेजस्वी यजमानो) ह्वारो न (=चोर इव) अन्तर्वनिनः (=? "वृक्षसमूहस्यान्तर्मध्ये") [जागरूकः सन्] वां यजते (=पूजयति)॥

दुर्बोधतमोत्तरार्धैषा सायणेनैवं व्याख्याता । हे अश्विनौ युवं युवामुस्त्रियायाम् । गोनामैतत् । भोगोत्साविण्यां गवि पयोऽधत्तम् । अधारयतम् । स्थापितवन्तौ । तथामायामपक्वायां पक्वं परिपक्वं भोगयोग्यं [गोः] गोसंबन्धि दुग्धं पूर्व्यं पूर्वभवं तत्रैवोत्पन्नमव अवस्तादधारयतम् । गवि क्षीरमुत्पाद्य पुनर्भोगाय पृथक्कृतवन्तावित्यर्थः । यत् यस्मात् हे ऋतप्सू सत्यस्वरूपौ यज्ञियहविर्भक्षयितारौ वा हे अश्विनौ वां वनिन उदकवत उदकोपलक्षितहविष्मतो यज्ञस्यान्तर्मध्ये हविष्मान् प्रदेयहविषा तद्वान् शुचिः शुद्धो यजमानो यजते । पूजयति युवाम् । तस्मादेवमकुरुतम् । यद्वा यदेवं यजमानः करोति तदेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । वनिनो वनसंबन्धिवृक्षसमूहस्यान्तर्मध्ये ह्वारो न । चोर इव । स यथा जागरूको वर्तते । तथा यजमानोऽपीत्यर्थः । इति ॥

३. [ हे अश्वी हो ], तुम्ही गाईच्या ठायीं दूध स्थापिते झालां, श्रेष्ठ पक्व दूध [गाई]च्या अपक्व [कासे]मध्यें स्थापिते झालां. कारण कीं हे सत्यस्वरूप [अश्वी हो], कांतिमान् यजमान चोराप्रमाणें [जागा राहून] तुम्हांला वृक्षांमध्यें भजतो.

3. You placed the milk in the cow, placed the excellent ripe milk in the raw udder of the cow. For the brilliant sacrificer sacrifices to you, o [As'vins] of truthful forms, in the trees [wakeful] like a thief.

३. 'गाईच्या ठायीं दूध इ०.' म्हणजे गाईत दूध उत्पन्न करिते झालां. आणि 'गाईच्या अपक्व कासेमध्यें पक्व दूध स्थापिते झालां' म्हणजे गाईच्या कच्च्या अथवा दुग्धरहित आणि केवळ मांसमय कासेंत पिण्यास योग्य असें दूध उत्पन्न करिते झालां. सू. ६२ मं. ९ यांतहि इंद्राविषयीं असेंच सांगितलें आहे. तेथें गाई म्हणजे मेघमाला असा जो अर्थ केला आहे तो येथेंहि घेतल्यास चालेल.

या मंत्राचा उत्तरार्ध कठिण आहे. आम्हीं अक्षरशः अर्थ केला आहे. 'चोराप्रमाणें' या उपमेचा भावार्थ असा कीं, चोराप्रमाणें जागा राहून मोठ्या पहांटेस तुम्हांला भजतो, परंतु 'अन्तर्वनिनः' याबद्दल 'अन्तर्वनिषु' असें असावें तें नाहीं; ही अडचण एके बाजूस ठेविली तरी वृक्षांमध्यें भजतो याचें तात्पर्य समजत नाहीं, कारण कीं अरण्यांत उपासना करण्याची चाल वेदांत प्रसिद्ध नाहीं.

'गाईच्या अपक्व कासेमध्यें'='गोः आमायां [ वक्षणायाम् ].' ऋ. ६. ७२. ४ यांतहि इन्द्र आणि सोम यांविषयीं असें म्हटलें आहे कीं, 'इन्द्रासोमा पक्वम् आमासु अन्तः नि गवाम् इत् दधथुः वक्षणासु'=हे इंद्र आणि सोम हो, तुम्हीं गाईच्या अपक्व कासांमध्यें पक्व दूध स्थापिते झालां.

वृत्तासाठीं 'पूर्व्यम्' बद्दल 'पूर्विअम्,' आणि 'वाम्' बद्दल 'वआम्' असें म्हणावें लागतें.

**युवं ह घर्मं मधुमन्तमत्रयेऽपो न क्षोदोऽवृणीतमेषे ।**
**तद्वां नरावश्विना पश्वइष्टी रथ्येव चक्रा प्रति यन्ति मध्वः ॥ ४॥**

युवम् । ह । घर्मम् । मधुऽमन्तम् । अत्रये । अपः । न । क्षोदः । अवृणीतम् । एषे ।
तत् । वाम् । नरौ । अश्विना । पश्वःऽइष्टिः । रथ्याऽइव । चक्रा । प्रति । यन्ति । मध्वः ॥ ४ ॥

**आ वां दानाय ववृतीय दस्रा गोरोहेण तौग्र्यो न जिव्रिः ।**
**अपः क्षोणी सचते माहिना वां जूर्णो वामक्षुरंहसो यजत्रा ५॥२३**

आ । वाम् । दानाय । ववृतीय । दस्रा । गोः । ओहेन । तौग्र्यः । न । जिव्रिः ।
अपः । क्षोणी इति । सचते । माहिना । वाम् । जूर्णः । वाम् । अक्षुः । अंहसः । यजत्रा ॥ ५ ॥ २३ ॥

---

## भाषायाम्.

४. युवं ह (=युवां किल) एषे (=? साहाय्यमिच्छते) अत्रये [ नाम ऋषये ] मधुमन्तं घर्मं (=मधुयुक्तं तप्तं पयः) अपो न क्षोदः (=अपां न क्षोदः=उदकस्य प्रवाहमिव) अवृणीतं (=पर्यहरतम्)। तत् (=तस्मात् कारणात्) हे अश्विना नरौ (=वीरावश्विनौ), पश्वइष्टिः (=पशुयागो) मध्वः (=सोमरसाश्च) रथ्या चक्रा इव (=रथसंबन्धीनि चक्राणीव) वां प्रति यन्ति (=वाम् अभिगच्छन्ति)॥

यतः कारणाद् युवामत्रिरक्षणादीनि वीरकर्माण्यकुरुतमतः कारणात् सर्वेपि जना वां पशुसाध्येन हविषा सोमरसेन च पूजयन्तीति भावः॥

अत्रेतिहासमाहुः। प्रवर्ग्येण प्रचरन्तमत्रिं राक्षसास्तप्ते घर्मेऽपातयन्। स च तप्यमानोऽश्विनौ तुष्टाव तौ च स्तुत्या हृष्टमनसावरक्षतामिति अपरेऽग्नौ क्षिप्तमपालयतामित्याहुरिति। इति सायणः॥

५. हे दस्रा (=दस्रौ=शत्रुजितौ) [ अश्विनौ ], तौग्र्यो न जिव्रिः (=जीर्णस्तुग्रस्य पुत्रो यथा) [ आवर्तयति स्म तथा ] गोरोहेन (=गोरसस्याहुत्या) वां दानाय आ ववृतीय (=युवां संप्रदानाय मम समीप आवर्तयेयम्=आगमयेयम्)। अपः माहिना क्षोणी (=? आपो बृहती क्षोणी च=अन्तरिक्षं च महती पृथिवी च) वां सचते

४. तुम्ही साहाय्याची इच्छा करणाऱ्या अत्रीसाठीं मधुर गोरसानें भरलेल्या उष्ण दुधाचा, पाण्याच्या प्रवाहाचा [ परिहार केल्या]प्रमाणें, परिहार करिते झालां. त्यामुळेंच हे वीर अश्वी हो, पशूची आहुति [ आणि ] सोमरस हे रथाच्या चाकांप्रमाणें तुम्हांप्रत धांवतात.

4. You warded off for Atri that was imploring [ help ] [ the effects of ] the heated milk mixed with sweet clarified butter, like those of a stream of water. Hence it is that animal oblation and libations of Somas run to you, o brave As'vins, like the wheels of a chariot.

५. हे पराक्रमकारी [अश्वी] हो, तुग्राच्या वृद्ध पुत्रानें तुम्हांला आपणाकडे वळविलें त्याप्रमाणें गोरसाच्या आहुतीनें तुम्हांला मजकडे वरदानासाठीं वळविण्याचें सामर्थ्य मला द्या. अंतरिक्ष आणि विस्तीर्ण पृथिवी तुमच्या सेवेंत असतात. हे पूजनीय अश्वी हो, दुःखाचें प्राचीन जाळें तुमच्या [ सेवेंत असतें ].

5. May I, o brave [As'vins], turn you hither for gifts with an oblation of milk even as the old son of Tugra [did]. Heaven and great Earth attends on you, on you [ attends ] the ancient net of distress, o worshipful ones !

---

४. 'तुम्हीं अत्रीचें संरक्षण केलें त्या दिवसापासून लोक तुम्हांला देव मानून तुम्हांला हवि अर्पण करूं लागले.'

अत्रीविषयीं जो इतिहास येथें उद्दिष्ट आहे तो अनेक रीतींनीं सांगितला आहे. येथें सायणांनीं सांगितलेला जो इतिहास तो असा कीं, अत्रि हा प्रवर्ग्य करून आराधना करीत असतांना, म्हणजे ऊन भांड्यांत ऊन दूध ओतून त्याचा पायस करून त्याच्या अर्पणानें आराधना करीत असतांना, त्याला शत्रूंनीं त्या ऊन पायसांत टाकिलें; तेव्हां त्याणें अश्वींची स्तुति केल्यावरून अश्वींनीं तेथून त्याला काढिलें. परंतु इतर ठिकाणीं ही कथा दुसऱ्या रीतीनें सांगितलेली आहे. सू. ५१ मं. ३, सू. ११२ मं. ७ आणि सू. ११९ मं. ८ पहा.

'पाण्याचा प्रवाह'='अपो न क्षोदः.' 'अप्'शब्द एकवचनींहि क्वचित् आढळतो. ऋ. ८. ४. ३ आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा.

**नि यद्युवेथे नियुतः सुदानू उप स्वधाभिः सृजथः पुरंधिम् ।**
**प्रेषद्वेषद्वातो न सूरिरा महे ददे सुव्रतो न वाजम् ॥ ६ ॥**

नि । यत् । युवेथे इति । निऽयुतः । सुदानू इति सुऽदानू । उप ।
स्वधाभिः । सृजथः । पुरम्ऽधिम् ।
प्रेषत् । वेषत् । वातः । न । सूरिः । आ । महे । ददे । सुऽव्रतः ।
न । वाजम् ॥ ६ ॥

---

(=युवां सेवते)। हे यजत्रा (=यजत्रौ), [युवयोर्गमनकाले] अंहसो जूर्णोक्षुः (=? दुःखस्य प्राक्तनं जालम्=उपासकानां दुःखपरिहारकं प्राक्तनकालादारभ्य प्रसिद्धं युष्माकं साधनं) वां [सचते] (=युवां सेवते=सदैव युवयोः समीपं वर्तते)॥

जूर्णो वामिति चरमः पादो दुर्बोधः। अपः क्षोणी इति पदद्वयमपि संदिग्धार्थकम्। उत्तरार्धं सायण एवं व्याचष्टे। किमाश्चर्यमहमावर्तयामीति। किंतु अपः क्षोणी। अप इत्यन्तरिक्षनाम। क्षोणीति पृथिवीनाम। द्यावापृथिव्यावपि वां युवयोर्माहिना माहात्म्येन युवयोः प्रसादेन सर्वोपकारिण्याविति ख्यातिं सर्वप्रदेशव्यापित्वं वा सचते। सेवते प्रत्येकम्। यद्वा वां माहिना यजमानो द्यावापृथिव्यौ सचते। किंच हे यजत्रा यष्टव्यौ प्रसादादयमृषिर्जूर्णो जरया जीर्णाङ्गः सन्नंहसः पापाज्जरालक्षणात्प्रमुच्याक्षुश्चिरकालव्याप्तो दीर्घजीवी भूयात्। यद्वा हे यजत्रा वां प्रसादाज्जूर्णो जीर्णो यजमानोंऽहसो दुरितस्य हन्तीरप उक्तलक्षणानि सोमरसरूपाण्युदकानि क्षोणी क्षोण्याम्। सप्तम्यर्थे प्रगृह्यम्। भूम्यां चिरकालमक्षुर्व्याप्तः सन् माहिना माहात्म्येन सचते। द्वितीयो वामित्ययमादरार्थः। इति॥

---

## भाषायाम्.

६. हे सुदानू (=शोभनधनोपेतौ), यद् (=यदा) नियुतः (=अश्वान्) नि युवेथे (=नियुञ्जाथे=रथेश्वान् योजयित्वा गच्छथस्) [तदा] स्वधाभिः (=स्वतेजोभिः=स्वप्रभावैर्) [उपासकेभ्यः] पुरंधिं (=भूयसीं धियं मेधाम्) उप सृजथः (=प्रयच्छथः)। [अतः कारणाद्] [युवयोरागमने सति] वातो न (=वायुरिव शीघ्रं यथा तथा) वां वेषत् (=अभिगच्छतु) प्रेषत् आ [=तर्पयतु च]। [एवं कृते सति स] सुव्रतो न (=सुकर्मवानिव=उपासनादिसत्कर्मकारित्वात्) वाजम् (=अन्नम्=अन्नादिसंपदं) महे (=? महत्त्वाय) ददे (=आददे=स्वीकरोति=लभते=लब्ध्वा महान् भवति)॥

युक्ताश्वं रथमारुह्य यदा युवामागच्छथस्तदा युवामुपासकेभ्यो मेधां प्रयच्छथः।

६. हे महोदार [ अश्वी ] हो, तुम्ही जेव्हां घोडे हाकून जात असतां [तेव्हां] तुम्ही आपल्या सामर्थ्यानें मोठी बुद्धि [ यजमानाला ] देत असतां. यजमानानें वाऱ्याप्रमाणें जावें आणि [ तुम्हांस ] प्रसन्न करावें. [ मग ] त्याला सदाचारी म्हणून अन्नसंपत्तीची प्राप्ति होते, आणि तो मोठा होतो.

6. When, o bounteous [As'vins ], you drive your steeds, you confer great wisdom [on the sacrificer ] through your might. Let the sacrificer run [to you] like the wind and gratify [you]. He then receives [plenty of] food like a pious man, and becomes great.

---

त्यांत 'अपा' हें एकवचनी रूप आलें आहे तें पहा.

५. तुग्राचा पुत्र सू. ११६ मं. ३ याजवरील टीप पहा.

'अन्तरिक्ष आणि विस्तीर्ण पृथिवी'= 'अपः क्षोणी माहिना.' हें कठीण आहे. 'अपः' हें 'आपः' याबद्दल आहे आणि शब्द बहुवचनीं आहे तरी ' सचते ' या क्रियापदाशीं संबंध लावणें तो अंतरिक्ष या एकवचनी अर्थाच्या अपेक्षेनें अपः हें एकवचन आहे असें समजून लावणें इतकें अवश्य आहे. 'माहिना' याविषयीं सू. १५१ मं. ९ आणि ऋ. ८. ७१.९ हा मंत्र आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा.

या मंत्राचा चवथा पाद फार दुर्बोध आहे. त्यांत 'अक्षु' शब्दाचा अर्थ समजण्यास साधनें नाहींत. हा शब्द पुनः आलेला नाहीं. 'अंहसः' याचा संबंध कोठें घ्यावा तेंहि नीट समजत नाहीं. दुःखाचें प्राचीन जाळें तुमच्या सेवेंत असतें असा जो आम्हीं अर्थ केला आहे त्याचें तात्पर्य असें कीं, जीं जीं दुःखें उपासकांला गांजीत असतील तीं तीं दुःखें तुम्ही जाळ्यांत जणुं धरून प्राचीन काळापासून नाहींशीं करीत आलां आहां तसेच सांप्रतहि करीत असतां.

वृत्तासाठीं 'तौग्र्यो' याबद्दल, 'तौग्गरिओ' असें म्हणावें लागतें.

---

६. 'तुम्ही घोडे जोडिलेल्या रथांत बसून जातां तेव्हां उपासकाच्या घरीं येऊन त्याला बुद्धिसंपन्न करितां. यास्तव यजमानानें वाऱ्याप्रमाणें सत्वर जाऊन तुम्हांला प्रसन्न करावें, कारण कीं तुम्ही प्रसन्न झालां म्हणजे त्याला त्याच्या यजनरूप सत्कर्माचें फळ असें जें अन्न तें प्राप्त होतें.'

वृत्तासाठीं 'प्रएषत्' आणि 'सुव्वरतो' असें म्हणावें.

**वयं चिद्धि वां जरितारः सत्या विपन्यामहे वि पणिर्हितावान् ।**
**अधा चिद्धि ष्माश्विनावनिन्द्या पाथो हि ष्मा वृषणावन्तिदेवम् ॥ ७ ॥**

वयम् । चित् । हि । वाम् । जरितारः । सत्याः । विपन्यामहे । वि । पणिः । हितऽवान् ।
अध । चित् । हि । स्म । अश्विनौ । अनिन्द्या । पाथः । हि । स्म । वृषणौ । अन्तिऽदेवम् ॥ ७ ॥

**युवां चिद्धि ष्माश्विनावनु द्यून्विरुद्रस्य प्रस्रवणस्य सातौ ।**
**अगस्त्यो नरां नृषु प्रशस्तः काराधुनीव चितयत्सहस्रैः ॥ ८ ॥**

युवाम् । चित् । हि । स्म । अश्विनौ । अनु । द्यून् । विऽरुद्रस्य । प्रऽस्रवणस्य । सातौ ।
अगस्त्यः । नराम् । नृषु । प्रऽशस्तः । काराधुनीऽइव । चितयत् । सहस्रैः ॥ ८ ॥

---

अतःकारणाद् यजमानो युवामभिगम्य क्षिप्रं तर्पयतु । युवां हि तस्य शोभनानि कर्माणि सेवित्वा तस्मा अन्नादिसंपदं प्रयच्छथस्तं च महान्तं कुरुथ इति भावः ॥

आ इति समुच्चयदर्शकं पदम् । सायणश्चतुर्थं पादमेवं व्याचष्टे । अनन्तरं सुव्रतो न अतिप्रशस्तोष्मादिकर्मवानिव वाजमन्नं महे महत्त्वायायं यजमान आ ददे । आदत्ते स्वीकरोति । इति ॥

---

## भाषायाम्.

७. [ हे अश्विनौ ], वयं चिद्धि ( =वयमेव ) वां सत्या जरितारः ( =युवयोः परमार्थतः स्तोतार इति ) विपन्यामहे ( =स्तूयामहे=कथ्यामहे=जना अस्मानेव सत्यान् स्तोतॄन् आहुः ) । [ अपि च ] पणिः ( =लुब्धकः=अनुपासको ) हितावान् वि [ पन्यते ] ( =निहितधनवान् इति=पिहितधनवान् इति=लुब्धक इति कथ्यते ) । अधचित् हि स्म ( =अतः कारणादेव ) हे अनिन्द्या ( =अनिन्द्यौ=प्रशस्यौ ) वृषणौ ( =बलवन्तौ ) अश्विनौ, [ युवाम् ] अन्तिदेवं पाथो हि स्म ( =अन्तिदेवं नाम सत्यं स्तोतारम् अरक्षतम् ) ॥

८. हे अश्विनौ, नरां नृषु प्रशस्तः (=नृणां मध्ये ये प्रशस्ता नरस्तेषु प्रशस्तः श्रेष्ठः)

७. [हे अश्वी हो], तुमचे खरे स्तोते अशी आमचीच ख्याति गातात [आणि] अनुपासकाची कृपण अशी ख्याति गातात. म्हणूनच हे पवित्र आणि बळवान् अश्वी हो, तुम्ही अंतिदेवाला रक्षिते झालां.

७. We alone are renowned as your sincere worshippers, the unbeliever is renowned as a miser. For thus, o stainless and mighty As'vins, you protected Antideva.

८. हे अश्वी हो, साधूंतील [उत्तम] साधूंमध्यें श्रेष्ठ [असा जो] अगस्त्य [ तो ] श्रेष्ठ मेघोदकाचा प्रवाह मिळण्यासाठीं प्रतिदिनीं शंखासारिखा तुम्हांलाच हजारो नादांनीं जागृत करितो.

8. You alone, o As'vins, does Agastya the best of men among men wake from day to day for the attainment of the excellent stream, with thousands of sounds like a conch.

---

७. 'अन्तिदेव.' हें येथें एका उपासकाचें विशेषनाम आहे यांत संशय नाहीं. सायणाचार्य तसें समजत नाहींत, तथापि दुसऱ्या अर्थाचा चांगला निर्वाह दिसत नाहीं. हा शब्द दुसऱ्या ठिकाणीं आलेला नाहीं.

८. 'मेघोदकादिकाच्या प्राप्तीसाठीं अगस्त्य ऋषि तुम्हांलाच प्रतिदिनीं प्रातःकाळीं भजतो.'

'जागृत करितो' = 'चितयत्.' म्हणजे अश्वी हे 'उषर्बुध्' अथवा मोठ्या पहांटेस उठून भ्रमण करणारे आहेत त्यांस अगस्त्य अनेक स्तोत्रें म्हणून प्रातःकाळीं झोंपेंतून जणुं उठवितो. अगस्त्याचीं अनेक स्तोत्रें ऐकून अश्वी जागृत होऊन आपल्या रथांत बसून येतात असा कवीचा भावार्थ आहे.

प्र यद्वहेथे महिना रथस्य प्र स्पन्द्रा याथो मनुषो न होता ।
धत्तं सूरिभ्य उत वा स्वश्व्यं नासत्या रयिषाचः स्याम ॥ ९ ॥

प्र । यत् । वहेथे इति । महिना । रथस्य । प्र । स्पन्द्रा । याथः । मनुषः । न । होता ।
धत्तम् । सूरिऽभ्यः । उत । वा । सुऽअश्व्यम् । नासत्या । रयिऽसाचः । स्याम ॥ ९ ॥

---

अगस्त्यो विरुद्रस्य प्रस्रवणस्य सातौ (=श्रेष्ठस्य मेघोदकप्रवाहस्य लाभे निमित्ते सति) अनु द्यून् (=प्रतिदिनं) काराधुनीव (=शङ्खादिरिव) सहस्रैः (=सहस्रसंख्याकैः) [स्तोत्ररूपैर्नादैर्] युवां चिद्धि स्म (=युवामेव) चितयत् (=चेतयति=प्रबोधयति=प्रातःकाले यज्ञागमनाय आह्वयति) ॥

विरुद्रस्य विशिष्टोष्णरूपदुःखद्रावणस्य विविधरोरूयमाणद्रवणवतो वा प्रस्रवणस्य वृष्ट्युदकसंस्त्यायस्य ...... । काराधुनीव । कारा शब्दः । तस्य धूनयितोत्पादयिता शङ्खादिः स इव । इत्यादि सायणः ॥

---

## भाषायाम्.

९. यद् (=यस्मात् कारणात्) [युवां] रथस्य महिना (=रथस्य माहात्म्येन=युक्तप्रभूताश्वत्वात् महान् यो रथस्तेन) प्र वहेथे (=प्रोह्येथे=तादृशं रथमारुह्य आगच्छथः)—हे स्पन्द्रा (=स्पन्द्रौ=गमनशीलौ), [यस्मात्] मनुषो न होता (=मनुष्यस्य यजमानस्य होतेव) प्र याथः (=गच्छथः) [अतः कारणात्] सूरिभ्यः (=यजमानेभ्यः) स्वश्व्यं (=शोभनानाम् अश्वानां समूहं) धत्तं (=धारयतं=प्रयच्छतम्) उत वा (=अपि च) हे नासत्या (=हे नासत्यौ), [वयं] रयिसाचः स्याम (=धनाढ्या भवेम) ॥

यस्मात् कारणाद् बहूनश्वान् योजयित्वा युवां यजमानान् आगच्छथः अतःकारणात् तेभ्योपि बहूनश्वान् प्रयच्छतम् अस्मान् स्तोतॄंश्च धनाढ्यान् कुरुतम् इत्यभिप्रायः॥

९. ज्यापेक्षां तुम्ही आपल्या मोठ्या रथांत बसून येत असतां, —हे सत्वरगामी [अश्वी] हो, [कोणा तरी] मनुष्याच्या होत्याप्रमाणें तुम्ही येत असतां, [त्यापेक्षां] तुम्ही यजमानांला अनेक उत्तम घोडे द्या आणि हे नासत्य हो, आम्ही धनाढ्य होऊं असें करा.

9. Since you are brought in a great chariot —you come forth, quick [ As'vins ], like a man's invoker, do you therefore give plenty of good horses to the sacrificers, and may we be rich, o Nâsatyas!

---

९. 'हे अश्वी हो, एकाद्या पुरोहिताप्रमाणें तुम्ही मोठ्या रथाला उत्तम घोडे जोडून येतां, कारण कीं तुम्हांजवळ पुष्कळ उत्तम घोडे आहेत. तर आम्हांलाहि तुम्ही पुष्कळ उत्तम घोडे द्या.'

'मोठ्या रथांत' = 'महिना रथस्य.' अक्षरशः, 'रथाच्या मोठेपणानें.' म्हणजे, मोठ्या रथाच्या योगानें.

'कोणातरी मनुष्याच्या होत्याप्रमाणें' = 'मनुषो न होता.' जसा एकाद्या यजमानाचा होता रथांत बसून येतो तसा. हा सरळ अर्थ उघडच आहे. पण होता रथांत बसून येत असे कीं काय ? या प्रश्नाचें उत्तर देणें कठिण आहे.

'ज्यापेक्षां.' म्हणजे ज्यापेक्षां तुम्ही इतके घोडे आपल्या रथास जोडितां, त्यापेक्षां तुम्हांजवळ पुष्कळ घोडे असतीलच; तर त्यांतून आम्हांला द्या, असें तात्पर्य आहे.

वृत्तासाठीं 'सुअश्व्यं,' 'नासत्तिआ' आणि 'सिआम' असें म्हणावें लागतें.

तं वां रथं वयमद्या हुवेम स्तोमैरश्विना सुविताय नव्यम् ।
अरिष्टनेमिं परि द्यामियानं विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् १०॥२४

तम् । वाम् । रथम् । वयम् । अद्य । हुवेम । स्तोमैः । अश्विना । सुऽविताय । नव्यम् ।
अरिष्टऽनेमिम् । परि । द्याम् । इयानम् । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ १० ॥ २४ ॥

---

## भाषायाम्.

१०. हे अश्विना ( =अश्विनौ ), वां ( =युवयोर् ) नव्यं ( =स्तुत्यम् ) अरिष्टनेमिम् ( =अहिंसितचक्रवलयं ) परि द्याम् इयानं ( =द्युलोकस्य परितो गच्छन्तं ) तं ( =पूर्वोक्तं ) रथं वयम् अद्य स्तोमैः ( =स्तोत्रैः ) सुविताय ( =अस्माकं कल्याणाय ) हुवेम ( =आह्वयामः ) । [ अतः कारणाद् ] इषम् ( =अन्नं ) वृजनं ( =बलं ) जीरदानुं ( =क्षिप्रधनं ) [वीरं पुत्रं च ] विद्याम ( =लभेमहि ) ॥

---

## सूक्तम् १८१.

अगस्त्य ऋषिः । अश्विनौ देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

कदु प्रेष्ठाविषां रयीणामध्वर्यन्ता यदुन्निनीथो अपाम् ।
अयं वां यज्ञो अकृत प्रशस्तिं वसुधिती अवितारा जनानाम् ॥१॥

कत् । ऊं इति । प्रेष्ठौ । इषाम् । रयीणाम् । अध्वर्यन्ता । यत् । उत्ऽनिनीथः । अपाम् ।
अयम् । वाम् । यज्ञः । अकृत । प्रऽशस्तिम् । वसुधिती इति वसुऽधिती । अवितारा । जनानाम् ॥ १ ॥

---

## भाषायाम्.

१. [ हे अश्विनौ ], प्रेष्ठौ ( =प्रियतमौ ) अध्वर्यन्ता ( =अध्वर्यन्तौ=अध्वरं पारयितुमिच्छन्तौ ) [ युवाम् ] इषाम् ( =अन्नानां ) रयीणां (=संपदाम् ) अपां (=मेघवृष्टीनाम् ) ( =अन्नानि संपदश्च ) अपः (=मेघवृष्टीश्च ) उन्निनीथः ( =आनयथः ) यत् [ तत् ] कत् ( =कदा ) ? हे वसुधिती ( =धनानां धारयितारौ ), हे जनानाम्

१०. हे अश्वी हो, तो जो तुमचा स्तुत्य [ आणि ] घट्ट धांवा असलेला आणि द्युलोकासभोंताली भ्रमण करणारा रथ, त्याला [ आमच्या ] कल्याणासाठीं आज आम्ही स्तोत्रांनीं बोलावीत आहों. [तर] आम्हांला अन्न, बळ आणि सत्वर संपत्ति मिळवून देणारा पुत्र, यांची प्राप्ति होओ.

10. We invoke today with hymns for our welfare, o As'vins, that your praiseworthy chariot of unbroken tires, that travels around heaven. May we [ therefore ] obtain food, strength, and a son that shall quickly make us rich.

१०. 'तो' = 'तम्.' म्हणजे पूर्वीच्या ऋचेंत सांगितलेला जो तो.

---

## सूक्त १८१.

ऋषि—अगस्त्य. देवता—अश्वी. वृत्त—त्रिष्टुभ्.

१. [ हे अश्वी हो ], अत्यंत प्रिय आणि यज्ञ तडीस नेऊं इच्छिणारे असे तुम्ही अन्नें, संपत्ति [आणि] मेघवृष्टि घेऊन येत असतां तीं केव्हां ? हे संपत्तीचे निधि हो, हे जनांचे रक्षक हो, या यज्ञानें तुमचें स्तोत्र केलें आहे.

## HYMN 181.

To the *As'vins*. By *Agastya*. Metre—*Trishṭubh*.

1. When is it that you, who are most dear and desirous of completing the sacrifice, bring food, riches [ and ] the rain-waters ? This sacrifice has, o treasures of wealth, o preservers of the people, sung your praise.

१. 'हा यज्ञ करून तुमची आराधना केली आहे, तर अन्नादिक संपत्ति आणि विपुल मेघवृष्टि तुम्ही यज्ञाच्या योगानें प्रसन्न झाल्यावर देत असतां तीं आम्हांला अजून कां देत नाहीं ?'

'अन्नें' = 'इषाम्.' या मंत्रांत 'इषां, रयीणाम्' ह्या षष्ठी कर्मणि आहेत, याशिवाय दुसरी अडचण कांहीं नाहीं.

**आ वामश्वासः शुचयः पयस्पा वातरंहसो दिव्यासो अत्याः ।**
**मनोजुवो वृषणो वीतपृष्ठा एह स्वराजो अश्विना वहन्तु ॥ २ ॥**

आ । वाम् । अश्वासः । शुचयः । पयःऽपाः । वातऽरंहसः । दिव्यासः । अत्याः ।
मनःऽजुवः । वृषणः । वीतऽपृष्ठाः । आ । इह । स्वऽराजः । अश्विना । वहन्तु ॥ २ ॥

**आ वां रथोऽवनिर्न प्रवत्वान्त्सृप्रवन्धुरः सुविताय गम्याः ।**
**वृष्णः स्थातारा मनसो जवीयानहंपूर्वो यजतो धिष्ण्या यः ॥३॥**

आ । वाम् । रथः । अवनिः । न । प्रवत्वान् । सृप्रऽवन्धुरः । सुविताय । गम्याः ।
वृष्णः । स्थातारा । मनसः । जवीयान् । अहम्ऽपूर्वः । यजतः । धिष्ण्या । यः ॥ ३ ॥

---

अवितारा (=जनानां रक्षितारौ), अयं यज्ञः (=अयमस्माकं यज्ञो) वां प्रशस्तिं (=युवयोः स्तोत्रम्) अकृत (=अकरोत्) ॥

यस्मादेवं तस्मात् हे वसुधिती वसुनो धनस्य वस्तव्यकर्माणौ तथा हे जनानामवितारौ ......युवां कदान्नानां धनानां च दातारौ भवथ इति। इति सायणः ॥

---

## भाषायाम्.

२. शुचयः (=दीप्ताः) पयस्पाः (=मेघोदकस्य पातारो) वातरंहसः (=वायुवेगा) दिव्यासः (=दिवि भवा) अत्याः (=सततसंचारिणो) मनोजुवः (=मनोजवा) वृषणः (=युवानो) वीतपृष्ठाः (=सम्यक्पोषणेन प्राप्तपृष्ठभागाः) स्वराजः (=आत्मानं राजमानाः=आत्मनोपेक्षयाऽनन्यस्वामिनः) अश्वासः (=अश्वा) वां (=युवाम्) अश्विना (=अश्विनौ) आ वहन्तु (=आनयन्तु)॥

३. अवनिर्न प्रवत्वान् (=प्रवाह इव प्रवणवान्=निम्नभूमिं प्रति गच्छन् प्रवाह इव आशुगमनवान्) सृप्रवन्धुरः (=विस्तीर्णसारथिस्थानवान्) वां रथः (=युवयो रथः) सुविताय (=कल्याणाय) आ गम्याः (=आगच्छतु)। हे स्थातारा (=स्थातारौ=रथारूढौ तथा) धिष्ण्या (=स्तवनीयौ), यो [रथो] वृष्णो मनसो

२. तेजस्वी, मेघोदक पिणारे, वाऱ्याप्रमाणें वेगवंत, दिव्य, चपळ, मनोवेगी, नित्यतरुण, भरलेल्या पाठीचे आणि आपणाला आपणच हाकणारे असे जे तुमचे घोडे, ते तुम्हां अश्वींला येथें वाहून आणोत.

३. सखल जमिनीवर वाहणाऱ्या प्रवाहाप्रमाणें लौकर धावणारा आणि विस्तीर्ण सारथिस्थान असलेला असा जो तुमचा रथ, तो [ आमच्या ] कल्याणासाठीं येथें येओ. जो [ रथ ], हे स्तवनीय [आणि] रथारूढ अश्वी हो, वेगवान् मनापेक्षांहि वेगवान्, मनस्वी आणि पूजनीय होय.

2. May your horses carry you As'vins hither, horses that are bright, drinkers of the rain-waters, possessing the speed of the wind, heavenly, lively, quick as the mind, youthful, of sleek backs, and that are controlled by their own selves.

3. May your chariot, gliding down like a stream that glides down a slope, and furnished with a wide seat for the driver, come hither for our welfare; which, o ye mounted on the chariot, is quicker than the quick mind, conscious, and, o praiseworthy ones, fit to be worshipped.

---

२. ' भरलेल्या पाठीचे ' = ' वीतपृष्ठाः.' सू. १६२. मं. ७ आणि त्याजवरील टीप पाहा.

वृत्तासाठीं ' दिवि आसो ' असें म्हणावें लागतें.

३. ' मनस्वी ' = ' अहंपूर्वः.' म्हणजे सचेतन जीवंत, ज्याला दुसऱ्यानें हाकण्याची गरज नाहीं, जो आपणाला आपणच हांकून घेणारा, म्हणजे हाकल्याशिवाय हाकल्याप्रमाणें चालणारा.

पूर्वील मंत्रांत 'स्वराजः' या शब्दाचा जो अभिप्राय तोच ' अहंपूर्वः' याचा या मंत्रांत आहे.

वृत्तासाठीं ' धिष्णिआ ' असें म्हणावें लागतें.

इ॒हेह॑ जा॒ता सम॑वावशीताम॒रे॒पसा॑ त॒न्वा॒३॒॑ नाम॑भिः॒ स्वैः ।
जि॒ष्णुर्वा॑म॒न्यः सुम॑खस्य सू॒रिर्दि॒वो अ॒न्यः सु॒भगः॑ पु॒त्र ऊ॑हे ॥४॥

इ॒ह॒ऽइ॑ह । जा॒ता । सम् । अ॒वा॒व॒शी॒ता॒म् । अ॒रे॒पसा॑ । त॒न्वा॑ । नाम॑ऽभिः । स्वैः ।
जि॒ष्णुः । वा॒म् । अ॒न्यः । सु॒ऽम॑खस्य । सू॒रिः । दि॒वः । अ॒न्यः । सु॒ऽभगः॑ । पु॒त्रः । ऊ॒हे ॥ ४ ॥

---

जवीयान् (=वेगवतो मनसोपि वेगवत्तरः) अहंपूर्वः (=मनस्वी=अहमस्मीति प्रतीतिवान्=चेतनावान्) [ तथा ] यजतः ( =यजनीयो ) [ भवति ] ॥

---

## भाषायाम्.

४. इहेह जाता ( =इहेह जातौ=इहेह मध्यमोत्तमस्थानयोर्जातौ ) [ तौ ] अरेपसा तन्वा ( =अपापेन शरीरेण ) स्वैः नामभिः ( =स्वकीयै रूपैश्च द्वारा ) सम् अवावशीतां ( =सम्यक् स्तूयेते ) । [ हे अश्विनौ ], वाम् अन्यः ( =युवयोरेकः ) सुमखस्य जिष्णुः सूरिः ( =शोभनयज्ञस्य जयशीलः प्रेरको ) [ भवति ] अन्यः दिवः सुभगः पुत्रः ( =द्युलोकस्य शोभनभाग्यः पुत्र ) ऊहे ( =" वहति कृत्स्नमेवं पृथक् जगत् " ) ॥

इत्यक्षरार्थः । अत्र सायणः । हे अश्विनौ युवां समवावशीताम् । सह सम्यग्वा पुनःपुनः स्तूयेथे कामयेथां वा यज्ञम् । पुरुषव्यत्ययः । कीदृशौ युवाम् । इहेह जाता । उभाभ्यामिहशब्दाभ्यां मध्यमोत्तमस्थाने उच्येते । तयोः संभूतौ । चन्द्रसूर्येणेति यावत् । सूर्याचन्द्रमसावित्येक इति निरुक्तम् । अरेपसा अपापौ । आथर्वणस्य गुरोः शिरश्छेदनादिना पापलेपरहिताविति भावः । आथर्वणायाश्विना दधीचेऽश्व्यं शिरः प्रत्यैरयतमित्यादिमन्त्रवर्णात् । केन हेतुनेति उच्यते । तन्वा शरीरेण शरीरसौन्दर्येण निमित्तेन स्वैर्नामभिः स्वीयैर्माहात्म्यविशिष्टैरश्विनौ नासत्यावित्यादिभिरपि । रमणीयशरीरवत्त्वान्महिमोपेतनामवत्त्वाच्च हेतोः संस्तूयेथे इत्यर्थः । यद्वा अरेपसा तन्वेति योज्यम् । उक्तप्रकारेण गुरुशिरश्छेदादप्यपापेन शीर्षेण तादृङ्महत्त्वख्यापनेनेति यावत् । किंच वां युवयोरन्य एको मध्यमस्यान्तरिक्षस्य पुत्रस्थानीयः सोमो जिष्णुर्जयशीलः सुमखस्य शोभनयज्ञस्य सूरिः प्रेरयिता सन् ऊहे । वहति विश्वं जगद्धारयति । चन्द्रात्मनस्तस्योदये सति ह्योषधिवनस्पत्यादयो वर्धन्ते । अन्योऽपर उत्तमस्थानो दिवो द्युलोकस्य पुत्रः पुत्रस्थानीय आदित्यः सुभगः शोभनरश्मिरूपधन

४. येथें आणि तेथें उत्पन्न झालेले [हे] दोघेजण आपल्या पवित्र शरीराच्या योगेंकरून [आणि] आपल्या विभूतींच्या योगेंकरून स्तविले जातात.—तुम्हांपैकीं एकजण सुमखाचा नायक [ होय ] [ आणि ] दुसरा द्युलोकाचा भाग्यशाली पुत्र होय.

4. Born here and here the two [ As'vins ] owing to their spotless bodies and their own forms are praised.—One of you [ passes as ] the director of the good sacrifice, the other passes as the glorious son of heaven.

---

४. येथें अश्वी म्हणजे चंद्र आणि सूर्य हे दोघे होत असें समजून ऋषि बोलत आहे. अश्वी म्हणजे चंद्र आणि सूर्य होत अशी एक समजूत प्राचीन काळापासून आहेच. ती सायणभाष्य उतरून घेतलें आहे त्यांत दिली आहे. परंतु 'एकजण सुमखाचा नायक' म्हणजे चंद्र हा यज्ञाचा संपूर्तिकर्ता असें सायण म्हणतात, तें मात्र बरोबर आहे कीं नाहीं याविषयीं विशेष प्रमाणें पाहिजेत. 'दिवो अन्यः सुभगः पुत्रः' असें आहे, त्यावरून सूर्य घेणें योग्य दिसतें खरें. परंतु चंद्र याला वेदोत्तर काळीं यज्ञपति मानूं लागले तसाच वेदकाळीं मानीत कीं नाहीं याविषयीं संशय आहे.

या मंत्रांत प्रथम तृतीय पुरुषीं निर्देश असून नंतर द्वितीय पुरुषीं निर्देश आहे. हा प्रयोग छांदस होय.

**प्र वां निचेरुः ककुहो वशाँ अनु पिशङ्गरूपः सदनानि गम्याः ।**
**हरी अन्यस्य पीपयन्त वाजैर्मथ्रा रजांस्यश्विना वि घोषैः ॥**
॥ ५ ॥ २५ ॥

प्र । वाम् । निऽचेरुः । ककुहः । वशान् । अनु । पिशङ्गऽरूपः । सदनानि । गम्याः ।
हरी इति । अन्यस्य । पीपयन्त । वाजैः । मथ्रा । रजांसि । अश्विना । वि । घोषैः ॥ ५ ॥ २५ ॥

**प्र वां शरद्वान्वृषभो न निष्षाट् पूर्वीरिषश्चरति मध्व इष्णन् ।**
**एवैरन्यस्य पीपयन्त वाजैर्वेषन्तीरूर्ध्वा नद्यो न आगुः ॥ ६ ॥**

प्र । वाम् । शरत्ऽवान् । वृषभः । न । निष्षाट् । पूर्वीः । इषः । चरति । मध्वः । इष्णन् ।
एवैः । अन्यस्य । पीपयन्त । वाजैः । वेषन्तीः । ऊर्ध्वाः । नद्यः । नः । आ । अगुः ॥ ६ ॥

---

ऊहे । वहति । कृत्स्नमेवं पृथक् जगन्निर्वाहकौ महानुभावौ युवां सह स्तूयेथे । अत्र निरुक्तम् । इहेह जातौ संस्तूयेथे पापेनालिप्यमानया तन्वा नामभिश्च स्वैर्जिष्णुर्वामन्यः सुमहतो बलस्येरयिता मध्यमो दिवोऽन्यः सुभगः पुत्र ऊह्यत आदित्यः । नि० १२. ३. । इति ॥

---

## भाषायाम्.

५. वां (=युवयोर्) निचेरुः (=नितरां चरन्) ककुहः (=उच्छ्रितः) पिशङ्गरूपः (=सुवर्णकान्तियुक्तो) [ रथो ] वशान् अनु (=कामाननुगम्य=अनुकामं=यथेच्छं) सदनानि प्र गम्याः (=उपासकानां गृहाणि प्रति प्रकर्षेण गच्छतु) । हे अश्विना (=अश्विनौ), रजांसि (=लोकाः=येषु लोकेषु मध्ये गमनं भवति तत्रत्या जना) वाजैर्घोषैश् [ च ] (=हविरन्नैः स्तोत्रैश्च) अन्यस्य मथ्रा हरी (=युवयोर्मध्य एकस्य मथनशीलावश्वौ) वि पीपयन्त (=विशेषेणाप्याययन्तु) ॥

यदाश्विनो रथोन्तरिक्षादिलोकेषु चरति तदा ताभ्यां तत्रस्था जना हविरन्नानि प्राप्य तौ स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

६. [ हे अश्विनौ ], वां (=युवयोः) शरद्वान् (=शरज्जातधान्ययुक्तो) वृषभो

५. तुमचा भरधांव जाणारा सुवर्णरूप उंच [ रथ ] [ उपासकांच्या ] गृहीं यथेच्छ येओ. हे अश्वी हो, लोक [ तुम्हांतून ] एकाचे गरगर फिरणारे पिवळे घोडे हविरन्नांनीं आणि स्तोत्रांनीं पुष्ट करोत.

६. हे अश्वी हो, तुमचा समृद्ध [ आणि ] वृषभाप्रमाणें प्रतापी [ रथ ] अनेक मधुर अन्नें लोटीत लोटीत येत असतो. [तुम्हांतून] एकाच्या वेगवान् अश्वांनीं उंच नद्या पुष्ट होतात [ आणि ] पसरत पसरत आम्हांप्रत येत असतात.

5. May your down-gliding, exalted, gold-hued [ chariot ] come to [ worshippers'] houses according to its pleasure. May the worlds, with oblations and praises, fatten the whirling steeds of one [of you], o As'vins !

6. Your [chariot] filled with the harvest, [ and ] mighty like Indra comes forth, bestowing numerous nourishments of sweetness. Through the swift horses of one of you are enriched [ and ] roll unto us the high and far-spreading rivers.

---

५. भावार्थः 'तुमचा रथ अंतरिक्षादिक लोकांमधून जाऊं लागला म्हणजे तेथील लोक तुम्हांला हविरन्नें आणि स्तोत्रें अर्पण करितात.'

'[ तुम्हांतून ] एकाचे' = 'अन्यस.' म्हणजे सूर्याचे असें विवक्षित दिसतें.

'गरगर फिरणारे' = 'मथ्रा.' येथें 'मथ्रा' आणि 'मथ्ना' असे वैदिकांत पाठ आढळतात. आणि ऋग्वेदांत पाठांतराचें हें एकच स्थळ आहे अशी समजूत आहे. 'मथ्ना' हा शब्द अथवा हें रूप ऋग्वेदांत पुनः आलेलें नाहीं. 'मथ्रा' हें ऋ. ८. सू. ४६ मं. २३ यांत आलें आहे, आणि तें तेथेंहि अश्वांचेंच विशेषण आहे. यावरून प्रस्तुत स्थळीं 'मथ्रा' हाच पाठ खरा आहे असें ह्मणून चालणें योग्य दिसतें.

सायणाचार्य पूर्वार्धांत सांगितलेला जो रथ तो उभय अश्वींचा नसून उभयतांतून एकाचा, म्हणजे चंद्राचा असें म्हणतात.

६. 'अश्वी येतात तेव्हां सर्व प्रकारचीं धान्यें आपणाबरोबर भरून आणीत असतात. आणि अश्वीपैकीं एकाच्या (= सूर्याच्या ?) अश्वांच्या योगेंकरून (= किरणांच्या योगेंकरून ?) समृद्धिदायक उदक नद्या भरून विस्तीर्ण हो-

अर्सर्जि वां स्थविरा वेधसा गीर्बाह्ले अश्विना त्रेधा क्षरन्ती ।
उपस्तुतावक्तं नाधमानं यामन्नयामञ्छृणुतं हवं मे ॥ ७ ॥

असर्जि । वाम् । स्थविरा । वेधसा । गीः । बाह्ले । अश्विना । त्रेधा । क्षरन्ती ।
उपऽस्तुतौ । अवतम् । नाधमानम् । यामन् । अयामन् । शृणुतम् । हवम् । मे ॥ ७ ॥

उत स्या वां रुशतो वप्ससो गीस्त्रिबर्हिषि सदसि पिन्वते नॄन् ।
वृषा वां मेघो वृषणा पीपाय गोर्न सेके मनुषो दशस्यन् ॥ ८ ॥

उत । स्या । वाम् । रुशतः । वप्ससः । गीः । त्रिऽबर्हिषि । सदसि । पिन्वते । नॄन् ।
वृषा । वाम् । मेघः । वृषणा । पीपाय । गोः । न । सेके । मनुषः । दशस्यन् ॥ ८ ॥

---

न निष्षाट् ( =वृषभ इव शत्रूणां निःसारयिता=इन्द्रसदृशः शत्रुनाशको ) [ रथो ] मध्वः पूर्वीः इषः इष्णन् ( =माधुर्यस्य बहून्यन्नानि=मधुराणि बहूनि अन्नानि प्रेरयन्=प्रयच्छन् ) प्र चरति ( =प्रकर्षेण गच्छति=वेगवान्सन्नागच्छति ) । अन्यस्य ( =युवयोर्मध्य एकस्य ) एवैर्वाजिः ( =वेगवद्भिरश्वैः ) ऊर्ध्वा नद्यः ( =उच्छ्रिता नद्यः ) पीपयन्त ( =पुष्टा भवन्ति ) [ अपि च ] वेषन्तीः ( =वेषन्त्यः=व्यापयन्त्यः सत्यो ) नः (=अस्मान्प्रति ) आ अगुः ( =आगच्छन्ति ) ॥

---

## भावार्थम्.

७. हे वेधसा अश्विना ( =मेधाविनावश्विनौ ), त्रेधा क्षरन्ती ( =त्रिभिः प्रकारैर्वहन्ती ) स्थविरा ( =सनातना ) वां गीः ( =स्तुतिरूपा युवयोर्वाक्=युवयोः स्तुतिर् ) बाह्ले असर्जि ( =? बाढं सृज्यते=उच्चैरुच्चारितास्ति ) [ मया ] । उपस्तुतौ ( =उपेत्य स्तुतौ ) [ सन्तौ युवां ] नाधमानं ( =युवयोरनुग्रहं याचमानं ) [ माम् ] अवतं (=तर्पयतम् ) । यामन् अयामन् (=गमने चागमने च ) मे हवं शृणुतं (=मया कृतमाह्वानं शृणुतम् ) ॥

८. उत ( =अपि च ) वां रुशतो वप्ससः ( =युवयोर्दीप्तस्य स्वरूपस्य ) स्या गीः ( =सा जनप्रसिद्धा स्तुतिः ) नॄन् ( =उपासकजनान् ) त्रिबर्हिषि सदसि ( =त्रिधा-

७. हे मेधावी अश्वी हो, तुमची तीन प्रकारांनीं वाहणारी सनातन स्तुति मोठ्यानें सोडिली आहे. तुमची स्तुति केली आहे, तर तुम्ही [ मज ] प्रसादयाचकाचा मनोरथ पूर्ण करा. तुमचें गमन होत असतें तेव्हां आणि होत नसतें तेव्हां माझी हाक ऐका.

८. आणि तुमच्या कांतिमान् स्वरूपाची ती प्रसिद्ध स्तुति तीन ठिकाणीं जेथें दर्भ आंथरले आहेत अशा घरीं भजकांला समृद्ध करिते. हे वीर्यवंत अश्वी हो, तुमचा वीर्यवान् मेघ, गोरसाच्या वृष्टीप्रमाणें मनोरथ पूर्ण करणारा होत्साता मनुष्यांला समृद्ध करितो.

7. Your ancient praise streaming in three ways is loudly sent forth, o wise As'vins! Worshipped with praises gratify you him who implores [your blessing]. Hear you my invocation when you are coursing and when you are not coursing.

8. And that praise of your brilliant form nourishes the worshippers in the house where the kus'a-grass is thrice spread. Your puissant cloud, o puissant As'vins, liberally nourisheth men as by a pouring of milk.

तात आणि आम्हांपाशीं येतात.'

'वृषभाप्रमाणें' = 'वृषभो न.' म्हणजे इंद्राप्रमाणें. वृषभ म्हणजे इंद्र असा अर्थ या ठिकाणीं सायणांनीं केला आहे. दुसरा अधिक समर्पक अर्थ काढणें कठिण आहे.

७. 'तीन प्रकारांनीं वाहणारी' = 'त्रेधा क्षरन्ती.' तीन तोंडांनीं वाहणारी नदी जशी, तशी. अश्वींचें सर्वच त्रिगुण अथवा त्रिप्रकार आहे. (सू. ३४ मं. २ पहा). इतक्यावरूनच 'तीन प्रकारांनीं' असें येथें म्हटलें आहे.

'सनातन स्तुति' = 'स्थविरा गीः.' म्हणजे पुरातन काळापासून ऋषिजन जशा प्रकारची करीत आले आहेत तशी.

'गमन' = 'यामन्.' म्हणजे अंतरिक्षादिक लोकांमधून अश्वी जात असतात तेव्हां.

वृत्तासाठीं 'त्रेधा' बद्दल 'त्रयधा' असें म्हटलें पाहिजे.

८. 'कांतिमान् स्वरूपाची' = 'रुशतो वप्ससः.' 'वप्ससः' याच्या अर्थाविषयीं संशय आहे. तो शब्द पुनः आलेला नाहीं. भाषान्तर सायणानुसार आहे.

'ती प्रसिद्ध स्तुति' = 'स्या गीः.'

युवां पूषेवाश्विना पुरंधिरग्निमुषां न जरते हविष्मान् ।
हुवे यद्वां वरिवस्या गृणानो विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ९॥२६॥

युवाम् । पूषाऽइव । अश्विना । पुरम्ऽधिः । अग्निम् । उषाम् । न । जरते । हविष्मान् ।
हुवे । यत् । वाम् । वरिवस्या । गृणानः । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ९ ॥ २६ ॥

---

स्तीर्णबर्हिषि यज्ञगृहे ) पिन्वते ( =आप्याययति ) [ उचितप्रदानादिना ] । हे वृषणा ( =सेचनसमर्थौ=वीर्यवन्तौ ), वां ( =युवयोर् ) वृषा मेघः ( =सेचनसमर्थो जलदो ) दशस्यन् ( =अभिमतफलं प्रयच्छन् ) गोर्न सेके ( =गोरसस्य सेचने सति यथा तथा=पयसो वर्षणेनेव ) मनुषः पीपाय (=मनुष्यान् आप्याययति=पोषयति ) ॥

---

## भाषायाम्.

९. हे अश्विना ( =अश्विनौ ), पुरंधिः पूषेव ( =बहुधीमान् पूषा नाम देव इव ) हविष्मान् ( =हविर्युक्तो यजमानः ) अग्निम् उषां न (=अग्निम् उषसं च यथा तथा ) वां ( =युवामपि ) जरते ( =स्तौति ) । गृणानः ( =स्तुवन्=स्तोता ) यद् (=यस्मात्कारणाद् ) वरिवस्या वां हुवे ( =पूजया सह युवामाह्वयति ) [ अतः कारणाद् ] इषम् ( =अन्नं ) वृजनं ( =बलं ) जीरदानुं ( =क्षिप्रदानं ) [ वीरं=पुत्रं च ] विद्याम ( =लभेमहि ) ॥

---

म्हणजे तुमची जी स्तुति लोक गातात ती.

‘ तुमचा मेघ ’ = ‘ वां मेघः.’ म्हणजे ज्याजकडून तुम्हीं उपासकांसाठीं पृथिवीवर वृष्टि करवितां तो.

९. हे अश्वी हो, मेधावी पूषा जसा तसा हविर्युक्त यजमान अग्नीला आणि उषेला स्तवून तुम्हांला स्तवीत आहे. स्तोता ज्यापेक्षां तुम्हांला भक्तीनें स्तवीत आहे त्यापेक्षां आम्हांला अन्न, बळ, [आणि] लवकर संपत्ति मिळवून देणारा पुत्र, यांची प्राप्ति होओ.

9. Like wise Pûshâ the worshipper with oblation in his hand is praising you, o As'vins, like Agni and Ushâ. In-as-much as the poet is invoking you with devotion, may we obtain food, strength, and a son that shall quickly make us rich.

---

९. ' अग्नीला आणि उषेला स्तवून लागलेंच मीं तुमचेंहि स्तवन करीत आहें, आणि यजमान अग्नीला आणि उषेला हवि अर्पण करून तुम्हांलाहि अर्पण करीत आहे त्यापेक्षां आम्हांला अन्नादिकांची प्राप्ति होओ' असें तात्पर्य.

या ऋचेंत पूषा देवाची उपमा दिली आहे ती मात्र किंचित् दुर्बोध आहे. पूषा देव पोषण करितो इत्यादिक जे त्याचे गुण, त्याविषयीं सू. १४ मं. ३ याजवरील टीप पाहा.

## सूक्तम् १८२.

अगस्त्य ऋषिः । अश्विनौ देवता । जगती छन्दः ॥

**अभूदिदं वयुनमो षु भूषता रथो वृषण्वान्मदता मनीषिणः ।**
**धियंजिन्वा धिष्ण्या विश्पलावसू दिवो नपाता सुकृते शुचिव्रता १**

अभूत् । इदम् । वयुनम् । ओ इति । सु । भूषत । रथः । वृषण्ऽवान् । मदत । मनीषिणः ।
धियम्ऽजिन्वा । धिष्ण्या । विश्पलावसू इति । दिवः । नपाता । सुऽकृते । शुचिऽव्रता ॥ १ ॥

**इन्द्रतमा हि धिष्ण्या मरुत्तमा दस्रा दंसिष्ठा रथ्या रथीतमा ।**
**पूर्णं रथं वहेथे मध्व आचितं तेन दाश्वांसमुप याथो अश्विना २**

इन्द्रऽतमा । हि । धिष्ण्या । मरुत्ऽतमा । दस्रा । दंसिष्ठा । रथ्या । रथिऽतमा ।
पूर्णम् । रथम् । वहेथे इति । मध्वः । आऽचितम् । तेन । दाश्वांसम् । उप । याथः । अश्विना ॥ २ ॥

---

### भाषायाम्.

१. [ हे ऋत्विजः ], इदं वयुनम् अभूत् ( =इदं प्रज्ञानम् अभवत्=प्रज्ञापकम् अश्विसंबन्धि तेजः प्रादुर्भूतमस्ति) । ओ षु भूषत (=सुष्ठु आभिमुख्येन भवत=क्षिप्रं तस्य रथस्याभिमुखं गच्छत)। [ अयं ] वृषण्वान् रथः ( =अन्तरुपविष्टवीर्यवदश्वी तयो रथ आगतोस्ति ) । हे मनीषिणः ( =मेधाविन ऋत्विजः ), मदत ( =तौ मादयत=तावश्विनौ हर्षयत ) । धियंजिन्वा ( =कर्मणां प्रीणयितारौ ) धिष्ण्या ( =स्तुत्यौ ) विश्पलावसू ( =विश्पलावन्तौ=विश्पलातारकौ ) दिवो नपाता ( =द्युदेवस्य पुत्रौ ) सुकृते शुचिव्रता ( =सुकृते शुचिव्रतौ=सुकर्मणे सुकर्माणौ ) [ अश्विनौ मादयत ] ॥

२. [ हे अश्विनौ ], युवाम् इन्द्रतमा ( =इन्द्रतमौ=इन्द्रत्वयुक्ततमौ=इन्द्रसदृशतमौ ) धिष्ण्या ( =धिष्ण्यौ=स्तुत्यर्हौ ) मरुत्तमा ( =मरुत्त्वयुक्ततमौ ) दस्रा ( =दस्रौ=पराक्रमवन्तौ ) दंसिष्ठा ( =अतिशयपराक्रमयुक्तौ ) रथ्या ( =रथ्यौ=रथवन्तौ ) रथितमा (=रथितमौ=रथिषु मध्ये श्रेष्ठौ ) [ स्थो ] हि । [ युवां ] मध्वः

## सूक्त १८२.

ऋषि–अगस्त्य. देवता–अश्वी देव. वृत्त–जगती.

१. हा प्रकाश पडत आहे. या, हा रथ अश्वी-वीरांला घेऊन आला पहा. हे मेधावी भक्तजन हो, त्यांला तुम्ही भजा. सत्कर्मांपासून आनंद पावणारे, स्तुत्य, विश्पलेचें संरक्षण करणारे, द्यूचे पुत्र आणि पुण्यवंताचें कल्याण करणारे [ असे जे अश्वी, त्यांला भजा ].

२. तुम्ही अगदी इंद्रासारिखे, तुम्ही स्तुत्य, अगदी मरुतांसारिखे, तुम्ही पराक्रमी, अत्यंत पराक्रमी, रथी, आणि उत्तम रथी [आहां]. तुम्ही मधानें भरून लादलेल्या रथांत बसून जात असतां. त्या रथाच्या योगानें हे अश्वी हो, तुम्ही उपासकांकडे या.

## HYMN 182.

To the *As'vins.* By *Agastya.* Metre—*Jagatî.*

1. This light has broken forth. Come forward. Here is the chariot with the heroes in it. Gratify them, o wise worshippers! [Gratify the As'vins, who are] delighted with pious work, praise-worthy friends of Vis'palâ, the sons of Dyaus and beneficent to the performer of good deeds.

2. You are most like Indra, worthy of praise, most like the Maruts, overpowering, most overpowering charioteers, best charioteers. You drive a chariot fully laden with honey. With that [chariot] come you, o As'vins, to the sacrificer.

---

१. मोठ्या पहांटेस अश्वींचा रथ येत आहे असें पाहून ऋषि बोलत आहे. ‘ हे गडे हो, हा पहा अश्वींचा रथ येत आहे, तर अश्वींला तुम्ही हवि इत्यादिक देऊन हर्षवा.’

‘अश्वी-वीरांला घेऊन’= ‘ वृषण्वान्.’ ह्मणजे ज्यांत अश्वी बसले आहेत असा. सू. १०० मं. १६ पहा.

‘ विश्पलेचें संरक्षण करणारे ’=‘ विश्पलावसू.’ अक्षरशः अर्थ विश्पला ज्यांची आहे ते. विश्पलेविषयीं सू. ११२ मं. १० आणि त्याजवरील टीप पहा.

‘ द्यूचे पुत्र ’ = ‘ दिवो नपाता.’ यावरून अश्वी म्हणजे सूर्यचंद्रात्मक होत असें जें यास्कादिकांचें म्हणणें आहे, तें संभवतें. सूर्याला द्यूचा पुत्र असें म्हटल्याबद्दल ऋ. १०. ३७. १ पहा.

२. अश्वी आपल्या रथांत मध भरून

**किमत्र दस्रा कृणुथः किमासाथे जनो यः कश्चिदहविर्महीयते ।**
**अति क्रमिष्टं जुरतं पणेरसुं ज्योतिर्विप्राय कृणुतं वचस्यवे ॥ ३॥**

किम् । अत्र । दस्रा । कृणुथः । किम् । आसाथे इति । जनः । यः । कः । चित् । अहविः । महीयते ।
अति । क्रमिष्टम् । जुरतम् । पणेः । असुम् । ज्योतिः । विप्राय । कृणुतम् । वचस्यवे ॥ ३ ॥

**जम्भयतमभितो रायतः शुनो हतं मृधो विदथुस्तान्यश्विना ।**
**वाचंवाचं जरितू रत्निनीं कृतमुभा शंसं नासत्यावतं मम ॥ ४ ॥**

जम्भयतम् । अभितः । रायतः । शुनः । हतम् । मृधः । विदथुः । तानि । अश्विना ।
वाचम्ऽवाचम् । जरितुः । रत्निनीम् । कृतम् । उभा । शंसम् । नासत्या । अवतम् । मम ॥ ४ ॥

---

पूर्णम् आचितं ( =मधुना पूर्णं यथा तथा आपूरितं ) रथं वहेथे ( =नयथः )। तेन [ रथेन ] हे अश्विना ( =अश्विनौ ), दाश्वांसम् उप याथः ( =हविर्ददतम् उपासकं प्रति आगच्छतम् ) ॥

---

## भाषायाम्.

३. हे दस्रा ( =दस्रौ=शत्रूणाम् उपक्षपयितारौ=शत्रुजितौ ), यः कश्चित् जनः ( =यः कोपि जनः ) अहविर्महीयते ( =हवीरहितः सन्=हविरप्रयच्छन्नपि आत्मानं बहुमन्यते ) अत्र ( =तत्र=तस्य जनस्य गृहे ) किं कृणुथः ( =किं कुरुथः ) किम् आसाथे ( =तत्र किमर्थं तिष्ठथः ) ? [ तम् ] अति क्रमिष्टं ( =तम् अतिक्रम्य आगच्छतम् )। पणेरसुं जुरतम् ( =अदातुस्तस्य जीवं नाशयतम् )। वचस्यवे विप्राय (=युवयोरर्थं स्तोत्रं कर्तुमिच्छते स्तोत्रे ) [ मह्यं ] ज्योतिः कृणुतं ( =प्रकाशं कुरुतम् ) ॥

४. [ हे अश्विनौ ], रायतः शुनः ( =शब्दयतः श्वसदृशान् ) अभितः ( =आसमन्तात् ) जम्भयतं ( =नाशयतम् )। मृधो हतं ( =शत्रून् मारयतम् )। हे अश्विना ( =अश्विनौ ), तानि विदथुः ( =तानि शत्रुहननादीनि युवां जानीथः )। जरितुर्वाचंवाचं ( =स्तोतुस्तां तां स्तुतिं ) रत्निनीं कृतं ( =प्राप्तरत्नां कुरुतम् )। हे ना-

३. हे पराक्रमी अश्वी हो, जो जन हवि न देतां आपणाला मोठा मानितो त्याच्या घरीं तुम्हीं काय करितां, तेथें कां राहातां ? त्याला टाकून या. त्या कृपणाचा जीव हरण करा. स्तोत्र करूं इच्छिणाऱ्या [ मज ] स्तोत्याला प्रकाश प्राप्त करून द्या.

३. What do you do, why do you tarry, o mighty As′vins, with that man who, void of oblation, thinks himself great? Pass by him, take the miser's life. Show the light to the poet fond of your praises.

४. भोंकणाऱ्या कुत्र्यांला आसमंतात् नाहींसे करा. शत्रूंला मारून टाका. हे अश्वी हो, तीं सर्व तुम्ही जाणतां. स्तोत्याच्या प्रत्येक स्तवनाला रत्नसंपन्न करा. हे नासत्य हो, तुम्ही दोघेहि माझें स्तोत्र सफळ करा.

4. Destroy everywhere the barking dogs. Slay the enemies. You know [ all ] those things, o As′-vins! Reward every praise by the poet with excellent wealth. Gratify you both my desire, o Nâsatyas!

घेऊन येतात याविषयीं सू. ३४ मं. ३ आणि सू.२२ मं.३ याजवरील टीप पहा.

'रथी' = 'रथ्या.' म्हणजे युद्धांत रथ ज्यांला उत्तम हाकितां येतो ते. अर्थात् शत्रूचा पराजय करणारे, उत्तम वीर.

३. हवि न देणाऱ्या श्रीमंताच्या घरीं न जातां व तेथें न राहतां आपल्या घरीं येण्याविषयीं ऋषि अश्वींला प्रार्थीत आहे.

४. 'कुत्र्यांला.' म्हणजे निंदा करणाऱ्यांला.

'तीं' = 'तानि.' म्हणजे शत्रूंला मारणें इत्यादि जीं कामें तीं.

युवमेतं चक्रथुः सिन्धुषु प्लवमात्मन्वन्तं पक्षिणं तौग्र्याय कम् ।
येन देवत्रा मनसा निरूहथुः सुपप्तनी पेतथुः क्षोदसो महः ॥
॥ ५ ॥ २७ ॥

युवम् । एतम् । चक्रथुः । सिन्धुषु । प्लवम् । आत्मन्ऽवन्तम् । पक्षिणम् । तौग्र्याय । कम् ।

येन । देवऽत्रा । मनसा । निःऽऊहथुः । सुऽपप्तनि । पेतथुः । क्षोदसः । महः ॥ ५ ॥ २७ ॥

अवविद्धं तौग्र्यमप्स्वं१न्तरनारम्भणे तमसि प्रविद्धम् ।
चतस्रो नावो जठलस्य जुष्टा उदश्विभ्यामिषिताः पारयन्ति ॥ ६ ॥

अवऽविद्धम् । तौग्र्यम् । अप्ऽसु । अन्तः । अनारम्भणे । तमसि । प्रऽविद्धम् ।

चतस्रः । नावः । जठलस्य । जुष्टाः । उत् । अश्विऽभ्याम् । इषिताः । पारयन्ति ॥ ६ ॥

---

सत्या ( =नासत्यौ ), उभा ( =उभौ युवां ) मम शंसम् अवतं ( =मम स्तोत्रं तर्पयतं=प्राप्तफलं कुरुतम् ) ॥

---

## भाषायाम्.

५. [ हे अश्विनौ ], युवं ( =युवां ) सिन्धुषु ( =समुद्रसंबन्धिनीष्वप्सु ) तौग्र्याय ( =तुग्रपुत्राय भुज्यवे नाम राज्ञे) एतं ( =तं प्रसिद्धम् ) आत्मन्वन्तं ( =सजीवं ) पक्षिणं ( =पक्षोपेतं ) प्लवं ( =नावं ) चक्रथुः ( =कृतवन्तौ ) । येन [ प्लवेन ] सुपप्तनी ( =सुपतनौ ) [ युवां ] मनसा ( =अनुग्रहात्मिकया बुद्ध्या ) महसः क्षोदसः ( =महतः सागरात् ) [ तं तौग्र्यं ] देवत्रा निरूहथुः ( =देवेषु नीतवन्तौ ) ॥

६. जठलस्य जुष्टाः ( =जठरसदृशस्य समुद्रस्य प्रिया ) अश्विभ्याम् इषिताः ( =अश्विभ्यां प्रेरिताश् ) चतस्रो नावः अप्सु अन्तः अवविद्धम् ( =अन्तर्जलं शत्रुभिः पातितम् ) अनारम्भणे तमसि प्रविद्धं ( =निरालम्ब उदकरूपेन्धतमसि प्रकर्षेण ताडितं ) तौग्र्यं ( =भुज्युम् ) उत् पारयन्ति ( =उत्तारयन्ति ) ॥

५. [ हे अश्वी हो ], तुम्ही तुग्रपुत्रासाठीं महासागरांत ती प्रख्यात सजीव [ आणि ] पंखांनीं उडणारी नाव उत्पन्न करिते झालां. आणि उत्तम उड्डाण करणारे असे तुम्ही त्या नावेच्या योगानें प्रेमेंकरून [ त्याला ] महासमुद्रांतून उडून देवलोकीं घेऊन गेलां.

5. You made for the son of Tugra in the oceanic waters that living [and] winged ship; wherewith you benevolently flew with [him] to the gods from the great wave, you who can fly well.

६. उदकांमध्यें फेकलेला, आधाररहित, अंधारांत आपटलेला जो तुग्राचा पुत्र, त्याला समुद्रप्रिय आणि अश्वींनीं हाकारलेल्या अशा च्यार नौका पार करून नेतात.

6. The four ships, dear to the belly-like [ ocean ] and propelled by the As'vins, save the son of Tugra, [who was] thrown down into the waters, dashed into bottomless darkness.

---

५. तुग्र राजाचा पुत्र भुज्यु याला अश्वींनीं समुद्रांत बुडत असतांना सचेतन आणि सपक्ष नौका उत्पन्न करून जगविलें आणि स्वर्गीं नेलें याविषयीं सू. ११२ मं. ६,२० इत्यादि पहा.

' उत्तम उड्डाण करणारे ' = ' सुपप्तनी.' हा अर्थ सायणांनीं एका पक्षीं केला आहे, तो युक्त दिसतो. पदपाठांत ' सुपप्तनी ' असें पद नसतां ' सुपप्तनि ' असें आहे. त्यावरून पदपाठकर्त्यांस हा अर्थ संमत नाहीं. तरी तो योग्य आहे यांत संशय नाहीं.

६. भुज्यूचीच कथा यांत चालू आहे.

' समुद्रप्रिय ' = ' जठलस्य जुष्टाः.' 'जठल' शब्दाचा येथें केलेला अर्थ सायणानुसार आहे. हा शब्द पुनः ऋग्वेदांत आलेला नाहीं. 'जठलस्य जुष्टाः' या पदांचा अर्थ सायण ' समुद्रामध्ये प्राप्त झालेल्या' असा करितात. कसेंहि असलें तरी हीं दोन पदें कठिण आहेत हें खरें.

कः स्विद्वृक्षो निष्ठितो मध्ये अर्णसो यं तौग्र्यो नाधितः पर्यषस्वजत् ।
पर्णा मृगस्य पतरोरिवारभ उदश्विना ऊहथुः श्रोमताय कम् ॥७

कः । स्वित् । वृक्षः । निःऽस्थितः । मध्ये । अर्णसः । यम् । तौग्र्यः । नाधितः । परिऽअसस्वजत् ।
पर्णा । मृगस्य । पतरोःऽइव । आऽरभे । उत् । अश्विना । ऊहथुः । श्रोमताय । कम् ॥ ७ ॥

तद्वां नरा नासत्यावनु ष्याद्यद्वां मानास उचथमवोचन् ।
अस्मादद्य सदसः सोम्यादा विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥८॥२८

तत् । वाम् । नरा । नासत्यौ । अनु । स्यात् । यत् । वाम् । मानासः । उचथम् । अवोचन् ।
अस्मात् । अद्य । सदसः । सोम्यात् । आ । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ८ ॥ २८ ॥

---

## भाषायाम्.

७. कः स्वित् वृक्षः अर्णसो मध्ये निष्ठितः (=कश्चिद् वृक्ष आगत्य समुद्रस्य मध्ये निश्चलः स्थित इव) यं [वृक्षं] नाधितः (=तारणं याचमानस्) तौग्र्यो (=भुज्युः) पर्यषस्वजत् (=परित आलिङ्गितवान्) । पतरोर्मृगस्य आरभे पर्णा इव (=पततः कस्यापि मृगस्य आलम्बनाय पर्णानि पक्षाः प्राप्ता इव) । हे अश्विनौ, श्रोमताय (=यशसे) [तं भुज्युम्] उदूहथुः (=ऊर्ध्वं प्रापयथः स्म=ऊर्ध्वं प्रापय्य यशस्विनौ भूतौ) ॥

८. हे नरा नासत्या (=नरौ नासत्यौ=शूरावश्विनौ), यद् [इदम्] उचथं (=स्तोत्रं) मानासः (=मानेर्षः पुत्रा अस्मद्रूपा) वाम् अवोचन् (=अकुर्वन्) तद् वाम् अनु स्यात् (=युवामनुकूलं भवतु=युवाभ्यां प्रियं भवतु) । आ (=अपि च) अस्मात् सोम्यात् सदसः (=सोमयुक्तादस्माद्यज्ञगृहात्=अस्मात् सोमयुक्तयज्ञाद्) [वयम्] अद्य इषम् (=अन्नं) वृजनं (=बलं) जीरदानुं (=क्षिप्रदानं) [वीरं=पुत्रं च] विद्याम (=लभेमहि) ॥

पांच ता० १ दिसेंबर पासून ता० ३१ दिसेंबर १८७९ पर्यंत.



| | | | रु. आ. पै. |
|---|---|---|---|
| रावसाहेब. बाबाजी लक्ष्मण बज्य | ... १८७८।७९ | ,, ... | ६– ६–० |
| ,, अण्णाजी व्यंकटेश ... | .... १८७९।८० | ,, ... | ५– ७–० |
| रा० राजश्री हरि महादेव पंडित | ... ... | ,, ... ... | ६– ६–० |
| ,, नेटिव लायब्ररी दापोली | ... ... | ,, ... ... | ६– ६–० |
| ,, नेटिव लायब्ररी मंडलेश्वर | ... ... | ,, ... ... | ६– ६–० |
| ,, नेटिव लायब्ररी कल्याण | ... ... | ,, ... ... | ६– ६–० |
| ,, नेटिव लायब्ररी तळेगांव | ... १८७८।७९ | ,, ... | ६– ६–० |
| ,, नेटिव लायब्ररी. तासगांव | ...१८७८।७९।८० | ,, ... | ९–१२–० |
| सुपरिन्टें० एज्युकेशन सोसायटी. मुंबई | १८७९।८०... | ... | ६– ०–० |
| रा० रा० रामभाऊ मानाजी माने. | बाकीसुद्धां १८७८।७९।८० | | ९–१२–० |
| ,, मोरेश्वर लक्ष्मणजी वकील. | बाकी ... ... | ,, ... | २४– ०–० |
| ,, बाबाजी यशवंत क्लार्क. | बाकी ... ... | ,, ... | ७– ०–६ |
| ,, सुंदरराव रघुनाथ मुंबई | ... १८७८।७९ | ,, ... | ६– ०–० |
| ,, भाई जीवनजी ... | ... ... | ,, ... ... | ६– ०–० |
| ,, वासुदेव बल्लाळ खेर | ... ... | ,, ... ... | ६– ६–० |
| डाक्तर जी० ड० लीट्नर पंजाब. | बाकी ... ... | ,, | ३८– ४–० |

Registered No. 110 of 1878.

## NOTICE.

The third Volume of the *Vedârthayatna* will end with the last hymn of the 1st Maṇḍala, i. e. with hymn 191.

Subscription is annual and commences with the beginning of any Volume.

## विशेष सूचना.

पहिल्या मंडलाचें शेवटचें सूक्त, म्हणजे ऋग्वेद संहितेचें सूक्त १९१, हें संपलें म्हणजे वेदार्थयत्नाचा तिसरा भाग संपेल.

## सूचना.

| | रु. | आ. |
|---|---|---|
| वर्षाची वर्गणी, आगाऊ | ६ | ० |
| मुंबईबाहेर राहणारांस टपाल हांशिलाबद्दल दरवर्षाचे | ० | ६ |
| फुटकळ दर प्रतीस | ० | १० |

वर्गणीदार होण्यास इच्छिणाऱ्यांनीं कोणत्याहि भागाच्या आरंभापासून वर्गणीदार व्हावें.

All communications to be addressed to the Manager Mr. Mahâdeva Nârâyan Paṇḍit, No. 29 *Moroba Popatji's Cart, Kalka Devî Road, Bombay.*

सर्व प्रकारचा पत्रव्यवहार मुंबई मोरोबा पोपटजीची वाडी घर नंबर २९, या पत्त्यावर रा. रा. महादेव नारायण पंडित "म्यानेजर वेदार्थयत्न" यांच्याशीं ठेवावा.

R.R.

THE

# VEDÂRTHAYATNA

OR

## AN ATTEMPT TO INTERPRET THE VEDAS.

The Rigveda Saṁhitâ with Marâṭhi and English translations, a paraphrase in classical Sanskrit and copious notes in Marâṭhî.

# वेदार्थयत्न.

## ऋग्वेदसंहिता

पदांसहित व

तिचें मराठी आणि इंग्रजी भाषांतर,

संस्कृत व्याख्या आणि मराठी टीका.

VOL. III. NO. 16. JANUARY 1880. MONTHLY PART 46.

पुस्तक ३. अंक १६. जानेवारी सन १८८०. मासिक भाग ४६.

मुंबईंत

"निर्णयसागर" छापखान्यांत छापिलें.

(हें सन १८६७ च्या २५ व्या आक्टाप्रमाणें नोंदलें आहे.)

मार्च ता० १ पासून ता० ३१ जानवारी सन १८८० पर्यंत.

| | | रु. आ. |
|---|---|---|
| डब्ल्यु.ए. रसेल साहेब एज्युकेशन इनस्पेक्टर बेळगांव. | बाकी. | १९- २ |
| आदित्य रामभट्टाचार्य प्रोफेसर. ... ... ... ... | | ९- २ |
| श्रीमंत आत्मानंदसरस्वती स्वामी मठ कवळें. | १८७८।७९ | ६- ० |
| रा. रा. हरिशंकर प्राणजीवन. ... ... ... | ,, | १६-११ |
| ,, शेषो रामचंद्र ओव्हरसिअर. ... ... | ,, | १९- २ |
| ,, गोविंद केशव साबदे. ... ... ... | ,, | ०- ६ |
| ,, व्यंकट वर्दी यंगार. ... ... ... | ,, | ६-१२ |
| ,, बचेटआपा तांडूर. ... ... | १८७८।७९ | ६- ६ |
| ,, असंना सायबु कंट्रयक्टर ... ... ... | ,, | ६- ० |
| ,, केशव बापूजी बाळ. ... ... ... | ,, | ६- ० |
| ,, श्रीपाद बाबाजी ठाकूर ... ... | १८७८।७९।८० | १२-१२ |
| ,, पंडित राम नारायण. ... ... | १८७८।७९ | ६- ६ |
| ,, वासुदेव बापूजी कानेटकर.... ... | १८७९।८० | ६- ० |
| ,, गोविंद कृष्ण रानडे. ... ... ... | ,, | ६- ० |
| डाक्टर सखाराम अर्जुन. ... ... ... ... | ,, | ६- ० |
| रा. रा. शामराव विठ्ठल. ... ... ... ... | ,, | ६- ० |
| ,, सखाराम रामचंद्र किरलोसकर. ... ... | ,, | ६- ० |
| ,, शंकर मोरो रानडे. ... ... ... | ,, | ६- ० |
| ,, जनार्दन रामचंद्रजी. ... ... ... | ,, | ६- ० |
| ,, नारायण विश्राम. ... ... ... | ,, | ६- ० |
| ,, जोसेफ मार्टिन. ... ... ... | ,, | ६- ० |
| ,, जव्हेरीलाल उमियाशंकर.... ... ... | ,, | ६- ० |
| ,, ठाकरसी मुलजी. ... ... ... ... | ,, | ६- ० |
| ,, घनश्याम नीलकंठ नाडकर्णी. ... ... | ,, | ६- ० |
| ,, त्र्यंबक बापूजी मायदेव. ... ... | ,, | १२- ० |

७. कोणी एक वृक्ष समुद्रामध्यें निश्चल जणूं उभा राहिला, ज्याला तारणेच्छु तुग्रपुत्र वेटाळिता झाला. पडणाऱ्या मृगाला धरावयास पंख जणुं [ मिळाले ]. हे अश्वी हो, [ तुम्ही तुग्रपुत्राला ] वर काढून कीर्ति मिळविते झालां.

८. हे शूर नासत्य हो, [ हें ] जें तुमचें स्तोत्र मानांनीं केलें तें तुम्हांला आवडो. आणि हें जें सोमयुक्त यज्ञगृह त्याच्या योगानें आज आम्हांला अन्न, बळ, [ आणि ] लवकर संपत्ति मिळवून देणारा पुत्र, यांची प्राप्ति होओ.

7. As if a certain tree stood firm in the middle of the ocean, which the distressed son of Tugra embraced. As if a falling animal obtained wings to support it. You, o As'vins, raised [ him ] and became renowned.

8. May this hymn please you, o brave Nâsatyas, which the sons of Mâna have sung unto you. And to-day through this sacrificial assembly where soma has been offered, may we obtain food, strength, [ and] a son that shall quickly make us rich.

---

७. भुज्यूला तारण्याकरितां ज्या नौका एकाएकीं अश्वींनीं प्राप्त करून दिल्या, त्यांला या मंत्रांत दोन उपमा सांगितल्या आहेत. पहिली ही कीं, भुज्यूला पाण्यांत बुडत असतां वृक्षच जणुं धरावयाला मिळाला; दुसरी ही कीं, खालीं पडणाऱ्या एकाद्या मृगाला उडून जाण्यास पंखच जणुं प्राप्त झाले. या प्रकारेंकरून अश्वींनीं भुज्यूचें संरक्षण केलें.

८. 'मानांनीं' म्हणजे मानऋषीच्या वंशजांनीं. 'मान' हें विशेषनाम आहे याविषयीं सू. ११७ मं. ११ आणि त्यावर दिलेली टीप पहा.

P 1

## सूक्तम् १८३.

अगस्त्य ऋषिः । अश्विनौ देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।

**तं युञ्जाथां मनसो यो जवीयान् त्रिवन्धुरो वृषणा यस्त्रिचक्रः ।**
**येनोपयाथः सुकृतो दुरोणं त्रिधातुना पतथो विर्न पर्णैः ॥ १ ॥**

तम् । युञ्जाथाम् । मनसः । यः । जवीयान् । त्रिऽवन्धुरः । वृषणा । यः । त्रिऽचक्रः ।
येन । उपऽयाथः । सुऽकृतः । दुरोणम् । त्रिऽधातुना । पतथः । विः । न । पर्णैः ॥ १ ॥

**सुवृद्रथो वर्तते यन्नभि क्षां यत्तिष्ठथः क्रतुमन्तानु पृक्षे ।**
**वपुर्वपुष्या सचतामियं गीर्दिवो दुहित्रोषसा सचेथे ॥ २ ॥**

सुऽवृत् । रथः । वर्तते । यन् । अभि । क्षाम् । यत् । तिष्ठथः । क्रतुऽमन्ता । अनु । पृक्षे ।
वपुः । वपुष्या । सचताम् । इयम् । गीः । दिवः । दुहित्रा । उषसा । सचेथे इति ॥ २ ॥

---

### भाषायाम्.

१ हे.वृषणा (=वर्षकौ=वीर्यवन्तावश्विनौ), यो [ रथो ] मनसो जवीयान् (=मनसोपि वेगवत्तरस्) त्रिवन्धुरस् (=ईषारूपत्रिविधबन्धनकाष्ठयुक्तो ) यस्त्रिचक्रः (=चक्रत्रयोपेतः ) [ अपि च ] येन सुकृतो दुरोणं (=सुकर्मकारिणो यजमानस्य गृहम् ) उपयाथः (=गच्छथः)—[ युवां ] त्रिधातुना [ रथेन ] (=त्रिप्रकारस्थानोपेतेन रथेन) पर्णैर्विर्न (=पक्षैः पक्षीव) पतथः (=उत्पतथः)—तं [रथं] युञ्जाथां (=योजयतम्) ॥

२. यद् (=यदा ) क्रतुमन्ता (=क्रतुमन्तौ=गमनाय कृतसंकल्पौ ) पृक्षे (=हविरन्नाय=हविरन्नं प्रति गन्तुं ) [ रथम् ] अनु तिष्ठथः (=आश्रयथस् ) [ तदानीं स ] रथः अभि क्षां ( =देवयजनभूमिं प्रति ) यन् ( =गच्छन् ) सुवृत् वर्तते ( =सुचक्रभ्रमणं यथा तथा गच्छति) । इयं [मम] वपुष्या गीः (=युवयोः शरीराय हिता इयं स्तुतिरूपा वाग् ) वपुः सचतां (=युवयोः शरीरं सेवतां=युवयोः शरीरेण सह गच्छतु ) । दिवो दुहित्रा उषसा ( =द्युदेवस्य कन्यकया उषसा ) सचेथे ( =संगच्छेथे=तया सह गच्छथः=तया सह समकालत्वेन गच्छथः ) ॥

## सूक्त १८३.

ऋषि– अगस्त्य. देवता– अश्वी. वृत्त–त्रिष्टुभ्.

१. हे वीर्यवंत अश्वी हो, जो मनापेक्षांहि वेगवान्, तीन दांड्यांचा, [आणि] जो तीन चाकांचा, ज्यांत बसून तुम्हीं पुण्यवंताच्या घरीं जात असतां–पक्षांच्या योगेंकरून जसा पक्षी, तसे तुम्ही त्रिगुणित [रथाच्या योगा]नें जातां– त्या रथाला तुम्ही जोडा.

२. हे अश्वी हो, तुम्ही जेव्हां मनांत संकल्प करून हविरन्नासाठीं रथांत बसतां तेव्हां तो रथ यज्ञभूमीकडे जातेवेळीं फार सुरळीतपणें चालतो. ही सुखकारक स्तुति तुमच्या अंगाबरोबर जाओ. तुम्ही द्यूची कन्यका उषा इजबरोबर जात असतां.

## HYMN 183.

To the *As'vins.* By *Agastya.* Metre—*Trishṭubh.*

1. Put the horses to that chariot which is swifter than the mind is of a triple seat, and which has three wheels; o puissant [As'vins], in which you go to the house of the righteous— you fly with the threefold chariot as a bird with wings.

2. When resolved [to go] you mount your chariot for [receiving] the offering, easy rolls your chariot, going towards the sacrificial ground. May this praise, which is good for your person, be united with your person. With Ushas, the daughter of Dyaus, are you united.

---

१. तीन दांड्यांचा. सू.११८. मं.१,२ हे आणि त्यांजवरील टिपा पाहा.

२. तात्पर्यः ‘ हे अश्वी हो, उपासकांचें हवि घेण्याकरितां जेव्हां तुम्ही रथांत बसून जात असतां तेव्हां तुमचा रथ फार जलद चालतो. आणि तुम्ही जातां त्या वेळीं द्यूची कन्यका उषा हीहि तुम्हांबरोबरच असते. तर ही माझी स्तुतिहि तुम्हांबरोबर जाओ.’

‘ अंगाबरोबर ’ = ‘ वपुः.’ ‘ वपुष्या गीः वपुः सचतां ’ यांतील ‘ वपुः’ हा शब्द कठिण आहे. ‘वपुष्या गीः सचतां’ म्हणजे ‘सुखकारक स्तोत्र तुम्हांला सेवो ’ असा अर्थ आहे यांत संशय नाहीं. ‘वपुः’ म्हणजे ‘ शरीर ’ असा अर्थ आहे तरी तुमचें (अश्वींचें ) शरीर, असा अर्थ येथें संभवत नाहीं; पण दुसरा निर्वाह दिसत नाहीं.

आ तिष्ठतं सुवृतं यो रथो वामनु व्रतानि वर्तते हविष्मान् ।
येन नरा नासत्येषयध्यै वर्तिर्याथस्तनयाय त्मने च ॥३॥

आ । तिष्ठतम् । सुऽवृतम् । यः । रथः । वाम् । अनु । व्रतानि । वर्तते । हविष्मान् ।
येन । नरा । नासत्या । इषयध्यै । वर्तिः । याथः । तनयाय । त्मने । च ॥ ३ ॥

मा वां वृको मा वृकीरा दधर्षीन्मा परि वर्क्तमुत माति धक्तम् ।
अयं वां भागो निहित इयं गीर्दस्राविमे वां निधयो मधूनाम् ॥४॥

मा । वाम् । वृकः । मा । वृकीः । आ । दधर्षीत् । मा । परि । वर्क्तम् । उत । मा । अति । धक्तम् ।
अयम् । वाम् । भागः । निऽहितः । इयम् । गीः । दस्रौ । इमे । वाम् । निऽधयः । मधूनाम् ॥ ४ ॥

---

## भाषायाम्.

३. यो वां हविष्मान् (=हविर्भिः पूर्णो ) रथः अनु व्रतानि वर्तते (=यज्ञकर्माण्यनुलक्ष्य गच्छति ) येन [ च ] हे नरा नासत्या ( =शूरौ नासत्यौ ) इषयध्यै ( =हविरन्नं प्राप्तुं ) [ यजमानस्य ] वर्तिः (=गृहं प्रति ) तनयाय त्मने च (=पुत्राद्यपत्यकल्याणार्थं तस्य स्वात्मकल्याणार्थं च ) याथस्तं सुवृतं (=शोभनचक्रभ्रमणं रथम् ) आ तिष्ठतम् (=आरोहतम् ) ॥

४. वां वृकः (=युवयोर्हिंसकोरण्यश्वा ) अस्मान् [ मा दधर्षीत्=मा हिनस्तु ] आ (=अपि च ) वृकीः (=वृकी=अरण्यशुनी ) मा दधर्षीत् (=मा हिनस्तु ) [युवाम् अस्मान् ] मा परि वर्क्तम् ( =अस्मान् मा वर्जयतम्=अस्मान् परितो मा वर्जयतम् ) । उत (=अपि च ) मा [ अस्मान् ] अति धक्तम् (=" अस्मानतिक्रम्यान्यस्मै मा दत्तम्" ) । अयं (=पुरोदर्शी ) वां भागः (=युवयोर्हविर्भागो ) निहितः (=युवयोरर्थं प्रार्पितः ) । इयं गीः (=युवयोरर्थम् एषा स्तुतिः कृतास्ति) । हे दस्रौ (=पराक्रमिणावश्विनौ ), इमे मधूनां वां निधयः (=युवयोरर्थं मधुराणां सोमरसानां राशयः ) [ प्रार्पिता भवन्ति ] ॥

३. हे शूर नासत्य हो, हवींनीं भरलेला जो रथ कर्माकडे जात असतो त्या तुमच्या सुरळीत चालणाऱ्या रथांत तुम्ही बसा; ज्याच्या योगेंकरून तुम्ही उपासकाचें आणि त्याच्या मुलांबाळांचें कल्याण करण्याकरितां हविरन्नासाठीं त्याच्या घरीं जातां.

४. तुमचा लांडगा [आम्हांस] उपद्रव न करो, आणि लांडगीहि उपद्रव न करो. तुम्ही [आम्हांस] वगळून जाऊं नका, अथवा [आम्हांस] टाकून [दुसऱ्यावर] प्रसाद करूं नका. हा तुमचा भाग येथें ठेविला आहे, ही तुमची स्तुति केली आहे. हे पराक्रमी [अश्वी] हो, हे सोमरसांचे राशि तुम्हांस अर्पण केले आहेत.

3. Mount that easy-rolling chariot of yours which, filled with offerings, runs towards sacrifices, [and] in which you, o brave Nâsatyas repair for oblation to the sacrificer's house for his own and his children's benefit.

4 Let not your wolf hurt [us], let not your she-wolf hurt [us]. Do not avoid us, and do not favour others in preference to us. Here is your part of the offering put down for you, here is praise for you. Here are heaps of the sweet juices for you, o conquering heroes.

---

'तुम्ही सूर्याची कन्यका उषा इजवरोबर जात असतां' = 'दिवो दुहित्रा उषसा सचेथे.' म्हणजे उषःकाळीं उगवत असतां.

---

३. 'हवींनीं भरलेला' = 'हविष्मान्.' म्हणजे जो भ्रमण करतां करतां उपासकांनीं अर्पण केलेल्या हवींनीं भरिला जातो तो.

४. यांत सांगितलेला अश्वींचा लांडगा आणि अश्वींची लांडगी म्हणजे काय याविषयीं संशय आहे. अश्वींच्या संबंधानें सू. ११७ मं. १७, १८, सू. ११६ मं. १६ यांत लांडगीविषयीं सांगितलेलें आहे, पण लांडग्याविषयीं कोठें सांगितलेलें आढळत नाहीं. कदाचित् लांडगा आणि लांडगी म्हणजे सायण म्हणतात त्याप्रमाणें कोणीहि घातकरणारा आणि घात करणारी असें समजावयाचें आहे.

**युवां गोतमः पुरुमीळ्हो अत्रिर्दस्रा हवतेऽवसे हविष्मान् ।**
**दिशं न दिष्टामृजूयेव यन्ता मे हवं नासत्योप यातम् ॥ ५ ॥**

युवाम् । गोतमः । पुरुऽमीळ्हः । अत्रिः । दस्रा । हवते । अवसे । हविष्मान् ।

दिशम् । न । दिष्टाम् । ऋजुयाऽइव । यन्ता । आ । मे । हवम् । नासत्या । उप । यातम् ॥ ५ ॥

**अतारिष्म तमसस्पारमस्य प्रति वां स्तोमो अश्विनावधायि ।**
**एह यातं पथिभिर्देवयानैर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥६॥२९॥४॥**

अतारिष्म । तमसः । पारम् । अस्य । प्रति । वाम् । स्तोमः । अश्विनौ । अधायि ।

आ । इह । यातम् । पथिऽभिः । देवऽयानैः । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ६ ॥ २९ ॥ ४ ॥

## भाषायाम्.

५. हे दस्रा (=दस्रौ=पराक्रमिणौ), गोतमः, पुरुमीळ्हः, अत्रिः [इत्येषां प्रत्येको] हविष्मान् (=हविर्युक्तः सन्=हविषा) युवाम् अवसे (=रक्षणाय) हवते (=आह्वयति)। हे नासत्या (=नासत्यावश्विनौ), यन्ता दिष्टां दिशं न ऋजूयेव (=अभिमतं गन्तव्यं स्थानं रथेनाजिधावनकर्ता यथा धावति तद्वत्) मे हवम् उप आ यातं (=ममाह्वानं प्रत्यागच्छतम्) ॥

६. [वयम्] अस्य तमसः पारम् (=अस्य दुःखस्य पर्यन्तभूमिम्) अतारिष्म (=उत्तीर्णा भूताः स्मः) । हे अश्विनौ, वां प्रति [एष] स्तोमः अधायि (=युवां प्रति=युवयोः प्रीत्यर्थमेतत्स्तोत्रमकारि) । [तस्मात् कारणाद्] देवयानैः पथिभिः (=देवैर्गन्तव्यैर्मार्गैः) इह आ यातम् (=अत्रागच्छतम्) [अपि च वयम्] इषम् (=अन्नं) वृजनं (=बलं) जीरदानुं (=क्षिप्रदानं) [वीरं=पुत्रं च] विद्याम (=लभेमहि) ॥

द्वितीयाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ।

५. हे पराक्रमी [अश्वी] हो, तुम्हांला गोतम, पुरुमीह्ळ, [आणि] अत्रि हे हवि अर्पण करून संरक्षणासाठीं आह्वान करीत असत. हे नासत्य हो, नेमलेल्या ठिकाणाला सरळ मार्गानें जसा रथ हाकणारा [जातो], तसे तुम्ही माझ्या हाकेप्रत या.

5. Gotama, Purumîhḷa [and] Atri invoke you, o conquering heroes, with offerings for help. As a chariot-racer [drives] to a fixed goal by a straight road, so come ye to my invocation, o Nâsatyas!

६. [आतां] आम्ही या अंधकाराच्या पार पडलों. हे अश्वी हो, हें स्तोत्र तुम्हांप्रीत्यर्थ केलें आहे. ज्या मार्गांनीं देव चालतात त्या मार्गांनीं तुम्ही इकडे या. [आणि] आम्हांस अन्न, बळ, आणि लवकर संपत्ति मिळवून देणारा पुत्र, यांची प्राप्ति होओ.

6. We have come to the end of this darkness. [This] hymn is made for you, o As'vins! Come hither along the paths by which the gods walk. [And] may we obtain food, strength, [and] a son that shall quickly make us rich.

---

५. 'गोतम,' 'पुरुमीह्ळ' आणि 'अत्रि' हे कोण होत याविषयीं सू.५१ मं. १६ आणि सू. १५१ मं. २ आणि सू. ११२ मं. ७ पहा. त्या तिघांनीं तुम्हांला हवि अर्पण करून जसें संरक्षणासाठीं पूर्वकाळीं बोलाविलें तसा मी आज तुम्हांस बोलावीत आहें, तर तुम्हीं या असें तात्पर्य आहे.

६. या मंत्रांत सांगितलेला अंधकार म्हणजे दुःखरूपी अंधकार होय असें सायण म्हणतात तसें असेल, अथवा रात्ररूप अंधार असेल, किंवा संसाररूप अंधार असेल. सूक्त ९२ मं. ६, आणि ऋ. ७.७३.१ आणि त्याजवरील टीप आणि सायणभाष्य पहा.

येथें दुसऱ्या अष्टकाचा चवथा अध्याय संपला.

## सूक्तम् १८४.

अगस्त्य ऋषिः । अश्विनौ देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

**ता वामद्य तावपरं हुवेमोच्छन्त्यामुषसि वह्निरुक्थैः ।**
**नासत्या कुह चित्सन्तावर्यो दिवो नपाता सुदास्तराय ॥ १ ॥**

ता । वाम् । अद्य । तौ । अपरम् । हुवेम । उच्छन्त्याम् । उषसि । वह्निः । उक्थैः ।
नासत्या । कुह । चित् । सन्तौ । अर्यः । दिवः । नपाता । सुदाःऽतराय ॥ १ ॥

**अस्मे ऊ षु वृषणा मादयेथामुत्पणीँर्हतमूर्म्या मदन्ता ।**
**श्रुतं मे अच्छोक्तिभिर्मतीनामेष्टा नरा निचेतारा च कर्णैः ॥ २ ॥**

अस्मे इति । ऊं इति । सु । वृषणा । मादयेथाम् । उत् । पणीन् । हतम् । ऊर्म्या । मदन्ता ।
श्रुतम् । मे । अच्छोक्तिऽभिः । मतीनाम् । एष्टा । नरा । निऽचेतारा । च । कर्णैः ॥ २ ॥

---

### भाषायाम्.

१. हे नासत्या (=नासत्यौ) कुह चित् सन्तौ (=कुत्रापि वर्तमानौ) दिवो नपाता (=द्युदेवस्य पुत्रौ) ता वाम् अद्य ता [वाम्] अपरं (=तौ प्रसिद्धौ युवामस्मिन्दिने युवां चापरस्मिन्दिने) उच्छन्त्याम् उषसि (=उषसि तमो विवासयन्त्यां सत्याम्=उषःकाले) वह्निः (=वह्नयः=हविर्वाहः=हविर्युक्ता) अर्यः (=स्तोत्रशीला) [वयम्] उक्थैः (=स्तोत्रैः) सुदास्तराय (=अत्यर्थं शोभनहविर्दात्रे यजमानाय) हुवेम (=आह्वयाम) ॥

२. हे वृषणा (=वृषणौ=वीर्यवन्तावश्विनौ), अस्मे उ सु मादयेथाम् (=अस्मास्वेव सुष्ठु तृप्यतम्) [अस्माकं च] [सोमस्य] ऊर्म्या (=सोमस्योर्मिणा=सोमस्य प्रवाहेण=अस्माभिः प्रार्पितेन सोमेन) मदन्ता (=मदन्तौ=हर्षं प्राप्नुवन्तौ) पणीन् (=अयजकान् लुब्धकान्) उत् हतम् (=उन्मूल्य नाशयतम्)। [अपि च] हे नरा (=नरौ शूरावश्विनौ), मतीनाम् अच्छोक्तिभिः (=स्तुतीनामभिवचनैर्) एष्टा (=एष्टौ=आनीतौ) कर्णैश्च निचेतारा (=निचेतारौ=श्रुतस्य संचेतारौ) [युवां] मे श्रुतं (=ममाह्वानं शृणुतम्) ॥

एष्टेति पदम् आयज् इति सोपसर्गाद्धातोः ॥

## सूक्त १८४.

ऋषि–अगस्त्य. देवता–अश्वी. वृत्त– त्रिष्टुभ्.

१. हे नासत्य हो, प्रसिद्ध जे तुम्ही त्या तुम्हां द्युपुत्रांला, तुम्ही कोठेंहि असलां तरी, उषा उगवतांच हवींनीं आणि स्तोत्रांनीं भक्तिपूर्वक होत्साते आम्ही उदार यजमानासाठीं आज आह्वान करूं, आणि उद्यां आह्वान करूं.

२. हे वीर्यवंत [ अश्वी] हो, तुम्ही आमच्याच येथें आनंद पावा. [ आमचा ] सोम पिऊन कृपण अनुपासकांला निर्मूळ करा. हे शूर [अश्वी] हो, [तुम्हां]प्रत म्हटलेलीं जीं स्तोत्रें त्यांच्या योगानें प्राप्त झालेले आणि कानांनीं संचय करणारे असे जे तुम्ही ते माझें म्हणणें ऐका.

## HYMN 184.

To *the As'vins.* By *Agastya.* Metre—*Trishṭubh.*

1. So may we invoke today, so invoke tomorrow you, o Nâsatyas, wherever you may be, you the sons of Dyaus, for the benefit of the liberal sacrificer, with oblations, hymns and devotion, at the break of Dawn

2. In our house alone be you exhilarated o puissant [As'vins ] ! and delighted with our flow [of Soma], destroy the unsacrificing misers. Brought hitherwards by the address of hymns, and observers with your ears, hear me, o brave [ones] !

---

१. यांत होता ( म्हणजे यज्ञ संपादन करणारा ) म्हणतो कीं, 'हे अश्वी हो, आम्ही तुम्हांला आज आणि आम्ही तुम्हांला उद्यां ( म्हणजे प्रतिदिनीं ) प्रातःकालीं स्तोत्रें आणि हव्यें आणि भक्ति यांच्या योगानें आमच्या यजमानार्थ आह्वान करूं, मग तुम्ही कोठेंहि असा.'

'हवींनीं '='वह्निः.' येथें 'वह्नि' हें एकवचन 'वह्नयः' या अनेकवचनाच्या जागीं योजिलें आहे. 'वह्नि' म्हणजे जो हवि घेऊन अर्पण्यासाठीं पुढें सरसावला तो.

'भक्तिपूर्वक '=' अर्यः.' 'अरि' म्हणजे 'भक्तिमान्,' 'स्तोत्र करणारा,' 'भजक' हा अर्थ वेदांत प्रसिद्ध आहे.

'उदार यजमानासाठीं '=' सुदास्त-

**श्रिये पूषन्निषुकृतेव देवा नासत्या वहतुं सूर्यायाः ।**
**वच्यन्ते वां ककुहा अप्सु जाता युगा जूर्णेव वरुणस्य भूरेः ॥३॥**

श्रिये । पूषन् । इषुकृताऽइव । देवा । नासत्या । वहतुम् । सूर्यायाः ।
वच्यन्ते । वाम् । ककुहाः । अप्ऽसु । जाताः । युगा । जूर्णाऽइव ।
वरुणस्य । भूरेः ॥ ३ ॥

---

## भाषायाम्.

३. हे पूषन् ( =?पूषणौ=पोषकौ ) नासत्या देवा ( =नासत्यौ देवौ ), [ युवाम् ] इषुकृतेव (=इषुकृताविव=बाणीकृताविव सन्तौ=बाणवच्छीघ्रीकृतौ सन्तौ ) सूर्याया वहतुं (=सूर्यानाम्न्याः सूर्यकन्याया विवाहं प्रति ) श्रिये ( =शोभायै=सशोभं यथा तथा) [अवच्यथाम्=अधावतम्] । अप्सु जाताः ( =आन्तरिक्षेषु प्रदेशेषु जाता) वां ककुहाः (=युवयोरुच्छ्रिता अश्वा ) भूरेर्वरुणस्य जूर्णा युगेव (=महतो वरुणदेवस्य पुरातनानि युगानीव=पुरातनान्यश्वयुग्मानीव ) वच्यन्ते (=धावन्ति स्म ) ॥

अत्र सायणः । सविता सूर्यो दुहितरं सूर्याख्यां प्रदातुमना देवानाहूय सामर्थ्यसमीक्षणायाजिं परिकल्प्य य इमं जेष्यति स एषां कन्यकामृक्सहस्रकृतं स्तोत्रं च लभत इत्यकल्पयत् । तमग्निः प्रथममजयत् तमन्वश्विनावपि जित्वाग्निं प्रधृष्य ऋक्सहस्रं कन्यकां चालभेताम् । तत इन्द्र उषाश्चाजयताम् । तौ च तैरग्न्यादिभिः प्रार्थितौ स्वशस्त्रस्य कंचित्कंचिद्भागं तेभ्यः परिकल्प्य सूर्यां स्वरथेऽधारयतामिति । अयमितिहासो ब्राह्मणे प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञ इत्यत्राम्नातोऽस्माभिः प्रथमाष्टके । १.८. २०. ५. आ वां पतित्वं सख्यायेत्यत्र प्रपञ्चितः । तत्राह । हे पूषन् पोषक सूर्य । एतच्चन्द्रस्याप्युपलक्षणं सूर्याचन्द्रमसोरेवाश्वित्वात् । सूर्याचन्द्रमसावित्येक इति यास्केनोक्तत्वात् । अतः पूषन्नित्युक्ते हे पोषकावश्विनावित्युक्तं भवति । हे पोषकौ हे नासत्या असत्यरहितौ देवा देवौ युवां श्रिये श्रेयसे शस्त्रस्य कन्यायाश्च लाभायेत्यर्थः । इषुकृतेव । इवशब्द एवार्थे । आजिधावनायेषुवच्छीघ्रमृजुगामिनौ कृतावेव सन्तौ सूर्याया एतन्नामिकायाः सवितुः पुत्र्याः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ सूर्यां वहतुं रथे धारयितुमाजिमुदजयतमित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मादप्सु जाताः कर्मसु संपादिताः ककुहाः शस्त्ररूपाः स्तुतयो भूरेरविच्छिन्नप्रवाहस्य वरुणस्य फलप्रतिबन्धकपापनिवारकस्य यागस्य सिद्ध्यर्थं तत्संबन्धिन्यो वां प्रति वच्यन्ते होत्रादिभिः । युवामेव शस्त्रगतमन्त्रैर्यागकाले च स्तुवन्तीत्यर्थः । युगा जूर्णेव । जीर्णानि युगानीव । इवशब्दः संप्रत्यर्थः । पुरातना यागकाला यथा तद्वदद्यतना अपीत्यर्थः । पूर्वकाले यथा युवामेव स्तुवन्ति तद्वदिदानीमपीति तात्पर्यम् । इति ॥

३. हे पोषक [अश्वी] हो, हे नासत्य देव हो, तुम्ही सूर्येच्या विवाहाप्रत बाणासारिखे शोभत [भरधांव गेलां]. तुमचे अंतरिक्षांत जन्मलेले उंच [घोडे] महान् वरुणाच्या प्राचीन जोड्यांप्रमाणें भरधांव गेले.

3. You [ran] gracefully, o nourishing gods Nâsatyas, to the marriage of Sûryâ, as if turned into arrows. Your high steeds born in the firmament gallopped like the ancient teams of great Varuṇa.

---

राय.' म्हणजे देवांला विपुळ हव्यें देणारा जो यजमान त्याजवर अश्वी प्रसन्न व्हावे म्हणून.

वृत्तासाठीं 'उच्छन्तिआम्,' 'नासत्तिआ' आणि 'सुदआस्तराय' असें म्हणावें लागतें.

२. 'आमच्याच येथें' इ०. म्हणजे आमच्याच घरीं हवि आणि सोम भक्षण्याकरितां या, दुसऱ्याच्या घरीं जाऊं नका.

'[तुम्हां]प्रत म्हटलेलीं जीं स्तोत्रें' ='अच्छोक्तिभिः मतीनाम्.' म्हणजे अक्षरशः 'स्तोत्रांच्या अभिवचनांनीं.' अभिवचन म्हणजे कोणाला तरी संबोधून म्हटलेलें वचन.

वृत्तासाठीं, 'ऊर्मिआ' आणि 'मतीनआम्' असें म्हणावें लागतें.

---

३. 'हे नासत्य हो, तुमची स्त्री सूर्या इच्याशीं तुमचा विवाह झाला त्या प्रसंगीं तुम्ही बाणांप्रमाणें धांवलां. आणि तुमचे घोडे वरुणदेवाच्या घोड्यांप्रमाणें भरधांव गेले' असें तात्पर्य.

सूर्या ही कोण व तिच्या लग्नाच्या वेळीं अश्वी कां धांवले याविषयीं सू. ३४ मं. ५, आणि त्यावरील टीप पहा.

**अस्मे सा वां माध्वी रातिरस्तु स्तोमं हिनोतं मान्यस्य कारोः ।**
**अनु यद्वां श्रवस्या सुदानू सुवीर्याय चर्षणयो मदन्ति ॥ ४ ॥**

अस्मे इति । सा । वाम् । माध्वी इति । रातिः । अस्तु । स्तोमम् । हिनोतम् । मान्यस्य । कारोः ।
अनु । यत् । वाम् । श्रवस्या । सुदानू इति सुऽदानू । सुऽवीर्याय । चर्षणयः । मदन्ति ॥ ४ ॥

**एष वां स्तोमो अश्विनावकारि मानेभिर्मघवाना सुवृक्ति ।**
**यातं वर्तिस्तनयाय त्मने चागस्त्ये नासत्या मदन्ता ॥ ५ ॥**

एषः । वाम् । स्तोमः । अश्विनौ । अकारि । मानेभिः । मघऽवाना । सुऽवृक्ति ।
यातम् । वर्तिः । तनयाय । त्मने । च । अगस्त्ये । नासत्या । मदन्ता ५

---

## भाषायाम्.

४. हे माध्वी (=मधुपात्रयुक्तावश्विनौ), सा वां रातिः (=प्रसिद्धं युवयोर्दानम्) अस्मे अस्तु (=अस्मासु भवतु=अस्मभ्यं दत्तं भवतु)। मान्यस्य कारोः (=मान-ऋषेः पुत्रभूतस्य कवेः) स्तोमं हिनोतं (=स्तोत्रं हिनुतं=स्तोत्रं प्रीणयतम्)। यद् (=यस्मात्कारणात्) हे सुदानू (=शोभनदानोपेतावश्विनौ), चर्षणयः (=मनुष्याः) श्रवस्या (=अन्नेच्छया) सुवीर्याय (=शोभनबलाय) [च] वाम् अनु मदन्ति (=युवां सोमाद्यर्पणेन हर्षयन्ति)॥

५. हे मघवाना अश्विनौ (=हे भगवन्तावश्विनौ), एष वां स्तोमः (=एतद् युवयोः स्तोत्रं) मानेभिः (=मानस्य पुत्रैरस्मदात्मभिः) सुवृक्ति (=सुवचनं यथा तथा) अकारि। [एवं सति] हे नासत्या (=हे नासत्यावश्विनौ), तनयाय त्मने च (=अस्माकं स्वात्महितार्थं पुत्रपौत्रादीनां च हितार्थं) वर्तिर्यातम् (=अत्रायातम्)। अगस्त्ये मदन्ता (=अगस्त्ये माद्यन्तौ=अगस्त्यस्य मम गृहे हर्षं प्राप्नुवन्तौ=अगस्त्यगृहे च सोमादिभक्षणेन हर्षं प्राप्नुतम्)॥

४. हे मधुपात्रयुक्त अश्वी हो, तुमचा जो उदार प्रसाद तो आम्हांला प्राप्त होओ, तुम्ही मान्यकवीचें स्तोत्र प्रीतीनें ग्रहण करा. कारण कीं, हे महोदार अश्वी हो, जन अन्नाच्या इच्छेनें [ आणि ] चांगल्या बळासाठीं तुम्हांला हर्षवितात.

4. With us may that your bounty be, o bearers of sweetness! Love you the hymn of the poet Mânya. For people exhilarate you, o most bounteous ones, with the desire of food and for great strength.

५. हे धनसंपन्न अश्वी हो, हें स्तोत्र सुंदर रीतीनें रचून मानपुत्रांनीं तुम्हांप्रीत्यर्थ म्हटलें आहे. तुम्ही आमच्या मुलांबाळांकरितां आणि आम्हांकरितां [आमच्या] घरीं या. आणि हे नासत्य हो, अगस्त्याच्या घरीं हर्ष पावा.

5. This hymn composed with care is sung unto you, o bounteous As'vins, by the sons of Mâna. Come home unto us for our children's and for our own sake, delighting yourselves in the house of Agastya, o Nâsatyas.

---

४. 'मधुपात्रयुक्त'='माध्वी.' 'माध्वी' हा शब्द वेदांत बऱ्याच ठिकाणीं आला आहे. तो नित्य अश्वींचें विशेषण असतो. अश्वी येत असतां त्यांजवरावर मधु असतें हें प्रसिद्ध आहे त्या गोष्टीला अनुलक्षून हें विशेषण दिलें आहे.

'मान्य' याविषयीं सू. १६५ मं. १४, आणि त्याजवरील टीप पहा.

५. 'अगस्त्याच्या घरीं'='अगस्त्ये.' म्हणजे सूक्तकर्ता अगस्त्य याच्या घरीं.

अतारिष्म तमसस्पारमस्य प्रति वां स्तोमो अश्विनावधायि ।
एह यातं पथिभिर्देवयानैर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ ६ ॥ १ ॥

अतारिष्म । तमसः । पारम् । अस्य । प्रति । वाम् । स्तोमः । अश्वि-
नौ । अधायि ।
आ । इह । यातम् । पथिऽभिः । देवऽयानैः । विद्याम । इषम् । वृ-
जनम् । जीरऽदानुम् ॥ ६ ॥ १ ॥

## भाषायाम्.

६. [वयम्] अस्य तमसः पारम् (=अस्य दुःखस्य पर्यन्तभूमिम्) अतारिष्म (=उत्तीर्णा भूताः स्मः)। हे अश्विनौ, वां प्रति [एष] स्तोमः अधायि (=युवां प्रति=युवयोः प्रीत्यर्थमेतत्स्तोत्रमकारि)। [तस्मात् कारणाद्] देवयानैः पथिभिः (=देवैर्गन्तव्यैर्मार्गैर्) इह आ यातम् (=अत्रागच्छतम्) [अपि च वयम्] इषम् (=अन्नं) वृजनं (=बलं) जीरदानुं (=क्षिप्रदानं) [वीरं=पुत्रं च] विद्याम (=लभेमहि)॥

---

## सूक्तम् १८५.

अगस्त्य ऋषिः । द्यावापृथिव्यौ देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।

कतरा पूर्वा कतरापरायोः कथा जाते कवयः को वि वेद ।
विश्वं त्मना बिभृतो यद्ध नाम वि वर्तेते अहनी चक्रियेव ॥ १ ॥

कतरा । पूर्वा । कतरा । अपरा । अयोः । कथा । जाते इति । कव-
यः । कः । वि । वेद ।
विश्वम् । त्मना । बिभृतः । यत् । ह । नाम । वि । वर्तेते इति ।
अहनी इति । चक्रियाऽइव ॥ १ ॥

## भाषायाम्.

१. हे कवयः (=हे ऋषयः), अयोः (=अनयोर्द्यावापृथिव्योः) पूर्वा कतरा (=का पूर्वम् उत्पन्ना) अपरा कतरा (=का पश्चाद्भाविनी)? कथा जाते (=एते कथं जाते)?

६. [ आतां ] आम्ही या अंधकाराच्या पार पडलों. हे अश्वी हो, हें स्तोत्र तुम्हांप्रीत्यर्थ केलें आहे. ज्या मार्गांनीं देव चालतात त्या मार्गांनीं तुम्ही इकडे या. [ आणि ] आम्हांस अन्न, बळ, आणि लवकर संपत्ति मिळवून देणारा पुत्र, यांची प्राप्ति होओ.

6. We have come to the end of this darkness. [This] hymn is made for you, o As'vins ! Come hither along the paths by which the gods walk. [And] may we obtain food, strength, [and] a son that shall quickly make us rich.

६. पूर्व सूक्ताच्या शेवटील आणि हा मंत्र एकच आहेत.

---

## सूक्त १८५.

ऋषि– अगस्त्य. देवता–द्यावापृथिवी. वृत्त–त्रिष्टुभ्.

१. हे ऋषींनों, या दोघांतून पहिली कोण आणि नंतरची कोण, [ आणि ] या दोघी कशा झाल्या [ हें ] कोण जाणतो ? ज्यापेक्षां सकळ विश्वाला ह्या प्रत्येक स्वतंत्रपणें धारण करितात. [ ह्या द्यावापृथिवी ] दिवस आणि रात्र चक्रांनीं फिरल्याप्रमाणें वेगवेगळ्या फिरतात.

## Hymn 185.

To *Dyâvâ Prithivyau* i.e. *Heaven* and *Earth*. By *Agastya*. Metre–*Trishṭubh*.

1. Which of these two is the prior [and] which the posterior, how they were created—who knows, o poets? For they support the whole universe each independently. They revolve like day and night on a wheel.

१. हें सूक्त द्यावापृथिवींविषयीं आहे; म्हणजे सूर्यादिकांच्या प्रकाशानें तेजःपुंज जो पृथिवीच्या वरील अनंत अवकाशप्रदेश, कीं ज्यामध्यें सूर्यादिक अगणित प्रचंड गोल उगवून दिवस करितात तो द्यू, आणि जिजवर आपण राहतों ती पृथिवी. यावरून दिसून येईल कीं द्यावापृथिवी म्हणजे सर्व जगत्, विश्व, सर्व वस्तु ज्यांत आहेत तें सर्व स्थळ; मग तें पृथिवीसंबंधी असो, अथवा

भूरिं द्वे अचरन्ती चरन्तं पद्वन्तं गर्भमपदी दधाते ।
नित्यं न सूनुं पित्रोरुपस्थे द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥ २॥

भूरिम् । द्वे इति । अचरन्ती इति । चरन्तम् । पत्ऽवन्तम् । गर्भम् । अपदी इति । दधाते इति ।
नित्यम् । न । सूनुम् । पित्रोः । उपऽस्थे । द्यावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥ २ ॥

अनेहो दात्रमदितेरनर्वं हुवे स्वर्वदवधं नमस्वत् ।
तद्रोदसी जनयतं जरित्रे द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥ ३ ॥

अनेहः । दात्रम् । अदितेः । अनर्वम् । हुवे । स्वःऽवत् । अवधम् । नमस्वत् ।
तत् । रोदसी इति । जनयतम् । जरित्रे । द्यावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥ ३ ॥

---

[एतद्] को विवेद (=को विशेषेण जानाति)? यद् (=यस्मात्कारणाद्) विश्वं नाम (=सकलं वस्तुजातं=कृत्स्नमपि जगत्) त्मना बिभृतो ह (=आत्मनैव धारयतः=प्रत्येकम् अनन्यापेक्षया धारयतः)। [अपि च] अहनी चक्रियेव (=अहोरात्रे यथा चक्रेण तथा) वि वर्तेते (=विविधं वर्तेते=प्रत्येकम् अनन्यापेक्षया परिभ्रमतः) ॥

---

## भाषायाम्.

२. द्वे (=एते द्यावापृथिव्यौ) [स्वयम्] अचरन्ती (=अचरन्त्यौ) अपदी (=पादरहिते च सत्यौ) चरन्तं पद्वन्तं च भूरिं गर्भं (=पादयुक्तं कृत्स्नं प्राणिजातं) दधाते (=धारयतः)। पित्रोरुपस्थे नित्यं सूनुं न (=मातापित्रोरुत्सङ्गे मातापितरौ यथा स्वकीयं पुत्रं धारयतस्तथा) [ते धारयतः]। [एवं सति] हे द्यावापृथिवी (=द्यावापृथिव्यौ), नः अभ्वाद् रक्षतम् (=अस्मान् पापात्पालयतम्) ॥

३. अदितेः (=अखण्डिताया द्यावापृथिवीरूपाया निःसीमावकाशलक्षणाया देव्या) अनेहः (=अपापम्) अनर्वम् (=अक्षीणं) स्वर्वत् (=स्वर्गयुक्तम्) अवधम् (=अमरणं) नमस्वत् (=अन्नवद्) दात्रं (=दानम्=औदार्यं) हुवे (=आह्वयामि=याचे)। हे रोदसी (=द्यावापृथिव्यौ), तद् [दात्रं] जरित्रे (=स्तोत्रे=मदर्थं) जनयतम् (=उत्पादयतम्)। हे द्यावापृथिवी (=द्यावापृथिव्यौ), नः अभ्वाद् रक्षतम् (=अस्मान्पापात्पालयतम्)॥

२. ह्या दोघी जणी [स्वतः] न चालणाऱ्या [आणि] पादहीन [असतां] चालणाऱ्या [आणि] सपाद अनेक प्राण्यांला धारण करितात. आईबापांच्या मांडीवर औरस पुत्राला धरिल्याप्रमाणें [धरितात].—हे द्यावापृथिवी हो, आम्हांला दुःखापासून रक्षा.

३. मी अदितीचें निष्पाप, अक्षय, स्वर्गयुक्त, अमर, आणि अन्नादिसंपत्तियुक्त धन प्रार्थितों. हे द्यावापृथिवी हो, तें तुम्ही [मज] स्तोत्यासाठीं प्राप्त करून द्या. हे द्यावापृथिवी हो, आम्हांला दुःखापासून रक्षा.

2. They both support, even as parents their own son on their lap, many a walking and footless creature, though themselves not walking and not possessed of feet. Preserve us, o Heaven and Earth, from calamity.

3. I pray for the bounty of Aditi, which is free from sin, inexhaustible, heavenly, immortal, full of riches. Bestow that on the poet, ye Heaven and Earth. Preserve us, o Heaven and Earth, from calamity.

---

पृथिवीवरील, अथवा आसपासची जी पोकळी, तिजसंबंधी असो.

सूक्तकर्ता विचारितो कीं, 'या दोहोंतून द्यू पहिला कीं पृथिवी पहिली हें कोण सांगूं शकेल? अथवा ह्या कशा झाल्या तें कोण सांगूं शकेल?'

ह्या आपआपल्या आश्रितभूतांस एकमेकांवर अवलंबून न राहतां धारण करितात, आणि दिवस आणि रात्र जशा चक्रावर जणूं फिरतात, तशा ह्या चक्रावर फिरतात असें दिसतें.

'फिरतात'=' वर्तेते.' म्हणजे, एकादा रहाट जसा चाकावर फिरतो तसें.

---

२. 'स्वतः अपाद आणि न चालणाऱ्या असतांहि सपाद आणि चालणाऱ्या अशा असंख्य प्राण्यांला ह्या, आईबाप जसे आपल्या औरस पुत्रास मांडीवर घेतात त्याप्रमाणें, आपल्या आंगावर घेऊन रक्षितात.'

३. या ठिकाणीं जी अदिति सांगितली ती द्यावापृथिवीरूपच देवी होय. अदिति म्हणजे या विश्वांतील निरवधिक जो अवकाश, तद्रूप देवता होय, आणि द्यावापृथिवी हे दोन भाग मिळून तो अवकाश झाला आहे. यास्तव

**अतप्यमाने अवसावन्ती अनु ष्याम रोदसी देवपुत्रे ।**
**उभे देवानामुभयेभिरह्नां द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥ ४ ॥**

अतप्यमाने इति । अवसा । अवन्ती इति । अनु । स्याम । रोदसी इति । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे ।
उभे इति । देवानाम् । उभयेभिः । अह्नाम् । द्यावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥ ४ ॥

**संगच्छमाने युवती समन्ते स्वसारा जामी पित्रोरुपस्थे ।**
**अभिजिघ्रन्ती भुवनस्य नाभिं द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥५॥२**

संगच्छमाने इति सम्ऽगच्छमाने । युवती इति । समन्ते इति सम्ऽअन्ते । स्वसारा । जामी इति । पित्रोः । उपऽस्थे ।
अभिजिघ्रन्ती इत्यभिऽजिघ्रन्ती । भुवनस्य । नाभिम् । द्यावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥ ५ ॥ २ ॥

---

## भाषायाम्.

४. अतप्यमाने (=स्वयम् अन्यैरपोड्यमाने अपि ) [ जनान् ] अवसा अवन्ती (=रक्षणेन रक्षन्त्यौ) देवपुत्रे (=देवाः पुत्रा ययोस्ते) रोदसी (=द्यावापृथिव्यौ ) [ वयम् ] अनु स्याम (=अनुभवेम=सेवेमहि) । उभे [युवां] देवानाम् अह्नाम् उभयेभिः (=द्योतमानैरहभी रात्रिभिश्चेत्युभयैः=द्योतमानेषु दिवसेषु च रात्रिषुच) हे द्यावापृथिवी (=द्यावापृथिव्यौ ), नः अभ्वाद् रक्षतम् (=अस्मान्पापात्पालयतम् ) ॥

५. संगच्छमाने (=परस्परं संगते ) युवती (=सदैव तरुण्यौ ) समन्ते (=समानपर्यन्ते ) स्वसारा (=स्वसारौ=परस्परं स्वसृसंबन्धयुक्ते ) जामी (=बन्धुभूते ) पित्रोरुपस्थे भुवनस्य नाभिम् अभि जिघ्रन्ती ( =स्वकीये पैतृक उत्सङ्गे भुवनस्य नाभिभूतमुदकमभिजिघ्रन्त्यौ=तस्याभिघ्राणं कुर्वत्यौ ) हे द्यावापृथिवी ( =द्यावापृथिव्यौ ), नः अभ्वाद् रक्षतम् (=अस्मान्पापात्पालयतम् ) ॥

---

अदिति म्हणजे द्यावापृथिवी असें ध्यानांत ठेवून अदितिशब्दाचा प्रयोग या मंत्रांत केला आहे.

४. [स्वतः] पीडारहित [असतांहि] रक्षणानें जनांचें पालन करणाऱ्या, [आणि] देव ज्यांचे पुत्र होत, अशा ज्या द्यावापृथिवी, त्यांचा अनुग्रह आम्हांवर होओ. तुम्ही दोघीहि देवीप्रमाणें दिवसास आणि रात्रीस हे द्यावापृथिवी हो, आम्हांला दुःखापासून रक्षा.

4. May we delight Heaven and Earth, the parents of the gods, they who themselves undistressed protect [others] with grace. May you both on both bright days and nights—may you both, o Heaven and Earth, preserve us from calamity.

५. परस्परसंबद्ध, सदातरूण, समानपर्यन्तक, परस्पर बहिणी, बंधुभूत, [आणि] भुवनाच्या नाभीला आपल्या पैतृक मांडीवर हुंगणाऱ्या अशा ज्या तुम्ही त्या हे द्यावापृथिवी हो, आम्हांला दुःखापासून रक्षा.

5. Those who are united each to the other, ever young, have common borders, are related as sisters [and] related as brothers, caress in their parental lap the navel of the universe (Rain-water), preserve us, o Heaven and Earth, from calamity.

---

४. 'द्यावापृथिवींस कोण उपद्रव करीत नाहीं, तरी दुसऱ्या कोणास उपद्रव झाला म्हणजे त्याला रक्षणारे असे जे देवांचे आईबाप ते आम्हांवर प्रसन्न होओत. हे द्यावापृथिवी हो, तुम्ही उभयतां रात्रीं आणि दिवसाला आम्हांस दुःखापासून रक्षा.'

५. 'भुवनाच्या नाभीला'='भुवनस्य नाभिम्.' म्हणजे मेघोदक असें सायण म्हणतात. 'भुवनस्य नाभिः,' अथवा 'पृथिव्या नाभिः' हे शब्द उत्तरवेदीचा मध्यभाग या अर्थी ऋग्वेदांत बरेच ठिकाणीं आलेले आहेत. (सू. १६४ मं. ३४, ३५ पहा). सू. ५९ मं. १ यांत वैश्वानर अग्नीला 'नाभिः क्षितीनाम्' असें म्हटलें आहे. तेव्हां प्रस्तुत मंत्रांतहि कदाचित् 'भुवनस्य नाभिम्' म्हणजे सूर्यरूपानें अथवा वैद्युत अग्नीच्या रूपानें विद्यमान असणारा जो अग्नि, तो घ्यावयाचा असेल.

'समानपर्यन्तक'='समन्ते.' म्हणजे दोघींच्या सीमा एकमेकांस लागलेल्या आहेत, किंवा जेथें एकीची सीमा संपते तेथें दुसरीच्या सीमेला आरंभ होतो.

उर्वी सद्मनी बृहती ऋतेन हुवे देवानामवसा जनित्री ।
दधाते ये अमृतं सुप्रतीके द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥६॥
उर्वी इति । सद्मनी इति । बृहती इति । ऋतेन । हुवे । देवानाम् ।
अवसा । जनित्री इति ।
दधाते इति । ये इति । अमृतम् । सुप्रतीके इति सुऽप्रतीके । द्यावा ।
रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥ ६ ॥

उर्वी पृथ्वी बहुले दूरेअन्ते उप ब्रुवे नमसा यज्ञे अस्मिन् ।
दधाते ये सुभगे सुप्रतूर्ती द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥७॥
उर्वी इति । पृथ्वी इति । बहुले इति । दूरेअन्ते इति दूरेऽअन्ते ।
उप । ब्रुवे । नमसा । यज्ञे । अस्मिन् ।
दधाते इति । ये इति । सुभगे इति सुऽभगे । सुप्रतूर्ती इति सुऽप्र-
तूर्ती । द्यावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥ ७ ॥

---

## भाषायाम्.

६. उर्वी (=उर्व्यौ=विस्तीर्णे) बृहती (=बृहत्यौ=महत्यौ) सद्मनी (=सद्मभूते) देवानां जनित्री (=देवानां जनित्र्यौ=पितरौ) ऋतेन (=यज्ञेन) अवसा (=प्रेम्णा) [च] हुवे (=आह्वयामि)। ये सुप्रतीके (=सुरूपे) [जनित्र्यौ] अमृतं दधाते (=अमृतत्वं धारयतः=मोक्षं धारयतः)। —हे द्यावापृथिवी (=द्यावापृथिव्यौ), नः अभ्वाद् रक्षतम् (=अस्मान् पापात्पालयतम्) ॥

७. उर्वी (=उर्व्यौ=विस्तीर्णे) पृथ्वी (=पृथ्व्यौ) बहुले (=महत्यौ) दूरेअन्ते (=अपारे) [द्यावापृथिव्यौ] अस्मिन् यज्ञे नमसा (=स्तोत्रेण) हुवे (=आह्वयामि)। ये सुभगे (=शोभनभाग्ये) सुप्रतूर्ती (=शोभनवितरणे=महोदारे) दधाते (=सर्वान् धारयतः)। —हे द्यावापृथिवी (=द्यावापृथिव्यौ), नः अभ्वाद् रक्षतम् (=अस्मान् पापात्पालयतम्) ॥

६. विस्तीर्ण [ आणि] महान् आधारभूत जे देवांचे आईबाप त्यांला मी यज्ञाच्या योगानें आणि प्रेमानें बोलावितों; जे रूपवान् होत्साते अमृत धारण करितात.— हे द्यावापृथिवी हो, आम्हांला दुःखापासून रक्षा.

6. I invoke with sacrifice [ and ] with devotion the parents of the gods, who are vast and extensive asylums ; the beautiful [ parents ] who contain immortality [ in them ].— Preserve us, o Heaven and Earth, from calamity.

७. विस्तीर्ण, अफाट, महान् [ आणि] अपार [अशा ज्या द्यावापृथिवी ] त्यांस मी या यज्ञांत स्तोत्रानें स्तवितों; ज्या सौभाग्यसंपन्न [ आणि ] महोदार होत्सात्या [ सर्वांस ] धारण करितात.— हे द्यावापृथिवी हो, आम्हांला दुःखापासून रक्षा.

7. I invoke with a hymn in this sacrifice the vast, broad, great [ and ] far-extending [ Heaven and Earth ]; who, blessed [ and ] bounteous, support [ all ]. Preserve us, o Heaven and Earth, from calamity.

६. ‘ आधारभूत ’=‘ सद्मनी.’ म्हणजे जेथें सर्वांस आश्रय मिळतो अशा.

‘ अमृत धारण करितात ’=‘ अमृतं दधाते.’ सायण म्हणतात कीं, येथें अमृत म्हणजे उदक होय. ‘ अमृत ’ याचा ‘ अमरत्व ’ हा अर्थ वेदांत प्रसिद्ध आहे.

**देवान्वा यच्चकृमा कच्चिदागः सखायं वा सदमिज्जास्पतिं वा ।**
**इयं धीर्भूया अवयानमेषां द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥ ८ ॥**

देवान् । वा । यत् । चकृम । कत् । चित् । आगः । सखायम् । वा ।
सदम् । इत् । जाःपतिम् । वा ।
इयम् । धीः । भूयाः । अवऽयानम् । एषाम् । द्यावा । रक्षतम् ।
पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥ ८ ॥

**उभा शंसा नर्या मामविष्टामुभे मामूती अवसा सचेताम् ।**
**भूरि चिदर्यः सुदास्तरायेषा मदन्त इषयेम देवाः ॥ ९ ॥**

उभा । शंसा । नर्या । माम् । अविष्टाम् । उभे इति । माम् । ऊती इति ।
अवसा । सचेताम् ।
भूरि । चित् । अर्यः । सुदाःऽतराय । इषा । मदन्तः । इषयेम । देवाः ।
॥ ९ ॥

---

## भाषायाम्.

८. यत् कच्चित् आगः (=यद्यत्किमपि आगः=यं यम् अपराधं ) देवान् [ प्रति ] चकृम (=वयं कृतवन्तः स्मः ) सखायं [ प्रति ] वा सदमित् जास्पतिं [ प्रति ] वा (=सदैव जायापतिं जामातरं प्रति वा ) [ अपराधं चकृम ] एषां (=तेषामपराधानाम् ) इयं धीः (=एषास्माभिः क्रियमाणा स्तुतिः) अवयानम् (=अपगमनं=निरसनं) भूयाः (=भूयात्=भवतु ) । हे द्यावापृथिवी (=द्यावापृथिव्यौ ), नः अभ्वाद् रक्षतम् (=अस्मान् पापात्पालयतम् ) ॥

९. शंसा (=शंसौ=शंसनीयौ ) उभा (=उभौ ) नर्या (=नर्यौ=नराणां हितौ ) [ द्यावापृथिवीरूपमातापितरौ ] माम् अविष्टाम् ( =मां रक्षताम् ) । उभे ऊती (=रक्षके=द्यावापृथिव्यौ ) अवसा मां सचेतां (=प्रीत्या मम सहाये भवताम्) । हे देवाः, अर्यः (=स्तोतारो ) [ वयं ] [ स्वयम् ] इषा मदन्तः ( =अन्नेन माद्यन्तः=युष्माभिर्दत्तयान्नसंपदा हृष्यन्तः ) सुदास्तराय भूरि चित् इषयेम (=शोभनहविरन्नदानोपेताय यजमानाय बहुलमन्नादिकं प्रापयेम ) ॥

---

८. ' जांवयाचे '='जास्पतिम्.' हा अर्थ सायणास अनुसरून केला आहे तो योग्य आहे असें आम्हांस वाटतें. कारण ' जांवई ' हा मराठी शब्द ' जास्पति '

८. आम्हीं जे देवांचे कांहीं अपराध केले असतील, अथवा मित्राचे अथवा कधीं तरी जांवयाचे [ अपराध केले असतील ] त्यांचें प्रायश्चित्त हें स्तोत्र होओ.— हे द्यावापृथिवी हो, आम्हांला दुःखापासून रक्षा.

8. Whatever sins we have committed against the gods, or against a friend or ever against a soninlaw, may this hymn be an atonement for them. Preserve us, o Heaven and Earth, from calamity.

९. स्तुत्य आणि मनुष्यांचें हित करणारे हे उभय [आईबाप] मला रक्षोत. रक्षण करणाऱ्या ह्यां उभय [ द्यावापृथिवी] मला कृपाकरून पाठबळ होओत. हे देव हो, स्तोत्र करणारे जे आम्ही ते [ स्वतः ] अन्नानें हर्ष पावणारे होत्साते सुदानशाली यजमानाला पुष्कळ [ संपत्ति ] प्राप्त करून देऊं असें करा.

9. May they, both praise-worthy [ and ] beneficent to mankind, protect me. May both the protectors be with me graciously. Praying may we, ourselves delighted with food, obtain o gods, much for the bounteous sacrificer.

---

या शब्दापासून निघाला आहे असें म्हणण्यास कांहीं अडचण नाहीं. आणि हें जर खरें असेल तर जांवई या शब्दाचा मराठींत जो अर्थ आहे, तोच जास्पतीचा मूळ अर्थ संस्कृतांत असावा. जास्पति हा शब्द ऋग्वेदांत आणखी एकच वेळ (ऋ.७.३८.६ ) यांत आला आहे, पण तेथें सायणाचार्यांनीं त्याचा 'प्रजानां पालकः' असा अर्थ केला आहे. 'जास्पत्य' असा एक शब्द ऋग्वेदांत दोन ठिकाणीं आढळतो. (ऋ.५.२८.३ आणि ऋ. १०.८५.२३). यांत जामात याचा संबंध असा न करितां जाया आणि पति यांचा संबंध किंवा 'दांपत्य' असा केला आहे; तथापि 'जांवई' याचें मूळ 'जास्पति' हें नसतां दुसऱ्या कोणत्या तरी शब्दांत आहे असें जोंपर्यंत सिद्ध झालें नाहीं, तोंपर्यंत 'जास्पति' म्हणजे 'जामात' आणि 'जास्पत्य' म्हणजे जामातृसंबंध असें मानणें योग्य आहे.

९. 'द्यावापृथिवी माझें रक्षण करोत. त्या मज स्तोत्याला विपुळ अन्नादिक धन देओत. आणि मजवर प्रसन्न होऊन माझ्या द्वारें या माझ्या यजमा-

नालाहि पुष्कळ धन देओत' अशी स्तोत्र रचणाऱ्या कवीची प्रार्थना या ऋचेंत आहे.

'देवे' म्हणून जे मंत्रपुष्पाच्या वेळीं वगैरे म्हणतात त्यांत हा मंत्र म्हणण्याची चाल आहे. आणि त्याचें कारण इतकेंच कीं, यांत 'देवाः' हें पद आलें आहे. हे 'देवे' तीस आहेत, म्हणजे ज्याच्या शेवटीं 'देवाः' हें पद आलें आहे असे तीस मंत्र ऋग्वेदसंहितेंतून जिकडून तिकडून घेऊन देवे म्हणत असतात. ते मंत्र येणेंप्रमाणें:—

१. नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवभ्यो नम आशिनेभ्यः। यजाम देवान्यदि शक्नवाम मा ज्यायसः शंसमा वृक्षि देवाः॥ ऋ. १. २७. १३.

२. ममत्तु नः परिज्मा वसर्हा ममत्तु वातो अपां वृषण्वान्। शिशीतमिन्द्रापर्वता युवं नस्तन्नो विश्वे वरिवस्यन्तु देवाः॥ ऋ. १. १२२. ३.

३. कथा ते अग्ने शुचयन्त आयोर्ददाशुर्वाजेभिराशुषाणाः। उभे यत्तोके तनये दधाना ऋतस्य सामन्रणयन्त देवाः ऋ. १. १४७. १.

४. यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्। ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ऋ. १.१६४.५०. १०.९०.१६.

५. परा शुभ्रा अयासो यव्या साधारण्येव मरुतो मिमिक्षुः। न रोदसी अप नुदन्त घोरा जुषन्त वृधं सख्याय देवाः ऋ. १. १६७.४.

६. त्वे राय इन्द्र तोशतमाः प्रणेतारः कस्य चिदृतायोः। ते षु णो मरुतो मृळयन्तु ये स्मा पुरा गातूयन्तीव देवाः॥ १. १६९.५.

७. उभा शंसा नर्या मामविष्टामुभे मामूती अवसा सचेताम्। भूरि चिदर्यः सुदास्तरायेषा मदन्त इषयेम देवाः॥ १.१८५.९.

८. उत न ईं मरुतो वृद्धसेनाः स्मद्रोदसी समनसः सदन्तु। पृषदश्वासोऽवनयो न रथा रिशादसो मित्रयुजो न देवाः॥ १. १८६.८.

९. तव साम पुरुवीरस्य शर्मन्नुरुशंसस्य वरुण प्रणेतः। यूयं नः पुत्रा अदितेरदब्धा अभि क्षमध्वं युज्याय देवाः ऋ. २. २८. ३

१०. दिवश्चिदा ते रुचयन्त रोका उषो विभातीरनु भासि पूर्वीः। अपो यदग्न उशधग्वनेषु होतुर्मन्द्रस्य पनयन्त देवाः॥ ऋ. ३. ६. ७

११. शंसा महामिन्द्रं यस्मिन्विश्वा आ कृष्टयः सोमपाः काममव्यन्। यं सुक्रतुं धिषणे विभ्वतष्टं घनं वृत्राणां जनयन्त देवाः॥ ३. ४९.१.

१२. त्रिरुत्तमा दूणशा रोचनानि त्रयो राजन्त्यसुरस्य वीराः। ऋतावान इषिरा दूळभासस्त्रिरा दिवो विदथे सन्तु देवाः॥ ३. ५६.८.

१३. नापाभूत न वोऽतीतृषामानिःशस्ता ऋभवो यज्ञे अस्मिन्। समिन्द्रेण मदथ सं मरुद्भिः सं राजभी रत्नधेयाय देवाः॥ ऋ. ४. ३४. ११.

१४. को वंस्त्राता वंसवः को वंरूता द्यावांभूमी अदिते त्रासींथां नः । सहींयसो वरुण मित्र मर्तात्को वोंऽध्वरे वरिंवो धाति देवाः ४. ५५. १.

१५. अप्रंतीतो जयति सं धनांनि प्रतिंजन्यान्युत या सजंन्या । अवस्यवे यो वरिंवः कृणोतिं ब्रह्मणे राजा तमंवन्ति देवाः ॥ ४. ५०. ९.

१६. त्वमपो यदंवे तुर्वशायारमयः सुदुघाः पार इन्द्र । उग्र मंयातमवंहो ह कुत्सं सं ह यद्वामुशनारंन्त देवाः ॥ ५. ३१.८

१७. मूर्द्धानं दिवो अंरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आ जातमग्निम् । कविं सम्राजमतिंथिं जनांनामासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः ॥ ६. ७. १.

१८. नाभिं यज्ञानां सदंनं रयीणां महामांहावमभि सं नंवन्त । वैश्वानरं रथ्यंमध्वराणां यज्ञस्यं केतुं जंनयन्त देवाः ॥ ६. ७. २.

१९. ते नों रायो द्युमतो वाजंवतो दातारों भूत नृवतः पुरुक्षोः । दशस्यन्तों दिव्याः पार्थिवासो गोजांता अप्यां मृळतां च देवाः ६. ५०. ११.

२०. ये के च ज्मा महिनो अहिंमाया दिवो जंज्ञिरे अपां सधस्थें । ते अस्मभ्यंमिषये विश्वमायुः क्षपं उस्रा वरिवस्यन्तु देवाः ॥ ६. ५२. १५.

२१. अस्मे रुद्रा मेहना पर्वतासो वृत्रहत्ये भरंहूतौ सजोषाः । यः शंसंते स्तुवते धायिं पज्र इन्द्रंज्येष्ठा अस्माँ अंवन्तु देवाः॥ ८. ६३. १२.

२२. परि प्र धन्वेन्द्रांय सोम स्वादुर्मित्राय पूष्णे भगाय ॥ १॥ इन्द्रंस्ते सोम सुतस्यं पेयाः क्रत्वे दक्षाय विश्वे च देवाः ९. १०९, १.२.

२३. प्रयाजान्मे अनुयाजांश्च केवंलानूर्जस्वन्तं हविषो दत्त भागम् । घृतं चापां पुरुषं चौषधीनामग्नेश्च दीर्घमायुरस्तु देवाः १०. ५१. ८.

२४. ऐभिंर्ददे वृष्ण्या पौंस्यांनि येभिरौक्षंद्वृत्रहत्यांय वज्री । ये कर्मणः क्रियमाणस्य मह्न ऋतेकर्ममुदजांयन्त देवाः॥ १०. ५५. ७.

२५. अनृक्षरा ऋजवंः सन्तु पन्था येभिः सखांयो यन्ति नो वरेयम् । समर्यमा सं भगो नो निनीयात्सं जांस्पत्यं सुयमंमस्तु देवाः ॥ १०. ८५. २३.

२६. गृभ्णामिं ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्यां जरदंष्टिर्यथासः । भगो अर्यमा संविता पुरंधिर्मह्यं त्वादुर्गार्हंपत्याय देवाः ॥ १०. ८५. ३६.

२७. समंस्मिञ्जायंमान आसत ग्ना उतेमंवर्धन्नद्यः स्वगूर्ताः । महे यत्त्वां पुरूरवो रणायावंर्धयन्दस्युहत्यांय देवाः ॥ १०. ९५. ७

२८. ब्रह्मचारी चंरति वेविषद्विषः स देवानां भवत्येकमङ्गम् । तेनं जायामन्वविन्दद्बृहस्पतिः सोमेन नीतां जुह्वं १ न देवाः ॥ १०. १०९. ५.

२९. सद्यो जातो व्यंमिमीत यज्ञमग्निर्देवानांमभवत्पुरोगाः । अस्य होतुः प्रदिश्यृतस्यं वाचि स्वाहांकृतं हविरंदन्तु देवाः ॥ १०. ११०. ११.

**ऋतं दिवे तदवोचं पृथिव्या अभिश्रावार्य प्रथमं सुमेधाः ।**
**पातामवद्याद्दुरितादभीके पिता माता च रक्षतामवोभिः ॥ १० ॥**

ऋतम् । दिवे । तत् । अवोचम् । पृथिव्यै । अभिऽश्रावार्य । प्रथमम् । सुऽमेधाः ।
पाताम् । अवद्यात् । दुःऽइतात् । अभीके । पिता । माता । च । रक्षताम् । अवःऽभिः ॥ १० ॥

**इदं द्यावापृथिवी सत्यमस्तु पितर्मातर्यदिहोपब्रुवे वाम् ।**
**भूतं देवानामवमे अवोभिर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ ११ ॥३॥**

इदम् । द्यावापृथिवी इति । सत्यम् । अस्तु । पितः । मातः । यत् । इह । उपऽब्रुवे । वाम् ।
भूतम् । देवानाम् । अवमे इति । अवःऽभिः । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ११ ॥ ३ ॥

---

## भाषायाम्.

१०. तत् (=तस्मै हेतवे) सुमेधाः (=सुमेधावी कविरहं) दिवे पृथिव्यै (=द्यावापृथिवीभ्यां=तत्प्रीत्यर्थम्) ऋतं (=स्तोत्रम्) अभिश्रावाय (=अभिश्रवणाय=ते मामभ्यागत्य यथा शृणुयातां तथा) प्रथमं (=सर्वेभ्यो देवेभ्योपि पूर्वम्) अवोचम् (=अगायम्)। [ते] अवद्याद् (=दोषात्) [तथैव] दुरिताद् अभीके (=पापसकाशात्) पातां (=रक्षताम्)। माता पिता च (=मातापितृभूते द्यावापृथिव्यौ) अवोभिः (=संरक्षणै) रक्षतां (=पालयताम्) ॥

११. हे द्यावापृथिवी (=द्यावापृथिव्यौ), हे पितः, हे मातः, यद् इह वाम् उपब्रुवे (=वामुपेत्य युवयोः स्तोत्रमगायं) [तद्] इदं [स्तोत्रं] सत्यम् अस्तु (=सफलं भवतु)। अवोभिः (=संरक्षणैर्) देवानाम् अवमे भूतं (=सर्वेभ्योपि देवेभ्यः समीपतरे भवतम्)। [अपि च] वयम् इषम् (=अन्नं) वृजनं (=बलं) जीरदानुं (=क्षिप्रदानं) [वीरं पुत्रं च] विद्याम (=लभेमहि) ॥

१०. यास्तव द्यूनें आणि पृथिवीनें ऐकून घ्यावें म्हणून मी सुमेधावीनें त्यांजप्रीत्यर्थ प्रथम स्तोत्र गाइलें आहे. दोषापासून आणि पापापासून ते रक्षोत. पिता आणि माता प्रसादांनीं संभाळोत.

10. Therefore I the sage have first sung a hymn to Heaven and to Earth that they may hear [me]. May they save [us] from reproach, [save us] from sin. May the Father and the Mother preserve [us] with [their] favours.

११. हे पित्या द्यू, हे माते पृथिवी, हें जें स्तोत्र मी तुमची उपासना करून येथें म्हटलें आहे, तें सफळ होओ. तुम्ही [आपल्या] प्रसादांनीं [सर्व] देवांपेक्षां [आम्हांला] अत्यंत जवळच्या व्हा. [आणि] आम्हांला अन्न, बळ, [आणि] लवकर संपत्ति मिळवून देणारा [पुत्र], यांची प्राप्ति होओ.

11. o Heaven and Earth, may this [prayer] be fulfilled which, o Father, o Mother, I have addressed here unto you. Be you most accessible [to us] with [your] favours, of all the gods. May we obtain food, strength, [and] [a son] that shall quickly make us rich.

---

३०. इदं ते पात्रं सनवित्तमिन्द्र पिबा सोममेना शतक्रतो। पूर्ण आहावो मदिरस्य मध्वो यं विश्व इदभिहर्यन्ति देवाः॥ १०. ११२. ६.

वृत्तासाठीं तिसऱ्या पादांत 'सुदआस्तराय' असें म्हटलें पाहिजे.

---

१०. 'पापापासून'='दुरिताद् अभीकेः' सू. १२१ मं. १४ आणि टीप पहा.

## सूक्तम् १८६.

अगस्त्य ऋषिः । विश्वे देवा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

**आ न इळाभिर्विदथे सुशस्ति विश्वानरः सविता देव एतु ।**
**अपि यथा युवानो मत्सथा नो विश्वं जगदभिपित्वे मनीषा ॥ १॥**

आ । नः । इळाभिः । विदथे । सुऽशस्ति । विश्वानरः । सविता । देवः । एतु ।
अपि । यथा । युवानः । मत्सथ । नः । विश्वम् । जगत् । अभिऽपित्वे । मनीषा ॥ १ ॥

**आ नो विश्व आस्क्रा गमन्तु देवा मित्रो अर्यमा वरुणः सजोषाः ।**
**भुवन्यथा नो विश्वे वृधासः करन्त्सुषाहा विथुरं न शवः ॥ २ ॥**

आ । नः । विश्वे । आस्क्राः । गमन्तु । देवाः । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । सऽजोषाः ।
भुवन् । यथा । नः । विश्वे । वृधासः । करन् । सुऽसहा । विथुरम् । न । शवः ॥ २ ॥

---

## भाषायाम्.

१. विश्वानरः (=सर्वप्राणिहितकारी) देवः (=द्योतमानः) सविता सुशस्ति (=सुशस्ती=सुशस्त्या=शोभनस्तोत्रेण) इळाभिः (=अन्नैः सह=अस्मदर्थमन्नानि गृहीत्वा) नो विदथे (=अस्माकं यज्ञे) आ एतु (=आगच्छतु)। यथा (=येन प्रकारेण) हे युवानः (=सदातरुणा देवाः), [युष्माकम्] अभिपित्वे (=अभिगमने सति) मनीषा (=मनीषया=कृपया) नः विश्वं जगच्च मत्सथ (=मादयथ=हर्षयथ)॥ अत्रेदमुक्तं भवति। हे सवित्रादयो देवाः यूयमस्माकं स्तोत्रं श्रुत्वा अस्मदर्थमन्नानि गृहीत्वा नो यज्ञ आगच्छत। आगतेषु हि युष्मासु युष्मत्कृपया सर्वे जनास्तथा वयमपि हृष्टा भविष्याम इति ॥

२. मित्रः अर्यमा वरुणश् [चेति] सजोषाः (=संगता) आस्क्राः (=शत्रूणामास्कन्दयितारः=पराक्रमिणो) देवा नः आ गमन्तु (=अस्मान् आगच्छन्तु)। यथा (=येन प्रकारेण) विश्वे (=सर्वेपि ते) नो वृधासः (=अस्माकं वर्धयितारो) भुवन्

## सूक्त १८६.

ऋषि– अगस्त्य. देवता–विश्वे देव. वृत्त–त्रिष्टुभ्.

१. सर्वांचें कल्याण करणारा देदीप्यमान सविता चांगल्या स्तोत्राच्या योगानें आमच्या यज्ञांत अन्नें घेऊन येओ; कीं जेणेंकरून, हे अजर हो, तुम्ही येतांच आपल्या कृपेनें आम्हांला [आणि] सर्व जगताला हर्षवाल.

२. पराक्रमण करणारे सर्व देव–मित्र, अर्यमा, वरुण हे मिळून–आम्हांप्रत येओत; कीं जेणेंकरून ते सर्व आमचे उत्कर्षक होतील [आणि] आमचें बळ सर्वजण मिळून क्षीण होऊं देणार नाहींत.

## Hymn 186.

To *Vis've Devas* (*All the gods* taken collectively). By *Agastya.* Metre—*Trishṭubh.*

1. May resplendent Savitâ, the benefactor of all men, come to our sacrifice through the good hymn bringing food [ for us ] ; so that you may, o ever youthful [ gods ], so soon as you arrive, gladden us, [gladden] the whole world, by [ your ] kindness.

2. May all the victorious gods come unto us—Mitra, Aryamâ and Varuṇa, all joined; so that they may all be our promoters, and may not together render our power frail.

---

१. ' हे सवित्या, तूं आणि इतर देव मिळून आमचें स्तोत्र ऐकून आम्हांसाठीं सर्व प्रकारचीं अन्नें घेऊन आमच्या यज्ञांत या; कारण तुम्ही आलां म्हणजे तुम्ही आम्हांवर कृपा केली म्हणून आम्हांस आणि सर्व जगतास आनंद होईल.'

' अन्नें घेऊन '=' इळाभिः.' सू. ४८ मं. १६ आणि त्याजवरील टिपा पहा.

' अजर '=' युवानः.' प्राचीन आर्य लोकांचे देव म्हटले म्हणजे बहुतकरून सूर्यादिक जीं तेजें तद्रूप असत. आणि हे देव नित्य उगवून मनुष्यांच्या दृष्टीस पडून जातात, व पुनः येतात; असा क्रम नित्य चालला असतांहि ते कधींच म्हातारे होत नाहींत. म्हणून त्यांस अजर अथवा म्हातारे न होणारे आणि ते कधींहि मरत नाहींत म्हणून त्यांस अमर असें म्हणत असत. अजरत्वाचें आणि अमरत्वाचें जें येथें कारण सांगितलें तें, प्राचीन आर्यांचे देव म्हणजे सूर्यादिक नित्य तेजें होत, असें संस्कृतावरून समजतें म्हणून उघड होतें. ग्रीक, रोमन इत्यादिक लोकांचे जे प्राचीन देव तेहि जरी अजर आणि अमर असत, तरी त्यांच्या अजरत्वाची आणि अमरत्वाची उपपत्ति त्या लोकांस सांगतां आली नसती.

**प्रेष्ठं वो अतिथिं गृणीषेऽग्निं शस्तिभिस्तुर्वणिः सजोषाः ।**
**असद्यथा नो वरुणः सुकीर्तिरिषश्च पर्षदरिगूर्तः सूरिः ॥ ३ ॥**

प्रेष्ठम् । वः । अतिथिम् । गृणीषे । अग्निम् । शस्तिऽभिः । तुर्वणिः । सऽजोषाः ।
असत् । यथा । नः । वरुणः । सुऽकीर्तिः । इषः । च । पर्षत् । अरिऽगूर्तः । सूरिः ॥ ३ ॥

**उप व एषे नमसा जिगीषोषासानक्ता सुदुघेव धेनुः ।**
**समाने अहन्विमिमानो अर्कं विषुरूपे पयसि सस्मिन्नूधन् ॥४॥**

उप । वः । आ । ईषे । नमसा । जिगीषा । उषसानक्ता । सुदुघाऽइव । धेनुः ।
समाने । अहन् । विऽमिमानः । अर्कम् । विषुऽरूपे । पयसि । सस्मिन् । ऊधन् ॥ ४ ॥

---

(=भवेयुः) [ यथा च ] सुसहा (=सुष्ठु यथा तथा सममेव) [अस्माकं] शवः (=बलं) विथुरं न करन् ( =विहीनं न कुर्युः ) ॥

यथास्माकं बलं वर्धयेयुर्न तु तद्विहीनं कुर्युस्तथा सर्वेपि देवा मित्रार्यमवरुणादयः संगता भूत्वास्मान् प्रति आगच्छन्त्वित्यर्थः ॥

---

## भाषायाम्.

३. [ हे ऋत्विजः ], [ योग्निस् ] तुर्वणिः (=शत्रुजित् ) [ तथा ] शस्तिभिः सजोषाः (=स्तोत्रैर्युक्तो ) [ भवति तं ] वः (=युष्माकं ) प्रेष्ठम् (=अतिशयेन प्रियम् ) अतिथिम् अग्निं गृणीषे (=स्तौमि ) । यथा सुकीर्तिः (=सुश्लोको ) वरुणो नः (=अस्मदीयः ) असत् (=भवेत् ) च (=अपि च ) सूरिः (=प्रज्ञावान्) अरिगूर्तः (=स्तोतृभिः स्तुतः ) [ सन् ] इषः पर्षत् ( =अन्नान्यापूरयेत्=बहून्यन्नानि प्रयच्छेत् ) ॥

एतदुक्तं भवति । अहम् अग्निं वरुणं च स्तौमि यथा तौ अस्मान् प्रत्यागत्य अस्मदनुकूलौ भूत्वा बहून्यन्नानि प्रयच्छताम् ॥

४. [ये] उषासानक्ता (=उषा रात्रिश्च) धेनुरिव सुदुघा (=सुखेन दोग्धुं शक्या) [ ते ] वः (=युवां प्रति ) नमसा जिगीषा (=स्तोत्रेण धनजिगीषया च सह) उप आ ईषे ( =अभ्यागच्छामि ) । सस्मिन् ऊधन् ( =एकस्मिन्नेवोधसि ) विषुरूपे पयसि ( =नानारूपे दुग्धे सति ) समाने अहनि ( =एकस्मिन्नेव दिने ) अर्कं विमिमानः (=स्तोत्रं निर्मिमाण ) [ उप आ ईषे ] ॥

३. तुमचा अत्यंत प्रिय पाहुणा, विजयशाली [ आणि ] स्तोत्रांनीं युक्त असा जो अग्नि, त्याला मी स्तवितों; कीं जेणेंकरून सुश्लोक आणि प्रज्ञावान् वरुण आमचा होईल आणि स्तोत्यांनीं स्तविलेला होत्साता पुष्कळ अन्नसंपत्ति देईल.

3. I praise your dearest guest Agni, [who is] victorious, [ and ] is honoured with hymns; so that well-praised Varuṇa may be ours, and he, the wise and praised of the pious, may bestow abundance of food.

४. जी उषा आणि जी रात्र दुभत्या गाईप्रमाणें होत त्या तुम्हांप्रत मी स्तोत्रासहित आणि धन जिंकण्याच्या इच्छेनें येतों. मी एकाच कासेंत अनेक प्रकारचें दूध असतां एकाच दिवशीं निरनिराळीं स्तोत्रें करीत [तुम्हांप्रत येतों].

4. To you, o Ushas and night who are easy to milk like a milchcow, I come with a song and a desire to win; composing a hymn the same day when milk of various kinds is in the same udder.

---

२. 'मित्र,' 'अर्यमा,' आणि 'वरुण' हे कोण आहेत याविषयीं सू. २ मं. ७ आणि सू. २६ मं. ४ आणि त्यांजवरील टिपा पहा.

---

३. 'हे मित्र हो, मी अग्नि आणि वरुण यांस स्तवितों, कीं जेणेंकरून वरुण येऊन आमचाच जणुं होईल, आणि आम्हांस पुष्कळ अन्नसंपत्ति देईल.'

या मंत्राच्या पूर्वार्धांत वरुणाचें आणि उत्तरार्धांत अग्नीचें नांव नाहीं तरी अग्नि आणि वरुण यांस मी बोलावितों आणि ते दोघेहि येऊन आम्हांस अन्नसंपत्ति देओत, असें विवक्षित आहे. कोठून तरी अग्नीचें आणि वरुणाचें नांव मंत्रांत आणावें इतकेंच तात्पर्य आहे; आणि पहिल्या ऋचेंत तरी 'सविता' आणि सर्व अजर देव यांविषयींहि असेंच समजलें पाहिजे.

४. या ऋचेंत 'उषासानक्ता' (म्हणजे उषा आणि रात्र) या दोन देवोंविषयीं सांगितलें आहे. आणि पूर्वीप्रमाणें येथें तरी त्यांचें नांव कसेंतरी मंत्रांत यावें याहून दुसरा उद्देश कवीचा नाहीं; म्हणजे त्यांचें नांव ऋचेंत गोवणें या उद्देशाहून त्यांजविषयीं काय म्हणावयाचें ही गोष्ट कमी महत्त्वाची मान-

उत नोऽहिर्बुध्न्यो३ मयस्कः शिशुं न पिप्युषीव वेति सिन्धुः ।
येन नपातमपां जुनाम मनोजुवो वृषणो यं वहन्ति ॥ ५ ॥ ४ ॥

उत । नः । अहिः । बुध्न्यः । मयः । करिति कः । शिशुम् । न । पिप्युषीऽइव । वेति । सिन्धुः ।
येन । नपातम् । अपाम् । जुनाम । मनःऽजुवः । वृषणः । यम् । वहन्ति ॥ ५ ॥ ४ ॥

---

समाने इत्यादि दुर्बोधम् । सायण एवं व्याचष्टे । किं कुर्वन् । सस्मिन् समाने ऊधन् ऊधस्युत्पन्ने विषुरूपे नानारूपे पयसि क्षीरघृतादिकेऽकेमर्चनीयमन्नं चरुपुरोडाशादिकं विमिमानः । विविधं मिमानः । कस्मिन्काले । समानेऽहन् । षष्ठेऽहनि एकस्मिन्नेवाहनि सर्वदैव वेत्यर्थः । एकस्मिन्नेवाहनि समान ऊधस्युत्पन्ने नानारूपे पयसि त्वदर्थं हविर्मिमान उपगच्छामीत्यर्थः । यद्वा सस्मिन् सर्वस्मिन्नूधसि फलाख्यक्षीरोत्पादके यज्ञे निमित्तभूते सति विषुरूपे पयसे नानारूपे सोमलक्षणोदकेऽकेमन्त्रसाधनं स्तोत्रं विमिमानोऽहं युष्मानभि गच्छामि । इति ॥

---

## भाषायाम्.

५. उत (=अपि च) अहिर्बुध्न्यः (=एतन्नामको देवो) नो मयस्कः (=अस्मभ्यं सुखं करोतु)। पिप्युषी [धेनुः] शिशुम् इव (=पयसा वर्धयित्री गौर्यथा वत्समेति तथा) सिन्धुर्वेति (=सिन्ध्वभिमानिनी देवी अस्मान् प्रति आगच्छति=आगच्छतु)। येन [अहिर्बुध्न्यस्य सिन्धोश्चागमनेन] अपां नपातम् (=उदकानां पुत्रमग्निं) जुनाम (=अस्मान् प्रति प्रापयेम=आगमयेम) यम् [अग्निं] मनोजुवो वृषणः (=मनोवद्वेगवन्तो बलवन्तश्चाश्वा) वहन्ति ॥

अहिर्बुध्न्यो देवः सिन्धुश्चेत्येतावागच्छताम् । तयोरागतयोर्हि अग्निरप्यागमिष्यतीति भावः ॥

अहिरन्तरिक्षगाम्यहन्ता वाहीनो वाहन्यमानो वैतन्नामको देवः। स एव बुध्न्यः। बुध्नं बन्धकमन्तरिक्षम् । तदर्हतीति बुध्न्योऽन्तरिक्षचार्येतन्नामको देवः । इति सायणः ॥

---

लेली आहे. त्यामुळें 'उषासानक्ता' यांचें नांव ऋचेंत आलें आहे हें उघड दिसतें, पण त्याजविषयीं जें कांहीं सांगितलें आहे तें उत्तरार्धात तरी निदान स्पष्ट समजत नाहीं; कारण 'एकाच कासेंत इ०' हा भाग दुर्बोध आहे. अक्षरशः भाषांतर केलें आहे.

५. आणि अहिर्बुध्न्य आमचें कल्याण करो. दूध पाजणारी गाय वत्साप्रत येते त्याप्रमाणें सिन्धु आम्हांप्रत येओ; कीं जेणेंकरून आम्हीं उदकांच्या पुत्राला इकडे आणूं, ज्याला मनासारिखे वेगवन्त जवान घोडे वाहत असतात.

5. And may Ahir-Budhnya grant us happiness, [and] may Sindhu come to us even as a fattening cow [comes] to her calf; so that we may hasten hither the son of the waters, who is carried on young horses swift as the mind.

---

५. यांत इतकेंच सांगितलें आहे कीं, 'अहिर्बुध्न्य,' 'सिन्धु,' आणि 'वैद्युत अग्नि' हे देव येओत.

'अहिर्बुध्न्य.' हा एक देव वेदांत बराच प्रसिद्ध आहे. 'अहिर्बुध्न्य' या नांवाचा अर्थ सायण 'अंतरिक्षांतील अहि या नांवाचा देव' असा करितात. ऋ. २. ३१. ६ हेंहि सूक्त विश्वेदेवांविषयींच आहे त्यांत त्याचें आह्वान 'अज एकपाद्,' 'सविता,' 'अपां नपात्' या देवांबरोबर केलें आहे. ऋ. ५. ४१ हेंहि सूक्त विश्वेदेवांविषयीं आहे, त्याच्या १६व्या मंत्रांत अहिर्बुध्न्याचें आह्वान मरुतांबरोबर केलें आहे, आणि तो आम्हांस शत्रूच्या स्वाधीन न करो अशी ऋषीनें प्रार्थना केली आहे. ऋ. ६. ४९या वैश्वदेवसूक्ताच्या १४व्या मंत्रांत 'पर्वत,' 'सविता,' 'भग' यांजबरोबर त्याची स्तुति केली आहे. ऋ. ६. ५० हेंहि वैश्वदेव सूक्त आहे. त्याच्या १४व्या मंत्रांत 'अज एकपाद्,' 'पृथिवी,' 'समुद्र,' 'विश्वेदेव' यांजबरोबर त्याची प्रार्थना केली आहे. ऋ. ७. ३४ हेंहि सूक्त वैश्वदेव आहे. त्यांतील १७व्या मंत्रांत 'अहिर्बुध्न्य' आम्हांस शत्रूच्या स्वाधीन न करो अशी प्रार्थना आहे. ऋ. ७. ३५ हेंहि वैश्वदेव आहे. त्याच्या १३वे मंत्रांत 'अज एकपाद्,' 'समुद्र,' 'अपां नपात्,' 'पृश्नि' यांजबरोबर त्याची प्रार्थना आहे. ऋ. ७. ३८ कितीएक देवांविषयीं आहे. त्याच्या ५व्या मंत्रांत वरूत्री देवीसहित त्याची प्रार्थना आहे. ऋ. १०. ६४ हेंहि सूक्त वैश्वदेव आहे. त्यांतील ४थ्या मंत्रांत त्याची प्रार्थना 'बृहस्पति,' 'अज एकपाद्' यांच्या बरोबर केली आहे. ऋ. १०. ६६ हेंहि वैश्वदेव होय. त्यांतील ११ व्या मंत्रांत 'समुद्र,' 'सिन्धु,' 'अन्तरिक्ष,' 'अज एकपाद्' आणि 'तनयित्नु' (=मेघ) यांजबरोबर प्रार्थना केली आहे. ऋ. १०. ९२ हेंहि वैश्वदेव आहे. त्यांतील १२व्या मंत्रांत 'सूर्य,' 'चंद्र,' 'पृथिवी' आणि 'द्युदेव' यांजबरोबर 'त्याची' प्रार्थना केली आहे.

उत नं ईं त्वष्टा गन्त्वच्छा स्मत्सूरिभिरभिपित्वे सजोषाः ।
आ वृत्रहेन्द्रश्चर्षणिप्रास्तुविष्टमो नरां न इह गम्याः ॥ ६ ॥

उत । नः । ईम् । त्वष्टा । आ । गन्तु । अच्छ । स्मत् । सूरिऽभिः । अभिऽपित्वे । सऽजोषाः ।
आ । वृत्रऽहा । इन्द्रः । चर्षणिऽप्राः । तुविःऽतमः । नराम् । नः । इह । गम्याः ॥ ६ ॥

## भाषायाम्.

६. उत (=अपि च) त्वष्टा (=एतन्नामको देवोपि) नः ईम् अच्छ आ गन्तु (=तान् अस्मान् उपागच्छतु) [अपि च] अभिपित्वे (=अभ्यागमने=आगमने=आगमनकाले) स्मत् सूरिभिः सजोषाः (=प्रज्ञावद्भिर्देवैः सहितः सन्) [आगच्छतु]। [तथैव] वृत्रहा (=वृत्रहननकारी) चर्षणिप्राः (=मनुष्याणां मनोरथस्य पूरको) नरां तुविष्टमः (=सर्वेषु शूरेषु मध्ये बलवत्तम) इन्द्रो नः इह आ गम्याः (=इन्द्रोप्यत्रास्मानागच्छतु)॥

स्मत् सहार्थे। सायणस्तु स्मत्सहार्थे प्राशस्त्ये वा वर्तते। अत्र प्रशंसायाम्। प्रशस्तं यथा तथेति॥

त्याच्या पुढचें ९३वें सूक्त वैश्वदेवच आहे; त्यांतील ५व्या मंत्रांत 'सूर्य' आणि 'चंद्र' यांजबरोबर प्रार्थना केली आहे. ऋ.४. ५५ हेंहि विश्वेदेवांविषयींच आहे. त्यांतील ६व्या मंत्रांत 'द्यावापृथिवी' यांजबरोबर त्याची प्रार्थना केलेली आहे.

याशिवाय दुसऱ्या ठिकाणीं ऋग्वेदांत 'अहिर्बुध्न्य' आलेला नाहीं. वर सांगितलें आहे त्यावरून उघड होतें कीं, 'अहिर्बुध्न्य' याजविषयीं स्वतंत्र सूक्त नाहीं; आणि त्याचें नांव जेथें जेथें आलें आहे, तीं सर्व सूक्तें 'विश्वेदेव' यांजविषयीं आहेत; आणि त्याची प्रार्थना येते ती 'अज एकपाद्' इत्यादिक महत्त्वाच्या पण अप्रसिद्ध देवांबरोबर येते; आणि त्याजविषयीं कथा, इतिहास वगैरे इतर देवांच्या सारिखा कांहीं नाहीं.

'अहिर्बुध्न्य' याची व्युत्पत्ति सांगून सायणांनीं कोठकोठें अंतरिक्षांत झालेला अग्नि असा त्याचा पर्यवसित अर्थ केला आहे. (उदाहरणार्थः– ऋ. ७.३८.५ याजवर 'उत अपि च अहिर्बुध्न्यः बुध्ने अन्तरिक्षे भवः बुध्न्यः एतीत्यहिः। एतत्पदद्वयाभिधः मध्यमस्थानः अग्निः अहिर्बुध्न्य इत्युच्यते.')

'सिन्धु' म्हणजे सिन्धुरूप देवता.

६. आणि त्वष्टाहि आम्हांप्रत येओ, आणि येतांना प्रज्ञावंत [देवां]सहित [येओ]. वृत्राला मारणारा, मनुष्यांचे मनोरथ पूर्ण करणारा [ आणि ] शूरांमध्यें अत्यंत पराक्रमी इन्द्र येथें आम्हांप्रत येओ.

6. And may Tvashtâ come unto us, and when coming may he come accompanied by the wise [ gods ]. May Indra, the killer of Vṛitra, the gratifier of men's wishes and the most mighty of [ all ] heroes, come here unto us.

---

आतां सिन्धु म्हणजे येथें सिन्धुनदी समजावयाची, किंवा समुद्र समजावयाचा याविषयीं संशय आहे. कारण वेदांत सिन्धुनदीरूप देवतेचा निर्देश जसा सिन्धुशब्दानें झालेला आहे तसाच समुद्ररूप देवतेचाहि निर्देश 'सिन्धु' शब्दानें झालेला आढळतो. उदाहरणार्थ, सू. ९४ मं. १६ यांत समुद्राभिमानी देव 'सिन्धु' शब्दानें घ्यावयाचा आहे. ऋ. १०.७५.२,४,६ यांत 'सिन्धु' शब्दानें सिन्धुनदीरूप जी देवी तिचा निर्देश आहे. सू. १२२ मं. ६ आणि त्याजवरील टीप हींहि पहा.

'उदकांच्या पुत्राला'=' अपां नपातम्.' सू. १२२ मं. ४ आणि टीप पहा.

---

६. 'त्वष्टा इतर देवांस घेऊन येओ, आणि इंद्रहि येओ,' असा भावार्थ.

'त्वष्टा' सू. १४२ मं. १० आणि टीप पहा.

वृत्रासाठीं 'ईइं' असें 'ई' बद्दल, आणि 'गन्त्वच्छा' बद्दल 'गन्तु अच्छा,' आणि 'आ वृत्रहा इन्दरश्चर्षणिप्रा' असें म्हणावें.

**उत नं ईं मतयोऽश्वयोगाः शिशुं न गावस्तरुणं रिहन्ति ।**
**तमीं गिरो जनयो न पत्नीः सुरभिष्टमं नरां नसन्त ॥ ७ ॥**

उत । नः । ईम् । मतयः । अश्वऽयोगाः । शिशुम् । न । गावः । तरुणम् । रिहन्ति ।

तम् । ईम् । गिरः । जनयः । न । पत्नीः । सुरभिःऽतमम् । नराम् । नसन्त ॥ ७ ॥

**उत न ईं मरुतो वृद्धसेनाः स्मद्रोदसी समनसः सदन्तु ।**
**पृषदश्वासोऽवनयो न रथा रिशादसो मित्रयुजो न देवाः ॥८॥**

उत । नः । ईम् । मरुतः । वृद्धऽसेनाः । स्मत् । रोदसी इति । सऽमनसः । सदन्तु ।

पृषत्ऽअश्वासः । अवनयः । न । रथाः । रिशादसः । मित्रऽयुजः । न । देवाः ॥ ८ ॥

---

## भाषायाम्.

७. उत (=अपि च) अश्वयोगाः ( =अश्वानामिव योगोन्योन्ययोजनं यासां ताः =अश्वा इव संयुक्ता) मतयः (=सुमतयः=इन्द्रस्यानुग्रहात्मिका बुद्धयो ) न ईम् (=अस्मानिमान्=पूर्वोक्तान् अस्मान् ) तरुणं शिशुं गावो न (=अल्पं वत्सं गावो यथा लिहन्ति तद्वत् ) रिहन्ति (=लिहन्ति=लिहन्तु ) । तम् ईं (=तमेनं=तमिन्द्रं च) नरां सुरभिष्टमं (=नृणां शूराणां मध्येतिशयेन सुरभिं काम्यं ) गिरः ( =अस्माभिः कृताः स्तुतयः) पत्नीर्जनयो न (=पतिमत्यः स्त्रिय इव=भार्याः पतिमिव ) नसन्त (= संगच्छन्ते=संगच्छन्तां=व्याप्नुयुः=तेन सह संश्लिष्टा भवन्तु ) ॥

इन्द्रस्य कृपा गौर्वत्समिवास्मान् लेढु । अस्माकं स्तुतिश्चेन्द्रं भार्या पतिमिव संगच्छतामिति भावः ॥

८. उत ( =अपि च) वृद्धसेनाः ( =प्रवृद्धबला ) मरुतः स्मत् रोदसी ( =द्यावापृथिव्यौ च ) समनसः ( =समानमनस्काः=एकमनसः ) [ सन्तो ] न ईम् ( =अस्मान् इमान्=पूर्वोक्तान् अस्मान् ) [ आगम्य ] सदन्तु ( =निषीदन्तु ) । [ ते ] पृषदश्वासः ( =पृषदश्वाः =पृषत्य एव अश्वा येषां ते ) [ भवन्ति ] । [ तेषां ] रथा

७. आणि घोड्यांप्रमाणें एकमेकांस जोडिलेल्या ज्या इन्द्राच्या कृपा, त्या लहान वत्साला जशा गाई चाटितात तशा आम्हांला चाटोत. आणि सकळ वीरांमध्यें अत्यंत प्रिय असा जो तो [इन्द्र] त्याला, स्त्रियांनीं पतीला आलिंगिल्याप्रमाणें, आमच्या स्तुति आलिंगोत.

८. आणि ज्यांचें बळ मोठें आहे ते मरुत् एक मनानें, द्यावापृथिवींसहित, येऊन आम्हांजवळ बसोत. [त्यांच्या] रथास टिपक्याटिपक्यांच्या हरिणी जोडिल्या [असतात]. [त्यांचे] रथ प्रवाहांप्रमाणें धांवणारे [असतात]. [हे] देव शत्रूंला खाऊन टाकणारे [आणि] मित्रांला जणुं जोडिलेले [होत].

7. And may [his] blessings harnessed together like horses come and fondly lick us, even as cows lick [their] newborn calf. And may our hymns embrace him, the most beloved of heroes, even as wives [embrace their husbands].

8. And may the Maruts, whose troops are large, as also Heaven and Earth, being all of one mind, come and sit for us. They have variegated deer for horses. [Their] chariots [are] like running streams. [Those] gods are, as it were, eaters of [their] enemies [and] yoked to [their] friends.

---

७. 'गाई जशा आपल्या लहान वासराला प्रीतीनें चाटितात तशा इन्द्राच्या कृपा आम्हांला चाटोत आणि आम्हीं केलेली इन्द्राविषयींची स्तुति, स्त्री पतीला आलिंगिते तशी, जाऊन इन्द्राला आलिंगो.'

'घोड्यांप्रमाणें एकमेकांस जोडिलेल्या' ='अश्वयोगाः.' म्हणजे रथास जसे घोडे एकत्र जोडिलेले असतात, तशा एकत्र जोडल्या जाऊन जणुं येणाऱ्या.

८. सू. १८५ मं. ९ याजवरील टीपेंत जे 'देवे' सांगितले त्यांपैकीं हा मंत्र होय. शेवटीं 'देवाः' हा शब्द येतो म्हणून 'देवे'!

ह्या मंत्राची रचना सरळ नाहीं.

**प्र नु यदेषां महिना चिकित्रे प्र युञ्जते प्रयुजस्ते सुवृक्ति ।**
**अध यदेषां सुदिने न शरुर्विश्वमेरिणं प्रुषायन्त सेनाः ॥ ९ ॥**

प्र । नु । यत् । एषाम् । महिना । चिकित्रे । प्र । युञ्जते । प्रऽयुजः । ते । सुऽवृक्ति ।
अध । यत् । एषाम् । सुऽदिने । न । शरुः । विश्वम् । आ । इरिणम् । प्रुषायन्त । सेनाः ॥ ९ ॥

**प्रो अश्विनाववसे कृणुध्वं प्र पूषणं स्वतवसो हि सन्ति ।**
**अद्वेषो विष्णुर्वात ऋभुक्षा अच्छा सुम्नाय ववृतीय देवान् ॥१०॥**

प्रो इति । अश्विना । अवसे । कृणुध्वम् । प्र । पूषणम् । स्वऽतवसः । हि । सन्ति ।
अद्वेषः । विष्णुः । वातः । ऋभुक्षाः । अच्छ । सुम्नाय । ववृतीय । देवान् ॥ १० ॥

---

अवनयो न ( =नद्यादीनां प्रवाहा इव ) [ निम्नगाः सन्ति ] [ ते मरुतो ] देवा रिशादसो मित्रयुजो न ( =शत्रूणाम् अत्तारो मित्रैश्च संयुक्ता इव ) [ भवन्ति ] ॥

---

## भाषायाम्.

९. यद् (=यदा) सुवृक्ति ( =सुवृत्तया=उपासकैः शोभने स्तोत्रे कृते सति ) ते (=मरुतः) प्रयुजः प्र युञ्जते (=अश्वान् रथे योजयन्ति=अश्वान् रथे योजयित्वा गच्छन्ति ) अध यत् (=अपि च यदा ) सुदिने न (=निरभ्रे दिवसेपि ) एषां शरुः सेनाश् [च] (= तेषां वज्रो गणाश्च ) विश्वम् इरिणं (= सर्वं तटाकम् ) आ प्रुषायन्त (= आपूरयन्ति मेघवृष्ट्या ) [ तत्=तदा ] एषां महिना [एते] प्र चिकित्रे (=एते मरुतः स्वकीयेन महिम्ना प्रज्ञायन्ते=तदा तेषां महिमा प्रतीयते ) ॥

इदमुक्तं भवति । यदा भक्तैः स्तुता मरुतः स्वकीयेन वज्रेण सर्वाणि तटाकादीनि मेघोदकैः पूरयन्ति तदा तेषां महिमा जनैः प्रतीयत इति ॥

प्र नु यत् इत्यत्रस्थो यच्छब्दो युञ्जते इत्यनेन योजनीयः । चिकित्रे इत्यस्य च निघातत्वम् अपेक्षितं युञ्जते इत्यस्य च नापेक्षितम् । एवं सत्यपि वर्तमानं चिकित्रे इत्यस्य अनिघातत्वम् युञ्जते इत्यस्य च निघातत्वं व्यत्ययमूलकम् इति कृत्वा सहनीयम् ॥

१०. [ हे ऋत्विजः ], अश्विनो अवसे (=रक्षणाय ) प्र कृणुध्वं (=प्रसादयत) ।

९. ते चांगल्या स्तोत्रामुळें जेव्हां [ आपले ] घोडे रथाला जोडितात आणि निरभ्र दिवशींहि त्यांचें वज्र [ आणि ] त्यांचे गण प्रत्येक तळ्याला भरून टाकितात, तेव्हां त्यांच्या महिम्यानें ते विराजतात.

9. They distinguish themselves then by their greatness when through an excellent hymn they yoke their teams, and when their thunderbolt and their troops fill all the ponds even on a cloudless day.

१०. [ हे ऋत्विजांनो ], रक्षणासाठीं अश्वींला प्रसन्न करा, पूषा याला प्रसन्न करा. कारण ते स्वाधीनबल होत. द्वेषहीन विष्णु, वायु [ आणि ] महान् [ इन्द्र ] [ स्वाधीनबल होत ]. [ या ] देवांला सुखासाठीं मी येथें आणीन असें होओ.

10. Propitiate the As'vins for protection, propitiate Pûshâ. For they are of independent power. Benevolent Vishṇu, Vâta [ and ] the great [ Indra ] [are of independent power]. May I turn the gods hitherwards for [our] happiness.

---

९. 'मरुतांचा महिमा किती मोठा आहे, तो उपासकांच्या स्तोत्रांनीं प्रसन्न होऊन जेव्हां मरुत् रथास घोडे जोडून त्यांत बसून येतात, आणि येतां येतां आपल्या वज्राच्या योगानें निरभ्र आकाश असतांहि एकाएकीं पाऊस पाडून सर्व तळीं भरून टाकितात तेव्हां, लोकांच्या प्रत्ययास येतो.'

हा मंत्र दुर्बोध आहे. याची शब्दरचना आणि अन्वय फार क्लिष्ट आणि आयाससाध्य आहेत.

'त्यांचें वज्र'='एषां शरुः.' 'शरु' म्हणजे मरुत् धारण करितात तो भाला किंवा वज्र. सू. १७२ मं. २ आणि त्याजवरील पहिली टीप पहा.

१०. 'पूषा' सू. १४ मं. ३ याजवरील टीप पहा.

'स्वाधीन'='स्वतवसः.' म्हणजे त्यांचें बळ दुसऱ्यापासून आलेलें नाहीं, तर त्यांचें स्वताहाचें, त्यांच्याच आंगचें आहे. ते अमुक देवाचे अमुक होत म्हणून बलवान् असें नव्हे, तर ज्यांचें बळ स्वतंत्र आणि स्वयंभु आहे.

**इयं सा वो अस्मे दीधितिर्यजत्रा अपिप्राणी च सदनी च भूयाः।**
**नि या देवेषु यतते वसूयुर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ ११ ॥५॥**

इयम् । सा । वः । अस्मे इति । दीधितिः । यजत्राः । अपिऽप्राणी ।
च । सदनी । च । भूयाः ।
नि । या । देवेषु । यतते । वसुऽयुः । विद्याम । इषम् । वृजनम् ।
जीरऽदानुम् ॥ ११ ॥ ९ ॥

---

पूषणं प्र [ कृणुध्वं ] (= प्रसादयत ) । हि (= यस्मात् कारणात् ) [ ते ] स्वतवसः (= स्वायत्तबलाः ) सन्ति । अद्वेषः (= द्वेषरहितो ) विष्णुः वातः (= वायुः) ऋभुक्षाः (= महान्=इन्द्रः) [ इत्येते स्वतवसः सन्ति ] । देवान् सुम्नाय (= सुखाय ) अच्छ ववृतीय (= अस्मान् प्रति आवर्तयेयम् ) ॥

अद्वेषो द्वेषरहितो विष्णुर्व्याप्त एतन्नामको देवः । प्रथममनाहूतोपि न कुप्यतीति वक्तुमद्वेष इत्युक्तम् । इति सायणः ॥

---

## भाषायाम्.

११. हे यजत्राः (= यजनीया देवाः ), इयं सा (= सेयं ) वः (=युष्मद्विषया ) अस्मे दीधितिः (= अस्माकं दीधितिर्यज्ञरूपा क्रिया ) अपिप्राणी च सदनी च भूयाः (= अपिप्राणनवती चेष्टावती यूयं यत्र प्राणिथ तादृशी निवासवती च यूयं यत्र निवसथ तादृशी च भूयात् भवतु ) । या वसूयुः (= धनमिच्छन्ती ) [ दीधितिर् ] देवेषु नि यतते (= देवेषु प्रापणाय नितरां प्रयत्नं करोति ) । [एवं सति] [वयम्] इषम् (= अन्नं ) वृजनं (= बलं ) जीरदानुं (= क्षिप्रदानं ) [ वीरं=पुत्रं च ] विद्याम (= लभेमहि ) ॥

---

११. हे पूज्य [ देव ]हो, ही जी तुमची उपासना आम्हीं केली आहे, ती तुम्ही सचेतन करा आणि तिच्या ठायीं तुम्ही वास करा. जी उपासना धनाची वांछा करणारी होत्साती देवांप्रत पोंहचण्याविषयीं प्रयत्न करीत आहे. [ तर ] आम्हांला अन्न, बळ, [ आणि ] लवकर संपत्ति मिळवून देणारा [पुत्र] यांची प्राप्ति होओ.

11. May this our devotion offered unto you, O worshipful [ gods ], be one in which you may breathe and in which you may dwell; devotion, which soliciting wealth, strives towards the gods. May we [ therefore ] obtain food, strength, [ and a son] that shall quickly make us rich.

११. 'सचेतन करा' म्हणजे तिच्या आंगीं जीव उत्पन्न करा, निर्जीव आहे ती सजीव जणुं करा.

## सूक्तम् १८७.

अगस्त्य ऋषिः । पितुर्देवता । आद्यानुष्टुब्गर्भोष्णिक् । तृतीया पञ्चमी षष्ठी सप्तम्येकादशी चेति पञ्चानुष्टुभः । शिष्टा गायत्र्यः ॥

**पितुं नु स्तोषं महो धर्माणं तविषीम् ।**
**यस्य त्रितो व्योजसा वृत्रं विपर्वमर्दयत् ॥ १ ॥**

पितुम् । नु । स्तोषम् । महः । धर्माणम् । तविषीम् ।
यस्य । त्रितः । वि । ओजसा । वृत्रम् । विऽपर्वम् । अर्दयत् ॥ १ ॥

**स्वादो पितो मधो पितो वयं त्वा ववृमहे ।**
**अस्माकमविता भव ॥ २ ॥**

स्वादो इति । पितो इति । मधो इति । पितो इति । वयम् । त्वा । ववृमहे ।
अस्माकम् । अविता । भव ॥ २ ॥

---

### भाषायाम्.

१. नु (=इदानीं) महो धर्माणं तविषीं (=महतस्त्रितादेर्धारकं बलात्मकं च) पितुं (=सोमलक्षणमन्नं) स्तोषं (=स्तवानि) । यस्य [पितोर्] ओजसा (=बलेन) त्रितः (=एतन्नामको देवो) वृत्रं विपर्वं (=विच्छिन्नसंधिकं यथा तथा) वि अर्दयत् (=विविधं हतवान्) ॥

त्रितो विस्तीर्णतमः प्रख्यातकीर्तिस्त्रिषु क्षित्यादिस्थानेषु तायमानोपीन्द्र इति सायणः । कश्चिदतिपुरातनकालप्रख्यातो देव इत्यपरे सम्यक् ॥

२. हे स्वादो (=आस्वादनीय) पितो (=पेय), हे मधो (मधुर) पितो, वयं त्वा (=त्वां) ववृमहे (=सेवामहे) । [अतस्त्वम्] अस्माकम् अविता (=रक्षिता) भव ॥

## सूक्त १८७.

**ऋषि—अगस्त्य. देवता— पितु** ("अन्न," असें म्हणण्याचा संप्रदाय आहे. 'पितु,' म्हणजे सोमरसरूपी जें पेय तें ). वृत्त—१ली **अनुष्टुब्गर्भा उष्णिक्**; ३री, ५वी, ६वी, ७वी, आणि ११वी ह्या **अनुष्टुभ्**; उरलेल्या **गायत्री.**

१. मी आतां मोठ्याला धारण करणारा, [ आणि मोठ्याचें] बळ असा जो पितु, त्याची स्तुति करीन. ज्या [ पितू]च्या पराक्रमेंकरून त्रित वृत्राला मारून त्याचे तुकडे करिता झाला.

२. हे रुचिकर पितू, हे मधुर पितू, आम्ही तुला सेवितों. [तर] तूं आमचा रक्षणकर्ता हो.

## HYMN. 187.

To *Pitu* or *Drink* (i.e. the Soma-juice). By *Agastya.* metre—the first verse is *Anushṭubgarbhâ Ushṇik;* verses 3,5,6, 7, and 11 are *Anushṭubhs;* the rest are *Gâyatrîs.*

1. Let me now sing of Drink the sustainer [and] the strength of the great; by the power whereof Trita destroyed Vṛitra, dismembering his limbs.

2. O sweet Pitu, O delicious Pitu, we wait upon thee. Be thou our protector.

---

१. हें सूक्त 'पितु' विषयीं आहे. 'पितु' म्हणजे अक्षरशः 'पेय' असा अर्थ आहे. सोमरूप जें पेय ( अथवा अन्न ) तो 'पितु' आहे. 'पितु' असें सोमरसाचें नांव आहे, परंतु शाकभाजी इत्यादिक जें अन्न तेंहि 'पितु' शब्दानें घ्यावयाचें असें आठव्या मंत्रावरून दिसून येतें. 'पितु' हा सचेतन आहे असें क्षणभर मानून त्याची स्तुति केली आहे.

'मोठ्याला,' म्हणजे त्रितादिक जे महान् महान् देव त्यांला.

'त्रित' हा कोण देव आहे याविषयीं सू. ५२ मं. ५ आणि त्याजवरील टीप पहा. मात्र त्या टिपेंत त्रितानें वृत्राला मारिल्याविषयीं वेदांत उल्लेख आढळत नाहीं असें सांगितलें आहे, त्याची शुद्धि या मंत्राच्या संबंधानें करणें अवश्य आहे.

या सर्व सूक्ताचा पाठ शांतिसूक्त, श्राद्धसूक्त आणि पितृसूक्त यांत म्हणत असतात. तो असा कीं, अन्न वाढीत असतांना पात्राला तूप लाविल्यानंतर हें

उप॑ नः पितव॒ा च॑र शि॒वः शि॒वाभि॑रू॒तिभिः॑ ।
म॒यो॒भुर॑द्विषे॒ण्यः सखा॑ सु॒शेवो॒ अद्व॑याः ॥ ३ ॥
उप॑ । न॒ः । पि॒तो इति॑ । आ । च॒र । शि॒वः । शि॒वाभिः॑ । ऊ॒तिऽभिः॑ ।
म॒यः॒ऽभुः । अ॒द्वि॒षे॒ण्यः । सखा॑ । सु॒ऽशेवः॑ । अद्व॑याः ॥ ३ ॥
तव॒ त्ये पि॑तो॒ रसा॒ रजां॒स्यनु॒ विष्ठि॑ताः ।
दि॒वि वाता॑ इव श्रि॒ताः ॥ ४ ॥
तव॑ । त्ये । पि॒तो इति॑ । रसाः॑ । रजां॑सि । अनु॑ । वि॒ऽस्थि॑ताः ।
दि॒वि । वाताः॑ऽइव । श्रि॒ताः ॥ ४ ॥

## भाषायाम्.

३. हे पितो, शिवः (= मङ्गलस्) [ त्वं ] शिवाभिरूतिभिः (= मङ्गलै रक्षणैः सह ) उप नः आ चर ( =अस्मान् प्रति आगच्छ ) । मयोभुः ( =कल्याणकारी ) अद्विषेण्यः ( =प्रियः) सुशेवः ( =सुखकारी ) अद्वयाः (=निष्कपटः) सखा ( =मित्रभूतस् ) [ त्वमा चर ] ॥

४. हे पितो, तव त्ये ( =ये प्रख्यातास्ते ) रसाः ( =स्वाद्वम्लादिषड्रसा ) दिवि श्रिता वाता इव ( =द्युलोके व्याप्ता वायव इव ) रजांसि अनु विष्ठिताः ( =आन्तरिक्षादिषु लोकेषु विविधं व्याप्ता ) [ भवन्ति ] ॥

सर्व सूक्त म्हणतात. उद्देश उघड दिसतो कीं, जें अन्न वाढलें जात आहे तें मधुर आहे, व उत्तम आहे. इत्यादि त्याची प्रशंसा व्हावी. शिवाय शांतिसूक्तांतहि याचा पाठ म्हणतात.

शौनक असें म्हणतात कीं, नित्य हें सूक्त म्हणून अन्नाची स्तुति आणि पूजा करावी, आणि नंतर तें अन्न भक्षण करावें, त्याची निंदा करूं नये. असें करील त्याला अन्नापासून उत्पन्न होणाऱ्या (अजीर्णादिक ) रोगांचा उपद्रव होणार नाहीं. त्यांत विष असलें तरी त्याचें अमृत होईल. विष पिऊन हें सूक्त म्हटलें तर विषाचा नाश होईल. मात्र भोजन करितेवेळीं मौन धारण करावें आणि शुचिर्भूत असलें पाहिजे. तेव्हां तें अन्न दुसऱ्यास द्यावें, त्याची पूजा करावी, त्याची आहुति द्यावी. तसें करणाऱ्यास भुकेपासून त्रास होणार नाहीं आणि अन्नापासून व्याधि उत्पन्न होणार नाहीं !

३. हे पितू, कल्याणकारक असा जो तूं तो कल्याणकारक रक्षणांसहित आम्हांप्रत ये. सुखकारक, प्रिय, बरें करणारा, निष्कपट मित्र [असा तूं आम्हांप्रत ये].

४. हे पितू, तुझे जे रस ते, द्युलोकांत वायु पसरले आहेत त्यांप्रमाणें सर्वत्र लोकीं पसरलेले आहेत.

3. Come thou unto us, O Pitu, thou the auspicious, with auspicious helps: thou the beneficent, the kind, the propitious [and] the sincere friend.

4. Thy various flavours pervade all regions, O Pitu, even as the winds pervade the firmament.

---

२. 'रुचिकर' आणि 'मधुर' ('स्वादु,' 'मधु') हीं जीं येथें विशेषणें दिलीं आहेत, तींच पवमानाच्या आरंभींची ऋचा (ऋ. ९.१.१) यांत सोमाला 'स्वादिष्ठ' आणि 'मदिष्ठ' ह्या रूपानें दिलीं आहेत तीं पहा (स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सोम धारया).

३. 'रक्षणांसहित ये'='ऊतिभिः आ चर.' म्हणजे, 'तूं ये आणि आमचें रक्षण करण्याचे अनेक उपाय आम्हांला शिकीव.' सविता, वरुण यांची जशी स्तुति आणि प्रार्थना करावी तशी पितूची येथें केली आहे, कारण पितु हा सचेतन देवस्वरूपभाक् होय असें मानून त्याचें हें सूक्त आहे.

४. 'सर्व रस, म्हणजे गोड, आंबट, तिखट इत्यादि जे रस ते पितूच्या म्हणजे सोमाच्या अंगीं आहेत, व ते वातावरणाप्रमाणें सर्वत्र पसरले आहेत' असें ऋषि म्हणतो.

**तव त्ये पितो ददतस्तव स्वादिष्ठ ते पितो ।**
**प्र स्वाद्मानो रसानां तुविग्रीवा इवेरते ॥ ५ ॥ ६ ॥**

तव । त्ये । पितो इति । ददतः । तव । स्वादिष्ठ । ते । पितो इति ।
प्र । स्वाद्मानः । रसानाम् । तुविग्रीवाःऽइव । ईरते ॥ ५ ॥ ६ ॥

**त्वे पितो महानां देवानां मनो हितम् ।**
**अकारि चारु केतुना तवाहिमवसावधीत् ॥ ६ ॥**

त्वे इति । पितो इति । महानाम् । देवानाम् । मनः । हितम् ।
अकारि । चारु । केतुना । तव । अहिम् । अवसा । अवधीत् ॥ ६ ॥

**यददो पितो अजगन्विवस्व पर्वतानाम् ।**
**अत्रा चिन्नो मधो पितोऽरं भक्षाय गम्याः ॥ ७ ॥**

यत् । अदः । पितो इति । अजगन् । विवस्व । पर्वतानाम् ।
अत्र । चित् । नः । मधो इति । पितो इति । अरम् । भक्षाय । गम्याः ॥७॥

## भाषायाम्.

५. हे पितो, ददतस्तव (=दानशीलस्य तव, हे स्वादिष्ठ पितो, तव) रसानां त्ये-ते (=ते प्रख्याताः) स्वाद्मानः (=स्वादयितारस्) तुविग्रीवा इव (=प्रवृद्धग्रीवा इव) प्र ईरते (=संचरन्ति) ॥

ये ये तव रसान् आस्वादयन्ति ते ते प्रवृद्धबलाः सन्तः संचरन्तीति भावः ॥

६. हे पितो, महानां देवानां (=महतां देवानां) मनस्त्वे (=त्वयि) हितं (=निहितमस्ति=त्वत्पानमनसस्ते भवन्ति.) । [अपि च] [तव] केतुना [तत्] चारु अकारि (=कमनीयं क्रियते) । तवावसा (=तव साहाय्येन) [इन्द्रः] अहिम् अवधीत् (=वृत्ररूपं सर्पं हतवान्) ॥

७. हे पितो, यद् अदः (=यत्र) पर्वतानां विवस्व (=? मेघानां द्योतमानम् उदकम्) अजगन् (=आगच्छेत्) अत्र चेत् (=तत्र) हे मधो पितो (=हे मधुरपेय), नो भक्षाय (=अस्माकं भक्षणाय) अरं (=पर्याप्तं यथा तथा) गम्याः (=आगच्छ) ॥

यदा मेघेभ्यो वृष्टिर्भवति तदा पर्याप्तपानार्थं यदुदकं लभ्यते तदेव पितोरागमनमित्यर्थः ॥

विवस्वेति दुर्बोधं पदम् ॥

५. हे पितू, तुज उदाराच्या रसांचे, हे अत्यंत रुचिकर पितू, तुझ्या रसांचे जे जे भोक्ते ते ते पुष्टग्रीव जणुं होत्साते फिरत असतात.

६. हे पितू, महान् देवांचें मन तुझ्या ठायीं ठेविलेलें आहे. तें तुझ्या चातुर्येंकरून काम्य होत असतें. तुझ्या साहाय्यानें [ इन्द्र ] अहीला मारिता झाला.

७. हे पितू, जेथें पर्वतांचें उदक येतें तेथें, हे मधुर पितू, तूं आमच्या भक्षणासाठीं पुरशील इतका ये.

5. Those, O Pitu, those, O most delicious Pitu, who relish the flavours of thee the bounteous one, go forth stout-necked.

6. In thee, O Pitu, is placed the mind of the great gods. By [ thy ] wisdom it is made lovely. By thy helps did he [ Indra ] slay the snake.

7. Where, O Pitu, the water of the mountains comes, there come thou, O sweet Pitu, sufficient for us to drink.

---

५. 'जे जे पितूच्या रसांचा स्वाद घेतात ते ते प्रबळ होऊन फिरत असतात.'

६. पितूच्या ठायीं देवांचें मन ठेविलेलें आहे म्हणजे, देवांचें मन पितूच्या आंत चिकटून राहतें, म्हणजे तें सोम पिण्याविषयीं तत्पर असतें.

सोमाच्या साहाय्यानें इंद्र वृत्राला मारिता झाला याविषयीं पूर्वीं पुष्कळ वेळ उल्लेख आले आहेत.

७. 'मेघरूप पर्वतांपासून जेव्हां वृष्टि होते तेव्हां जें पुष्कळ पाणी प्यावयाला मिळतें तें पितूच्या योगानें ( अथवा पितु येतो म्हणूनच ) मिळतें.' हें उघडच आहे, कारण मेघवृष्टि झाली म्हणजे पेय मिळतें.

'पर्वतांचें उदक'='पर्वतानां विवस्व.' मेघाला पर्वत असें नांव वेदांत आहे. कारण मेघांचा आकार पर्वतांच्या आकारासारिखा असतो. 'विवस्व' शब्द कठिण आहे.

यदपामोषधीनां परिंशमारिशामहे ।
वातापे पीव इद्भव ॥ ८ ॥

यत् । अपाम् । ओषधीनाम् । परिंशम् । आऽरिशामहे ।
वातापे । पीवः । इत् । भव ॥ ८ ॥

यत्ते सोम गवाशिरो यवाशिरो भजामहे ।
वातापे पीव इद्भव ॥ ९ ॥

यत् । ते । सोम । गोऽआशिरः । यवऽआशिरः । भजामहे ।
वातापे । पीवः । इत् । भव ॥ ९ ॥

करम्भ ओषधे भव पीवो वृक्क उदारथिः ।
वातापे पीव इद्भव ॥ १० ॥

करम्भः । ओषधे । भव । पीवः । वृक्कः । उदारथिः ।
वातापे । पीवः । इत् । भव ॥ १० ॥

---

## भाषायाम्.

८. यद् अपाम् ओषधीनां परिंशं (=यम् उदकानामोषधीनां च परिलेशं) [वयम्] आरिशामहे (=भक्षयामस्) [तद्रूपस्त्वं] हे वातापे (=?"वातवत्सर्वव्यापक") [पितो], पीव इत् भव (=प्रवृद्धिकरो रस एव भव) ॥

वयं यदुदकानामोषधीनां चांशं भक्षयामस्तद्रूपः पितुः पुष्टिकरो रसो भवतीत्यर्थः॥

९. हे सोम, यद् गवाशिरस्ते [यच्च] यवाशिरस् [ते] (=क्षीरादिभिर्गोरसैः संस्कृतस्य तव तथा यवविकारैः संस्कृतस्य तवांशं) भजामहे (=सेवामहे) [तद्रूपस्त्वं] हे वातापे (=वातवत्सर्वव्यापक) [पितो], पीव इद्भव (=प्रवृद्धिकरो रस एव भव) ॥

१०. हे ओषधे (=ओषधिरूप पितो), त्वं करम्भो भव (=दधिमिश्रसक्तुपिण्डो भव)। [त्वं] पीवः (=वर्धको रसो) [भव]। [त्वम्] उदारथिर्वृक्कः (=उद्दीपको "व्याधेर्वर्जयिता") [भव]। हे वातापे (=वातवत्सर्वव्यापक) [पितो], पीव इद् भव (=प्रवृद्धिकरो रस एव भव) ॥

वृक्को व्याधेर्वर्जयितेति सायणः ।

उदारथिरूर्ध्वगम इन्द्रियाणामुद्दीपयितेति च सः ॥

८. आम्ही जो उदकांचा [आणि] ओषधींचा लेश भक्षितों त्याचा, हे सर्वव्यापी [ पितू ], तूं रसच हो.

९. हे सोमा, जो गोरसयुक्ताचा आणि जो तुज धान्ययुक्ताचा अंश आम्ही सेवन करितों त्याचा, हे सर्वव्यापी [पितू ], तूं रसच हो.

१०. हे ओषधी, तूं पिण्ड हो. रस आणि उद्दीपक व्याधिवर्जक हो. हे सर्वव्यापी [ पितू ], तूं रसच हो.

8. What little of the waters [ and ] of the vegetables we consume, turn that into fat, O pervader!

9. What [ little ], O Soma, of thee when mixed with milk, of thee when mixed with corn, we consume, turn that into fat, O pervader!

10. O plant, be thou the barley-dish. Be thou, fat, the exciting destroyer of disease. Turn that into fat, O pervader!

---

८. 'आम्ही जें थोडें पाणी पितों अथवा थोडी भाजी खातों त्यांत पितु शिरतो आणि त्याचा तो उत्तम रस करितो.' या मंत्रावरून 'पितु' हा केवळ सोमादिक पेयाचाच अभिमानी देव नव्हे, तर शाकभाजी इत्यादिक अन्नाचाहि आहे असें होतें.

९. 'गोरसयुक्ताचा आणि धान्ययुक्ताचा '=' गवाशिरः यवाशिरः.' सोमांत दूध घालून तो थोडा ऊन करीत असत; त्याला गवाश्रित असें नांव असे. आणि त्याप्रमाणेंच त्यांत यव किंवा जव अथवा सातु या धान्याचें पीठ घालून तयार केलेले जे सोम त्यांचें नांव 'यवाशिर्' होय.

१०. 'पिण्ड'='करम्भः.' सातूचें पीठ दह्यांत कालवून त्याचा केलेला जो पिंड तो 'करम्भ.' तो सातूचा केलेला असतो म्हणून पितूला येथें 'ओषधि' असें म्हटलें आहे.

'उद्दीपक व्याधिवर्धक '=' वृक्कः उदारथिः'. हे दोनहि शब्द कठिण आहेत, आणि दुसऱ्या ठिकाणीं ऋग्वेदांत कोठें आलेले आढळत नाहींत. 'वृक्क' म्हणजे शरीरांतील कांहीं मांसभाग असावा असें कोणी म्हणतात.

P 4

तं त्वा वयं पितो वचोभिर्गावो न हव्या सुषूदिम ।
देवेभ्यस्त्वा सधमादमस्मभ्यं त्वा सधमादम् ॥ ११ ॥ ७ ॥

तम् । त्वा । वयम् । पितो इति । वचःऽभिः । गावः । न । हव्या । सुसूदिम ।
देवेभ्यः । त्वा । सधऽमादम् । अस्मभ्यम् । त्वा । सधऽमादम् ॥ ११ ॥ ७

## भाषायाम्.

११. हे पितो, तं त्वा ( =एवं स्तुतं त्वां ) वयं वचोभिः ( =स्तुतिभिर् ) गावो न ( =गावो यथा हव्यानि दुग्धरूपाणि क्षरन्ति तथा ) हव्या सुषूदिम ( =हव्यानि क्षरयामः =हव्यरसान् त्वत्सकाशान्निष्काशयामः) । देवेभ्यः ( =देवार्थं ) त्वा सधमादं ( =तेषां सह मादयितारं ) [ तथैव ] त्वा ( =त्वाम् ) अस्मभ्यं सधमादं ( =सह मादयितारं ) [ सुषूदिम =हव्यरसान् क्षारयामः ] ॥

---

## सूक्तम् १८८.

अगस्त्य ऋषिः । आप्रीसूक्तमिदम् । प्रथमायाः सुसमिद्धोग्निः । द्वितीयायास्तनूनपात् । तृतीयाया इड्नामकोग्निः । चतुर्थ्या बर्हिः । पञ्चम्या द्वारः । षष्ठ्या उषासानक्तौ । सप्तम्या दैव्यौ होतारौ । अष्टम्या भारतीळासरस्वत्यो देव्यः । नवम्यास्त्वष्टा । दशम्या यूपरूपो वनस्पतिः । एकादश्याः स्वाहा ॥ गायत्री छन्दः ॥

समिद्धो अद्य राजसि देवो देवैः सहस्रजित् ।
दूतो हव्या कविर्वह ॥ १ ॥

सम्ऽइद्धः । अद्य । राजसि । देवः । देवैः । सहस्रऽजित् ।
दूतः । हव्या । कविः । वह ॥ १ ॥

## भाषायाम्.

१. हे सहस्रजित् ( =सहस्रदेवैः=द्योतमानैर्ऋत्विग्भिः) समिद्धः ( =सुसमिद्धः= सम्यग्दीप्तः एतन्नामको ) देवः ( =द्योतमानस् ) [ त्वमग्निः] अद्य राजसि ( =अस्मिन्दिने ईशिषे )। कविर्दूतः ( =मेधावी दूतः सन् ) हव्या वह ( =हव्यानि देवान्प्रति नय ) ॥

११. हे पितो, या प्रकारेंकरून तुजपासून आम्हीं, गाई हव्यें दुभतात त्याप्रमाणें, स्तोत्रांनीं हव्यें दोहिलीं आहेत. देवांकारणें हर्षकारक सौंगडा [ आणि ] आम्हांकारणें हर्षकारक सौंगडा असा जो तूं, त्या तुला [आम्हीं दोहिलें आहे].

11. Thus have we with hymns made thee, O Pitu, yield oblations even as cows [yield oblations]–thee the agreeable associate for the gods, thee the agreeable associate for us.

११. 'या प्रकारेंकरून तुला दोहून आम्हीं रस काढिले आहेत, आणि देवांला आणि आम्हांला आनंद उत्पन्न करणारा असा एक मित्र सिद्ध केला आहे.'

---

## सूक्त १८८.

ऋषि—अगस्त्य. देवता—१ समिद्ध अग्नि, २ तनूनपात् अग्नि, ३ इड् अग्नि, ४ बर्हि ( दर्भ ), ५ द्वारें, ६ उषा आणि रात्र ( दिवस आणि रात्र ), ७ दोन दिव्य होते, ८ तिघीजणी देवी (भारती, इळा, सरस्वती ), ९ त्वष्टा, १० वनस्पति ( यूप ), ११ स्वाहा.

## Hymn 188.

To 1 *Samiddha* ( well-lighted ) *Agni*, 2 *Tanûnapât Agni*, 3 *Agni* called *Iḍ*, 4 *Barhis* ( the sacrificial *grass*:), 5 the *Doors*, 6 *Ushas* and *Night* ( the *Dawn* or *Day* and *Night* ) 7 the two *Divine Invokers*, 8 the three *Goddesses* ( *Bhâratî*, *Iḷâ* and *Saraswatî* ), 9 *Trashṭâ*, 10 the *wooden Post*, 11 *Svâhâ*.

१. हे सहस्र जिंकणाऱ्या [ अग्नी ], तेजस्वी [ ऋत्विजां]नीं चांगला पेटविलेला तेजस्वी असा जो तूं, तो आज राजा आहेस. विद्वान् दूत असा जो तूं तो हव्यें घेऊन जा.

1. [ O Agni ], *well-kindled* by the illustrious priests thou, the illustrious conqueror of thousands, rulest to-day. Do thou, the wise messenger, carry the oblations.

तनूनपादृतं यते मध्वा यज्ञः समंज्यते ।
दधत्सहस्रिणीरिषः ॥ २ ॥

तनूऽनपात् । ऋतम् । यते । मध्वा । यज्ञः । सम् । अज्यते ।
दधत् । सहस्रिणीः । इषः ॥ २ ॥

आजुह्वानो न ईड्यो देवाँ आ वक्षि यज्ञियान् ।
अग्ने सहस्रसा असि ॥ ३ ॥

आऽजुह्वानः । नः । ईड्यः । देवान् । आ । वक्षि । यज्ञियान् ।
अग्ने । सहस्रऽसाः । असि ॥ ३ ॥

---

## भाषायाम्.

२. यज्ञः ( =यज्ञियः =यजनार्हः ) ऋतं यते ( =यज्ञं गच्छते =हविर्ददते यजमानाय यजमानार्थं ) सहस्रिणीः इषः (=सहस्रसंख्याकान्यन्नानि ) दधत् (=धारयन्=प्रयच्छन् ) तनूनपात् ( =एतन्नामकोऽग्निर् ) मध्वा सम् अज्यते (=मधुरेणाज्यसोमादिद्रव्येण सम्यग्व्यक्तः क्रियते =तर्प्यते ) ॥

३. आजुह्वानः ( =आहूयमान ) ईड्यः ( =स्तुत्यः =“इड्नामकस्” ) [ त्वं ] यज्ञियान् ( =यज्ञार्हान् ) देवान् नः ( =अस्मान् प्रति ) आ वक्षि ( =आवह ) । हे अग्ने, [ त्वं ] सहस्रसाः (=सहस्रसंख्याकानां धनानां दाता ) असि ॥

---

१. हें एक आप्रीसूक्त आहे. सू.१३ मं. १ याजवरील टीप पहा.

‘ सहस्र जिंकणाऱ्या ’=‘ सहस्रजित्.’ हजारो शत्रूंस अथवा धनांला जिंकणारा.

‘ चांगला पेटविलेला ’ = ‘[सु]समिद्धः’. ‘ सुसमिद्ध ’ हें येथें अग्नीच्या विभूतिविशेषाचें नांव. ती या मंत्राची देवता आहे. सू. १३ मं. १ आणि सू. १४१ मं. १ पहा.

‘ दूत ’=‘ दूतः.’ सू. ४४ मं.२ आणि टीप पहा.

२. यज्ञ करणाऱ्या यजमाना-कारणें हजारो अन्नसंपत्ति देणारा असा जो पूज्य **तनूनपात्**, त्याला मधुर आहुतीनें स्निग्ध केला आहे.

३. [ आम्हीं ] बोलाविलेला असा जो **स्तुत्य** तूं तो पूज्य देवांला आम्हांकडे आण. हे अग्नी, तूं हजारो [संपत्ति] देणारा आहेस.

2. *Tanûnapât,* who deserves to be honoured [and] who bestows thousands of foods on the sacrificer, is anointed with the sweet oblation.

3. Invoked [ by us ] do thou the *Praiseworthy* one bring the adorable gods to us. Thou art a giver of thousands [ of riches ], O Agni !

---

२. 'तनूनपात्' याविषयीं सू. १३ मं. २ आणि टीप पहा.

'पूज्य'='यज्ञः'. हा सायणांनीं केलेला अर्थ बरोबर आहे असें आम्हांस वाटतें. सू. १०५ मं. ४ आणि त्याजवरील भाषा पहा.

३. 'स्तुत्य'='ईड्यः.' ही ऋचा 'इड्' नांवाच्या अग्नीविषयीं आहे असें 'ईड्य' या शब्दावरून समजावयाचें. 'ईड्य' यामधील 'ई' दीर्घ आहे तरी चिंता नाहीं. सू. १३ आणि सू. १४२ यांतील तिसरा मंत्र 'नराशंस' अग्नीविषयीं आहे. तेव्हां 'इड्' नांवाचा अग्नि आणि 'नराशंस' हे एकच समजले पाहिजेत. 'ईड्य' म्हणजे 'स्तुत्य' असा अर्थ उघड आहे, त्यापेक्षां 'नराशंस' शब्दाचा जो 'नरांनीं स्तवावयाचा' असा अर्थ करितात तो खरा आहे असें होतें.

प्राचीनं बर्हिरोजसा सहस्रवीरमस्तृणन् ।
यत्रादित्या विराजथ ॥ ४ ॥

प्राचीनम् । बर्हिः । ओजसा । सहस्रऽवीरम् । अस्तृणन् ।
यत्र । आदित्याः । विऽराजथ ॥ ४ ॥

विराट् सम्राड्विभ्वीः प्रभ्वीर्बह्वीश्च भूयसीश्च याः ।
दुरो घृतान्यक्षरन् ॥ ५ ॥ ८ ॥

विऽराट् । सम्ऽराट् । विऽभ्वीः । प्रऽभ्वीः । बह्वीः । च । भूयसीः ।
च । याः ।
दुरः । घृतानि । अक्षरन् ॥ ५ ॥ ८ ॥

सुरुक्मे हि सुपेशसाधि श्रिया विराजतः ।
उषासावेह सीदताम् ॥ ६ ॥

सुरुक्मे इति सुऽरुक्मे । हि । सुऽपेशसा । अधि । श्रिया । विऽराजतः ।
उषसौ । आ । इह । सीदताम् ॥ ६ ॥

---

## भाषायाम्.

४. ओजसा ( =बलेन ) सहस्रवीरं ( =सहस्रवीरोपेतं =सहस्रवीराणां यावद्बलं तावता बलेन युक्तं ) बर्हिः (=कुशासनं ) प्राचीनं (=प्रागग्रं यथा तथा) [ऋत्विजः] अस्तृणन् । यत्र [ बर्हिषि ] हे आदित्याः ( =अदितेः पुत्राः ), [ =यूयं ] विराजथ ( =विविधं राजध्वे ) ॥

५. या दुरः ( =या द्वारो ) विराट् ( =विराजः=विशेषेण राजमानाः ) सम्राट् ( =सम्राजः =संम्यग्राजमाना) विभ्वीः (=विभ्व्यः =विशेषेण बलेन सह वर्तमानाः) प्रभ्वीः ( =प्रभ्व्यः =प्रकर्षेण बलेन वर्तमाना ) बह्वीश्च ( =बह्व्यश्च=अनेकाश्च ) भूयसीश्च ( =भूयस्यश्च=असंख्याताश्च ) [ भवन्ति ता ] [ दुरो ] घृतान्यक्षरन् ( =घृतवद्रसवन्तराणि मेघोदकादीनि द्रव्याणि क्षरन्ति=वर्षन्ति ) ॥

६. सुरुक्मे ( =शोभनदीप्ताभरणे ), सुपेशसा ( =सुपेशसौ=शोभनरूपे ) [उषासानक्ता] श्रिया अधि विराजतः ( =सौन्दर्येण अधिकं शोभेते ) [ ते ] उषासौ (=उषासानक्ता=अहोरात्रे देव्यौ ) इह आ[गम्य] सीदतां ( =निषीदताम् ) ॥

४. बळानें सहस्रवीर असे दर्भ पूर्वेकडे टोकें करून आंथरले आहेत; कीं ज्यांवर हे आदित्य हो, तुम्ही विराजत आहां.

4. They have spread, points eastward, the *kus'a-grass* which in power is [as though] possessed of a thousand heroes. And on it you, O sons of Aditi, are shining.

५. विशेषेंकरून राज्य करणारीं, साम्राज्य करणारीं, विभायुक्त, प्रभावयुक्त, अनेक आणि असंख्य अशीं जीं द्वारें तीं घृतस्राव करितात.

5. The *Doors* which are illustrious, paramount, excellent, supreme, numerous and innumerable, are pouring out nourishments.

६. सुंदर अलंकार घातलेल्या आणि रूपवती अशा ज्या [ **उषा आणि रात्र** ] त्या सौंदर्यानें फार शोभतात. **उषा** आणि **रात्र** येऊन येथें बसोत.

6. Well-adorned and of beautiful shape the *Dawn* and the *Night* shine exceedingly with beauty. May the *Dawn* and the *Night* come and sit.

---

४. ही ऋचा कुशांविषयीं आहे. सू. १३ मं. ५ पहा.

'आदित्य' = 'आदित्याः'. म्हणजे अदितीचे पुत्र. अर्थात् सविता, इंद्र, वरुण इत्यादिक देव. 'आदित्य' या नांवाविषयीं पूर्वीं पुष्कळ ठिकाणीं निर्देश आलाच आहे.

५. सू. १३ मं.६ आणि सू. १४२ मं. ६ आणि टिपा पहा.

'घृतस्राव करितात' याचा अर्थ सायण 'मेघोदकें' वर्षितात असा करितात.

६. सू. १३ मं. ७ आणि टीप पहा.

'उषा आणि रात्र'='उषासौ.' येथें उषाशब्दानें केवळ प्रभातकालाभिमानिनी देवी घ्यावयाची नाहीं, तर दिवस ( दिवसाभिमानिनी देवता ) असें सायणांस अनुसरून समजणें योग्य आहे.

**प्रथमा हि सुवाचसा होतारा दैव्या कवी ।**
**यज्ञं नो यक्षतामिमम् ॥ ७ ॥**

प्रथमा । हि । सुऽवाचसा । होतारा । दैव्या । कवी इति ।
यज्ञम् । नः । यक्षताम् । इमम् ॥ ७ ॥

**भारतीळे सरस्वति या वः सर्वा उपब्रुवे ।**
**ता नश्चोदयत श्रिये ॥ ८ ॥**

भारति । इळे । सरस्वति । याः । वः । सर्वाः । उपऽब्रुवे ।
ताः । नः । चोदयत । श्रिये ॥ ८ ॥

**त्वष्टा रूपाणि हि प्रभुः पशून्विश्वान्त्समानजे ।**
**तेषां नः स्फातिमा यज ॥ ९ ॥**

त्वष्टा । रूपाणि । हि । प्रऽभुः । पशून् । विश्वान् । सम्ऽआनजे ।
तेषाम् । नः । स्फातिम् । आ । यज ॥ ९ ॥

---

## भाषायाम्.

७. प्रथमा (=प्रथमौ=आद्यौ=मनुष्यहोतुः पूर्वभवौ) सुवाचसा (=सुवाचसौ=प्रियवचनौ) दैव्या (=देवानां संबन्धिनौ) कवी (=मेधाविनौ) होतारा (=होतारौ=पुरोहितौ) नः (=अस्माकम्) इमं यज्ञं यक्षतां (=यजताम्) ॥

८. हे भारति, हे इळे, हे सरस्वति, या वः सर्वा उपब्रुवे (=उपेत्य स्तौमि) ता [यूयं] नः (=अस्मान्) श्रिये चोदयत (=संपदे प्रेरयत)।

भरत आदित्यः। तस्य संबन्धिनी भारती । द्युलोकदेवता । इळा भूदेवी । सरो वागुदकं वा । तद्वती अन्तरिक्षदेवता इत्यभिप्रायः सायणस्य ॥

९. रूपाणि प्रभुः (=रूपाणि प्रभविता=रूपाणां शरीराणां प्रादुर्भावयिता=उत्पादयिता) त्वष्टा (=एतन्नामको देवो) विश्वान् पशून् समानजे (=सर्वान् गवादीन् पशून् व्यक्तीकरोति = करोति)। [हे त्वष्टः], तेषां [पशूनां] स्फातिं (=वृद्धिं) नः (=अस्मदर्थम्) आ यज (=आनय) ॥

त्वष्टा यज्ञसाधनपात्राभिमानी देवो रूपाणि योनौ सृष्टानि रेतांसि रूपाणि कर्तुं प्रभुर्हि । हिशब्दः श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । रेतसः सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोतीति श्रुतेः । इति सायणः ॥

७. प्रियवचन [आणि] बुद्धिमान् असे जे दोघे **दिव्य** आदि **होते** ते ह्या आमच्या यज्ञाला संपादोत.

८. हे **भारती**, हे **इळे**, हे **सरस्वती**, ज्या तुम्हां सर्वांस मी स्तवितों, त्या तुम्ही सर्वे आम्हांला संपत्तीप्रत न्या.

९. [सकळ] शरीरें [निर्माण करण्याला] समर्थ असा **त्वष्टा** सर्व पशूंला उपजवितो.—[तो तूं हे **त्वष्टया**], आम्हांकरितां त्यांची वृद्धि कर.

7. May the primeval sages, the two *Divine invokers* perform this our sacrifice.

8. O *Bhârati*, O *Iḷa*, O *Saraswatî*, do you, all of whom I approach and praise, hasten us to wealth.

9. *Tvashṭâ* who makes the bodies has brought into existence all animals.—Do thou, [O *Tvashṭâ*], bring these fat unto us.

---

७. सू. १३ मं. ८ आणि टीप पहा. 'संपादोत'='यक्षताम्.' म्हणजे मानवी होत्यांप्रमाणें येऊन आमच्या यज्ञाची संपादणी करोत.

८. सू. १३ मं. ९ आणि टीप पहा. या मंत्रावरील भाष्यांत सायण म्हणतात कीं, भारती म्हणजे द्युलोकरूप देवता, 'इळा' म्हणजे भूलोकरूप देवता, आणि सरस्वती म्हणजे अंतरिक्षरूप देवता.

९. सू. १३ मं. १० पहा.
'त्यांची'='तेषाम्.' पशूंची.

उप त्मन्या वनस्पते पाथो देवेभ्यः सृज ।
अग्निर्हव्यानि सिष्वदत् ॥ १० ॥

उप । त्मन्या । वनस्पते । पाथः । देवेभ्यः । सृज ।
अग्निः । हव्यानि । सिस्वदत् ॥ १० ॥

पुरोगा अग्निर्देवानां गायत्रेण समज्यते ।
स्वाहाकृतीषु रोचते ॥ ११ ॥ ९ ॥

पुरःऽगाः । अग्निः । देवानाम् । गायत्रेण । सम् । अज्यते ।
स्वाहाऽकृतीषु । रोचते ॥ ११ ॥ ९ ॥

---

## भाषायाम्.

१०. हे वनस्पते (=यूपाभिमानिन् देव ), [ त्वं ] त्मन्या ( =आत्मनैव ) देवेभ्यः (=देवानामर्थं ) पाथः उप सृज (=पशुरूपमन्नम् उत्पादय ) । [ तस्योत्पत्तेरनन्तरम् ] अग्निः हव्यानि ( =हवींषि ) सिष्वदत् ( =स्वदुयतु=स्वादूकरोतु ) ॥

११. देवानां पुरोगाः ( =पुरोगामी=मुख्यः ) अग्निः गायत्रेण सम् अज्यते (=व्यक्तीक्रियते=पूज्यते ), स्वाहाकृतीषु ( =स्वाहाकारयुक्तेषु हविर्दानेषु सत्सु ) [ स ] रोचते ( =अत्यर्थं दीप्यते ) ॥

एताः प्रयाजदेवता यज्ञावयवाभिमानिन्यः । तद्द्वारा यज्ञ एव स्तूयत इति केषांचिन्मतम् । अग्नेरेव नामान्तरमित्यन्ये । इति सायणः ॥

१०. हे **वनस्पती**, तूं देवांकारणें स्वतः अन्न उत्पन्न कर. अग्नि हव्यांला गोड करील.

११. देवांचा पुढारी अग्नि स्तोत्रानें अलंकृत केला आहे. **स्वाहाकार** होतांच तो अत्यंत प्रकाशतो.

10. Yield thou, O *Vanaspati*, of thy own accord the food for the gods. Agni shall then sweeten the offerings.

11. Agni, the foremost of the gods is honoured with a hymn. He shines when oblations are given with *Svâhâ*.

---

१०. सू. १३ मं. ११ पहा.

देवांला अर्पावयाचें जें मांसरूप अन्न तें, यूपाला बांधलेल्या पशूपासून मिळावयाचें; याकरितां ऋषि यूपालाच म्हणतो कीं, तें मांसरूपी अन्न तूं उत्पन्न कर. आणि यूपापासून हिरवें मांस मिळाल्यावर तें मग अग्नि शिजवून रुचिकर करील.

११. सू. १३ मं. १२ पहा.

हा मंत्र 'स्वाहा' हा जो उद्गारदर्शक शब्द त्याच्या अभिमानी देवतेविषयीं असल्यामुळें 'स्वाहा' हा शब्द यांत आणिला आहे. वस्तुतः पाहिलें तर यांत स्तुति अग्नीचीच आहे.

'स्वाहाकार होतांच' =' स्वाहाकृतीषु.' म्हणजे 'स्वाहा'! 'स्वाहा'! असा मोठ्यानें उच्चार करून घृतादिकांच्या आहुति अग्नीमध्यें टाकितांच.

## सूक्तम् १८९.

अगस्त्य ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।

**अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।**
**युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ १ ॥**

अग्ने । नय । सुऽपथा । राये । अस्मान् । विश्वानि । देव । वयुनानि । विद्वान् ।
युयोधि । अस्मत् । जुहुराणम् । एनः । भूयिष्ठाम् । ते । नमःऽउक्तिम् । विधेम ॥ १ ॥

**अग्ने त्वं पारया नव्यो अस्मान्स्वस्तिभिरति दुर्गाणि विश्वा ।**
**पूश्च पृथ्वी बहुला न उर्वी भवा तोकाय तनयाय शं योः ॥ २ ॥**

अग्ने । त्वम् । पारय । नव्यः । अस्मान् । स्वस्तिऽभिः । अति । दुःऽगानि । विश्वा ।
पूः । च । पृथ्वी । बहुला । नः । उर्वी । भव । तोकाय । तनयाय । शम् । योः ॥ २ ॥

---

### भाषायाम्.

१. हे देव (=द्योतमान) अग्ने, विश्वानि वयुनानि विद्वान् (=सर्वाणि यजनकर्माणि=सर्वान् उपासनाप्रकारान् जानन्) [त्वं] सुपथा (=शोभनेन मार्गेण) अस्मान् राये नय (=स्वर्गादिधनं प्रति प्रापय)। जुहुराणम् एनः (=हिंसकं पापम्) अस्मत् युयोधि (=अस्मत्तः पृथक् कुरु=तस्मादस्मान् विमोचय)। ते (=तव) भूयिष्ठां नमउक्तिम् (=अतिप्रवृद्धां नमस्कारोक्तिं=स्तुतिं) विधेम (=परिचरेम)॥

उत्पथप्रतिपन्नो यो भ्रष्टो वापि पथः क्वचित् । पन्थानं प्रतिपद्येत कृत्वा वा कर्म गर्हितम् । अग्ने नयेति सूक्तेन प्रत्यृचं जुहुयाद् घृतम् । जपेच्च प्रयतो नित्यम् उपतिष्ठेत वानलम् । इति शौनकः ऋग्विधाने ॥

२. हे अग्ने, नव्यः (=स्तवनार्हस्) त्वम् अस्मान् स्वस्तिभिः (=शोभनैरुपायैः) विश्वा दुर्गाणि (=सर्वाणि पापानि) अति पारय (=तेषां पारं नय)। च (=अपि च) नः (=अस्मदर्थं) पृथ्वी (=पृथुतरा) बहुला (=विस्तीर्णा) उर्वी (=दीर्घा)

## सूक्त १८९.

ऋषि–अगस्त्य. देवता–अग्नि. वृत्त–त्रिष्टुभ्.

१. हे देदीप्यमान अग्नी, सकल उपासनांतें जाणणारा असा जो तूं, तो आम्हांला चांगल्या मार्गानें संपत्तीप्रत ने. नाशक पापाला आम्हांपासून दूर कर. तुझी आम्ही अत्यंत स्तुति करूं.

२. हे अग्नी, स्तुत्य असा जो तूं तो आम्हांला कल्याणकारक उपायांनीं सकळ पापांच्या पार ने. तूं आम्हांला विस्तीर्ण, मोठा आणि अफाट असा प्राकार हो. तूं आमच्या मुलांस आणि पुत्रांस कल्याण आणि सुख देणारा हो.

## HYMN 189.

To *Agni*. By *Agastya*. Metre —*Trishṭubh*.

1. Knowing all modes of worship do thou, O brilliant Agni, lead us to wealth by a good road. Separate from us destructive sin. We will offer exceeding praise to thee.

2. O Agni, do thou, who deservest to be praised, take us safely across all dangers by auspicious means. Be thou to us a great, long and extensive fortress, [ and ] a source of happiness and prosperity to our children and our sons.

---

१. 'सकल उपासनांतें जाणणारा'= 'विश्वानि वयुनानि विद्वान्.' म्हणजे उपासना करण्याचे जे निरनिराळे प्रकार, ते ज्याला ठाऊक आहेत असा.

'संपत्तीप्रत'=' राये.'

'हें सूक्त अति प्राचीन काळापासून फार प्रसिद्ध आहे. 'ऋग्विधान' या नांवाच्या ग्रंथांत शौनक म्हणतात कीं, वाईट मार्गास लागलेला, अथवा मार्गापासून भ्रष्ट झालेला, अथवा ज्याणें निंद्य कर्म केलें असेल असा कोणी 'अग्ने नय' हें सूक्त म्हणून प्रत्येक ऋचेला तुपाची आहुति देईल, आणि नित्य नियमानें जपेल अथवा अग्नीची उपासना करील, तो पुनः मार्गाप्रत पोंहचेल.' शिवाय पहिल्या पांच ऋचा श्रावणींत म्हणतात, आणि पहिली आणि दुसरी ह्या ऋचा अष्टमीश्राद्धांत म्हणण्याची चाल आहे.

'प्राकार हो' = 'पूर्भव.' म्हणजे किल्ला हो, तट हो.

तुळाभार करितात त्यांत या मंत्राचा पाठ म्हणतात.

वृत्तासाठीं 'पुरुथ' असें म्हणावें.

अग्ने त्वमस्मद्युयोध्यमीवा अनग्नित्रा अभ्यमन्त कृष्टीः ।
पुनरस्मभ्यं सुवितायं देव क्षां विश्वेभिरमृतेभिर्यजत्र ॥ ३ ॥

अग्ने । त्वम् । अस्मत् । युयोधि । अमीवाः । अनग्निऽत्राः । अभि । अमन्त । कृष्टीः ।
पुनः । अस्मभ्यम् । सुवितायं । देव । क्षाम् । विश्वेभिः । अमृतेभिः । यजत्र ॥ ३ ॥

---

पूः (=प्राकारः=संरक्षणसाधनं) भव । तोकाय तनयाय [च] (=अपत्येभ्यः पुत्रेभ्यश्च) शं योः (=सुखं कल्याणं च) [भव] ॥

पूश्च पृथ्वी बहुला न उर्वीत्यत्र अधा मही न आयस्यनाधृष्टो नृपीतये पूर्भवा शतभुजिः (ऋ. ७.१५.१४) तस्य च अधाधुना हे अग्ने अनाधृष्टोऽप्रतिधर्षणीयस्त्वं नोऽस्माकं नृपीतये नृणां रक्षणार्थं मही महत्यायसा निर्मिता शतभुजिरत्यन्तं विस्तृता शतगुणा पूः पुरी । तद्रक्षासाधनभूतप्राकारादिर्वा पूरुच्यते । भव । यथायसा निर्मिता पुरी तद्रक्षासाधनभूतप्राकारादिर्वा शत्रुभ्यो भीतान्रक्षति तद्वद्राक्षसेभ्यो भीतानस्मान् पाहीत्यर्थः । इति भाष्यमनुसंधेयम् ॥

---

## भाषायाम्.

३. हे अग्ने, त्वम् अस्मत् (=अस्मत्तः) अमीवाः (=व्याधीन्) युयोधि (=पृथक्कुरु) । [ता अमीवा] अनग्नित्राः कृष्टीः (=अग्निनापालयिताः प्रजाः=अनग्निपालितान् जनान्) अभिअमन्त (=अभिभवन्तु=अभिभवितुमर्हन्ति) । पुनः (=अपि तु) हे देव (=द्योतमान) यजत्र (=यजनीय) [अग्ने], विश्वेभिः (=सर्वैः) अमृतेभिः (=अमृतैः=अमरैर्देवैः सह) अस्मभ्यं सुविताय (=अस्मदर्थं शोभनफलाय =अस्माकं कल्याणाय) क्षां (=भूमिं प्रति) [आगच्छ] ॥

३. हे अग्नी, तूं आम्हांपासून व्याधींला काढून टाक. ज्यांचें रक्षण अग्नि करीत नाहीं त्या लोकांस [ व्याधींनीं ] पीडावें. तर आमचें कल्याण व्हावें म्हणून, हे पूजनीय [ आणि ] देदीप्यमान [ अग्नी ], तूं सकळ अमरांला घेऊन भूमीवर [ ये ].

3. Remove from us, O Agni, [all] diseases. They should distress those men who are not protected by Agni. On the contrary [come thou] to the earth with all the immortals for our welfare.

---

३. 'ज्यांचें रक्षण' इ०. म्हणजे तूं आमचें रक्षण करितोस अशी प्रसिद्धि आहे त्यापेक्षां तुझे आश्रित जे आम्ही त्या आम्हांस रोगाचा उपद्रव होऊं नये. अग्नीचे जे अनाश्रित त्यांस व्हावा.

पाहि नो अग्ने पायुभिरजस्रैरुत प्रिये सदन आ शुशुक्वान् ।
मा ते भयं जरितारं यविष्ठ नूनं विदन्मापरं सहस्वः ॥ ४ ॥
पाहि । नः । अग्ने । पायुऽभिः । अजस्रैः । उत । प्रिये । सदने । आ । शुशुक्वान् ।
मा । ते । भयम् । जरितारम् । यविष्ठ । नूनम् । विदत् । मा । अपरम् । सहस्वः ॥ ४ ॥

मा नो अग्नेऽव सृजो अघायाविष्यवे रिपवे दुच्छुनायै ।
मा दत्वते दशते मादते नो मा रीषते सहसावन्परा दाः॥५॥१०
मा । नः । अग्ने । अव । सृजः । अघाय । अविष्यवे । रिपवे । दुच्छुनायै ।
मा । दत्वते । दशते । मा । अदते । नः । मा । रिषते । सहसाऽवन् । परा । दाः ॥ ५ ॥ १० ॥

---

### भाषायाम्.

४. हे अग्ने, नः (=अस्मान्) अजस्रैः पायुभिः (=अविच्छिन्नैः संरक्षणप्रकारैः) पाहि (=पालय) उत (=अपि च) शुशुक्वान् (=अतिशयेन दीप्तिमान्) [सन्] प्रिये सदने (=तव प्रियभूते यागगृहे) आ[सीद=आगत्य निषीद] । हे यविष्ठ (=अतिशयेन तरुण), ते जरितारं (=स्तोतारं) भयं (=भीतिर्) नूनं मा विदत् (=अद्य मा प्राप्नोतु) [तथैव] हे सहस्वः (=सहस्वन्=बलवन्), अपरं मा [विदत्] (=अपरस्मिन् दिने श्वोपि मा प्राप्नोतु) ॥

५. हे अग्ने, नः (=अस्मान्) अघाय (=हिंसकाय) मा अव सृजः (=मा-त्याक्षीः) अविष्यवे (=भक्षयितुम् इच्छते) रिपवे (=शत्रवे) दुच्छुनायै (=द्विषे) [च] [माव सृजः] । दत्वते (=दन्तवते) दशते (=खादते सर्पादये) [च] मा [परा दाः] अदते (=अदन्तकाय=शृङ्गादिभिर्घातिने) नो मा [परा दाः] [अपि च] हे सहसावन् (=सहस्विन् बलवन्नग्ने), रिषते (=हिंसकाय तस्कर राक्षसादये) मा परा दाः (=पराभूतं मा देहि=मा तेस्मान् पराभिभवन्तु) ॥

| | | | |
|---|---|---|---|
| | | | रु. आ. |
| रा. रा. नारायण विष्णु बापट. | ... ... ... | ,, | ६— ० |
| ,, गोविंद रामचंद्र खांडेकर. | ... ... | ,, | ६— ० |
| ,, सोराबजी शापूरजी. | ... ... ... | ,, | ६— ० |
| ,, नागेश रामचंद्र तांबे. | ... ... ... | ,, | ६— ६ |
| ने. सी. लायब्ररी उमरावती. | ... ... ... | ,, | ६— ६ |
| ने. ज. लायब्ररी वेंगुर्लें. | ... ... ... | ,, | ६— ६ |
| श्रीमंत गायकवाड सरकार. | ... ... ... | ,, | १५९— ६ |
| डाक्टर आत्माराम पांडुरंग. | ... ... ... | ,, | ६— ० |

---

Registered No. 110 of 1878.

## NOTICE.

The third Volume of the *Vedârthayatna* will end with the last hymn of the 1st Maṇḍala, i. e. with hymn 191.

Subscription is annual and commences with the beginning of any Volume.

## विशेष सूचना.

पहिल्या मंडलाचें शेवटचें सूक्त, म्हणजे ऋग्वेद संहितेचें सूक्त १९१, हें संपलें म्हणजे वेदार्थयत्नाचा तिसरा भाग संपेल.

## सूचना.

| | रु. | आ. |
|---|---|---|
| वर्षाची वर्गणी, आगाऊ | ६ | ० |
| मुंबईबाहेर राहणारांस टपाल हांशिलाबद्दल दरवर्षाचे | ० | ६ |
| फुटकळ दर प्रतीस | ० | १० |

वर्गणीदार होण्यास इच्छिणाऱ्यानीं कोणत्याहि भागाच्या आरंभापासून वर्गणीदार व्हावें.

All communications to be addressed to the Manager Mr. Mahâdeva Nârâyan Paṇḍit, No. 29 *Moroba Popatji's Oart, Kalka Devî Road, Bombay.*

सर्व प्रकारचा पत्रव्यवहार मुंबई मोरोबा पोपटजीची वाडी घर नंबर २९, या पत्त्यावर रा. रा. महादेव नारायण पंडित "म्यानेजर वेदार्थयत्न" यांच्याशीं ठेवावा.

THE

# VEDÂRTHAYATNA

OR

## AN ATTEMPT TO INTERPRET THE VEDAS.

The Rigveda Saṁhitâ with Marâṭhî and English translations, a paraphrase in classical Sanskrit and copious notes in Marâṭhî.

# वेदार्थयत्न.

## ऋग्वेदसंहिता

पदांसहित व

तिचें मराठी आणि इंग्रजी भाषांतर,

संस्कृत व्याख्या आणि मराठी टीका.

VOL. III. NO. 17. FEBRUARY 1880. MONTHLY PART 47.

पुस्तक ३. अंक १७. फेब्रुवारी सन १८८०. मासिक भाग ४७.

मुंबईत

"निर्णयसागर" छापखान्यांत छापिलें.

पांच ता० ३ पासून ता० २८ फब्रुवारी सन १८८० पर्यंत.

| | | रु. आ. |
|---|---|---|
| रा. रा. गोविंद विनायक खामाटे बाकी. ... ... ... | | १९— २ |
| ,, गणेश महादेव भांडारकर ,, ... ... ... | | ६— ६ |
| ,, गणेश जनार्दन आगासे. ,, ... ... ... | | ७— ० |
| ,, माणिकलाल लहाभाई ,, ... ... ... | | ९— ५ |
| रावबहादूर. खंडेराव विश्वनाथ रास्ते ,, ... ... ... | | २५— ८ |
| ,, कृष्णाजी लक्ष्मण नूलकर. ,, ... ... ... | | ६— ६ |
| ठाकूर साहेब मोरवी. ,, ... ... ... | | १२७— ८ |
| डाक्तर नारायण अनंत पंढरपूर. ,, ... ... ... | | १२—१२ |
| रा. रा. मणिभाई जसभाई दिवाण ... ... | १८७९।८० | १२—१२ |
| डाक्तर भाऊ शिरके ... ... ... | १८७९।८० | ६— ६ |
| रा. रा. शिवराव गोविंद धारकर ... ... | १८७९।८० | ६— ० |
| पोलिटिकल सावंतवाडी ... ... ... | ,, | १९— २ |
| रावबहादूर. अनंदराव भास्करजी ... ... | ,, | ६— ६ |
| पाद्री. जानस्माल पुणें. ... ... ... | ,, | ६— ६ |
| सर. रिचर्ड. मिड. साहेब, हैदराबाद. ... | ,, | १२—१२ |
| रा. रा. आनंदराव सखाराम बरवे ... ... | ,, | ६— ६ |
| गव्हरनर सिलोन ... ... ... ... | ,, | ७६— ८ |
| चिफ् कमेशनर मैसूर ... ... ... | ,, | ६३—१२ |
| डाक्तर लेट्नर पंजाब ... ... ... | ,, | १२—१२ |
| जे. ए. व्हयानूस. गवी ... ... ... | ,, | ६— ६ |
| कलकत्ता एसियाटीक सोसायटी ... ... | ,, | ६— ६ |
| रेव्हरंड. के. एम. बानरजी ... ... ... | ,, | ६— ६ |
| डाक्तर. ए. बरनेल. तांजोर.... ... ... | ,, | ६— ६ |
| एफ्. एस्. ग्रोस साहेब ... ... ... | ,, | ६— ६ |
| रा. रा. बालकृष्ण एल्. बापट... ... ... | ,, | ६— ६ |
| ,, लक्ष्मण विठ्ठल कारभारी ... ... | ,, | ६— ६ |
| ,, नेटीव. लायब्रेरी नडीयाद ... ... | ,, | ६— ६ |

४. हे अग्नी, तूं आम्हांस अविच्छिन्न पालनांनीं संभाळ, आणि देदीप्यमान होत्साता प्रिय घरांत [बैस]. हे अत्यंत तरुण [अग्नी], तुझ्या स्तोत्याला आज भीति प्राप्त न होओ, [आणि] हे बळवान [अग्नी] उद्यांहि [ प्राप्त ] न [ होओ ].

५. हे अग्नी, तूं आम्हांला हिंसकाच्या स्वाधीन, खाऊन टाकणाऱ्याच्या स्वाधीन, शत्रूच्या स्वाधीन [ अथवा ] द्वेष्टयाच्या स्वाधीन करूं नको. आम्हांला दांत असणाऱ्याच्या, आणि दंश करणाऱ्याच्या हातीं देऊं नको. दांत नसणाऱ्याच्या हातीं देऊं नको, हे बलवान् [ अग्नी ], नाशकाच्या हातीं देऊं नको.

4. Protect us, O Agni, with uninterrupted protections, and do thou the most brilliant one [ sit down ] in [ thy ] dear home. May terror never touch thy singer to-day, O most youthful [ Agni ], nor [ touch him ] tomorrow, O mighty one !

5. Do not, O Agni, abandon us to the noxious, to him who consumes, to the enemy, to the hater. Do not give us away to him who has teeth, to him who stings nor to him who has no teeth, nor O mighty Agni, to him who injures.

---

४. 'अविच्छिन्न पालनांनीं'=' अजस्रैः पायुभिः': म्हणजे ज्यांचा नाश कधीं कोणीहि करूं शकत नाहीं अशा रक्षणप्रकारांनीं.

'प्रिय घरांत '=' प्रिये सदने.' जेथें यज्ञ करितात त्या मंडपांत.

'अत्यंत तरुण '=' यविष्ठ.' सू. २२ मं. १० आणि टीप पहा.

५. 'दांत नसणाऱ्याच्या हातीं'= 'अदते.' म्हणजे दांतांनीं नव्हे, तर शिंगांनीं मारणारे जे प्राणी त्यांच्या स्वाधीन.

वि घ त्वावाँ ऋतजात यंसद्गृणानो अग्ने तन्वे वरूथम् ।
विश्वाद्रिरिक्षोरुत वा निनित्सोरभिह्रुतामसि हि देव विष्पट् ॥६॥
वि । घ । त्वाऽवान् । ऋतऽजात । यंसत् । गृणानः । अग्ने । तन्वे । वरूथम् ।
विश्वात् । रिरिक्षोः । उत । वा । निनित्सोः । अभिऽह्रुताम् । असि । हि । देव । विष्पट् ॥ ६ ॥
त्वं ताँ अग्न उभयान्वि विद्वान्वेषि प्रपित्वे मनुषो यजत्र ।
अभिपित्वे मनवे शास्यो भूर्मर्मृजेन्य उशिग्भिर्नाक्रः ॥ ७ ॥
त्वम् । तान् । अग्ने । उभयान् । वि । विद्वान् । वेषि । प्रऽपित्वे । मनुषः । यजत्र ।
अभिऽपित्वे । मनवे । शास्यः । भूः । मर्मृजेन्यः । उशिक्ऽभिः । न । अक्रः ॥ ७ ॥

---

## भाषायाम्.

६. हे ऋतजात (=यज्ञाय जात ) अग्ने, त्वावान् (=त्वया तद्वान्=त्वद्भक्तो ) गृणानः (=स्तुतिं कुर्वन्=तव स्तोत्रं कृत्वा ) तन्वे (=आत्मने=स्वात्महितार्थं ) विश्वाद् (=सर्वस्मात् ) रिरिक्षोः ( =हिंसितुमिच्छोः ) उत वा (=अथवा) निनित्सोः (=निन्दितुमिच्छतो ) वरूथं (=रक्षकं कवचं ) वि च यंसत् (=वियच्छेत् खलु=प्रयच्छेत् खलु=प्रयन्तुं समर्थो भवति ) ; हि (=यस्मात् कारणात् ) हे देव (=द्योतमान), [ त्वम्] अभिह्रुतां ( =कुटिलं कुर्वतां द्विषां) विष्पट् असि (=विशेषेण द्रष्टा= विशेषेण बाधकोसि ) ॥

७. हे यजत्र अग्ने (=हे यजनीय अग्ने ), तान् उभयान् विद्वान् (=देवान् मनुष्यांश्चेत्युभयजनान् जानन् ) प्रपित्वे (=प्रातःकाले ) मनुषः ( =मनुष्यान्) वि वेषि (=विविधं गच्छसि=भिन्नभिन्नमनुष्यान् प्रति गच्छसि ) । अभिपित्वे (=सायंकाले ) अक्रः (=शत्रूणामाक्रमिता ) [ त्वं ] मनवे शास्यः (=यजमानाय स्तुत्यः ) उशिग्भिः मर्मृजेन्यो न (=ऋत्विग्भिश्च परिचरणीयो ) भूः (=भवसि ) ॥

६. हे यज्ञासाठीं निर्माण झालेल्या अग्नी, तुझा भक्त तुझी स्तुति करून आपणासाठीं प्रत्येक घातेच्छू आणि निंदेच्छूपासून रक्षण करणारें कवच मिळविण्याला समर्थ होय. कारण कीं हे द्योतमान [ अग्नी ], तूं दुष्ट जनांचा संहार करणारा आहेस.

७. हे पूजनीय अग्नी, तूं [ देव आणि मनुष्य ] या दोन्ही लोकांस जाणणारा होत्साता प्रात:काळीं मनुष्यांप्रत येत असतोस. पराक्रमी तूं संध्याकाळीं ऋत्विजांनीं जसा उपास्य असतोस तसा यजमानाला स्तवनीय असतोस.

6. O Agni born for [ promoting ] sacrifice, thy servant praises [ thee ] and is able to obtain for himself protection from every evil-minded [ and every ] evil-tongued person. For thou, O brilliant [ Agni ], art the destroyer of the wicked.

7. Knowing both the races (gods and men ) thou comest, O adorable Agni, to men in the morning. In the evening thou, the victor, becomest the object of praise to the sacrificer as thou [ art ] the object of worship to the priests.

---

६. ' हे अग्नी, तुझा भक्त जो असेल त्याणें तुझी स्तुति केली म्हणजे सर्व नाशकांपासून आणि सर्व निंदकांपासून रक्षण करणारें कवच जणुं त्याणें घातल्याप्रमाणें त्याचें रक्षण होत असतें.'

वृत्तासाठीं ' तुआवान् ' व ' तनुए ' असें म्हणावें.

७. ' देवांस आणि मनुष्यांस जाणणारा असा जो अग्नि तो सकाळीं सर्व मनुष्यांचे घरीं येतो, आणि संध्याकाळींहि तो येतो; आणि त्याचें स्तोत्र यजमान करितो आणि ऋत्विज त्याची सेवा करितात.' असा भाषांतराचा भावार्थ. तथापि ' तान् उभयान् विद्वान् ' आणि ' मर्मृजेन्यः उशिग्भिः न अक्रः' इतके शब्द कठिण आहेत.

**अवोचाम निवचनान्यस्मिन्मानस्य सूनुः सहसाने अग्नौ ।**
**वयं सहस्रमृषिभिः सनेम विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥८॥११॥**

अवोचाम । निऽवचनानि । अस्मिन् । मानस्य । सूनुः । सहसाने । अग्नौ ।
वयम् । सहस्रम् । ऋषिऽभिः । सनेम । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ८ ॥ ११ ॥

## भाषायाम्.

८. [ अनेन प्रकारेण ] मानस्य सूनुः ( =माननामकस्योपासकस्य पुत्रः ) [अहम्] अस्मिन् सहसाने ( =शत्रूणामभिभवितरि ) अग्नौ ( =तस्यार्थे ) निवचनानि (=एतानि स्तोत्राणि ) अवोचाम ( =प्रावादिष्म=प्रावदम् ) । वयम् ऋषिभिः ( =सूक्तकर्तृभिर्द्वारा ) सहस्रं [ धनं ] सनेम ( =संभजेमहि ) । [ वयम् ] इषम् ( =अन्नं) वृजनं ( =बलं ) जीरदानुं ( =क्षिप्रधनं ) [ वीरं=पुत्रं च ] विद्याम ( =लभेमहि )॥

---

## सूक्तम् १९०.

अगस्त्य ऋषिः । बृहस्पतिर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

**अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं बृहस्पतिं वर्धया नव्यमर्कैः ।**
**गाथान्यः सुरुचो यस्य देवा आशृण्वन्ति नवमानस्य मर्ताः ॥१॥**

अनर्वाणम् । वृषभम् । मन्द्रऽजिह्वम् । बृहस्पतिम् । वर्धय । नव्यम् । अर्कैः ।
गाथान्यः । सुऽरुचः । यस्य । देवाः । आऽशृण्वन्ति । नवमानस्य । मर्ताः ॥ १ ॥

## भाषायाम्.

१. अनर्वाणम् ( =अप्रत्यृतं=केनापि प्रतिकूलेनाप्राप्तं ) वृषभं ( =वृषणं=नित्ययुवानं ) मन्द्रजिह्वं ( =मादकवचनं=मधुरवाचं ) नव्यं ( =स्तुत्यर्हं ) बृहस्पतिं ( =मन्त्रस्य पालयितारमेतन्नामकं देवम् ) अर्कैर्वर्धय ( =स्तोत्रैः संतोषय ) । गाथान्यः ( =स्तोत्रनायकस्य ) सुरुचः ( =शोभनदीप्तिमतो ) यस्य नवमानस्य ( =स्तुवानस्य=

८. [या प्रकारेंकरून] या पराक्रमी अग्नीप्रीत्यर्थ मी मानाच्या पुत्रानें स्तोत्रें म्हटलीं आहेत. आम्हांला ऋषींच्या योगेंकरून सहस्र [धनांचा] लाभ होओ. आंम्हांला अन्न, बळ, [आणि] लवकर संपत्ति मिळवून देणारा पुत्र, यांची प्राप्ति होओ.

8. [Thus] have I the son of Mâna sung these hymns in honour of this victorious Agni. May we attain to thousand-fold [wealth] through the sages. May we obtain food, strength, [and] a son that shall quickly make us rich.

८. 'मानाच्या पुत्रानें' = 'मानस्य सूनुः.' म्हणजे मानऋषीचा वंशज जो या सूक्ताचा कर्ता त्याणें. सू. ११७मं. ११आणि सू. १६९मं. ८ आणि त्याजवरील टीप पहा.

'ऋषीच्या योगेंकरून' = 'ऋषिभिः.' म्हणजे जे ऋषि (अथवा कवि) हें सूक्त आम्हांबरोबर म्हणावयास लागले आहेत त्यांच्या योगेंकरून. 'मंत्रांच्या योगेंकरून' असा सायण अर्थ करितात त्याला प्रमाण दिसत नाहीं.

## सूक्त १९०.

ऋषि–अगस्त्य. देवता– बृहस्पति. वृत्त–त्रिष्टुभ्.

१. [हे होत्या], अजिंक्य, अजर, सुवचन,[आणि] स्तुत्य असा जो बृहस्पति त्याला तूं स्तोत्रांनीं संतुष्ट कर. जो स्तोत्रनायक, सुदीप्तिमान् [बृहस्पति] स्तवन करूं लागला म्हणजे देव [आणि] मर्त्य हे स्तब्ध होऊन ऐकितात.

## Hymn 190.

To *Brihaspati* (the presiding deity of Prayer). By *Agastya*. Metre—*Trishtubh*.

1. Delight with hymns Brihaspati, who is irresistible, ever young, sweet-tongued, [and] worthy of being praised; whom the gods [and] the mortals hear when he, the leader of hymns, and bright in appearance, sings the praises.

१. 'बृहस्पति' म्हणजे स्तोत्राची देवता, अथवा स्तोत्ररूपच देवता. सू. १४ मं. ३ आणि सू. १०५ मं. १७ आणि त्यावरील टीप पहा.

**तमृत्विया उप वाचः सचन्ते सर्गो न यो देवयतामसर्जि ।**
**बृहस्पतिः स ह्यञ्जो वरांसि विभ्वाभवत्समृते मातरिश्वा ॥ २ ॥**

तम् । ऋत्वियाः । उप । वाचः । सचन्ते । सर्गः । न । यः । देवऽयताम् । असर्जि ।
बृहस्पतिः । सः । हि । अञ्जः । वरांसि । विऽभ्वा । अभवत् । सम् । ऋते । मातरिश्वा ॥ २ ॥

---

स्तोत्राणि गायतो ) [ बृहस्पतेः=बृहस्पातें =बृहस्पतेर्वचनानि ) देवा मर्ताः ( =देवाश्च मर्त्याश्च ) आशृण्वन्ति ( =सादरं शृण्वन्ति ) ॥

---

## भाषायाम्.

२. तम् ऋत्वियाः ( =ऋतुसंबन्धिन्यः =कालेकाले जाता ) वाचः ( =स्तुतय ) उप सचन्ते ( =उपेत्य सेवन्ते ) । यो [ बृहस्पतिर् ] देवयतां सर्गो न असर्जि (=देवान् इच्छतां जनानां=स्तोतॄणां सार इव सृज्यते=जातोस्ति) । वरांसि अञ्जः (=? तेजांसि प्रादुर्भावयन् ) स विभ्वा (=महान् ) मातरिश्वा बृहस्पतिः ऋते (=यज्ञे ) सम् अभवत् ( =संभूतः ) ॥

यः स्तोतॄणां सारभूतोजायत यश्च वृत्रहननेन तेजांसि प्रादुर्भावयति यश्च यज्ञे मन्त्ररूपेण संभूतः स बृहस्पतिः सर्वैः कालेकाले स्तोत्रेण स्तूयत इति भावः ॥

एषा भृशमेव दुःखेन बुध्यते । तथा सायणेनापि कथंकथमपि व्याख्याता । तदेवम् । तं बृहस्पतिमृत्विया वर्षर्तुसंबन्धिन्यो वाचो माध्यमिका उप सचन्ते । समीपे सेवन्ते । यः सर्गो न । उदकस्य स्रष्टापि ॥ न शब्दोप्यर्थे ॥ देवयतां देवानिच्छतां यजमानानामसर्जि फलम् । यद्वा देवत्वमिच्छतां मनुष्याणामसर्जि सृष्टवान्वृष्ट्युदकम् । यद्वा ऋत्वियाः प्राप्तकालीना वाचो होत्रादिप्रेरिता वाच उप सचन्ते तं यः सर्गो न उदकसृष्टिरिव सः स एव बृहस्पतिरञ्जो हि । व्यञ्जकः खलु । तस्मिन्वर्षति सर्वे भवन्ति । अत एव विभ्वा विभुर्व्याप्तो मातरिश्वा वृष्टिनिर्मातर्यन्तरिक्षे चेष्टमानो वायुसदृशो वा वरांसि वरणीयानि वृष्ट्यादिफलानि संपादयन् ऋत उदके निमित्तभूते सति समभवत् । संभूता । अथवा अञ्जो यज्ञियानां व्यञ्जको मातरिश्वा फलस्य निर्मातरि यज्ञे श्वसिता वर्तमानः स बृहस्पतिर्ऋते यज्ञे निमित्तभूते सति वरांसि वरणीयानि हवींषीच्छन् विभ्वा विभुः समभवत् । इति ॥

२. त्याला नियमित वेळीं होणाऱ्या स्तुति सेवितात. जो देवभक्तांचा सार जणुं जन्मला. तो महान् मातरिश्वा बृहस्पति तेजांला प्रगट करणारा होत्साता यज्ञांत उत्पन्न झाला.

2. Upon Him wait praises offered at regular times, who was born as it were the quintessence of devout men. That vast Mâtaris'vâ Brihaspati, who manifests all the lights, was born in worship.

---

२. भावार्थः 'जो बृहस्पति म्हणजे केवळ स्तोते जनांचें सार होय, जो वृत्रादिकांला मारून सूर्यादिकांचीं तेजें प्रगट करितो, आणि जो मन्त्ररूपानें यज्ञांत जन्मला, त्या बृहस्पतीची सेवा स्तुतिरूप वाणी नेमलेल्या वेळीं नित्य करितात.'

'देवभक्तांचा सार जणुं जन्मला'= 'सर्गो न यो देवयताम् असर्जि.' म्हणजे जो स्तोत्यांचें (ऋषींचें) जीवनच जणुं, प्राणच जणुं, तत्त्वच कीं काय, असा होय. बृहस्पति ज्यापेक्षां स्तोत्ररूप देवता होय, त्यापेक्षां तो स्तोत्यांचें सार होय असें म्हणणें स्वाभाविक आहे. बृहस्पति उत्तम स्तोता अशी प्रसिद्धि आहेच.

'मातरिश्वा बृहस्पति.' मातरिश्वा हें जसें अग्नीचें विशेषण तसेंच बृहस्पति अथवा ब्रह्मणस्पति याचेंहि आहे. सू.९६ मं. ४ आणि त्याजवरील टीप पहा.

'तेजांला प्रगट करणारा'='अज्ञो वरांसि.' हे शब्द कठिण आहेत. 'अज्ञ' म्हणजे 'व्यञ्जक' अथवा प्रादुर्भाव करणारा असा जो अर्थ तो सायणानुसार केला आहे. पण त्याला दुसरें प्रमाण पाहिजे. शिवाय 'वरांसि' ही द्वितीया षष्ठ्यर्थीं घ्यावी लागते ही तरी मोठी अडचण नाहीं, तरी कांहींशी अडचण खरीच. आतां बृहस्पति तेजांला वृत्रादिकांपासून मुक्त करितो याविषयीं सू.६२ मं. ३ आणि त्याजवरील टीप पहा.

'यज्ञांत उत्पन्न झाला'='ऋते सम् अभवत्.' हें उघडच आहे, कारण यज्ञ जर नाहीं, तर मंत्र नाहीं आणि मंत्र नाहीं तर मंत्राभिमानी बृहस्पति देवहि नाहींच.

उप॑स्तुतिं॒ नम॑स उ॒द्यतिं॑ च॒ श्लोकं॑ यंसत्सवि॒तेव॒ प्र बा॒हू ।
अ॒स्य क्रत्वा॑ह॒न्यो॒३॒॑ यो अस्ति॑ मृ॒गो न भी॒मो अ॑र॒क्षस॒स्तुवि॑ष्मान् ॥ ३

उप॑ऽस्तुतिम् । नम॑सः । उत्ऽय॑तिम् । च॒ । श्लोक॑म् । यं॒स॒त् । स॒वि॒ताऽइ॑व । प्र । बा॒हू इति॑ ।

अ॒स्य । क्रत्वा॑ । अ॒ह॒न्यः॑ । यः । अस्ति॑ । मृ॒गः । न । भी॒मः । अ॒र॒क्षसः॑ । तुवि॑ष्मान् ॥ ३ ॥

अ॒स्य श्लोको॑ दि॒वीय॑ते पृथि॒व्यामत्यो॒ न यं॑सद्य॒क्षभृ॒द्विचे॑ताः ।
मृ॒गाणां॒ न हे॒तयो॒ यन्ति॑ चे॒मा बृह॒स्पते॒रहि॑माया॒ँ अ॒भि द्यून् ॥४॥

अ॒स्य । श्लोकः॑ । दि॒वि । ईय॑ते । पृ॒थि॒व्याम् । अत्यः॑ । न । यं॒स॒त् । य॒क्षऽभृ॑त् । विऽचे॑ताः ।

मृ॒गाणा॑म् । न । हे॒तयः॑ । यन्ति॑ । च॒ । इ॒माः । बृह॒स्पतेः॑ । अहि॑ऽमायान् । अ॒भि । द्यून् ॥ ४ ॥

---

## भाषायाम्.

३. सवितेव बाहू (=सविता यथा स्वकीयान् किरणरूपान् बाहून् प्रयच्छति तथा) [बृहस्पतिः] उपस्तुतिं (=स्तोत्रं) नमस उद्यतिं श्लोकं च (=नमस्कारस्य उद्धरणं प्रदानं मन्त्रं च) प्र यंसत् (=प्रयच्छतु=प्रेरयतु)। अहन्यो योस्ति (=दिवससंबन्धी सूर्यरूपोश्वो योस्ति) [सः] अरक्षसः (=भद्रस्य) अस्य [बृहस्पतेः] क्रत्वा (=क्रतुना=सामर्थ्येन) मृगो न भीमः (=सिंह इव भयानकः) सन् तुविष्मान् (=प्रबलो) [भवति] ॥

४. अस्य [बृहस्पतेः] श्लोकः (=बृहस्पतिना कृतं स्तोत्रं) दिवि पृथिव्यां (=द्यावापृथिव्योर्मध्ये) ईयते (=त्वरया गच्छति)। यक्षभृत् (=हविरादिकं दधानो) विचेताः (=विशिष्टप्रज्ञायुक्तः) [स श्लोकः] अत्यो न (=अश्व इव) यंसत् (=प्रयन्तुं प्रकर्षेण गन्तुं समर्थो भवति)। मृगाणां हेतयो न (=? मृगेषु प्रेरिता हेतयः अस्त्राणीव) इमाश्च बृहस्पतेः (=बृहस्पतेरिमाः स्तुतिरूपा हेतयोपि) अहिमायान् द्यून् अभि (=महाप्रज्ञान् द्युप्रदेशान् प्रति) यन्ति (=गच्छन्ति) ॥

सर्वस्तोतॄणां सारभूतेन बृहस्पतिना कृतं स्तोत्रं तेनैव दत्तं हविरादिकं गृहीत्वा वेगवानश्व इव अथवा मृगेषु प्रेरिता व्याधादीनां हेतय इव द्युलोकस्थितान् महाप्रज्ञान् देवान्प्रति गच्छतीत्यभिप्रायः ॥

३. सविता जसा आपले बाहु [ प्रेरितो ] तसा [ बृहस्पति ] स्तुति, आणि नमस्काराची आहुति आणि स्तवन हीं प्रेरो. दिनसंबंधी जो [ अश्व ] आहे तो या कल्याणकारक [ बृहस्पती]च्या पराक्रमेंकरून भयंकर मृगाप्रमाणें बलवान् होतो.

3. May he send forth the praise, the offering of obeisance and the hymn even as Savitâ [ sends forth ] his arms. By the power of this beneficent one the Diurnal [ Horse ], which is formidable like the lion, is mighty.

४. ह्याचा गीत द्युलोकीं [आणि ] पृथिवीवर धांवतो. हवि धारण करणारा [ आणि ] अति बुद्धिमान् असा याचा गीत घोड्याप्रमाणें धांवूं शकतो. मृगांच्या अस्त्रांप्रमाणें बृहस्पतीचींहि अस्त्रें, महाप्रज्ञ द्युप्रदेशांप्रत जात असतात.

4. His hymn runs through heaven, through earth. Like a swift steed it can stretch, carrying oblation, and pious. Like shafts of wild beasts, these of Brihaspati run towards the celestial regions of great wisdom.

---

३. याचा भावार्थ असा दिसतो कीं, 'सूर्य जसा आपले किरण अत्यंत दूर अंतरावर एका क्षणांत पोंहचवितो, त्याप्रमाणें बृहस्पति उपासकांनीं देवांप्रीत्यर्थ केलेली स्तुति, उपासना आणि गुणवर्णना हीं देवांप्रत एकदम पाठवून देओ. त्याचा पराक्रम लहान नाहीं, तर आकाशामध्यें सूर्य जो एकाद्या महा सिंहाप्रमाणें पूर्वेकडून पश्चिमेकडे उडी मारितो तो याच्याच पराक्रमानें मारीत असतो.'

'दिनसंबंधी अश्व '=' अहन्यः'. सू. १६८ मं. ५ आणि त्यावरील टीप पहा.

४. 'बृहस्पतीनें केलेलें देवांचें स्तोत्र त्याणें अर्पिलेलें हवि घेऊन एकाद्या वेगवान वारूप्रमाणें पृथिवी आणि स्वर्ग यांवर चढतें; तें एकाद्या व्याधानें श्वापदांवर फेंकिलेल्या बाणांप्रमाणें स्वर्गीं असणाऱ्या महाप्रज्ञ देवांप्रत धांवतें.'

'मृगांच्या शस्त्रांप्रमाणें ' = ' मृगाणां न हेतयः'. ही षष्ठी किंचित् विलक्षण आहे, पण दुसरा चांगला निर्वाह दिसत नाहीं.

' महाप्रज्ञ '=' अहिमायान्.' ' अहिमाय ' शब्द कठिण आहे. सायणांनीं निरनिराळ्या ठिकाणीं निरनिराळा अर्थ

ये त्वा देवोस्त्रिकं मन्यमानाः पापा भद्रमुपजीवन्ति पज्राः ।
न दूढ्ये३ अनु ददासि वामं बृहस्पते चयस इत्पियारुम् ॥५॥१२॥

ये । त्वा । देव । उस्त्रिकम् । मन्यमानाः । पापाः । भद्रम् । उपऽजीवन्ति । पज्राः ।
न । दुःऽध्यै । अनु । ददासि । वामम् । बृहस्पते । चयसे । इत् । पियारुम् ॥ ५ ॥ १२ ॥

सुप्रैतुः सूयवसो न पन्था दुर्नियन्तुः परिप्रीतो न मित्रः ।
अनर्वाणो अभि ये चक्षते नोऽपीवृता अपोर्णुवन्तो अस्थुः ॥ ६ ॥

सुऽप्रैतुः । सुऽयवसः । न । पन्थाः । दुःऽनियन्तुः । परिऽप्रीतः । न । मित्रः ।
अनर्वाणः । अभि । ये । चक्षते । नः । अपिऽवृताः । अपऽऊर्णुवन्तः । अस्थुः ॥ ६ ॥

---

## भाषायाम्.

५. हे देव [ बृहस्पते ], ये पज्राः ( =बलवन्तः ) पापाः ( =पापबुद्धयः ) [पुरुषा ] भद्रं ( =कल्याणं ) त्वा ( =त्वाम् ) उस्त्रिकं ( =कुत्सितमनड्वाहं ) मन्यमाना उपजीवन्ति ( =प्राणन्ति=आयुर्व्ययं कुर्वन्ति ) [ तस्मै ] दुर्ध्ये ( =तस्मै दुर्बुद्धये जनाय=तेभ्यो दुर्बुद्धिभ्यो जनेभ्यो ) न वामम् अनुददासि ( =सुखं न प्रयच्छसि ) । हे बृहस्पते, पियारुं चयसे इत् ( =हिंसकं त्वं हंस्येव ) ॥

६. [ हे बृहस्पते, त्वं ] सुप्रैतुः सूयवसो न पन्थाः [ भवसि ] ( =सुष्ठुगमनवान् सुष्ठुतृणवान्मार्ग इवासि ) [ अपि च ] दुर्नियन्तुः परिप्रीतो मित्रो न [ भवसि ] ( =दुर्निवार्यः अत्यन्तसंतुष्टः सखेवासि ) । अनर्वाणः ( =केनापि प्रतिकूलेनाप्रतिगता) ये [ ? जना ] नः अभि चक्षते (=अस्मान् आभिमुख्येन सहृदयं पश्यन्ति) [ ते ] अपीवृताः ( =शत्रुभिः स्वयम् आवृता अपि ) अपोर्णुवन्तः ( =अपगतावरणवन्तः =आवरणस्यापाकर्तारः ) [ सन्तः ] अस्थुः ( =भवन्ति ) ॥

उत्तरार्धस्य संदिग्धोर्थः । येऽनर्वाणः इत्यनेन बुभुत्सितानां दुर्ज्ञेयत्वात् ।

५. हे देवा, जे बळवान् पापी [मनुष्य] तुज कल्याणकराला निःसत्त्व मानून आयुष्य घालवितात, त्या दुष्ट [जना]चें तूं कल्याण होऊं देत नसतोस. हे बृहस्पती, तूं पापी मनुष्याला शिक्षा केल्याशिवाय राहत नाहींस.

५. Those sinful [and] strong people, O god [Brihaspati], who think thee a mean bull, thee who art beneficent, and pass their lives, to such wicked men thou givest no weal. Thou certainly dost punish, O Brihaspati, the sinful man.

६. [हे बृहस्पती], [तूं] सुगम्य [आणि] समृद्ध तृणमार्गाप्रमाणें [आहेस]. [तूं] अनिवार्य [आणि] परम संतुष्ट मित्राप्रमाणें [आहेस]. जे अजिक्य [जन] आम्हांवर कृपावलोकन करितात ते आच्छादित असतांहि आच्छादन काढून टाकणारे असे उभे राहतात.

6. [Thou art, O Brihaspati] as a road along which it is pleasant to go and along which there is good grass; like a friend difficult to restrain [and] much pleased. Those who, irresistible, look upon us [with pleasure], stand as rescuers [though] covered all over.

---

केला आहे. आणि व्युत्पत्तिहि सांगितलेली ग्राह्य दिसत नाहीं; तरीहि आम्हीं दिलेला अर्थ त्यांच्या भावार्थास अनुसरूनच आहे.

---

५. 'निःसत्त्व'='उस्रिकम्.' अक्षरशः 'दुबळं बैल.' ज्याच्या आंगांतून बळ सर्व निघून गेलें आहे असा बैल, ज्याच्या हातून कांहीं काम होण्यासारिखें नाहीं असा, निरूपयोगी.

६. ही ऋचा कठिण आहे. कारण प्रथमार्धांत प्रतिपादित जो विषय, तो उत्तरार्धांत प्रतिपादित असलेल्या विषयाहून भिन्न असतांहि प्रथमार्धांत क्रियापद नाहीं, व कर्ताहि नाहीं; आणि उत्तरार्धांत कर्तृपद जरी आहे, तरी तें कोणाचें दर्शक आहे हें ठाऊक नसल्यामुळें अर्थ समजण्यास कठिण आहे. आम्हीं अर्थ होईल तितका अक्षरशः केला आहे.

'आच्छादित असतांहि आच्छादन काढून टाकणारे'='अपीवृताः अपोर्णुवन्तः'. म्हणजे जरी त्यांस शत्रूंनीं वेष्टिलेलें असतें तरी आम्हांवरचें शत्रुवेष्टन काढून टाकणारे होत असा भावार्थ असेल काय ?

सं यं स्तुभोऽवनयो न यन्ति समुद्रं न स्रवतो रोधचक्राः ।
स विद्वाँ उभयं चष्टे अन्तर्बृहस्पतिस्तर आपश्च गृध्रः ॥ ७ ॥

सम् । यम् । स्तुभः । अवनयः । न । यन्ति । समुद्रम् । न । स्रवतः । रोधऽचक्राः ।

सः । विद्वान् । उभयम् । चष्टे । अन्तः । बृहस्पतिः । तरः । आपः । च । गृध्रः ॥ ७ ॥

एवा महस्तुविजातस्तुविष्मान्बृहस्पतिर्वृषभो धायि देवः ।
स नः स्तुतो वीरवद्धातु गोमद्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥८॥१३॥

एव । महः । तुविऽजातः । तुविष्मान् । बृहस्पतिः । वृषभः । धायि । देवः ।

सः । नः । स्तुतः । वीरऽवत् । धातु । गोऽमत् । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ८ ॥ १३ ॥

---

## भाषायाम्.

७. यं स्तुभः (=स्तुतयः) अवनयो न सं यन्ति (=प्रवाहा इव संगच्छन्ते) [अथवा] रोधचक्राः स्रवतो न (=रोधश्चक्रा नद्य इव =रोधांस्येव चक्राणि यासां ता नद्यो यथा समुद्रं गच्छन्ति तथा गच्छन्ति) स विद्वान् (=ज्ञानवान्) गृध्रः (=जलाकाङ्क्षी) बृहस्पतिस् तरः (=वेगम्) आपश्च [इति] उभयम् [अपि] अन्तश्चष्टे (=अन्तः पश्यति) ॥

इत्यक्षरार्थः । अभिप्रायः पुनर्दुर्बोधः ।

८. एव (=अनेन प्रकारेण) बृहस्पतिर् महः (=महान्) तुविजातः (=प्रबलस्) तुविष्मान् (=बलवान्) वृषभः (=वर्षिता=वीर्यवान्) देवो धायि (=अधायि =कृतोस्ति =जातोस्ति) । सः [अस्माभिः] स्तुतः [सन्] वीरवत् गोमत् [धनं] नो धातु (=वीर्यवद्भिः पुत्रैर्युक्तं गोभिर्युक्तं धनम् अस्मभ्यं ददातु) । [अपि च] इषम् (=अन्नं) वृजनं (=बलं) जीरदानुं (=क्षिप्रदानं) [वीरं=पुत्रं च] विद्याम (=लभेमहि) ॥

७. ज्याजप्रत प्रवाह [ वाहल्या ]प्रमाणें सर्व स्तुति वाहून जातात, समुद्राप्रत तीरचक्र नद्या जशा [ वाहतात ] तशा [ वाहून जातात ], तो जलवर्षकांक्षी प्रज्ञावान् बृहस्पति वेग आणि उदकें ह्या दोहोंलाहि अंतर्यामीं पाहतो.

८. या प्रकारेंकरून बृहस्पति हा मोठा प्रबळ सामर्थ्यवान् [ आणि ] वीर्यवान् देव झाला आहे. त्याची स्तुति केली आहे, तर तो आम्हांला वीर आणि गाई प्राप्त करून देओ. आम्हांला अन्न, बळ, [ आणि ] लवकर संपत्ति मिळवून देणारा पुत्र, यांची प्राप्ति होओ.

7. That wise Brihaspati, to whom all praises flow like streams, [ flow ] as rivers rolling on their banks flow to the sea, sees, when desirous of waters, both the force and the waters within himself.

8. Thus has Brihaspati been made a great, strong, mighty, [ and ] puissant god. Being praised may he bestow upon us warriors and cows. May we obtain food, strength, [and a son] that shall quickly make [ us ] rich.

---

७. वरच्या मंत्रापेक्षां हा मंत्र कांहींसा सोपा आहे, तथापि उत्तरार्धांत 'वेग आणि उदकें या दोहोंलाहि अंतर्यामीं पाहतो' असें आहे तें दुर्बोध आहे. अक्षरार्थ भाषांतरांत दिला आहे. कदाचित्, 'बृहस्पतीला जेव्हां उदकवृष्टि व्हावी अशी इच्छा होते तेव्हां उदक कोठें आहे आणि वेगानें कसें येईल तें अंतर्यामीं समजतें' असा भावार्थ असेल काय ?

'तीरचक्र'='रोधचक्राः' हाहि शब्द कठिण आहे. तीर अथवा तटाक हींच ज्यांचीं जणुं चाकें होत अशा नद्यारूप गाड्या असा अक्षरार्थ दिसतो. अथवा सायण म्हणतात तसा तीरांवरून जाणाऱ्या हा अर्थ असेल.

८. हा येथें या सूक्ताचा उपसंहार झाला. यांत ऋषि जो वर मागतो त्याजकडेस लक्ष्य देण्यासारिखें आहे. शूर आणि पराक्रमी पुत्र आणि गुरें ढोरें हीं मागितलीं आहेत, आणि पुढें अन्न, बळ आणि धन मिळवून देणारा पुत्र हीं मागतो. यावरून प्राचीन काळच्या आर्य लोकांत आणि सांप्रतच्या त्यांच्या वंशजांत किती फेरफार झाला आहे तो उघड दृष्टीस पडतो.

## सूक्तम् १९१.

अगस्त्य ऋषिः। अप्तृणसूर्यास्त्रयो देवताः। अनुष्टुप् छन्दः। दशम्येकादशीद्वादश्यो महापङ्क्तयः। त्रयोदशी महाबृहती ॥

अष्टकौ सप्तकः षट्को दशको नवकश्चेति महापङ्क्तिलक्षणम्। चत्वारोष्टका जागतश्चेति महाबृहत्या लक्षणम् ॥

कङ्कतः षोडशोपनिषदानुष्टुभमप्तृणसौर्यं विषशङ्कावान् अगस्त्यः प्राब्रवीत्। दशम्याद्याश्च तिस्रो महापङ्क्त्यो महाबृहती चेति। उपनिषदिति रहस्यमित्यर्थः। विषशङ्कायुक्तोगस्त्यस्तत्परिहारायेदमुक्तवान्। ......... अत्र कङ्कतो नेति सूक्तं तु विषार्तः प्रयतो जपेत्। विषं न क्रमते चास्य सर्पादृष्टिविषादपि। यत्कीटलूतासु विषं दंष्ट्रिवृश्चिकतश्च यत्। मूलं च कृत्रिमं चैव जपन् सर्वमपोहति। ऋग्वि. १. २७

इति। इति सायणः ॥

**कङ्कतो न कङ्कतोऽथो सतीनकङ्कतः।**
**द्वाविति प्लुषी इति न्य१दृष्टा अलिप्सत ॥ १ ॥**

कङ्कतः। न। कङ्कतः। अथो इति। सतीनऽकङ्कतः।
द्वौ। इति। प्लुषी इति। इति। नि। अदृष्टाः। अलिप्सत ॥ १ ॥

---

### भाषायाम्.

१. कङ्कतः (=अल्पविषः कश्चित् प्राणी) न कङ्कतः (=तद्विपरीतः =अनल्पविषो महोरगादिः) अथो (=तथा च) सतीनकङ्कतः (=उदकचारी अल्पविषवान् कश्चिद्दुण्डुभादिः) द्वाविति प्लुषी इति (=एवं दाहकौ विषकारिद्विप्रकारौ) [तथैव] अदृष्टाः (=अदृश्यमानरूपा एतत्संज्ञकाश्च केचित्) नि अलिप्सत (=विशेषेण लिम्पन्ति =सर्वाण्यङ्गानि विषमावृणोति) ॥

## सूक्त १९१.

ऋषि— **अगस्त्य.** देवता—**अप्तृणसूर्य.** म्हणजे उदकें, तृणें आणि सूर्य. वृत्त—**त्रिष्टुभ्,** पण १०,११,१२ ह्या तीन ऋचा **महापङ्क्ती;** १३वी **महाबृहती.** असें संप्रदायास अनुसरून सायण ह्मणतात. परंतु १०,११,१२,१३ ह्या खेरीज करून बाकी सर्व **अनुष्टुभ्** होत.

## HYMN 191.

To *Aptṛiṇasûryâs* (i. e. the *Waters*, the *Plants* and the *sun* viewed in reference to snake and other poisons). By *Agastya*. Metre—*Anushṭubh*, except in 10, 11 and 12 where it is *Mahâpankti*, and in 13 where it is *Mahâbṛihatî*. This is a hymn against poison, or poisonous insects.

१. कंकत, अकंकत आणि जलकंकत, असे दोन प्रकारचे जाळणारे विषार आणि अदृष्ट विषार यांनीं [मला] जाळून टाकिलें आहे.

1. The *kankata*, the non-*kankata*, the water-*kankata*—the two kinds of burning insects—and the unseen poisonous insects are burning me.

---

१. हें सूक्त फार चमत्कारिक आहे. कथा अशी आहे कीं, अगस्त्य ऋषीला आपणास विषाराचा दंश झाला आहे असें वाटलें त्या वेळीं त्याणें हें सूक्त रचिलें. आतां वस्तुतः हें सूक्त विषारी जे सर्पादिक प्राणी त्यांविरुद्ध अथवा त्यांतून कोणी एकानें केलेल्या दंशावर म्हटलें आहे. आणि जसे सर्पदंशावर गारुड्यांनीं अथवा भगतांनीं घालावयाचे मंत्र विसंगत आणि गूढार्थक असतात त्याप्रमाणें हें सूक्त आहे.

'कंकत' म्हणजे किंचित् विषकारी एक जंतु, कदाचित् विंचू असेल. 'अकंकत' म्हणजे ज्याचें विष अल्प नव्हे, तर पुष्कळ आहे असा महासर्पादिक प्राणी. असें सायण म्हणतात.

'अदृष्ट विषार'=' अदृष्टाः.' म्हणजे जे दिसत नाहींत असे विषारी जंतु. त्यांस 'अदृष्ट' हेंच नांव आहे असें सायण म्हणतात. पुढील कितीएक मंत्रांतहि 'अदृष्ट' हें नांव आलें आहे.

शौनक म्हणून जे ऋग्विधानग्रंथाचे कर्ते ते म्हणतात कीं, ज्याला विषबाधा झाली आहे त्याणें मन लावून हें सूक्त जपावें, म्हणजे सर्पाचें अथवा दृष्टीचें, किंवा किड्यांचें किंवा कोळ्याचें, दाढा असलेल्या प्राण्याचें अथवा विंचवाचें जें विष, मग तें मूळचें असो किंवा केलेलें

अदृष्टान्हन्त्यायत्यथो हन्ति परायती ।
अथो अवघ्नती हन्त्यथो पिनष्टि पिंषती ॥ २ ॥
अदृष्टान् । हन्ति । आऽयती । अथो इति । हन्ति । पराऽयती ।
अथो इति । अवऽघ्नती । हन्ति । अथो इति । पिनष्टि । पिंषती ॥२॥
शरासः कुशरासो दर्भासः सैर्या उत ।
मौञ्जा अदृष्टा वैरिणाः सर्वे साकं न्यलिप्सत ॥ ३ ॥
शरासः । कुशरासः । दर्भासः । सैर्याः । उत ।
मौञ्जाः । अदृष्टाः । वैरिणाः । सर्वे । साकम् । नि । अलिप्सत ॥३॥

---

## भाषायाम्.

२. आयती (=आगच्छन्ती) [ओषधिर्] अदृष्टान् (=एतन्नामकान् विषधरान् प्राणिनो) हन्ति (=हिनस्ति)। अथो (=अपि च) परायती (=परागच्छन्ती) [ओषधिस्] [तान्] हन्ति (=हिनस्ति)। अथो (=अपि च) अवघ्नती (=निघातेन घ्नती) [ओषधिर्] हन्ति। अथो पिंषती (=पेषणकर्त्री) [ओषधिस्] [तान्] पिनष्टि (=चूर्णीकरोति) ॥

अनेन विषघ्न्योषधिः स्तूयत इति सायणः ॥

३. शरासः (=शराः वेणुदण्डसदृशा अन्तश्छिद्रास्तृणविशेषाः) कुशरासः (=कुत्सितशरा अन्तश्छिद्राः शरसदृशास्तृणविशेषा) दर्भासः (=दर्भाः =कुशाः) सैर्याः (=तटाकादिप्रान्तोद्भवास्तृणविशेषा अश्ववाला इति प्रसिद्धा) मौञ्जाः (=मुञ्जा इति प्रसिद्धा) वैरिणाः (=वीरणप्रकाराः) [एतेषु वर्तमाना] अदृष्टाः (=पूर्वोक्तरूपा विषधराः) सर्वे साकं (=मिलित्वा युगपदेव) नि अलिप्सत (=निलिम्पन्ति स्म=सर्वाण्यङ्गानि विषेणावृण्वन्ति स्म) ॥

इति सायणाभिप्रायः ॥

---

असो, त्यापासून उपद्रव होणार नाहीं.

हें सूक्त अप्तृणसूर्य या तिघांविषयीं आहे असें अनुक्रमणिकेस अनुसरून वर सांगितलें आहे. 'अप्तृणसूर्य' म्हणजे उदक, गवत आणि सूर्य हे तिघे.

२. येणारी [ औषधी ] अदृष्ट [ विषारां]ला मारून टाकिते, आणि जाणारी [औषधी] मारून टाकिते. आणि आपटणारी [औषधी] मारून टाकिते आणि चुरडणारी [ औषधी ] चुरडते.

३. शर, कुशर, दर्भ आणि सैर्य, मुंज आणि बैरिण [यांतील] सर्व अदृष्ट विषारांनीं एकदम मला जाळून टाकिलें आहे.

2. The [drug] that comes kills the unseen [poisonous insects] and [the drug] that goes away kills. And [the drug] that strikes down kills, and the crushing [drug] crushes [them].

3. All the unseen poisonous things [in] the *s'aras,* in the *Kus'aras,* in the *darbhas* and *sairyas,* [in] the *maunjas* [and] the *bairinas* are burning [me] at the same time.

---

२. ज्या औषधींच्या योगानें विष उतरतें त्यांची स्तुति या ऋचेंत आहे. 'कितीएक औषधि ( म्ह. वनस्पति ) उगवतांना, कितीएक मावळतांनां, कितीएक खालीं विषावर अथवा विषारी प्राण्यावर आपटल्या असतां आणि कितीएक वनस्पतींनीं विषारी पदार्थ चुरडला असतां, विषाचा नाश करणाऱ्या आहेत.'

३. शर, कुशर, दर्भ, सैर्य, मुञ्ज, बैरिण इत्यादिकांमधील जे विषार ते मला एकदम जाळीत आहेत असें तात्पर्य.

'शर' म्हणजे वेळूसारिखें आंत पोकळ असलेलें एकप्रकारचें गवत. 'कुशर' म्हणजेहि त्यांतलाच एक प्रकार. 'दर्भ' प्रसिद्धच आहेत. 'सैर्य' म्हणजे तडागावर वगैरे होणारें अश्वबाल नांवाचें एक गवत. 'मुञ्ज' गवत प्रसिद्ध आहे, कारण त्याची दोरी करून उपनयनाच्या वेळीं कंबरेला बांधितों म्हणून उपनयनाला मौञ्जीबंधन अथवा मुंज असें नांव पडलें आहे. 'बैरिण' हेंहि एक तशाच प्रकारचें गवत आहे.

'शांतिसूक्त' म्हणून जें बाळंतिणीच्या आणि तिच्या मुलाच्या संरक्षणाकरितां दहा रात्री म्हणतात त्यांत या मंत्राचा पाठ म्हणतात.

आणि श्राद्धाच्या वेळींहि हा मंत्र म्हणत असतात.

नि गावो गोष्ठे असदन्नि मृगासो अविक्षत ।
नि केतवो जनानां न्यदृष्टा अलिप्सत ॥ ४ ॥

नि । गावः । गोऽस्थे । असदन् । नि । मृगासः । अविक्षत ।
नि । केतवः । जनानाम् । नि । अदृष्टाः । अलिप्सत ॥ ४ ॥

एत उ त्ये प्रत्यदृश्रन्प्रदोषं तस्करा इव ।
अदृष्टा विश्वदृष्टाः प्रतिबुद्धा अभूतन ॥ ५ ॥ १४ ॥

एते । ऊं इति । त्ये । प्रति । अदृश्रन् । प्रऽदोषम् । तस्कराःऽइव ।
अदृष्टाः । विश्वऽदृष्टाः । प्रतिऽबुद्धाः । अभूतन ॥ ५ ॥ १४

द्यौर्वः पिता पृथिवी माता सोमो भ्रातादितिः स्वसा ।
अदृष्टा विश्वदृष्टास्तिष्ठतेलयता सु कम् ॥ ६ ॥

द्यौः। वः । पिता । पृथिवी । माता । सोमः। भ्राता । अदितिः। स्वसा ।
अदृष्टाः । विश्वऽदृष्टाः । तिष्ठत । इलयत । सु । कम् ॥ ६ ॥

---

## भाषायाम्.

४. गावो गोष्ठे नि असदन् (=निषीदन्ति स्म) मृगासः (=मृगाः =श्वापदा) नि अविक्षत (=निविष्टाः =स्वस्वस्थानेषूपरताः)। जनानां केतवः (=प्रज्ञानानि= बुद्धयो) नि (=नीचान्यभवन्)। [एतस्मिन् समये] अदृष्टाः (=पूर्वोक्तप्रकारा विषधरा) नि अलिप्सत (=सर्वाण्यङ्गानि विषेणावृण्वन्ति स्म) ॥

५. त्ये (=ते प्रसिद्धा विषधरास्) तस्करा इव (=चौरा इव) प्रदोषं (=रात्रौ) एते उ प्रति अदृश्रन् (=एते खलु दृश्यन्ते) हे विश्वदृष्टाः (=सर्वं दृष्टं यैस्ते) अदृष्टाः (=एतन्नामकाः पूर्वोक्ता विषधराः), [यूयं] प्रतिबुद्धा अभूतन (=जागरूका भवत) ॥

६. द्यौः (=द्युदेवो) वः पिता (=युष्माकं पिता भवति)। पृथिवी [युष्माकं] माता। सोमः (=? द्युलोको) [युष्माकं] भ्राता [भवति]। अदितिः स्वसा [भवति]। हे विश्वदृष्टाः (=सर्वस्य द्रष्टारः) अदृष्टाः (=एतन्नामकाः पूर्वोक्ता विषधराः), तिष्ठत इलयत सु कं (=स्वस्वस्थानेषु तिष्ठत सुखं गच्छत च =मां प्रति मा गच्छत) ॥

४. गाई गोठ्यांत बसल्या आहेत, सावजें [ आपापल्या ठिकाणांत ] शिरून निजलीं आहेत. लोकांच्या बुद्धि पडून [स्तब्ध झाल्या आहेत ]. अदृष्ट [विषारांनीं] [ मला ] जाळून टाकिलें आहे.

५. हे ते रात्रीं चोर जसे तसे दृष्टीस पडत आहेत. हे सर्वांस पाहणारे अदृष्ट [विषार] हो, तुम्ही जागे राहा.

६. द्यू तुमचा पिता, पृथिवी तुमची माता, सोम भ्राता [आणि] अदिति [ तुमची ] बहीण होय. हे सर्वांला पाहणारे अदृष्ट [ विषार] हो, तुम्ही यथेच्छ राहा अथवा जा.

4. Down are the cows sitting in the cow-fold, down have the beasts entered [into their cairns]. Down [are] the intellects of people. And down are the unseen [poisonous things] burning [me].

5. Here are seen they like thieves at night. O all-seeing unseen [poisonous insects], be ye watchful!

6. Dyaus [is] your father, the Earth [your] mother. Soma [is your] brother, Aditi [your] sister. O unseen [poisonous insects] that see all, stay you [where you are], go you with ease.

---

४. 'जेव्हां गाई रात्रीं आपल्या गोठ्यांत शांत बसल्या आहेत, जेव्हां सर्व जनावरें आपआपल्या जागेंत पडून राहिलीं आहेत, आणि जेव्हां मनुष्यांचीं इंद्रियें गाढ निद्रेंत विलीन झालीं आहेत, तेव्हां पूर्वी सांगितलेले विषार जाळून टाकितात.'

५. आपल्यापुढें रात्रीच्या वेळीं विषार पाहतो आहे असें कल्पून ऋषि म्हणत आहे कीं, 'दिवसा लपून राहून रात्रीचे जसे चोर बाहेर पडतात तसे हे पहा विषार दृष्टीस पडत आहेत. हे विषार हो, तुम्ही चोरांसारिखे जागे राहतां.'

'विश्वदृष्ट' = 'विश्वदृष्टाः'. म्हणजे सर्वांला पाहणारे असे.

६. 'सायणांच्या म्हणण्याप्रमाणें या मंत्रापासून पुढें विषाची विचिकित्सा आहे. म्हणजे विष जाण्यासाठीं या मंत्रांचा उपयोग औषधाप्रमाणेंच करावयाचा. अदृष्ट जे विषार पृथिवी, अंतरिक्ष आणि द्युलोक यांमध्यें उत्पन्न झालेले असतील, ते आपआपल्या जागीं राहोत मजवर न येओत,' असा भावार्थ.

ये अंस्या ये अङ्ग्याः सूचीका ये प्रकङ्कताः ।
अदृष्टाः किं चनेह वः सर्वे साकं नि जस्यत ॥ ७ ॥

ये । अंस्याः । ये । अङ्ग्याः । सूचीकाः । ये । प्रऽकङ्कताः ।
अदृष्टाः । किम् । चन । इह । वः । सर्वे । साकम् । नि । जस्यत ॥७॥

उत्पुरस्तात्सूर्य एति विश्वदृष्टो अदृष्टहा ।
अदृष्टान्त्सर्वाञ्जम्भयन्त्सर्वाश्च यातुधान्यः ॥ ८ ॥

उत् । पुरस्तात् । सूर्यः । एति । विश्वऽदृष्टः । अदृष्टऽहा ।
अदृष्टान् । सर्वान् । जम्भयन् । सर्वाः । च । यातुऽधान्यः ॥ ८ ॥

उदपप्तदसौ सूर्यः पुरु विश्वानि जूर्वन् ।
आदित्यः पर्वतेभ्यो विश्वदृष्टो अदृष्टहा ॥ ९ ॥

उत् । अपप्तत् । असौ । सूर्यः । पुरु । विश्वानि । जूर्वन् ।
आदित्यः । पर्वतेभ्यः । विश्वऽदृष्टः । अदृष्टऽहा ॥ ९ ॥

---

अतः परं विषविचिकित्सा । तत्र तावत् हे सर्पा वो युष्माकं द्यौः पिता । * * * सोमशब्देन सोमाधारो द्युलोक उच्यते । पृथिव्यन्तरिक्षद्युस्थानस्थाः सर्पाः स्वस्वस्थानं प्राप्नुत । अस्मद्बाधं मा कुरुतेत्यर्थः । इति सायणः ॥

---

## भाषायाम्.

७. हे अदृष्टाः (=पूर्वोक्ता विषधराः), ये अंस्याः (=युष्माकं मध्ये ये अंसाभ्यां गच्छन्तो) ये अङ्ग्याः (=अङ्गैर्गच्छन्तो) [ये] सूचीकाः (=सूचीसदृशपुच्छरोमाणो वृश्चिकाद्याः) ये [च] प्रकङ्कताः (=प्रकृष्टविषा महोरगाः) किं चन इह वः (=यत्किंचिच्च युष्माकं सर्पजातमस्ति तद्रूपा) हे अदृष्टाः (=पूर्वोक्ता एतन्नामका विषधराः), सर्वे [यूयं] साकं नि जस्यत (=युगपदेव मुञ्चतास्मान्) ॥

८. विश्वदृष्टः (=विश्वस्य द्रष्टा) अदृष्टहा (=अदृष्टानामेतन्नामकानां विषधराणां हन्ता) सूर्यः सर्वानदृष्टान् (=सर्वानपि विषधरान्) सर्वाश्च यातुधान्यः (=सकलाश्च यातुधानीः =राक्षसीर्) जम्भयन् (=हिंसयन्) पुरस्तात् उदेति (=पूर्वस्यां दिशि प्रादुर्भवति) ॥

९. असौ (=पुरो दृश्यमान) आदित्यः (=अदितेः पुत्रो) विश्वदृष्टः (=विश्वं

७. जे भुजांनीं चालणारे, जे अंगानें चालणारे, जे नांगी मारणारे, जे प्रकंकत आणि जे दुसरे कोणत्याहि प्रकारचे असतील असे अदृष्ट [विषार] हो, तुम्ही सर्व एकदम नाहींसे व्हा.

7. Those of you that move with their shoulders, those that move with their trunks, those that sting, those that are called Prakankatas, and whatever other kinds of you, o unseen [ poisonous insects ], vanish all ye at once !

८. सर्व अदृष्टविषारांला आणि सर्व राक्षसींला नाहींतशा करीत करीत अदृष्ट विषारांचा हंता विश्वदर्शी सूर्य पूर्वेकडे उगवत आहे.

8. The all-seeing sun, destroyer of the unseen [ poisonous insects ] is rising in the east, driving away all the unseen [poisonous insects ] and all the demonesses.

९. हा अदितीचा पुत्र सूर्य, विश्वदर्शी आणि अदृष्टविषारांचा हंता असा होत्साता सकल विषांचा फार नाश करीत करीत पर्वतांपासून वर उडून जात आहे.

9. This sun, the son of Aditi, who sees all, who kills the unseen [poisonous insects ], is flying up from the mountains, altogether destroying all [ poisons ].

---

७. 'हातांनीं चालणारे पालीसारिखे, अंगांनीं चालणारे सर्पासारिखे, नांगी मारणारे विंचवांसारिखे आणि त्यांहून अधिक विष असणारे दुसरे विषार जे जे असतील ते सर्व एकदम नाहींसे होओत ' असा भावार्थ.

८. विषारांस या मंत्रांत धास्ती घातली आहे, कीं ते जर एकदम पळून न जातील तर त्यांस नाहींसा करणारा सूर्य लवकरच पूर्व दिशेला उगवेल.

९. सर्व विषारांचा नाश करणारा जो सूर्य तो पूर्वेकडे उदयाचलावर उगवून तेथून अंतरिक्षांत पक्ष्याप्रमाणें वर उडत आहे.

सूर्ये विषमा सजामि दृतिं सुरावतो गृहे।
सो चिन्नु न मराति नो वयं मरामारे अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला चकार ॥ १० ॥ १५ ॥

सूर्ये । विषम् । आ । सजामि । दृतिम् । सुराऽवतः । गृहे ।
सः । चित् । नु । न । मराति । नो इति । वयम् । मराम । आरे ।
अस्य । योजनम् । हरिऽस्थाः । मधु । त्वा । मधुला । चकार ॥ १० ॥ १९

---

दृष्टं येन सः ) अदृष्टहा ( =अदृष्टानां पूर्वोक्तानां विषधराणां हन्ता ) सूर्यो विश्वानि पुरु जूर्वन् ( =सर्वाणि विषाणि अत्यन्तं हिंसयन् ) पर्वतेभ्यः उत् अपप्तत् ( =पूर्वाचलस्य सकाशात् उत्पतत्यन्तरिक्षे ) ॥

---

## भाषायाम्.

१०. दृतिं सुरावतो गृहे [ इव ] ( =सुराकोशं यथा सुराकर्तुर्गृहे तथा ) विषं सूर्ये आ सजामि ( =आसक्तं करोमि ) । सो चिन्नु न मराति ( =स सूर्यः खलु न म्रियते ) नो वयं मराम ( =वयमपि न म्रियामहै ) । हरिष्ठाः ( =हर्यश्वेषु स्थितः सः) अस्य [ ? विषस्य ] योजनं ( =प्रापणम् ) आरे ( =दूरे ) [ चकार ] । [ हे विष ], त्वा ( =त्वां ) मधुला ( =मधुलया =मधुरया =मधुविद्यया ) मधु चकार ( =निर्विषीचकार ) ॥

सायण एवं व्याचष्टे । आदित्यमण्डले चतुर्थेनाङ्गुलिना विषमादाय मधुकृत्य योजयित्वा निर्विषो भवेदिति यदेतद्विषविद्यायामुक्तं तदिदमत्रोच्यते । अहं विषावृतोऽगस्त्यः सूर्ये सर्वस्य प्रेरयितरि मधुविद्यारूपे सूर्यमण्डले विषमावृत्य वर्तमानं सूर्य आसजामि । आसक्तं करोमि । तत्र दृष्टान्तः । सुरावतो गृहे सुरानिर्मातृसदने दृतिमिव चर्ममयं सुरापात्रमिव । यथा तत्कर्तुर्न दोषाय भवति तद्वद्विषमादित्यस्य न बाधकमित्यर्थः । सो चित् । चित् पूजायाम् । उः प्रसिद्धौ । पूज्यः स सूर्यः खलु न मराति । न म्रियते । नो वयं मराम । तदनुग्रहात्तत्रैव विषस्य योजितत्वाद्वयमपि न म्रियामहै । उभयोरमरणे कारणमाह । हरिष्ठाः । हरयोऽश्वाः । तेषु स्थित आदित्य आरे दूरेऽस्य विषस्य योजनं प्रापणं चकार । तदेवोच्यते । हे विष त्वा त्वां मध्वमृतं चकार । विषस्य विषभावं दूरेऽपनोद्यामृतीचकारेति । एषैव मधुला मधुदात्री निर्विषीकर्त्री मधुविद्या । यदेतदादित्यस्य विषयोजनं तेन चामृतीकरणं यदस्ति एषा मधुविद्या । इति ॥

१०. कलालाच्या घरीं [ दारूची] पखाल ठेविल्याप्रमाणें मी विष सूर्याचे ठायीं लावून ठेवितों. तो तर मरत नाहीं, आम्हीहि मरणार नाहीं. पिवळ्या घोड्यांवर बसलेला [ सूर्य ] या [ विषा]ला दूर पोंहचविता झाला. [हे विषा], तो तुला मधुविद्येच्या योगानें मधुर करिता झाला.

10. I fasten the poison on the sun like a skin [full of liquor ] in the house of a distiller. He ( the sun ) shall not die. Nor shall we die. [The sun], mounted on the golden horses, has removed the [ poison ] afar off. He has made thee sweet, [ o poison], by the art of sweetening.

---

१०. हाहि विष काढण्याविषयींचाच मंत्र आहे. भावार्थः ' जशी पुष्कळ दारू कलालाच्या घरीं असली तरी ती त्याला छाकटा करीत नाहीं तसें कितीहि विष सूर्याला लाविलें तरी त्यापासून सूर्याचा नाश होणें नाहीं; यास्तव हें विष मी सूर्याला लावितों. आणि तो जसा मरणार नाहीं, तसे आम्हीहि येणेंकरून विषाच्या भीतीपासून मुक्त होऊं. त्याणें तें विष दूर नेलें आणि मधुविद्येच्या योगानें गोड केलें.'

' याला दूर पोंहचविता झाला '= 'आरे अस्य योजनम्.' हा अर्थ सायणानुसार केला आहे, पण त्याविषयीं संशय आहे.

इयत्तिका शकुन्तिका सका जघास ते विषम् ।
सो चिन्नु न मराति नो वयं मरामारे अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला चकार ॥ ११ ॥

इयत्तिका । शकुन्तिका । सका । जघास । ते । विषम् ।
सो इति । चित् । नु । न । मराति । नो इति । वयम् । मराम । आरे ।
अस्य । योजनम् । हरिऽस्थाः । मधु । त्वा । मधुला । चकार ॥ ११ ॥

त्रिः सप्त विष्पुलिङ्गका विषस्य पुष्पमक्षन् ।
ताश्चिन्नु न मरन्ति नो वयं मरामारे अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला चकार ॥ १२ ॥

त्रिः । सप्त । विष्पुलिङ्गकाः । विषस्य । पुष्पम् । अक्षन् ।
ताः । चित् । नु । न । मरन्ति । नो इति । वयम् । मराम । आरे ।
अस्य । योजनम् । हरिऽस्थाः । मधु । त्वा । मधुला । चकार ॥ १२ ॥

---

## भाषायाम्.

११. इयत्तिका ( =बाला ) शकुन्तिका ( =कपिञ्जली ) सका ( =सा ) ते विषं ( =तव विषं ) जघास ( =भक्षितवती ) । सो चित् ( =सापि ) न मराति ( =न म्रियते ) ॥

शिष्टं व्याख्यातम् ।

शकुन्तिका । शकुन्तः शकुनः । तस्य स्त्री । तां कपिञ्जलीमाहुः । ...... सा विषहर्त्रीति प्रसिद्धा । ...... सापि शकुन्तिका न म्रियते नित्यप्रतिपक्षत्वाद्विषस्य । ...... अनेन विद्यायां मद्देहावृत्तं विषं तस्य शकुनेभ्य आदित्याय च प्रदानमस्तीत्युक्तं भवति । इति सायणः ॥

१२. त्रिः सप्त ( =एकविंशतिसंख्याका ) विष्पुलिङ्गकाः ( =सूक्ष्मचटिका विषप्रतिपक्षभूता ) विषस्य पुष्पम् अक्षन् ( =विषस्य पोषम् अदन्तु=नाशयन्तु ) ॥

शिष्टं व्याख्यातम् ॥

११. लहानी जी कपिंजली तिणें तुझें विष खाऊन टाकिलें. ती तर मरणार नाहीं. आम्हीहि मरणार नाहीं. पिवळ्या घोड्यांवर बसलेला [ सूर्य ] या [ विषा]ला दूर पोंहचविता झाला. [हे विषा], तो तुला मधुविद्येच्या योगानें मधुर करिता झाला.

१२. एकवीस ज्या पांकोळ्या त्या विषाची वृद्धि नाहींशी करोत. त्या तर मरणार नाहींत, आणि आम्हीहि मरणार नाहीं. पिवळ्या घोड्यांवर बसलेला [ सूर्य ] या [ विषा]ला दूर पोंहचविता झाला. [ हे विषा], तो तुला मधुविद्येच्या योगानें मधुर करिता झाला.

11. The little S'akuntikâ—she has swallowed thy poison. She shall not die. Nor shall we die. [ The sun] mounted on the golden horses has removed the [ poison ] afar off. He has made thee sweet, [ o poison], by the art of sweetening.

12. May the thrice seven female swallows destroy the force of the poison. They shall indeed not die, nor shall we die. [The sun] mounted on the golden horses has removed the [ poison ] afar off. He has made thee sweet, [ o poison ], by the art of sweetening.

---

११. या मंत्रांत कपिंजला म्हणून जी विषहारिणी पक्षीण तिजविषयीं सांगितलें आहे. 'तिणें विष खाऊन टाकिलें, म्हणून आम्हीं मोकळे झालों आणि ती जशी मेली नाहीं तसे आम्हीहि मरणार नाहीं,' असा भावार्थ.

१२. या मंत्रांत ' विष नाहींशा करणाऱ्या ज्या पांकोळ्या त्या विष खाऊन टाकोत आणि त्यांणीं विष खाल्लें असतांहि त्या जशा मरणार नाहींत तसें आम्हांला विषबाधा झाली असतां आम्हीं मरणार नाहीं ' इत्यादि या मंत्राचा अभिप्राय आहे.

नवानां नवतीनां विषस्य रोपुषीणाम् ।
सर्वासामग्रभं नामारे अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला चकार ॥ १३ ॥

नवानाम् । नवतीनाम् । विषस्य । रोपुषीणाम् ।
सर्वासाम् । अग्रभम् । नाम । आरे । अस्य । योजनम् । हरिऽस्थाः । मधु । त्वा । मधुला । चकार ॥ १३ ॥

त्रिः सप्त मयूर्यः सप्त स्वसारो अग्रुवः ।
तास्ते विषं वि जभ्रिर उदकं कुम्भिनीरिव ॥ १४ ॥

त्रिः । सप्त । मयूर्यः । सप्त । स्वसारः । अग्रुवः ।
ताः । ते । विषम् । वि । जभ्रिरे । उदकम् । कुम्भिनीःऽइव ॥ १४ ॥

इयत्तकः कुषुम्भकस्तकं भिनद्म्यश्मना ।
ततो विषं प्र वावृते पराचीरनु संवतः ॥ १५ ॥

इयत्तकः । कुषुम्भकः । तकम् । भिनद्मि । अश्मना ।
ततः । विषम् । प्र । ववृते । पराचीः । अनु । सम्ऽवतः ॥ १५ ॥

---

## भाषायाम्.

१३. नवानां नवतीनां (=नवाधिकानां नवतिसंख्याकानां) विषस्य रोपुषीणां (=विषस्यच्छेत्त्रीणां) सर्वासां [ ? नदीनां] नाम अग्रभम् (=अगृह्णाम्=गृह्णामि =संकीर्तयामि ) ॥

शिष्टं गतम् ॥

१४. त्रिः सप्त [ या ] मयूर्यः ( =एकविंशतिसंख्याका या मयूरस्त्रियो ) [ याश्च ] सप्त स्वसारः अग्रुवः (=परस्परं स्वसृभूताः सप्त नद्यस्) ता उदकं कुम्भिनीरिव ( =कुम्भवत्यः स्त्रियो जलं हरन्ति तद्वत्=स्त्रियः कुम्भैरुदकं यथा नयन्ति तथा ) [ हे देह ], ते विषं वि जभ्रिरे ( =तव विषं विशेषेण हरन्तु ) ॥

मयूरस्त्रियः। ता विषकारिसर्पद्वेषिण्य इति प्रसिद्धा नागद्वेषिगरुडपक्षादुत्पन्नत्वात् इति सायणः ॥

१५. इयत्तकः (=अल्पप्रमाणो यो नकुलस्) तकं (=तं जाल्मम्) अश्मना

१३. विषाचा संहार करणाऱ्या ज्या नव्याण्णव [ नद्या ] त्या सर्वांचें नांव मी घेतों. पिवळ्या घोड्यावर बसलेला [ सूर्य ] या [विषा]ला दूर पोंहचविता झाला. [हे विषा], तो तुला मधुविद्येच्या योगानें मधुर करिता झाला.

१४. एकवीस ज्या मयूरी आणि सात ज्या बहिणी नद्या त्या तुझें विष, कुंभवती स्त्रींनीं उदक [ नेल्या]प्रमाणें, हरण करोत.

१५. एवढासा पोर मुंगुस त्याला मी दगडानें मारितों. त्यावरून विष निघून दूर दिशांप्रत जाओ.

13. I repeat the name of all the nine and ninty destroyers of poison. The [ sun ] mounted on the golden horses has removed the [ poison ] afar off. He has made thee sweet, [ o poison ], by the art of sweetening.

14. The thrice seven pea-hens and the seven sisterly rivers,–may they carry away thy poison even as women bearing pitchers [ carry ] water.

15. The despicable little ichneumon. I beat him with the stone. Hence may the poison leave and go along distant regions.

---

१३. यामध्यें विषाला वाहून नेणाऱ्या ज्या नव्याण्णव नद्या त्यांचा उच्चार आहे, असें सायणानुसार तात्पर्य समजलें पाहिजे यांत संशय नाहीं.

या मंत्रावरून असें उघड होतें कीं प्राचीन काळीं विषहारक पदार्थांचें नामसंकीर्तन करणें हा विषापहारक एक उपाय होय असें समजत. कारण कीं नांव घेतों असें जें सांगितलें आहे त्याचा अर्थ प्राप्त झालेल्या विषापासून बाधा न व्हावी अशासाठीं नांव घेतों असा अर्थ समजला पाहिजे.

१४. यांत मोराविषयीं सांगितलें आहे. सापाला नाशक मोर आहे हें प्रसिद्ध आहे. आणि सर्पास्त्र पडलें असतां त्याच्या निवारणार्थ मयूरास्त्र घालण्याचा प्रचार महाभारतादिक पुस्तकांच्या वाचकांस ठाऊक आहे.

१५. सर्प चावला असतां मुंगुसाला घेऊन विष जाईपर्यंत दगडानें त्याला मारीत राहावें. कांहीं वेळानें विष नाहींसें होऊन दूर पळून जातें. अशा समजुतीस अनुलक्षून याचा अर्थ केला पाहिजे असें सायण म्हणतात तें खरें दिसतें.

मुंगुसाच्या अंगीं विष काढण्याची किंवा उतरण्याची शक्ति वस्तुतः असो

कुषुम्भकस्तदब्रवीद्गिरेः प्रवर्तमानकः ।
वृश्चिकस्यारसं विषमरसं वृश्चिक ते विषम् ॥१६॥१६॥२४॥१॥
कुषुम्भकः । तत् । अब्रवीत् । गिरेः । प्रऽवर्तमानकः ।
वृश्चिकस्य । अरसम् । विषम् । अरसम् । वृश्चिक । ते । विषम् ॥१६॥
॥ १६ ॥ २४ ॥ १ ॥

---

भिनद्मि (=स ते विषं यदि न हरति तदा तं नकुलजाल्मम् अश्मना विदारयामि) । ततः (=तदनन्तरं) विषम् अनु पराचीः संवतः (=परागञ्चनवतीरतिदूरगा दिशोनुलक्ष्य) प्र वावृते (=प्रवर्तताम्=अस्मत्सकाशान्निर्गत्य दूराद्दिशः प्रति गच्छतु) ॥

कुषुम्भकः ......... नकुलः । स ते विषं हरत्विति शेषः । यदि न तथा स करोति तकं कुत्सितं तं नकुलमश्मना भिनद्मि विदारयामि । विषनिर्हरणप्रयोगे यावद्विषापगमं तं पाषाणानुवातमनुतिष्ठन्ति तद्विदः । तदिदमत्रोक्तम् । तत एवं प्रयोगे सति विषं प्रवावृते । विषावृताद्देहाद्विषं प्रवर्तते । निर्गच्छतु । काः प्रति । उच्यते । पराचीः परागञ्चनवतीरतिदूरगाः संवतः संविभागवतो दिशोऽनु लक्षीकृत्य । दिगन्तं प्रतिगच्छतु । न मां प्रतिगच्छत्विवत्यर्थः । इति सायणः ॥

---

## भाषायाम्.

१६. कुषुम्भकः (=नकुलो) गिरेः प्रवर्तमानकः (=गिरेः सकाशात् अतिशीघ्रमभिगच्छन्) तत् (=एतद् वक्ष्यमाणम्) अब्रवीत् । इदम् अरसं वृश्चिकस्य विषं [खलु] (=इदं न सर्पविषम् अपि तु वृश्चिकस्य अबाधं विषम् अस्ति) । हे वृश्चिक, अरसं ते विषम् (=अबाधमिदं तव विषम्) ॥

एवं महानुभावेनागस्त्यमहर्षिणोच्यमाने सति गिरेः सकाशात्प्रवर्तमानकः ...... कुषुम्भको नकुलस्तदब्रवीत् ।......... वृश्चिकस्यैतद्विषमरसमसारम् । बाधकं न भवतीत्यर्थः । तथा लोकेऽपि सर्पदष्टमपि क्रिम्यादिदंशनमेव । अतो न बाध इति हि वदन्ति । एवमभिवचनेन सोऽपि निर्विषोऽभवत् । अथ तं वृश्चिकं प्रति नकुल आह । हे वृश्चिक ते विषमरसम् । अतस्तमृषिं किं करिष्यति । तस्मात्परिहरेति । यदैवमवादीत् तदा प्रभृति वृश्चिकविषमसारमभवत् । एषा विषनिर्हरण्युपनिषत् । इति सायणः ॥

१६. मुंगूस पर्वतापासून येऊन असें म्हणाला कीं, हें विष विंचवाचें दुर्बळ आहे: अरे विंचवा, तुझें विष दुर्बळ आहे.

16. The ichneumon running up from the mountain said this:—This is a weak poison of a scorpion,—o scorpion, weak is thy poison.

---

किंवा नसो आणि असलो तर ती कशामुळेंहि असो, परंतु इतकें खरें आहे कीं अत्यन्त प्राचीन काळापासून मुंगुसाला विष उतरण्याचें सामर्थ्य आहे असें मानण्याचा प्रघात आहे. तो या मंत्रावरून उघड होतो.

१६. ज्याला दंश होतो त्याला असें सांगावें कीं, हा कांहीं सर्पदंश नव्हे, कांहीं कीड चावली आहे, तूं घाबरूं नकोस. याप्रमाणें मुंगूस येऊन त्याणें सर्पानें चावलेल्या ऋषीची समजूत केली. तेव्हां एकाद्या विंचवाच्या विषाप्रमाणें तें विष उतरलें असा अभिप्राय.

या मंत्राचा पाठ उत्सर्जन आणि उपाकर्म यांमध्यें म्हणत असतात.

याप्रमाणें हें विष काढण्याचें सूक्त अथवा ही विषनिर्हरणी उपनिषद् येथें संपली. एकंदरींत हें सूक्त फार चमत्कारिक आहे. यासारखीं सर्पदंशादिकांवरील सूक्तें अथर्ववेदांत जरी पुष्कळ आहेत तरी ऋग्वेदांत फारशीं नाहींत. यांतील मंत्र म्हटले म्हणजे विसंगत, कांहींसे असंबद्ध आणि दूरान्वयी आहेत. परंतु सर्पावरील आधुनिक काळचे जे मंत्र आहेत ते असेच असंबद्ध आणि दूरान्वयी असतात. याचें कारण असें आहे कीं त्यांचें फळ चांगला अर्थ असल्यानें व्हावयाचें असें नाहीं, तर केवळ अमुक पक्ष्याची अथवा जनावराची अथवा दुसऱ्या कोणत्याही विषापहारी समजलेल्या पदार्थाची शपथ घातलेली असली म्हणजे विष उतरतें अशी समजूत असल्यामुळें कसेंना कसें तरी करून ती शपथ मंत्रामध्यें साधिली म्हणजे झालें.

---

# सर्वानुक्रमणिका.

| सूक्त. | मण्डल, अनुवाक, सूक्त. | अष्टक, अध्याय, वर्ग. | सूक्ताचा आरंभ. | ऋचांची संख्या. | सूक्तकर्ता ऋषि. | देवता. | छन्द. | पृष्ठ. |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| १ | १.१.१ | १.१.१ | अग्निम् | ९ | विश्वामित्राच्या कुळांतील मधुच्छन्द. | अग्नि. | गायत्री. | १ |
| २ | १.१.२ | १.१.३ | वायो | ९ | वरप्रमाणें. | १–३ वायु. ४–६ इन्द्र आणि वायु. ७–९ मित्र आणि वरुण. | वरप्रमाणें. | ७ |
| ३ | १.१.३ | १.१.५ | अश्विना | १२ | वरप्रमाणें. | १–३ अश्विदेव. ४–६ इन्द्र. ७–९ विश्वेदेव. १०–१२ सरस्वती. | वरप्रमाणें. | १३ |
| ४ | १.२.१ | १.१.७ | सुरूपकृत्नुम् | १० | वरप्रमाणें. | इन्द्र. | वरप्रमाणें. | २१ |
| ५ | १.२.२ | १.१.९ | आ तु | १० | वरप्रमाणें. | इन्द्र. | वरप्रमाणें. | २९ |
| ६ | १.२.३ | १.१.११ | युञ्जन्ति | १० | वरप्रमाणें. | इन्द्र. ४–९ मरुत्. ५ आणि ७ इन्द्र आणि मरुत्. | वरप्रमाणें. | ३५ |
| ७ | १.२.४ | १.१.१३ | इन्द्रम् इत् | १० | ......... | इन्द्र. | वरप्रमाणें. | ४३ |

| सूक्त. | मण्डल, अनुवाक, सूक्त. | अष्टक, अध्याय, वर्ग. | सूक्ताचा आरंभ. | ऋचांची संख्या. | सूक्तकर्ता ऋषि. | देवता. | छन्द. | पृष्ठ. |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ८ | १.३.१ | १.१.१५ | ऐन्द्र सानसिम् | १० | विश्वामित्राच्या कुळांतील मधुच्छन्द. | इन्द्र. | गायत्री. | ५१ |
| ९ | १.३.२ | १.१.१७ | इन्द्रेहि | १० | ......... | इन्द्र. | वरप्रमाणें. | ५७ |
| १० | १.३.३ | १.१.१९ | गायन्ति | १२ | ......... | इन्द्र. | अनुष्टुभ्. | ६३ |
| ११ | १.३.४ | १.१.२१ | इन्द्रम् | ८ | मधुच्छन्दाचा पुत्र जेता. | इन्द्र. | अनुष्टुभ्. | ७५ |
| १२ | १.४.१ | १.१.२२ | अग्निम् | १२ | कण्वकुलोत्पन्न मेधातिथि. | अग्नि. ६ निर्मथ्य अग्नि आणि आहवनीय अग्नि. | गायत्री. | ८१ |
| १३ | १.४.२ | १.१.२४ | सुसमिद्धः | १२ | कण्वकुलोत्पन्न मेधातिथि. | १ इध्म अथवा समिद्ध; २ तनूनपात्, ३ नराशंस, ४ इळा, ५ बर्हि, ६ द्वार देवी, ७ उषा आणि रात्र, ८ दोन दिव्य होते, ९ तीन देवी ( सरस्वती, इळा आणि भारती), १० त्वष्टा, ११ वनस्पति, १२ स्वाहा. | गायत्री. | ८९ |
| १४ | १.४.३ | १.१.२६ | ऐभिः | १२ | ......... | विश्वेदेव. | गायत्री. | ९९ |
| १५ | १.४.४ | १.१.२८ | इन्द्र सोमम् | १२ | ......... | ऋतु; १ इन्द्र, २ मरुत्, ३ त्वष्टा, ४ अग्नि, ५ इन्द्र, ६ मित्र आ- | ......... | १०९ |

| | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | णि वरुण, ७–१० द्रविणोदा, ११ अश्वी देव, १२ अग्नि. | | |
| १६ | १.४.५ | १.१.३० | आ त्वा | ९ | कण्वकुलोत्पन्न मेधातिथि. | इन्द्र. | ......... | ११९ |
| १७ | १.४.६ | १.१.३२ | इन्द्रावरुणयोः | ९ | ......... | इन्द्रावरुणौ ( इन्द्र आणि वरुण हे दोघे ). | गायत्री. ४ आणि ५ पादनिचृत्. | १२७ |
| १८ | १.५.१ | १.१.३४ | सोमानम् | ९ | ......... | १–५ ब्रह्मणस्पति (मात्र चवथींत सोम आणि इन्द्र ह्या आणि पांचवींत दक्षिणा ह्याहि देवता आहेत ), ६–९ सदसस्पति ( परंतु नववीमध्यें सदसस्पति अथवा नराशंस ही देवता होय ). | गायत्री. | १३५ |
| १९ | १.५.२ | १.१.३६-३७ | प्रति त्यम् | ९ | ......... | अग्नि आणि मरुत्. | ......... | १४३ |
| २० | १.५.३ | १.२.१ | अयम् | ८ | ......... | ऋभु. | ......... | १५१ |
| २१ | १.५.४ | १.२.३ | इह | ६ | ......... | इन्द्राग्नी. | गायत्री. | १५९ |
| २२ | १.५.५ | १.२.४ | प्रातर्युजा | २१ | ......... | १–४ अश्वी देव, ५–८ सविता, ९–१० अग्नि, ११ देवी, १२ इन्द्राणी, वरुणानी, अग्नायी १३–१४ द्यावापृथिवी, १५ पृथिवी, १६–२१ विष्णु (मात्र १६ विष्णु अथवा देव यांविषयीं आहे). | ......... | १६३ |

| सूक्त. | मण्डल, अनुवाक, सूक्त. | अष्टक, अध्याय, वर्ग. | सूक्ताचा आरंभ. | ऋचांची संख्या. | सूक्तकर्ता ऋषि. | देवता. | छन्द. | पृष्ठ. |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| २३ | १.५.६ | १.२.८ | तीव्राः | २४ | कण्वकुलोत्पन्न मेधातिथि. | १ वायु, २–३ इन्द्र आणि वायु, ४–६ मित्रावरूण, ७–९ मरुद्युक्त इन्द्र, १०–१२ विश्वेदेव, १३–१५ पूषा, १६–२३ आपो देवी, २३–२४ अग्नि. | गायत्री (पण १९ पुरउष्णिक्, २० अनुष्टुभ् २१ प्रतिष्ठा आणि २२–२४ अनुष्टुभ् ). | १८७ |
| २४ | १.६.१ | १.२.१३ | कस्य नूनम् | १५ | अजीगर्ताचा मुलगा शुनःशेप, ज्याला विश्वामित्रानें दत्तक घेऊन देवरात असें नांव ठेविलें होतें. | १ प्रजापति, २ अग्नि, ३–५ सविता (पण ५ वी सविता अथवा भग याविषयीं आहे), ६–१५ वरूण. | त्रिष्टुभ् (मात्र ३–५ गायत्री ). | २०३ |
| २५ | १.६.२ | १.२.१६ | यच्चिद्धि | २१ | ......... | वरूण. | गायत्री. | २३१ |
| २६ | १.६.३ | १.२.२० | वसिष्वा | १० | ......... | अग्नि. | ......... | २४७ |
| २७ | १.६.४ | १.२.२२ | अश्वं नत्वा | १३ | ......... | अग्नि ( पण १–३ यांत विश्वेदेव). | गायत्री ( मात्र १३ वी त्रिष्टुभ् ). | २५७ |
| २८ | १.६.५ | १.२.२५ | यत्र ग्रावा | ९ | ......... | १–४ इन्द्र, ५–६ उखळ, ७–८ उखळमुसळें ( उखळ आणि मुसळ), ९ हरिश्चन्द्र, अधिषवणचर्म (म्हणजे बैलाच्या का- | १–६ अनुष्टुभ्, ७–९ गायत्री. | २६९ |

| | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | तख्यावर सोम काढीत, तें चामडें) अथवा सोम. | | |
| २९ | १.६.६ | १.२.२७ | यच्चिद्धि | ७ | अजीगर्ताचा मुलगा शुनःशेप, ज्याला विश्वामित्रानें दत्तक घेऊन देवरात असें नांव ठेविलें होतें. | इन्द्र. | पङ्क्ति. | २८१ |
| ३० | १.६.७ | १.२.२८ | आ वः | २२ | ......... | १–१६ इन्द्र, १७–१९ अश्वी, २०–२२ उषा. | गायत्री ( पण ११ वी पादनिचृत् गायत्री आणि १६ वी त्रिष्टुभ् ). | २८९ |
| ३१ | १.७.१ | १.२.३२ | त्वम् अग्ने | १८ | अङ्गिरसकुळांतील हिरण्यस्तूप. | अग्नि. | जगती, पण ८,१६ आणि १८ यांचें त्रिष्टुभ्. | ३१३ |
| ३२ | १.७.२ | १.२.३६-३८ | इन्द्रस्य नु | १५ | ......... | इन्द्र. | त्रिष्टुभ्. | ३४५ |
| ३३ | १.७.३ | १.३.१ | एतया | १५ | ......... | इन्द्र. | ......... | ३६७ |
| ३४ | १.७.४ | १.३.४ | त्रिश्चित् | १२ | ......... | अश्वी. | जगती (पण ९ आणि १२ यांचें त्रिष्टुप्). | ३९१ |
| ३५ | १.७.५ | १.३.६ | ह्वयामि | ११ | ......... | सविता (मात्र १ ली ऋचा अग्नि, मित्रावरुण, रात्री आणि सविता यांविषयीं आहे ). | त्रिष्टुभ् ( परंतु १ आणि ९ जगती). | ४११ |

| सूक्त. | मण्डल, अनुवाक, सूक्त. | अष्टक, अध्याय, वर्ग. | सूक्ताचा आरंभ. | ऋचांची संख्या. | सूक्तकर्ता ऋषि. | देवता. | छन्द. | पृष्ठ. |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ३६ | १.८.१ | १.३.८ | प्र वः | २० | घोराचा पुत्र कण्व. | अग्नि ( परंतु १३ आणि १४ यांची देवता यूप म्हणजे यज्ञस्तंभ ). | विषम ऋचांचें बृहती आणि सम ऋचांचें वृत्त सतोबृहती. | ४३३ |
| ३७ | १.८.२ | १.३.१२ | क्रीळम् | १५ | घोराचा पुत्र कण्व. | मरुत्. | गायत्री. | ४६५ |
| ३८ | १.८.३ | १.३.१५ | कद्ध | १५ | ......... | मरुत्. | ......... | ४८५ |
| ३९ | १.८.४ | १.३.१८ | प्र यत् | १० | घोराचा पुत्र कण्व. | मरुत्. | विषम ऋचांचें बृहती, सम ऋचांचें सतोबृहती. | ५०३ |
| ४० | १.८.५ | १.३.२० | उत्तिष्ठ | ८ | ......... | ब्रह्मणस्पति. | ......... | ५१७ |
| ४१ | १.८.६ | १.३.२२ | यं रक्षन्ति | ९ | ......... | १–३ आणि ७–९ वरुण, मित्र आणि अर्यमा; ४–६ आदित्य. | गायत्री. | ५३१ |
| ४२ | १.८.७ | १.३.२४ | सं पूषन् | १० | ......... | पूषा. | ......... | ५४३ |
| ४३ | १.८.८ | १.३.२६ | कद्रुद्राय | ९ | ......... | रुद्र ( परंतु ३ मित्र आणि वरुण यांविषयीं आणि ७–९ सोमदेवाविषयीं आहेत ). | गायत्री ( परंतु ९ अनुष्टुभ् ). | ५५५ |
| ४४ | १.९.१ | १.३.२८ | अग्ने | १४ | कण्वाचा पुत्र प्रस्कण्व. | अग्नि ( परंतु १, २ ह्या ऋचा अश्वी आणि उषा यांविषयींहि | दुसरी, चौथी इत्यादि सम ऋचांचें | ५६७ |

| | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | आहेत ). | वृत्त सतोबृहती आणि पहिली, तिसरी या विषम ऋचांचें वृत्त बृहती. | |
| ४५ | १.९.२ | १.३.३१ | त्वम् अग्ने | १० | कण्वाचा पुत्र प्रस्कण्व. | अग्नि ( परंतु १०वीचा उत्तरार्ध देवांविषयीं आहे ). | अनुष्टुभ्. | ५८३ |
| ४६ | १.९.३ | १.३.३३-३५ | एषो | १५ | ......... | अश्वी. | गायत्री. | ५९७ |
| ४७ | १.९.४ | १.४.१ | अयम् | १० | ......... | अश्वी. | प्रागाथम्. | ६१७ |
| ४८ | १.९.५ | १.४.३ | सह | १६ | ......... | उषा. | ......... | ६३१ |
| ४९ | १.९.६ | १.४.६ | उषः | ४ | ......... | उषा. | अनुष्टुभ्. | ६५९ |
| ५० | १.९.७ | १.४.७ | उदु त्यम् | १३ | ......... | सूर्य. | १–९ गायत्री, १०–१३ अनुष्टुभ्. | ६६५ |
| ५१ | १.१०.१ | १.४.९ | अभि त्यम् | १५ | अङ्गिरा ऋषीचा पुत्र सव्य. | इन्द्र. | १–१३ जगती. १४–१५ त्रिष्टुभ्. | ६८१ |
| ५२ | १.१०.२ | १.४.१२ | त्वं सु | १५ | ......... | इन्द्र. | १–१२ आणि १४ जगती. १३ आणि १५ त्रिष्टुभ्. | ७१३ |
| ५३ | १.१०.३ | १.४.१५ | न्यूषु | ११ | ......... | इन्द्र. | १–९ जगती १० आणि ११ त्रिष्टुभ्. | ७४५ |
| ५४ | १.१०.४ | १.४.१७ | मा नः | ११ | ......... | इन्द्र. | १–५,७ आणि १० | ७६७ |

| सूक्त. | मण्डल, अनुवाक, सूक्त. | अष्टक, अध्याय, वर्ग. | सूक्ताचा आरंभ. | ऋचांची संख्या. | सूक्तकर्ता ऋषि. | देवता. | छन्द. | पृष्ठ. |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | | जगती. ६,८,९ आणि ११ त्रिष्टुभ्. | |
| ५५ | १.१०.५ | १.४.१९ | दिवश्चित् | ८ | अङ्गिरा ऋषीचा पुत्र सव्य. | इन्द्र. | जगती. | ७९१ |
| ५६ | १.१०.६ | १.४.२१ | एष प्र | ६ | ......... | इन्द्र. | जगती. | ८०७ |
| ५७ | १.१०.७ | १.४.२२ | प्र मंहिष्ठाय | ६ | ......... | इन्द्र. | जगती. | ८२१ |
| ५८ | १.११.१ | १.४.२३ | नू चित् | ९ | गोतमकुलोत्पन्न नोधा. | अग्नि. | १–५ जगती, बाकी सर्वांचें त्रिष्टुभ्. | ८३३ |
| ५९ | १.११.२ | १.४.२५ | वया इत् | ७ | ......... | वैश्वानर अग्नि. | त्रिष्टुभ्. | ८५१ |
| ६० | १.११.३ | १.४.२६ | वह्निम् | ५ | ......... | अग्नि. | त्रिष्टुभ्. | ८६५ |
| ६१ | १.११.४ | १.४.२७-२९ | अस्मा इदु | १६ | ......... | इन्द्र. | त्रिष्टुभ्. | ८७५ |
| ६२ | १.११.५ | १.५.१ | प्र मन्महे | १३ | ......... | इन्द्र. | त्रिष्टुभ्. | भाग २. २ |
| ६३ | १.११.६ | १.५.४ | त्वम् | ९ | ......... | इन्द्र. | त्रिष्टुभ्. | २. २४ |
| ६४ | १.११.७ | १.५.६ | वृष्णे | १५ | ......... | मरुत्. | १–१४ जगती, १५ त्रिष्टुभ्. | २. ३८ |
| ६५ | १.१२.१ | १.५.९ | पश्वा | १०(५) | शक्तीचा पुत्र पराशर. | अग्नि. | द्विपदा विराट्. | २. ६६ |

| | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ६६ | १.१२.२ | १.५.१० | रयिः | १०(५) | शक्तीचा पुत्र पराशर. | अग्नि. | द्विपदा विराट्. | २. | ७६ |
| ६७ | १.१२.३ | १.५.११ | वनेषु | १०(५) | ......... | ......... | ......... | २. | ८६ |
| ६८ | १.१२.४ | १.५.१२ | श्रीणन् | १०(५) | ......... | ......... | ......... | २. | ९६ |
| ६९ | १.१२.५ | १.५.१३ | शुक्रः | १०(५) | ......... | ......... | ......... | २. | १०४ |
| ७० | १.१२.६ | १.५.१४ | वनेम | ११(६) | ......... | ......... | ......... | २. | ११४ |
| ७१ | १.१२.७ | १.५.१५ | उप प्र | १० | ......... | ......... | त्रिष्टुभ्. | २. | १२४ |
| ७२ | १.१२.८ | १.५.१८ | नि काव्या | १० | ......... | ......... | ......... | २. | १४६ |
| ७३ | १.१२.९ | १.५.१९ | रयिर्न | १० | ......... | ......... | ......... | २. | १७२ |
| ७४ | १.१३.१ | १.५.२१ | उपप्रयन्तः | ९ | रहूगणनामक पुरुषाचा पुत्र गोतम. | ......... | गायत्री. | २. | १८८ |
| ७५ | १.१३.२ | १.५.२३ | जुषस्व | ५ | वरप्रमाणें. | ......... | ......... | २. | १९८ |
| ७६ | १.१३.३ | १.५.२४ | का ते | ५ | ......... | ......... | त्रिष्टुभ्. | २. | २०४ |
| ७७ | १.१३.४ | १.५.२५ | कथा | ५ | ......... | ......... | त्रिष्टुभ्. | २. | २१६ |
| ७८ | १.१३.५ | १.५.२६ | अभि त्वा | ५ | ......... | ......... | गायत्री. | २. | २२२ |
| ७९ | १.१३.६ | १.५.२७ | हिरण्यकेशः | १२ | ......... | अग्नि. | १–३ त्रिष्टुभ्. ४–६ उष्णिक् आणि ७–१२ गायत्री. | २. | २२८ |
| ८० | १.१३.७ | १.५.२९–३१ | इत्था | १६ | ......... | इन्द्र. | पङ्क्ति. | २. | २४० |
| ८१ | १.१३.८ | १.६.१ | इन्द्रः | ९ | ......... | ......... | ......... | २. | २६२ |
| ८२ | १.१३.९ | १.६.३ | उपो षु | ६ | ......... | ......... | १–५ पङ्क्ति, ६ जगती. | २. | २७४ |

| सूक्त. | मण्डल, अनुवाक, सूक्त. | अष्टक, अध्याय, वर्ग. | सूक्ताचा आरंभ. | ऋचांची संख्या. | सूक्तकर्ता ऋषि. | देवता. | छन्द. | पृष्ठ. |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ८३ | १.१३.१० | १.६.४ | अश्वावति | ६ | रहूगणनामक पुरुषाचा पुत्र गोतम. | इन्द्र. | जगती. | २. २८२ |
| ८४ | १.१३.११ | १.६.५ | असावि | २० | ......... | ......... | १–६ अनुष्टुप्, ७–९ उष्णिक्, १०–१२ पङ्क्ति, १३–१५ गायत्री, १६–१८ त्रिष्टुभ्, १९ बृहती, २० सतोबृहती. | २. २९४ |
| ८५ | १.१४.१ | १.६.९ | प्र ये | १२ | ......... | मरुत्. | १–४, ६–११ जगती, ५ आणि १२ त्रिष्टुभ्. | २. ३२६ |
| ८६ | १.१४.२ | १.६.११ | मरुतः | १० | ......... | ......... | गायत्री. | २. ३५० |
| ८७ | १.१४.३ | १.६.१३ | प्रत्वक्षसः | ६ | ......... | ......... | जगती. | २. ३६२ |
| ८८ | १.१४.४ | १.६.१४ | आ विद्युन्मद्भिः | ६ | ......... | ......... | १ आणि ६ प्रस्तारपङ्क्ति, ५ विराड्रूपा, २–४ त्रिष्टुभ्. | २. ३७४ |
| ८९ | १.१४.५ | १.६.१५ | आ नः | १० | ......... | विश्वेदेव. | १–५ आणि ७ जगती, ६ वि- | २. ३८६ |

| | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | | राट्स्थाना, ८–१० त्रिष्टुभ्. | | |
| ९० | १.१४.६ | १.६.१७ | ऋजुनीती | ९ | रहूगणनामक पुरुषाचा पुत्र गोतम. | विश्वेदेव. | १–८ गायत्री, ९ अनुष्टुभ्. | २. | ४०८ |
| ९१ | १.१४.७ | १.६.१९ | त्वं सोम | २३ | ......... | सोम. | १–४ आणि १८–२३ त्रिष्टुभ्, ५–१६ गायत्री, १७ उष्णिक्. | २. | ४१८ |
| ९२ | १.१४.८ | १.६.२४ | एता उ त्याः | १८ | ......... | उषा (परंतु १६–१८ ह्या ऋचा अश्वींविषयीं आहेत). | १–४ जगती, ५–१२ त्रिष्टुभ्, १३–१८ उष्णिक्. | २. | ४४४ |
| ९३ | १.१४.९ | १.६.२८ | अग्नीषोमौ | १२ | ......... | अग्नि आणि सोम या दोघांविषयीं. | १–३ अनुष्टुभ्, ९–११ गायत्री, ४–७ आणि १२ त्रिष्टुभ्, ८ जगती किंवा त्रिष्टुभ्. | २. | ४७४ |
| ९४ | १.१५.१ | १.६.३०–३२ | इमम् | १६ | अङ्गिरस् कुळांतील कुत्स. | अग्नि (परंतु ८ वीचे पहिले तीन पाद देवांविषयीं आणि १६ वीचा उत्तरार्ध मित्र, वरूण, अदिति, सिन्धु, पृथिवी आणि द्युलोक या देवांविषयीं हि आहे). | १–१४ जगती, १५ आणि १६ त्रिष्टुभ्. | २. | ४९० |

| सूक्त. | मण्डल, अनुवाक, सूक्त. | अष्टक, अध्याय, वर्ग. | सूक्ताचा आरंभ. | ऋचांची संख्या. | सूक्तकर्ता ऋषि. | देवता. | छन्द. | पृष्ठ. |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ९५ | १.१५.२ | १.७.१ | द्वे | ११ | अङ्गिरस् कुळांतील कुत्स. | अग्नि अथवा औषस अग्नि ( म्हणजे उषेसंबंधीं जो अग्नि तो). | त्रिष्टुभ्. | २. ५१६ |
| ९६ | १.१५.३ | १.७.३ | स प्रत्नथा | ९ | ......... | अग्नि किंवा द्रविणोदा अग्नि (म्हणजे द्रव्य देणारा अग्नि). | त्रिष्टुभ्. | २. ५३६ |
| ९७ | १.१५.४ | १.७.५ | अप नः | ८ | ......... | अग्नि शुचि ( म्ह० प्रकाशून शुद्ध करणारा अग्नि ) किंवा अग्नि. | गायत्री. | २. ५४८ |
| ९८ | १.१५.५ | १.७.६ | वैश्वानरस्य | ३ | ......... | वैश्वानर अग्नि ( म्ह० त्रिभुवनांतील जें सकळ तेज तद्रूप अग्नि ) किंवा अग्नि. | त्रिष्टुभ्. | २. ५५८ |
| ९९ | १.१५.६ | १.७.७ | जातवेदसे | १ | मरीचि ऋषीचा पुत्र कश्यप. | जातवेद अग्नि ( म्ह० सकळ त्रिभुवनांतें जाणणारी अग्नीची विभूति ) अथवा नुसताच अग्नि. | त्रिष्टुभ्. | २. ५६४ |
| १०० | १.१५.७ | १.७.८ | स यो वृषा | १९ | वृषागीर राजाचे पुत्र ऋज्राश्व, अम्बरीष, सहदेव, भयमान आणि सुराधस्. | इन्द्र. | त्रिष्टुभ्. | २. ५६६ |

| | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| १०१ | १.१५.८ | १.७.१२ | प्र मन्दिने | ११ | अङ्गिरस् कुळांतील कुत्स ऋषि. | इन्द्र. | १–७ जगती, ८–११ त्रिष्टुभ्. | २. ५९८ |
| १०२ | १.१५.९ | १.७.१४ | इमां ते | ११ | ......... | ......... | १–१० जगती, ११ त्रिष्टुभ्. | २. ६१८ |
| १०३ | १.१५.१० | १.७.१६ | तत्ते | ८ | ......... | ......... | त्रिष्टुभ्. | २. ६३८ |
| १०४ | १.१५.११ | १.७.१८ | योनिः | ९ | ......... | ......... | ......... | २. ६५४ |
| १०५ | १.१५.१२ | १.७.२० | चन्द्रमाः | १९ | आप्त्य या उपनांवाचा त्रितनामक पुरुष अथवा कुत्स (आङ्गिरस). | विश्वेदेव. | १–७,९–१८ पङ्क्ति, ८ महाबृहती यवमध्या, १९ त्रिष्टुभ्. | २. ६६८ |
| १०६ | १.१६.१ | १.७.२४ | इन्द्रं मित्रम् | ७ | कुत्स (आङ्गिरस). | ......... | १–६ जगती, ७ त्रिष्टुभ्. | २. ७०२ |
| १०७ | १.१६.२ | १.७.२५ | यज्ञः | ३ | ......... | ......... | त्रिष्टुभ्. | २. ७१२ |
| १०८ | १.१६.३ | १.७.२६ | य इन्द्राग्नी | १३ | ......... | इन्द्राग्नी ( म्ह० इन्द्र आणि अग्नि मिळून). | त्रिष्टुभ्. | २. ७१६ |
| १०९ | १.१६.४ | १.७.२८ | वि हि | ८ | ......... | इन्द्राग्नी. | त्रिष्टुभ्. | २. ७३४ |
| ११० | १.१६.५ | १.७.३० | ततम् | ९ | ......... | ऋभु. | जगती (मात्र ५,९ ह्या त्रिष्टुभ्.) | २. ७४८ |
| १११ | १.१६.६ | १.७.३२ | तक्षन् | ५ | ......... | ......... | १–४ जगती, ५ त्रिष्टुभ्. | २. ७६२ |
| ११२ | १.१६.७ | १.७.३३–३७ | ईळे | २५ | ......... | अश्वी (परंतु १लीच्या पहिल्या पादाची देवता द्यावापृथिवी आणि दुसऱ्या पादाची अग्नि आहे.) | १–२३ जगती, २४,२५ त्रिष्टुभ्. | २. ७७० |

| सूक्त. | मण्डल, अनुवाक, सूक्त. | अष्टक, अध्याय, वर्ग. | सूक्ताचा आरंभ. | ऋचांची संख्या. | सूक्तकर्ता ऋषि. | देवता. | छन्द. | पृष्ठ. |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ११३ | १.१६.८ | १.८.१ | इदम् | २० | कुत्स (आङ्गिरस). | पहिल्या ऋचेच्या उत्तरार्धाची देवता रात्रि किंवा उषा असून बाकी सर्व सूक्ताची उषा. | त्रिष्टुभ्. | २. ८१४ |
| ११४ | १.१६.९ | १.८.५ | इमाः | ११ | ......... | रुद्र. | १–९ जगती, १०, ११ त्रिष्टुभ्. | २. ८४४ |
| ११५ | १.१६.१० | १.८.७ | चित्रम् | ६ | ......... | सूर्य. | त्रिष्टुभ्. | २. ८५८ |
| ११६ | १.१७.१ | १.८.८ | नासत्याभ्याम् | २५ | कक्षीवान्. | अश्वी. | ......... | २. ८६६ |
| ११७ | १.१७.२ | १.८.१३ | मध्वः | २५ | ......... | ......... | ......... | २. ९०४ |
| ११८ | १.१७.३ | १.८.१८ | आ वाम् | ११ | ......... | ......... | ......... | २. ९३८ |
| ११९ | १.१७.४ | १.८.२० | आ वां रथम् | १० | ......... | ......... | जगती. | २. ९५० |
| १२० | १.१७.५ | १.८.२२ | का राधत् | १२ | ......... | अश्वी. | १,१०–१२ गायत्री २ ककुप्, ३ काविराट्, ४ नष्टरूपी, ५ तनुशिरा, ६ उष्णिक्, ७ विष्टारबृहती, ८ कृतिः ९ विराट्. | २. ९६६ |

| | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| १२१ | १.१८.१ | १.८.२४ —२६ | कदित्था | १५ | ......... | विश्वेदेव किंवा इन्द्र. | त्रिष्टुभ्. | २. ९७८ |
| १२२ | १.१८.२ | २.१.१ | प्र वः पान्तम् | १५ | अंगदेशाच्या राजाच्या राणीची दासी उशिज् इच्या पोटीं दीर्घतमस् याजपासून झालेला कक्षीवान्. | विश्वेदेव. | त्रिष्टुभ्. | ३. २ |
| १२३ | १.१८.३ | २.१.४ | पृथू रथः | १३ | ......... | उषा. | ......... | ३. २४ |
| १२४ | १.१८.४ | २.१.७ | उषा उच्छन्ती | १३ | ......... | उषा. | त्रिष्टुभ्. | ३. ४४ |
| १२५ | १.१८.५ | २.१.१० | प्राता रत्नम् | ७ | कक्षीवान्. | दान. | त्रिष्टुभ् (मात्र ४,५ यांचें वृत्त जगती). | ३. ६४ |
| १२६ | १.१८.६ | २.१.११ | अमन्दान् | ७ | पहिल्या पांच ऋचांचा कर्ता कक्षीवान् ६ वीचा भावयव्यनामक राजा आणि ७ वीची कर्त्री रोमशा नामक त्याची ब्रह्मवादिनी स्त्री. | १–५,७ भावयव्याविषयीं; ६ रोमशा इचे विषयीं. | १–५ त्रिष्टुभ्; ६–७ अनुष्टुभ्. | ३. ७६ |

| सूक्त. | मण्डल, अनुवाक, सूक्त. | अष्टक, अध्याय, वर्ग. | सूक्ताचा आरंभ. | ऋचांची संख्या. | सूक्तकर्ता ऋषि. | देवता. | छन्द. | पृष्ठ. |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| १२७ | १.१९.१ | २.१.१२ | अग्निं होतारम् | ११ | दिवोदासाचा पुत्र परुच्छेप. | अग्नि. | १–५,७–११ अत्यष्टि, ६ अतिधृति. | ३. ८६ |
| १२८ | १.१९.२ | २.१.१४ | अयं जायत | ८ | ......... | अग्नि. | अत्यष्टि. | ३. १०८ |
| १२९ | १.१९.३ | २.१.१६ | यं त्वं रथम् | ११ | ......... | इन्द्र (परंतु ६वी इन्दु म्ह० सोमाविषयीं आहे). | १–७,१० अत्यष्टि; ८,९ अतिशक्करी, ११ अष्टि. | ३. १२४ |
| १३० | १.१९.४ | २.१.१८ | एन्द्र याह्युप नः | १० | ......... | इन्द्र. | १–९ अत्यष्टि, १० त्रिष्टुभ्. | ३. १४६ |
| १३१ | १.१९.५ | २.१.२० | इन्द्राय हि | ७ | ......... | ......... | अत्यष्टि. | ३. १६८ |
| १३२ | १.१९.६ | २.१.२१ | त्वया वयम् | ६ | ......... | इन्द्र. | ......... | ३. १८२ |
| १३३ | १.१९.७ | २.१.२२ | उभे पुनामि | ७ | ......... | ......... | १ त्रिष्टुभ्, २–४ अनुष्टुभ्, ५ गायत्री, ६ धृति, ७ अत्यष्टि. | ३. १९६ |
| १३४ | १.२०.१ | २.१.२३ | आ त्वा जुवः | ६ | ......... | वायु. | अत्यष्टि. | ३. २०८ |
| १३५ | १.२०.२ | २.१.२४ | स्तीर्णं बर्हिः | ९ | ......... | १–३,९ वायु, ४–८ इन्द्र, | अत्यष्टि. | ३. २२० |
| १३६ | १.२०.३ | २.१.२६ | प्र सु ज्येष्ठम् | ७ | ......... | मित्र आणि वरुण. | १–६ अत्यष्टि, ७ त्रिष्टुभ्. | ३. २३८ |

97

| | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| १३७ | १.२०.४ | २.२.१ | सुषुमा यातम् | ३ | दिवोदासाचा पुत्र परुच्छेप. | मित्र आणि वरुण. | अतिशक्करी. | ३. | २५२ |
| १३८ | १.२०.५ | २.२.२ | प्रप्र पूष्णः | ४ | ......... | पूषा. | अत्यष्टि. | ३. | २५८ |
| १३९ | १.२०.६ | २.२.३ | अस्तु श्रौषट् | ११ | ......... | १ विश्वेदेव, २ मित्र आणि वरुण, ३–५ अश्वी, ६ इन्द्र, ७ अग्नि, ८ मरुत्, ९ इन्द्र आणि अग्नि १० बृहस्पति, ११ विश्वेदेव. | १–४ आणि ६–१० अत्यष्टि, ५ बृहती; ११ त्रिष्टुभ्. | ३. | २६६ |
| १४० | १.२१.१ | २.२.५ | वेदिषदे | १३ | उचथ्याचा पुत्र दीर्घतमाः | अग्नि. | १–९,११ जगती, १२–१३ त्रिष्टुभ् १० त्रिष्टुभ् किंवा जगती. | ३. | २८८ |
| १४१ | १.२१.२ | २.२.८ | वळित्था | १३ | ......... | ......... | १–११ जगती, १२,१३ त्रिष्टुभ्. | ३. | ३१४ |
| १४२ | १.२१.३ | २.२.१० | समिद्धः | १३ | ......... | १ समिद्ध अग्नि, २ तनूनपात् अग्नि, ३ नराशंस अग्नि, ४ इळ (म्ह० स्तविलेला जो तो) अग्नि. ५ बर्हि, ६ द्वारांविषयीं, ७ उषासानक्ता (म्ह० उषा आणि रात्र) ८ दोन दिव्य होते ९ तीन देवी (सरस्वती, इळा आणि भारती) १० त्वष्टा, ११ वनस्पति, १२ स्वाहाकृति, १३ इन्द्र. | अनुष्टुभ्. | ३. | ३३८ |

| सूक्त. | मण्डल, अनुवाक, सूक्त. | अष्टक, अध्याय, वर्ग. | सूक्ताचा आरंभ. | ऋचांची संख्या. | सूक्तकर्ता ऋषि. | देवता. | छन्द. | पृष्ठ. |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| १४३ | १.२१.४ | २.२.१२ | प्र तव्यसीम् | ८ | उचथ्याचा पुत्र दीर्घतमा. | अग्नि. | १–७ जगती, ८ त्रिष्टुभ्. | ३. ३५६ |
| १४४ | १.२१.५ | २.२.१३ | एति प्र होता | ७ | ......... | ......... | जगती. | ३. ३६८ |
| १४५ | १.२१.६ | २.२.१४ | तं पृच्छता | ५ | ......... | ......... | १–४ जगती, ५ त्रिष्टुभ्. | ३. ३८२ |
| १४६ | १.२१.७ | २.२.१५ | त्रिमूर्धानम् | ५ | ......... | ......... | त्रिष्टुभ्. | ३. ३९० |
| १४७ | १.२१.८ | २.२.१६ | कथा ते | ५ | ......... | ......... | ......... | ३. ३९८ |
| १४८ | १.२१.९ | २.२.१७ | मथीद्यत् | ५ | ......... | ......... | ......... | ३. ४०८ |
| १४९ | १.२१.१० | २.२.१८ | महः सः | ५ | ......... | ......... | विराट्. | ३. ४१६ |
| १५० | १.२१.११ | २.२.१९ | पुरु त्वा | ३ | ......... | ......... | उष्णिक्. | ३. ४२४ |
| १५१ | १.२१.१२ | २.२.२० | मित्रं न यम् | ९ | ......... | मित्र आणि वरुण ( परंतु पहिली ऋचा एकट्या मित्राविषयींच आहे). | जगती. | ३. ४३० |
| १५२ | १.२१.१३ | २.२.२२ | युवं वस्त्राणि | ७ | ......... | मित्र आणि वरुण. | त्रिष्टुभ्. | ३. ४४६ |
| १५३ | १.२१.१४ | २.२.२३ | यजामहे वाम् | ४ | ......... | ......... | ......... | ३. ४५८ |
| १५४ | १.२१.१५ | २.२.२४ | विष्णोर्नु कम् | ६ | ......... | विष्णु. | ......... | ३. ४६४ |
| १५५ | १.२१.१६ | २.२.२५ | प्र वः पान्तम् | ६ | ......... | विष्णु ( परंतु पहिल्या तीन ऋचा विष्णु आणि इन्द्र यांविषयीं आहेत ). | जगती. | ३. ४७४ |

| | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| १५६ | १.२१.१७ | २.२.२६ | भवा मित्रः | ५ | उचथ्याचा पुत्र दीर्घतमा. | विष्णु. | ......... | ३. | ४८६ |
| १५७ | १.२२.१ | २.२.२७ | अबोध्यग्निर्ज्मः | ६ | ......... | अश्वी. | १–४ जगती, ५,६ त्रिष्टुभ्. | ३. | ४९४ |
| १५८ | १.२२.२ | २.३.१ | वसू रुद्रा | ६ | ......... | ......... | १–५ त्रिष्टुभ्, ६ अनुष्टुभ्. | ३. | ५०२ |
| १५९ | १.२२.३ | २.३.२ | प्र द्यावा | ५ | ......... | द्यावापृथिवी म्हणजे द्यु आणि पृथिवी यांविषयीं. | जगती. | ३. | ५१४ |
| १६० | १.२२.४ | २.३.३ | ते हि | ५ | ......... | ......... | जगती. | ३. | ५२४ |
| १६१ | १.२२.५ | २.३.४ | किमु श्रेष्ठः | १४ | ......... | ऋभु. | १–१३ जगती, १४ त्रिष्टुभ्. | ३. | ५३२ |
| १६२ | १.२२.६ | २.३.७ | मा नो मित्रः | २२ | ......... | अश्व ( म्हणजे यज्ञांत बळी द्यावयाचा घोडा ). | १,२,४,५,७–२२ त्रिष्टुभ्, ३,६ जगती. | ३. | ५५८ |
| १६३ | १.२२.७ | २.३.११ | यद् अक्रन्दः | १३ | ......... | ......... | त्रिष्टुभ्. | ३. | ५९४ |
| १६४ | १.२२.८ | २.३.१४ | अस्य वामस्य | ५२ | ......... | १–४१ विश्वेदेव, ४२ चा पूर्वार्ध आणि ४५ यांची वाक्, ४२ च्या उत्तरार्धाची आपः, ४३ पूर्वार्ध शकधूम, उत्तरार्धाची सोम, ४४ अग्नि, सूर्य, आणि वायु, ४६,४७ सूर्य, ४८ संवत्सरात्मक काल, ४९ सरस्वती, ५० साध्य, ५१ सूर्य | त्रिष्टुभ् (मात्र १२, १५, २३, २९, ३६,४१ यांचें जगती; ४२ प्रस्तारपङ्क्ति आणि ५१ अनुष्टुभ्. ) | ३. | ६१६ |

| सूक्त. | मण्डल, अनुवाक, सूक्त. | अष्टक, अध्याय, वर्ग. | सूक्ताचा आरंभ. | ऋचांची संख्या. | सूक्तकर्ता ऋषि. | देवता. | छन्द. | पृष्ठ. |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | अथवा पर्जन्य आणि अग्नि, ५२ सरस्वान् अथवा सूर्य. | | |
| १६५ | १.२३.१ | २.३.२४ | कया शुभा | १५ | १,२,४,६,८,१०, ११,१२, इन्द्र; ३,५,७,९ मरुत्; १३–१५ अगस्त्य | इन्द्र आणि मरुत्. | त्रिष्टुभ्. | ३. ७१४ |
| १६६ | १.२३.२ | २.४.१ | तन्नु वो. | १५ | अगस्त्य. | मरुत्. | १–१३ जगती, १४,१५ त्रिष्टुभ्. | ३. ७४२ |
| १६७ | १.२३.३ | २.४.४ | सहस्रं ते | ११ | ......... | १ इन्द्र, २–११ मरुत्. | त्रिष्टुभ्. | ३. ७६६ |
| १६८ | १.२३.४ | २.४.६ | यज्ञायज्ञा | १० | ......... | मरुत्. | १–७ जगती, ८–१० त्रिष्टुभ्. | ३. ७८६ |
| १६९ | १.२३.५ | २.४.८ | महश्चित्त्वम् | ८ | ......... | इन्द्र. | १,३–८ त्रिष्टुभ्, २ चतुष्पदा विराट्. | ३. ८०२ |
| १७० | १.२३.६ | २.४.१० | न नूनमस्ति | ५ | १,३,४ इन्द्र; २,५ अगस्त्य. | इन्द्र. | १ बृहती, २–४ अनुष्टुभ्, ५ त्रिष्टुभ्. | ३. ८१६ |
| १७१ | १.२३.७ | २.४.११ | प्रति वः | ६ | अगस्त्य. | १,२ मरुत्, ३–६ इन्द्र आणि मरुत्. | त्रिष्टुभ्. | ३. ८२४ |
| १७२ | १.२३.८ | २.४.१२ | चित्रो वः | ३ | अगस्त्य. | मरुत्. | गायत्री. | ३. ८३२ |

| | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| १७३ | १.२३.९ | २.४.१३ | गायत्साम | १३ | अगस्त्य. | इन्द्र. | त्रिष्टुभ्. | ३. | ८३६ |
| १७४ | १.२३.१० | २.४.१६ | त्वं राजा | १० | ......... | ......... | ......... | ३. | ८५६ |
| १७५ | १.२३.११ | २.४.१८ | मत्स्यपायि | ६ | ......... | ......... | १ स्कंन्धोग्रीवी बृहती, २–५ अनुष्टुभ्, ६ त्रिष्टुभ्. | ३. | ८७० |
| १७६ | १.२३.१२ | २.४.१९ | मत्सि नः | ६ | ......... | ......... | १–५ अनुष्टुभ्, ६ त्रिष्टुभ्. | ३. | ८७६ |
| १७७ | १.२३.१३ | २.४.२० | आ चर्षणिप्राः | ५ | ......... | ......... | त्रिष्टुभ्. | ३. | ८८२ |
| १७८ | १.२३.१४ | २.४.२१ | यद्ध स्या | ५ | ......... | ......... | ......... | ३. | ८८८ |
| १७९ | १.२३.१५ | २.४.२२ | पूर्वीरहम् | ६ | १,२ लोपामुद्रा ३,४ अगस्त्य, ५,६ अगस्त्याचा शिष्य. | रति. | १–४ त्रिष्टुभ्, ५ बृहती, ६ त्रिष्टुभ्. | ३. | ८९६ |
| १८० | १.२४.१ | २.४.२३ | युवो रजांसि | १० | अगस्त्य. | अश्वी. | त्रिष्टुभ्. | ३. | ९०४ |
| १८१ | १.२४.२ | २.४.२५ | कदु प्रेष्ठौ | ९ | ......... | ......... | ......... | ३. | ९१८ |
| १८२ | १.२४.३ | २.४.२७ | अभूदिदम् | ८ | ......... | ......... | १–५,७ जगती; ६,८ त्रिष्टुभ्. | ३. | ९३० |
| १८३ | १.२४.४ | २.४.२९ | तं युञ्जाथाम् | ६ | ......... | ......... | त्रिष्टुभ्. | ३. | ९३८ |
| १८४ | १.२४.५ | २.५.१ | ता वाम् | ६ | ......... | ......... | ......... | ३. | ९४४ |
| १८५ | १.२४.६ | २.५.२ | कतरा पूर्वा | ११ | ......... | द्यु आणि पृथिवी. | ......... | ३. | ९५० |
| १८६ | १.२४.७ | २.५.४ | आ न इळाभिः | ११ | ......... | विश्वेदेव. | ......... | ३. | ९६४ |
| १८७ | १.२४.८ | २.५.६ | पितुं नु | ११ | ......... | अन्नस्तुतिः | १ अनुष्टुब्गर्भोष्णिक्, २,४,८–१० गायत्री; ३,५– | ३. | ९७८ |

| सूक्त. | मण्डल, अनुवाक, सूक्त. | अष्टक, अध्याय, वर्ग. | सूक्ताचा आरंभ. | ऋचांची संख्या. | सूक्तकर्ता ऋषि. | देवता. | छन्द. | पृष्ठ. |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | | ७ अनुष्टुभ्; ११ अनुष्टुभ् अथवा बृहती. | |
| १८८ | १.२४.९ | २.५.८ | समिद्धो अद्य | ११ | अगस्त्य. | सर्व सूक्ताची देवता आप्रिय अग्नि म्ह० १ समिद्ध अग्नि, २ तनूनपात् अग्नि; ३ इड अग्नि, ४ बर्हि (म्ह० दर्भ) ५ द्वारें, ६ उषा आणि रात्र ( दिवस आणि रात्र), ७ दोन दिव्य होते, ८ तिघी देवी ( भारती, इळा, सरस्वती ), ९ त्वष्टा, १० वनस्पति, ११ स्वाहा. | गायत्री. | ३. ९८६ |
| १८९ | १.२४.१० | २.५.१० | अग्ने नय | ८ | ......... | अग्नि. | त्रिष्टुभ्. | ३. ९९६ |
| १९० | १.२४.११ | २.५.१२ | अनर्वाणम् | ८ | ......... | बृहस्पति. | त्रिष्टुभ्. | ३. १००४ |
| १९१ | १.२४.१२ | २.५.१४ | कङ्कतः | १६ | ......... | आपृणसूर्य ( म्ह० उदकें, तृणें आणि सूर्य यांविषयीं ). | १–९ आणि १४–१६ अनुष्टुभ्; १०–१२ महापङ्क्ति, १३ महाबृहती. | ३. १०१४ |

# संहितापदपाठयोरशुद्धानि ।

| पृष्ठे | पङ्क्तौ | अशुद्धम् | शुद्धम् |
|---|---|---|---|
| ४ | २ | पत्नीव | पत्नींव |
| ४६ | ९ | प्र॒तिं | प्रतिं |
| ७८ | २ | निष्कान् श॰ | निष्काञ्छ॰ |
| १५२ | ८ | इ॒न्द्र॒ः | इ॒न्द्र॒ |
| २३८ | ११ | घृ॒तऽआंसु॒ती | घृ॒तासु॑ती |
| २६४ | ४ | ओ षू॒ | ओ षु |
| ३५२ | ८ | वि॒श्वदेंवाय | वि॒श्वऽदेंवाय |
| ३६२ | ३ | वना | व॒ना |

| | | | |
|---|---|---|---|
| | | | रु. आ. |
| मुंबई. ब्रांच. आफ्. धो रायल ए० सोसायटी... | | ,, | ६– ० |
| रा. रा. सखाराम नारायण | ... ... | ,, | ६– ० |
| डा० म्याक् डालन् मुंबई | ... ... | ,, | ३– ० |
| ,, गोपाळ सिवराम | ... ... ... | ,, | ३– ० |
| सेट. लखमी दास खेमजी | ... ... ... | ,, | ३– ० |
| रा. रा. नारायण अनंत उकीडवे | ... ... | ,, | ५–१० |
| रावसाहेब. विनायकराव आपाजी खारकर | ... | ,, | ६– ६ |
| ,, कृष्णराव सदाशिव जोगळेकर | ... | ,, | ६– ६ |
| रा. रा. व्येंकटराव रामचंद्र वकील.... | ... | ,, | ६–१२ |
| ,, विनायकराव बापुजी भांडारकर | ... | ,, | ६– ६ |
| ,, रामचंद्र सदाशिव जोगळेकर | ... | ,, | ६– ६ |
| ,, विनायक चिंतामण जोगळेकर | ... | ,, | २–१२ |
| रावबहादूर भोलानाथ साराभाई | ... ... | १८७९।८० | १२–१२ |
| प्रोफेसर केरो लक्ष्मण छत्रे. | ... ... | ,, | ३–१५ |

Registered No. 110 of 1878.

# NOTICE.

Subscription is annual and commences with the beginning of any Volume.

# सूचना.

| | रु. | आ. |
|---|---|---|
| वर्षाची वर्गणी, आगाऊ | ६ | ० |
| मुंबईबाहेर राहणारांस टपाल हंशिलाबद्दल दरवर्षीचे | ० | ६ |
| फुटकळ दर प्रतीस | ० | १० |

वर्गणीदार होण्यास इच्छिणाऱ्यांनीं कोणत्याहि भागाच्या आरंभापासून वर्गणीदार व्हावें.

All communications to be addressed to the Manager Mr. Mahâdeva Nârâyan Paṇḍit, No. 29 *Moroba Popatji's Oart, Kalka Devî Road, Bombay.*

सर्व प्रकारचा पत्रव्यवहार मुंबई मोरोबा पोपटजीची वाडी घर नंबर २९, या पत्त्यावर रा. रा. महादेव नारायण पंडित "म्यानेजर वेदार्थयत्न" यांच्याशीं ठेवावा.

# THE VEDÂRTHAYATNA

OR

## AN ATTEMPT TO INTERPRET THE VEDAS.

The Ṛigveda Saṁhitâ with Marâṭhî and English translations, a paraphrase in classical Sanskṛit and copious notes in Marâṭhî.

# वेदार्थयत्न.

## ऋग्वेदसंहिता

पदांसहित व

तिचें मराठी आणि इंग्रजी भाषांतर,

संस्कृत व्याख्या आणि मराठी टीका.

VOL. IV. NO. 1. MARCH 1880. MONTHLY PART 48.
पुस्तक ४. अंक १. मार्च सन १८८०. मासिक भाग ४८.

मुंबईंत

"निर्णयसागर" छापखान्यांत छापिलें.

(हें सन १८६७ च्या २५ व्या आक्टाप्रमाणें नोंदलें आहे.)

पांच ता० १ पासून ता० ३१ मार्च सन १८८० पर्यंत.

| | | | रु. आ. पै. |
|---|---|---|---|
| रा. रा. शेषोरामचंद्र ओव्हरसिअर. | ... | १८७९।८० | ६– ६–० |
| रा. सा. विष्णु बाळकृष्ण सोहनी. | ... | ... ,, | ६– ६–० |
| नेटिव जनरल लायब्रेरी संगमेश्वर. | ... | ... ,, | ६– ६–० |
| ने. ज. लायब्रेरी धार. ... ... | ... | ... ,, | ६– ६–० |
| रा. सा. सदाशिव रघुनाथ जोशी. | ... | ... ,, | ६– ६–० |
| रेव्हरेंड. जी शर्टसाहेब.... ... | ... | ... ,, | ६– ६–० |
| सी. एस्. रिव्हींगटण. पुणें. ... | ... | ... ,, | ६– ६–० |
| श्रीमंत विनायकराव किबे. ... | ... | १८७८।७९।८० | १२–१२–० |
| रावसाहेब. त्रिंबकराय व्रजराय पराघी. | ... | १८७९।८०।८१ | १२–१२–० |
| कारभारी साहेब संस्थान मुधोळ. | ... | १८७९।८० | ५१– ०–० |
| रा. रा. महादेव बल्लाळ. लघाटे. | ... | ... ,, | ६– ६–० |
| ,, बाबु. नोबिन चंद्रराय. ... | ... | १८७८।७९।८० | १२–१२–० |
| ,, यशवंत विठल वकिल. ... | ... | १८७९।८० | ६– ६–० |
| रावबहादूर. रंगराव भिमाजी. ... | ... | ... ,, | ६– ६–० |
| रा. रा. रघुनाथ निछाभाई टाटया वकिल मागील बाकी सुद्धां. | | | २५– ०–० |
| प्रिन्सीपाल बनारस कालेज. ... | ... | ... ,, | ६–१४–० |
| रा. रा. रमानाथ सरस्वती. ... | ... | १८७९।८० | ६– ६–० |
| एम्. तिमया नायब सिरिस्तेदार बाकीसुद्धां. | ... | ,, | ६–११–६ |
| कारभारी साहेब संस्थान कोलापुर. | ... | १८७९।८० | ९५–१०–० |
| का. सा. सं. कागल. ... ... | ... | ... ,, | ३८– ४–० |
| ,, विशाळगड. ... | ... | ... ,, | १९– २–० |
| ,, बावडा. ... ... | ... | ... ,, | १९– २–० |
| ,, इचल करंजी. ... | ... | ... ,, | ४४–१०–० |
| बदेका समस्त ब्राह्मण चित्रवाडिया. | ... | ... ,, | ६– ६–० |
| रा. रा. बजीभाई मणीशंकर. ... | ... | ... ,, | ६– ६–० |
| नेटीव. लायब्रेरी. दरबार वळा. ... | ... | ... ,, | ६– ६–० |
| रा. रा. लिलाधर हरकचंद. ... | ... | १८७८।७९ | ६– ६–० |

THE

# VEDÂRTHAYATNA

OR

## AN ATTEMPT TO INTERPRET THE VEDAS.

**MARÂṬHÎ AND ENGLISH TRANSLATIONS,**

TOGETHER WITH A SANSKRIT PARAPHRASE,

OF THE

## ṚIGVEDA SAM̃HITÂ

WITH THE

**ORIGINAL SAM̃HITÂ AND PADA TEXTS,**

AND NOTES IN MARÂṬHÎ

## VOL. III.

**( Hymns 122–191. )**

*( Registered under Act XXV of 1867 ).*

**Bombay:**

PRINTED AT THE "NIRṆAYA-SÂGAR" PRESS.

*February 1880.*

# वेदार्थयत्न.

## ऋग्वेदसंहिता,

पदांसहित

व

तिचें मराठी आणि इंग्रजी

**भाषांतर,**

संस्कृत व्याख्या आणि मराठी टीका.

**भाग ३.**

( सूक्त १२२–१९१ ).

मुंबईंत

"निर्णयसागर" छापखान्यांत छापिलें.



शाके १८०१.

फेब्रुआरी १८८० इ०.

माझे

सर्व आर्य बंधु व भगिनी

यांस

हें भाषांतर

सादर समर्पण केलें आहे.

भाषांतरकर्ता.

## सूक्तम् १—१९२.

त्वमग्ने द्युभिरित्यादिकं द्वितीयं मण्डलम् । त्वमग्ने द्युभिरिति सूक्तस्य मण्डलद्रष्टा गृत्समद ऋषिः । स च पूर्वमाङ्गिरसकुले शुनहोत्रस्य पुत्रः सन् यज्ञकालेऽसुरैर्गृहीत इन्द्रेण मोचितः । पश्चात्तद्वचनेनैव भृगुकुले शुनकपुत्रो गृत्समदनामाभूत् । अग्निर्देवता । जगती छन्दः ।

**त्वम॑ग्ने द्युभि॒स्त्वमा॑शुशु॒क्षणि॒स्त्वम॒द्भ्यस्त्वमश्म॑न॒स्परि॑ ।**
**त्वं वने॑भ्य॒स्त्वमोष॑धीभ्य॒स्त्वं नृ॒णां नृ॑पते जायसे॒ शुचि॑ः ॥ १ ॥**

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । द्युऽभिः॑ । त्वम् । आ॒शु॒शु॒क्षणि॑ः । त्वम् । अ॒त्ऽभ्यः । त्वम् । अश्म॑नः । परि॑ ।
त्वम् । वने॑भ्यः । त्वम् । ओष॑धीभ्यः । त्वम् । नृ॒णाम् । नृ॒ऽप॒ते॒ । जा॒य॒से॒ । शुचि॑ः ॥ १ ॥

---

### भाषायाम्.

शर्तचिना प्रथमं मण्डलं व्याख्यातम् । अथ गार्त्समदं द्वितीयं मण्डलं व्याख्यायते ॥

१. हे अग्ने, त्वं द्युभिः (=अहभिः=प्रत्यहं)—त्वम् अद्भ्यः (=उदकानां सकाशात्) त्वम् अश्मनः परि (=मेघरूपात्पाषाणात्) आशुशुक्षणिः (=अतिशयेन दीप्तिमान्) [जायसे] । त्वं वनेभ्यः (=अरण्येभ्यस्)—त्वम् ओषधीभ्यः [सकाशात्]—हे नृणां नृपते (=नृणां प्रभो), त्वं शुचिः (=प्रकाशयुक्तो) जायसे (=उत्पद्यसे) ॥

## सूक्त १—१९२.

ऋषि— अंगिरसकुळांतील शुनहोत्राचा पुत्र गृत्समद, की ज्याला भृगुकुळांतील शुनकानें दत्तक घेतला होता, तो. देवता—अग्नि. वृत्त— जगती.

१. हे अग्नी, तूं प्रतिदिनीं, तूं उदकांपासून, तूं पाषाणापासून, तूं वनांपासून, तूं ओषधींपासून, हे मनुष्यांच्या राजा [अग्नी], तूं अत्यंत देदीप्यमान [ आणि ] पवित्र असा उत्पन्न होत असतोस.

## Hymn 1—192.

To *Agni*. By *Gṛitsamada*, the son of *S'unahotra* of the family of the *Angirases*, afterwards adopted by *S'unaka* of the family of the *Bhṛigus*.

1. Thou, o Agni, [art] daily [ born ], thou [ art born ] resplendent, thou [ born ] of the waters, thou of the rock; thou art born brilliant of the forests, thou of the plants, thou, o Lord of men!

---

१. हें दुसरें मंडळ गृत्समद या नांवाच्या प्रसिद्ध ऋषीचें आहे. म्हणजे त्यानें केलेलें आहे. अथवा यांतील जीं सूक्तें तीं गृत्समदाच्या कुळांत सांपडलेलीं आहेत.

गृत्समद याविषयीं प्राचीन संस्कृतविद्याग्रंथांत मोठी प्रसिद्धि आहे; अगदीं प्राचीन जे कितीएक महर्षि त्यांपैकीं गृत्समद आहे. जसे वामदेव, अंगिरा, वसिष्ठ, विश्वामित्र तसाच गृत्समद. तर महर्षि गृत्समदाच्या वेळीं आर्यलोकांची स्थिति कशी होती, तें त्याचें मंडळ वाचल्यानें समजण्यासारिखें आहे.

'उदकांपासून.' म्हणजे मेघोदकें पडतात तेव्हां वीज पडते तद्रूपानें. 'पाषाणापासून,' म्हणजे मेघरूप पाषाणापासून, विद्युद्रूपानेंच; अथवा घर्षणानें दोन दगडांपासून उत्पन्न होतो तद्रूपानें. 'ओषधींपासून,' म्हणजे दोन लांकडें एकमेकावर घासल्यानें आग पडते तद्रूपानें.

हें सगळें सूक्त ग्रहयज्ञ म्हणून नव ग्रहांप्रीत्यर्थ एक कर्म करितात त्यांत म्हणत असतात.

तवा॑ग्ने हो॒त्रं तव॑ पो॒त्रमृ॒त्वियं॒ तव॑ ने॒ष्ट्रं त्वम॒ग्निदृ॑ताय॒तः ।
तव॑ प्रशा॒स्त्रं त्वम॑ध्वरीयसि ब्र॒ह्मा चासि॑ गृ॒हप॑तिश्च नो॒ दमे॑ ॥२॥

तव॑ । अ॒ग्ने॒ । हो॒त्रम् । तव॑ । पो॒त्रम् । ऋ॒त्विय॑म् । तव॑ । ने॒ष्ट्रम् । त्वम् । अ॒ग्नित् । ऋ॒त॒ऽय॒तः ।

तव॑ । प्र॒ऽशा॒स्त्रम् । त्वम् । अ॒ध्व॒रि॒ऽय॒सि॒ । ब्र॒ह्मा । च॒ । असि॑ । गृ॒ह॒ऽप॑तिः । च॒ । नः॒ । दमे॑ ॥ २ ॥

त्वम॑ग्न इन्द्रो॑ वृष॒भः स॒ताम॑सि॒ त्वं विष्णु॑रुरुगा॒यो न॑म॒स्यः॑ ।
त्वं ब्र॒ह्मा र॑यि॒विद्ब्र॑ह्मणस्पते॒ त्वं वि॑धर्तः सचसे॒ पुर॑न्ध्या ॥ ३ ॥

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । इन्द्रः॑ । वृ॒ष॒भः । स॒ताम् । अ॒सि॒ । त्वम् । विष्णुः॑ । उ॒रु॒ऽगा॒यः । न॒म॒स्यः॑ ।

त्वम् । ब्र॒ह्मा । र॒यि॒ऽवित् । ब्र॒ह्म॒णः॒ । प॒ते॒ । त्वम् । वि॒ध॒र्त॒रि॒ति॑ वि॒ऽध॒र्तः॒ । स॒च॒से॒ । पुर॑म्ऽध्या ॥ ३ ॥

---

## भाषायाम्.

२. हे अग्ने, होत्रं तव (=होतृकर्म यदस्ति तत्तवैव भवति=त्वं होतासि) । तव पोत्रं (=पोतृकर्म यदस्ति तत्तवैव=त्वं पोता भवसि) । तव ऋत्वियम् (=ऋत्विजः कर्म यदस्ति तत्तवैव=त्वम् ऋत्विग्भवसि) । तव नेष्ट्रं (=नेष्टुः कर्म यदस्ति तत्तवैवास्ति=त्वं नेष्टा भवसि) । त्वम् अग्नित् (=अग्नीध्रो भवसि) । ऋतायतः (=ऋतं यज्ञं कामयमानस्य तव प्रशास्त्रं =प्रशास्तुः कर्म तव भवति =त्वमेव प्रशास्ता भवसि) । त्वम् अध्वरीयसि (=अध्वर्युर्भवसि) । ब्रह्मा चासि (=त्वं ब्रह्मा भवसि) । नो दमे (=अस्माकं गृहे) [ त्वं ] गृहपतिश्चासि (=गृहपतिर्भवसि=त्वमेव गृहस्य पतिर्भवसि) ॥

३. हे अग्ने, त्वं सतां वृषभ इन्द्रोसि (=सतां सज्जनानां पतिरिन्द्रो भवसि) । त्वम् उरुगायः (=पृथुक्रमो) नमस्यः (=नमनार्हो) विष्णुर् [ भवसि ] । हे ब्रह्मणस्पते (=स्तोत्रपते) [ अग्ने ], त्वं रयिवित् (=धनस्य लम्भयिता) ब्रह्मा [ भवसि ] । हे विधर्तः (=विविधानां जनानां धारक) [ अग्ने ], त्वं पुरंध्या (=महत्या बुद्ध्या) सचसे (=सह वर्तसे=महाप्रज्ञावानसि) ॥

२. हे अग्नी, तूं होता आहेस; तूं पोता; तूं ऋत्विज्; तूं नेष्टा; तूं अग्नीध्र; तूं यज्ञकामीं प्रशास्ता होस; तूं अध्वर्यूचें काम करितोस; तूं ब्रह्मा आहेस; आणि तूं आमच्या घरीं घरधनी आहेस.

2. Thine, o Agni, is the office of Hotâ; thine the office of Potâ; thine the office of Ṛitvij; thou art the Agnîdhra; thou art the Pras'âstâ desirous of sacrificing; thou dost the work of the Advaryu, and thou art the Brahmâ, and thou art the host in our house.

३. हे अग्नी, तूं सज्जनांचा प्रभु इंद्र आहेस. तूं लांब पावलांचा नमस्कारार्ह विष्णु [ होस]. हे ब्रह्मणस्पति [ अग्नी ], तूं धनाचा लाभ करून देणारा ब्रह्मा [ होस ], हे उद्धारक [ अग्नी ], तूं महाप्रज्ञेनें युक्त आहेस.

3. Thou, o Agni, art Indra the Lord of the good. Thou [art] Vishṇu of long steps, worthy of being honoured. Thou, o lord of prayer, art Brahmâ the giver of wealth. Thou art endowed with great wisdom, o protector!

---

२. 'अग्नि प्रगट झाला आणि त्यानें हवि स्वीकारिलें म्हणजे होता, पोता, ऋत्विज्, नेष्टा, अग्नीध्र, प्रशास्ता, अध्वर्यु आणि ब्रह्मा या नांवांचे जे यज्ञसंपादक पुरोहित, त्यांचीं आणि घरधनी जो यजमान त्याचीं सर्व कर्में यथायोग्य साधिलीं असें होतें', असा भावार्थ.

'होता' या पुरोहिताविषयीं सू. १ मं. १ आणि सू. १२ मं. १ आणि टिपा पहा.

'पोता.' सू. ७६ मं. ४ आणि टीप पहा. 'नेष्टा.' सू. १५ मं. ९.

'अग्नीध्र' म्हणजे अग्नि पेटविणें हें ज्याचें काम असे असा एक पुरोहित.

'प्रशास्ता.' म्हणजे ज्याला मैत्रावरुण असें म्हणत तो पुरोहित असें सायण म्हणतात. सू. ९४ मं. ६ पहा. प्रशास्ता हा, होता या नांवाच्या ऋत्विजाचा एक हस्तक होय.

'घरधनी '='गृहपतिः.' म्हणजे जो घरचा धनी अतिथीस आदरातिथ्य करणारा तो. अग्नि आमच्या घरीं घरधनी आहे, म्हणजे देव जे अतिथि आणि पाहुणे त्यांचें आदरातिथ्य करण्याचें काम तो करितो, अथवा त्यांस तो हवि खाऊं घालितो.

३. 'इंद्र, विष्णु इत्यादिक जे ते अग्नीहून भिन्न नाहींत' असा भावार्थ.

त्वम॑ग्ने॒ राजा॒ वरु॑णो धृ॒तव्र॑त॒स्त्वं मि॒त्रो भ॑वसि द॒स्म ईड्यः॑ ।
त्वम॑र्य॒मा सत्प॑ति॒र्यस्य॑ सं॒भुजं॒ त्वमंशो॑ वि॒दथे॑ देव भाज॒युः ॥ ४ ॥
त्वम् । अ॒ग्ने॒ । राजा॑ । वरु॑णः । धृ॒तऽव्र॑तः । त्वम् । मि॒त्रः । भ॒व॒सि॒ । द॒स्मः । ईड्यः॑ ।
त्वम् । अ॒र्य॒मा । सत्ऽप॑तिः । यस्य॑ । स॒म्ऽभुज॑म् । त्वम् । अंशः॑ । वि॒दथे॑ । दे॒व॒ । भा॒ज॒युः ॥ ४ ॥
त्वम॑ग्ने॒ त्वष्टा॑ विध॒ते सु॒वीर्यं॒ तव॒ ग्नावो॑ मित्रमहः स॒जात्य॑म् ।
त्वमा॑शु॒हेमा॑ ररिषे॒ स्वश्व्यं॒ त्वं न॒रां शर्धो॑ असि पु॒रू॒वसुः॑ ॥५॥१७
त्वम् । अ॒ग्ने॒ । त्वष्टा॑ । वि॒ध॒ते । सु॒ऽवीर्य॑म् । तव॑ । ग्नावः॑ । मि॒त्र॒ऽम॒हः॒ । स॒ऽजात्य॑म् ।
त्वम् । आ॒शु॒ऽहेमा॑ । र॒रि॒षे॒ । सु॒ऽअश्व्य॑म् । त्वम् । न॒राम् । शर्धः॑ । अ॒सि॒ । पु॒रु॒ऽवसुः॑ ॥ ५ ॥ १७ ॥

---

## भाषायाम्.

४. हे अग्ने, त्वं धृतव्रतः (=सर्वैरपि कृतशासनो) राजा वरुणो [भवसि]। त्वं दस्मः (=पराक्रमी) ईड्यः (=स्तुत्यश्च) मित्रः (=एतन्नामको देवो) भवसि। यस्य संभुजं (=?यस्य धनं सुभोग्यं भवति) [स] सत्पतिः (=सज्जनानां पालकः) अर्यमा त्वं [भवसि]। त्वं विदथे भाजयुः (=यज्ञे दानशीलः) अंशः (=एतन्नामको देवो) [भवसि] ॥

५. हे अग्ने, त्वं विधते सुवीर्यं (=परिचरते यजमानाय शोभनवीररूपसंततिं) [प्रयच्छन्] त्वष्टा [भवसि]। हे ग्नावः (=ग्नावन्=देवस्त्रीयुक्त) मित्रमहः (=अनुकूलदीप्तिमन्) [त्वष्ट्रा सह देवस्त्रीभिश्च सह] सजात्यं (=समानजातित्वं=बन्धुत्वं) तव [भवति]। त्वम् आशुहेमा (=आशु प्रेरयिता सन्) स्वश्व्यं (=शोभनाश्वरूपं धनं) ररिषे (=प्रयच्छसि)। त्वं पुरूवसु (=बहुधनः सन्) नरां शर्धः (=मनुष्याणां बलरूपः) असि ॥

ग्नावो याः स्तुतिवाचः सन्ति तास्तव स्वभूताः। हे मित्रमहः हितकारितेजः सजात्यमस्माकं बान्धवं भजस इत्यर्थः। इति सायणः ॥

४. हे अग्नी, तूं ज्याची आज्ञा [ लोक ] धारण करितात असा वरुण आहेस. तूं पराक्रमी [ आणि ] स्तुत्य मित्र आहेस. तूं सज्जनांचा प्रभु कीं ज्याचें धन सुभोग्य होय असा अर्यमा [आहेस]. हे प्रकाशमान [ अग्नी ], तूं यज्ञांत उदार अंश आहेस.

५. हे अग्नी, तूं उपासकाला वीर पुत्र देणारा त्वष्टा होस. हे पत्नीसहित आणि अनुकूलदीप्तिमान् [ अग्नी ], बंधुत्व हें तुझें [आहे]. तूं उत्तम घोड्यांनीं भरलेली संपत्ति सत्वर देत असतोस. अत्यंत धनवान् असा जो तूं तो मनुष्यांचें बळ आहेस.

4. Thou, o Agni, art king Varuna whose law is obeyed. Thou art Mitra victorious and praiseworthy. Thou art Aryamâ the lord of the good, whose gift is enjoyable. Thou, o bright one, art liberal Aṁs'a in the sacrifice.

5. Thou, o Agni, art Tvashṭâ giving brave progeny to the worshipper. Thine is relationship, o Agni of friendly splendor and accompanied by the wives! Thou the swift one givest wealth filled with good horses. Thou the affluent one art the strength of men.

---

या मंत्रांत ब्रह्मा म्हणजे कोण तें स्पष्ट समजण्यास मार्ग नाहीं. विष्णु म्हणजे कोण, तें सू. २२ मं. १६ आणि टीप पहा. विष्णूबरोबर ब्रह्मा हें नांव येथें आलें आहे त्यावरून ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर या त्रिमूर्तींपैकीं ब्रह्मा असेल असें प्रथमदृष्ट्या दिसतें. परंतु वैदिक काळीं या ब्रह्मदेवाविषयीं प्रख्याति नाहीं.

'लांब पावलांचा' = 'उरुगायः' सू. १५४ मं. १,३ इत्यादि पहा.

---

४. अग्नि म्हणजे वरुण, मित्र, अर्यमा आणि अंश हे जे देव तद्रूपच होय, असें या मंत्रांत सांगितलें आहे. अर्यमा याविषयीं सू. २६ मं. ४ पहा.

अंश हा एक आदित्य आहे. त्याविषयीं निर्देश मित्र, अर्यमा, भग, वरुण, दक्ष इत्यादिक दुसऱ्या आदित्यांबरोबर होत असतो. ऋ. २.२७.१ यांत 'शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो नस्तुविजातो वरुणो दक्षो अंशः' असें म्हटलें आहे तें पहा. शिवाय ऋ. ५.४२.५ पहा.

५. 'पुत्रादिक संततीची उत्पत्ति करणारा जो त्वष्टा तोहि अग्नीची एक विभूतिच होय, कारण त्याचें आणि अग्नीचें मोठें बंधुत्व आहे.' इत्यादि या मंत्राचें तात्पर्य दिसतें. पहिला, तिसरा

त्वम॑ग्ने रु॒द्रो असु॑रो म॒हो दि॒वस्त्वं शर्धो॒ मारु॑तं पृ॒क्ष ई॑शिषे ।
त्वं वातै॑ररु॒णैर्या॑सि शंग॒यस्त्वं पू॒षा वि॑ध॒तः पा॑सि॒ नु त्मना॑ ॥ ६ ॥
त्वम् । अ॒ग्ने॒ । रु॒द्रः । असु॑रः । म॒हः । दि॒वः । त्वम् । शर्धः॑ । मारु॑तम् ।
पृ॒क्षः । ई॒शि॒षे॒ ।
त्वम् । वातैः॑ । अ॒रु॒णैः । या॒सि॒ । श॒म्ऽग॒यः । त्वम् । पू॒षा । वि॒ध॒तः ।
पा॒सि॒ । नु । त्मना॑ ॥ ६ ॥
त्वम॑ग्ने द्रवि॒णोदा अ॑रं॒कृते॒ त्वं दे॒वः स॑वि॒ता र॑त्न॒धा अ॑सि ।
त्वं भगो॑ नृपते॒ वस्वं॒ ई॑शिषे॒ त्वं पा॒युर्दमे॒ यस्तेऽवि॑धत् ॥ ७ ॥
त्वम् । अ॒ग्ने॒ । द्र॒वि॒णः॒ऽदाः । अ॒र॒म्ऽकृते॑ । त्वम् । दे॒वः । स॒वि॒ता । र॒-
त्न॒ऽधाः । अ॒सि॒ ।
त्वम् । भगः॑ । नृ॒ऽप॒ते॒ । वस्वः॑ । ई॒शि॒षे॒ । त्वम् । पा॒युः । दमे॑ । यः ।
ते॒ । अवि॑धत् ॥ ७ ॥

---

## भाषायाम्.

६. हे अग्ने, त्वं महो दिवः असुरः (=महतो द्युलोकस्य बलवान्देवो) रुद्रो [नाम] [भवसि] । त्वं मारुतं शर्धः (=मारुतो गणो) [भवसि] । [अपि च] पृक्षः ई-शिषे (=अन्नस्य प्रभुरसि) । त्वं शंगयः (=सुखस्य निवासभूतः सन्) अरुणै-र्वातैः (=?"वायुसदृशैररुणैररुणवर्णैरश्वैः) यासि (=प्राप्नोषि यागगृहम्") । त्वं पूषा [नाम देवः सन्] विधतः (=परिचरणवत उपासकान्) त्मना नु पासि (=स्व-यमेव क्षिप्रं रक्षसि) ॥

७. हे अग्ने, त्वम् अलंकृते (=त्वाम् अलंकुर्वते सेवमानाय यजमानाय) द्रविणोदाः (=धनस्य दाता) [भवसि] । त्वं देवः (=दीप्तिमान्) रत्नधाः (=रमणीयानां ध-नानां मणिमुक्तादीनां धारयिता दाता) सविता [नाम देवः] असि । हे नृपते (=न-राणां प्रभो), त्वं भगो [नाम देवः सन्] वस्वः ईशिषे (=धनस्य राजा भवसि) । यो [यजमानो] दमे (=स्वगृहे) ते अविधत् (=त्वां पर्यचरत्) [तस्य] त्वं पायुः (=पालको) [भवसि] ।

६. हे अग्नी, तूं महाद्युलोकाचा बळवान् देव जो रुद्र तो आहेस. तूं मरुद्गण [आहेस]. तूं अन्नाचा प्रभु आहेस. तूं सुखाचें गृह होत्साता आरक्त वर्णाच्या वातांनीं गमन करितोस. तूं पूषा [ होत्साता ] उपासकांला स्वतः रक्षितोस.

७. हे अग्नी, तूं पूजा करणाराला धनदाता आहेस. तूं देदीप्यमान [आणि] उत्तम संपत्ति देणारा सविता होस. हे नृपती [ अग्नी ], तूं भग [ होत्साता ] धनाचा प्रभु आहेस. तूं, जो तुला [ आपल्या ] घरीं भजतो त्याचा रक्षक आहेस.

6. Thou, o Agni art Rudra the god of the vast heaven. Thou art the troop of Maruts. Thou art the lord of food. Thou the source of happiness goest with ruddy winds. Thou [ being ] Pûshâ dost thyself protect the worshippers.

7. Thou, o Agni, art the giver of wealth to the worshipper. Thou art brilliant Savitâ the giver of excellent wealth. Thou, o king of men, art Bhaga and the master of wealth. Thou art the protector [of him ] who worships thee in [ his ] house.

---

आणि चौथा हे चरण स्पष्टार्थ आहेत, परंतु दुसऱ्यांत ‘ ग्रावः ’ या शब्दाचा अर्थ किंवा उद्देश येथें बरोबर समजत नसल्यामुळें तेवढा पाद दुर्बोध आहे. ‘ ग्रावः ’ हें ‘ ग्रावत् ’ शब्दाचें संबोधनीं एकवचन घेतलें तर अग्नीला येथें तसें विशेषण देण्याचें प्रयोजन समजत नाहीं, आणि ‘ग्रावः’ हें रूप सर्वानुदात्त असावें तसें नाहीं. ‘ ग्रावः’ म्हणजे ‘ स्तुतिवचनें ’ असा सायणाप्रमाणें अर्थ केला तर त्याला या स्थळच्या सायणोक्तीशिवाय दुसरें कांहीं प्रमाण दिसत नाहीं.

---

६. ‘ यांत रुद्र आणि मरुद्गण आणि पूषा हे जे देव, ते केवळ अग्नीच्या विभूति होत ’ असा अभिप्राय आहे.

‘ रुद्र ’ आणि पूषा हे कोण होत त्याविषयीं सू. ४३ मं. १ पहा.

‘ आरक्त वर्णाच्या वातांनीं’= ‘अरुणैर्वातैः.’ याचा अर्थ सायणाचार्य, वायूप्रमाणें चपळ असे जे आरक्त वर्णाचे घोडे त्यांच्या योगानें असा करितात.

७. ‘द्रविणोदा’ म्हणजे धन देणारा एक देव. तो आणि सविता आणि भग हे जे देव ते अग्निरूपच होत असा भावार्थ.

*a* 2

**त्वामग्ने दम आ विश्पतिं विशस्त्वां राजानं सुविदत्रमृञ्जते ।**
**त्वं विश्वानि स्वनीक पत्यसे त्वं सहस्राणि शता दश प्रति ॥८॥**

त्वाम् । अग्ने । दमे । आ । विश्पतिम् । विशः । त्वाम् । राजानम् । सुऽविदत्रम् । ऋञ्जते ।

त्वम् । विश्वानि । सुऽअनीक । पत्यसे । त्वम् । सहस्राणि । शता । दश । प्रति ॥ ८ ॥

**त्वामग्ने पितरमिष्टिभिर्नरस्त्वां भ्रात्राय शम्या तनूरुचम् ।**
**त्वं पुत्रो भवसि यस्तेऽविधत्त्वं सखा सुशेवः पास्याधृषः ॥ ९ ॥**

त्वाम् । अग्ने । पितरम् । इष्टिऽभिः । नरः । त्वाम् । भ्रात्राय । शम्या । तनूऽरुचम् ।

त्वम् । पुत्रः । भवसि । यः । ते । अविधत् । त्वम् । सखा । सुऽशेवः । पासि । आऽधृषः ॥ ९ ॥

---

## भाषायाम्.

८. हे अग्ने, विश्पतिं (=जनानां पालकं) त्वां विशः (=जना) दमे आ (=स्वस्वगृहेषु) [ ऋञ्जते ] । सुविदत्रं (=सुधनं=शोभनदातारं) राजानं त्वाम् ऋञ्जते (=प्रसाधयन्ति=सेवया स्ववशमानयन्ति) । हे स्वनीक (=सुतेजस्क), त्वं विश्वानि [ वस्तूनि] पत्यसे (=तेषाम् ईश्वरो भवसि)—त्वं सहस्राणि शता दश प्रति [पत्यसे] (=अनेकसहस्राणाम् अनेकशतानाम् अनेकदशसंख्याकानां वस्तूनाम् ईश्वरो भवसि) ॥

९. हे अग्ने, पितरं (=पितृवत्पालकं) त्वां नरः इष्टिभिः (=यागैः) [ ऋञ्जते =प्रसाधयन्ति ] तनूरुचं (=शरीरेण शोभमानं) त्वां भ्रात्राय (=भ्रातृत्वाय=तव भ्रातृत्वसंपादनाय) शम्या (=यज्ञादिरूपेण कर्मणा) [ ऋञ्जते=प्रसाधयन्ति=स्ववशमानयन्ति ] । यस्ते अविधत् (=यस्त्वां पर्यचरत्) त्वं [ तस्य ] पुत्रो भवसि । त्वं सुशेवः सखा (=सुखकारी सखा सन्) [परिचरन्तम्] आधृषः पासि (=शत्रोः सकाशाद्रक्षसि) ॥

---

'धन देणारा=' 'द्रविणोदाः.' सू. १५ मं. १० पहा.

भग सू. १४ मं. ३ यावरील टीप पहा.

८. हे अग्नी, लोकांचा प्रभु असा जो महा उदार राजा तूं, त्या तुला लोक–तुला लोक आपल्या घरीं भजून वश करितात. हे सुतेजस्क अग्नी, तूं सकल वस्तूंचा स्वामी आहेस–तूं हजारो, शेकडो आणि दशावधि वस्तूंचा [ स्वामी आहेस ].

९. हे अग्नी, तुज पित्याला लोक यागांनीं [ वश करितात], शरीरानें प्रकाशणाऱ्या तुला बंधुत्व [ संपादण्या]साठीं यज्ञकर्मानें [वश करितात ]. जो तुला भजतो त्याचा तूं पुत्र होतोस. तूं सुखदायक मित्र [ होत्साता ] शत्रूपासून संरक्षण करितोस.

8. Thee o Agni, the lord of men, the people [ propitiate] in their houses,—propitiate thee the bounteous king. Thou art the master of all things, o thou of excellent brightness, thou [ art the master of] thousands, of hundreds, of tens.

9. Thee the father, o Agni, men [ propitiate ] with sacrifices, thee they [ propitiate ] with worship for making thee a brother, thou who shinest with thy body. Thou becomest a son to him who has worshipped thee. Thou the beneficent friend preservest [ thy friend ] from his enemy.

---

८. 'अग्नीला लोक आपआपल्या घरीं भजून प्रसन्न करितात; आणि तो सकल वस्तूंचा स्वामी असल्यामुळें उदार राजाप्रमाणें सेवकांचे मनोरथ पूर्ण करितो' असें तात्पर्य.

९. 'अग्नि लोकांचा बाप, बंधु, पुत्र आणि मित्र होय' असा भावार्थ.

'यागांनीं'='इष्टिभिः'. या ठिकाणीं 'इष्टि' शब्दाचा अर्थ इच्छा, प्रार्थना असा होतो, कारण कीं यागवाचक शब्द असता तर इष्टिभिः हा स्वर झाला असता असें कितीएक पाश्चात्त्य विद्वान् म्हणतात. परंतु ऋग्वेद २. १८.१ यांतहि 'इष्टिभिः' याचा अर्थ सायणांनीं यागांनीं असा केलाच आहे. शिवाय ऋ.७.९३.८ आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा.

**त्वम॑ग्न ऋ॒भुरा॒के न॑म॒स्य॑१स्त्वं वाज॑स्य क्षु॒मतो॑ रा॒य ई॑शिषे ।**
**त्वं वि भा॒स्यनु॑ दक्षि दा॒वने॒ त्वं वि॒शिक्षु॑रसि य॒ज्ञमा॒तनिः॑ ॥ १० ॥ १८**

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । ऋ॒भुः । आ॒के । न॒म॒स्यः॑ । त्वम् । वाज॑स्य । क्षु॒ऽमतः॑ ।
रा॒यः । ई॒शि॒षे ।
त्वम् । वि । भा॒सि॒ । अनु॑ । ध॒क्षि॒ । दा॒वने॑ । त्वम् । वि॒ऽशिक्षुः॑ । अ॒सि॒ ।
य॒ज्ञम् । आ॒ऽतनिः॑ ॥ १० ॥ १८ ॥

**त्वम॑ग्ने॒ अदि॑ति॒र्दे॑व दा॒शुषे॒ त्वं होत्रा॒ भार॑ती वर्धसे गि॒रा ।**
**त्वमिळा॑ श॒तहि॑मासि॒ दक्ष॑से॒ त्वं वृ॑त्र॒हा व॑सुपते॒ सर॑स्वती ॥ ११ ॥**

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । अदि॑तिः । दे॒व॒ । दा॒शुषे॑ । त्वम् । होत्रा॑ । भार॑ती । व॒-
र्ध॒से॒ । गि॒रा ।
त्वम् । इळा॑ । श॒तऽहि॑मा । अ॒सि॒ । दक्ष॑से । त्वम् । वृ॒त्र॒ऽहा । व॒सु॒-
ऽप॒ते॒ । सर॑स्वती ॥ ११ ॥

---

## भाषायाम्.

१०. हे अग्ने, ऋभुः (=दीप्तः) त्वम् आके नमस्यः (=समीपे नमस्कार्यः=प्रत्यक्षम् उपास्यो भवसि) । त्वं वाजस्य (=बलस्य) [ तथा ] क्षुमतो रायः (=अन्नवतो धनस्य) ईशिषे (=स्वामी भवसि) । त्वं दावने (=हविर्दत्तवते यजमानाय=तद्धितार्थं) वि भासि (=विशेषेण दीप्यसे) अनु धक्षि (=अनुकूलं यथा तथा काष्ठादिकं दहसि च) । त्वं विशिक्षुः (=विशेषेण दानशीलः) असि [ तथा ] यज्ञम् आतनिः (=यज्ञस्य विस्तारयिता=पूरयिता) [ भवसि ] ॥

११. हे देव (=द्योतमान) अग्ने, त्वं दाशुषे (=हविर्दत्तवते यजमानाय) अदितिः (=एतन्नाम्नी देवानां माता) [ भवसि ] । त्वं होत्रा भारती [ च ] [ भवसि ] [अपि च तथा भूत्वा ] गिरा वर्धसे (=स्तुत्या प्रवृद्धो भवसि) त्वं दक्षसे (=बलाय=बलदानाय) शतहिमा इळा (=शतसंवत्सरा=अपरिमितकाला) इळा [ नाम देवी ] असि । हे वसुपते (=धनस्य स्वामिन्), त्वं वृत्रहा (=वृत्रस्य हन्ता) [ तथा ] सरस्वती [ नाम देवी ] [ असि ] ॥

१०. हे अग्नी, तूं तेजस्वी [ असून ] प्रत्यक्ष पूजनीय [ आहेस ]. तूं बळाचा आणि अन्नानें भरलेल्या संपत्तीचा स्वामी आहेस. तूं हविर्दात्यासाठीं प्रकाशतोस [आणि] त्याचें कल्याण होई अशा रीतीनें पेटत असतोस. तूं उदार आहेस [आणि] यज्ञाची पूर्ति करणारा [ आहेस ].

10. Thou, o Agni, art brilliant, thou canst be present for being honoured. Thou art the master of strength and of wealth accompanied by food. Thou shinest and burnest for the benefit of the sacrificer. Thou art liberal, the perfector of the sacrificial rite.

११. हे देदीप्यमान अग्नी, तूं हविर्दात्याला अदिति [ आहेस ]. तूं होत्रा [ आणि ] भारती [ असून] स्तुतीच्या योगेंकरून उत्कर्ष पावतोस. तूं बळ [ प्राप्त करून देण्या]साठीं शतवर्षा इळा आहेस. हे धनाच्या प्रभू, तूं वृत्रघ्न [ आणि ] सरस्वती आहेस.

11. Thou, o resplendent Agni, Art Aditi to the sacrificer. Thou [as] Hotrâ [and] Bhâratî art honoured with praise. Thou art Iḷâ of a hundred years for [granting] strength. Thou, o lord of wealth, art the killer of Vṛitra, [thou art] Sarasvatî.

---

१०. 'इतर देवांची उपासना करणें झाल्यास ते प्रत्यक्ष दिसत नाहींत, पण अग्नि डोळ्यासमोर असून उपासना ग्रहण करितो; तो सर्व धनाचा आणि बळाचा धनी आहे. यास्तव तो उपासकाचें कल्याण करून त्याचा यज्ञ सफळ करितो' असें तात्पर्य.

११. अदिति. सू. ७२ मं. ९ आणि टीप पहा.

होत्रा, भारती, इळा आणि सरस्वती यांविषयीं सू. १४२ मं. ९ पहा. शिवाय सू. २२ मं. १०; सू. १४२ मं. ९; सू. १३ मं. ९; सू. ४० मं. ४; सू. ८९ मं. ३ आणि तेथील टिपा पहा.

'शतवर्षा '= 'शतहिमा.' म्हणजे शंभर वर्षांची. याचा अर्थ अपरिमित काळाची, अथवा अनादि, 'नित्य' असा आहे. अत्यंत प्राचीनकाळीं शंभर वर्षांचें वय म्हटलें म्हणजे फार मोठें असें समजत म्हणून 'शतहिमा' हें विशेषण येथें दिलें आहे. वेदाच्या वेळीं मनुष्याचें आयुष्य दहा हजार वर्षांपर्यंत असूं शकेल असें लोक कल्पूं लागले नव्हते.

**त्वम॑ग्ने सु॒भृ॑त उत्त॒मं वय॒स्तव॑ स्पा॒र्हे व॒र्ण आ सं॒दृशि॒ श्रियः॑ ।**
**त्वं वाजः॑ प्र॒तर॑णो बृ॒हन्न॑सि॒ त्वं र॒यिर्ब॑हु॒लो वि॒श्वत॑स्पृ॒थुः ॥ १२ ॥**

त्वम् । अ॒ग्ने । सु॒ऽभृ॑तः । उ॒त्ऽत॒मम् । वयः॑ । तव॑ । स्पा॒र्हे । वर्णे॑ । आ । स॒म्ऽदृशि॑ । श्रियः॑ ।
त्वम् । वाजः॑ । प्र॒ऽतर॑णः । बृ॒हन् । अ॒सि॒ । त्वम् । र॒यिः । ब॒हु॒लः । वि॒श्वतः॑ । पृ॒थुः ॥ १२ ॥

**त्वाम॑ग्न आदि॒त्यास॑ आ॒स्यं१॒॑ त्वां जि॒ह्वां शुच॑यश्चक्रिरे कवे ।**
**त्वां रा॑ति॒षाचो॑ अध्व॒रेषु॑ सश्चिरे॒ त्वे दे॒वा ह॒विर॑दन्त्याहु॑तम् ॥ १३ ॥**

त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । आ॒दि॒त्यासः॑ । आ॒स्य॑म् । त्वाम् । जि॒ह्वाम् । शुच॑यः । च॒क्रि॒रे॒ । क॒वे॒ ।
त्वाम् । रा॒ति॒ऽसाचः॑ । अ॒ध्व॒रेषु॑ । स॒श्चि॒रे॒ । त्वे इति॑ । दे॒वाः । ह॒विः । अ॒द॒न्ति॒ । आ॒ऽहु॑तम् ॥ १३ ॥

---

## भाषायाम्.

१२. हे अग्ने, सुभृतः (=सुष्ठु पोषितस्) त्वम् उत्तमं वयः (=श्रेष्ठम् अन्नं) [भवसि]। स्पार्हे (=स्पृहणीये) संदृशि (=सम्यग्दर्शनीये) तव वर्णे आ (=कान्तौ) श्रियः (=सकलान्यैश्वर्याणि) [वर्तन्ते]। त्वं प्रतरणः (=प्रकर्षेण तारयिता) बृहन् (=महान्) वाजः (=अश्वः) असि। त्वं बहुलः (=महान्) विश्वतः पृथुः (=सर्वतो विस्तीर्णो) रयिः (=धनं) भवसि ॥

१३. हे अग्ने, आदित्यासः (=अदितेः पुत्रा इन्द्रादयो देवास्) त्वाम् आस्यं [चक्रिरे] (=भक्षणपानादये स्वकीयं मुखं कृतवन्तः)। हे कवे (=मेधाविन्नग्ने), शुचयः (=दीप्ता देवास्) त्वां जिह्वां चक्रिरे (=आस्वादनसाधनं कृतवन्तः)। रातिषाचः (=हविर्दानसेवकाः=हविर्दानं कामयमाना देवास्) त्वाम् अध्वरेषु सश्चिरे (=त्वां यज्ञेषु सेवन्ते=हविर्भक्षणाय यज्ञान्प्रति त्वया सह आगच्छन्ति)। त्वे (=त्वयि) आहुतं (=दत्तं) हविर्देवा अदन्ति (=भक्षयन्ति) ॥

१२. हे अग्नी, तूं सुपुष्ट होत्साता श्रेष्ठ अन्न [ आहेस ]. तुझ्या रमणीय [ आणि ] मनोरम रूपाच्या ठायीं [ सर्व ] ऐश्वर्यें [ आहेत ]. तूं उत्तम रक्षण करणारा महा अश्व आहेस. तूं मोठी आणि चोहींकडून विशाळ संपत्ति आहेस.

१३. हे अग्नी, अदितीचे जे पुत्र ते तुला [ आपलें ] तोंड करिते झाले. हे मेधावी अग्नी, देदीप्यमान [ देव ] तुला आपली जिव्हा करिते झाले. दानसेवक [ देव] तुजबरोबर यज्ञांत येतात. तुझ्या ठायीं अर्पण केलेलें हवि देव भक्षितात.

12. Thou, o Agni [being] well-nourished [art] the [giver of] excellent food. In thy excellent and delightful appearance are [all] beauties. Thou art a great charger, saving from danger. Thou art a great treasure extensive on all sides.

13. Thee, o Agni, the sons of Aditi have made their mouth. Thee, o sage, the bright gods have made their tongue. Thee the sacrifice-loving [ gods ] follow in the sacrifices. In thee the offering that is given the gods consume.

---

१२. 'अश्व '=' वाजः.' ऋ. ५. ८४.२ आणि ३.३०.११ आणि त्यांजवरील सायणभाष्य पहा.

१३. 'अग्नि देवांचें मुख होय, आणि जेथें जेथें अग्नि जातो तेथें तेथें त्याच्या तोंडानें हवि भक्षण करण्याकरितां देव जात असतात,' असें अग्नीचें स्वरूप पूर्वीं पुष्कळ ठिकाणीं वर्णिलेंच आहे.

त्वे अग्ने विश्वे अमृतासो अद्रुह आसा देवा हविरदन्त्याहुतम् ।
त्वया मर्तासः स्वदन्त आसुतिं त्वं गर्भो वीरुधां जज्ञिषे शुचिः॥१४॥

त्वे इति । अग्ने । विश्वे । अमृतासः । अद्रुहः । आसा । देवाः । हविः । अदन्ति । आऽहुतम् ।

त्वया । मर्तासः । स्वदन्ते । आऽसुतिम् । त्वम् । गर्भः । वीरुधाम् । जज्ञिषे । शुचिः ॥ १४ ॥

त्वं तान्त्सं च प्रति चासि मज्मनाग्ने सुजात प्र च देव रिच्यसे ।
पृक्षो यदत्र महिना वि ते भुवदनु द्यावापृथिवी रोदसी उभे॥१५॥

त्वम् । तान् । सम् । च । प्रति । च । असि । मज्मना । अग्ने । सुऽजात । प्र । च । देव । रिच्यसे ।

पृक्षः । यत् । अत्र । महिना । वि । ते । भुवत् । अनु । द्यावापृथिवी इति । रोदसी इति । उभे इति ॥ १५ ॥

---

## भाषायाम्.

१४. हे अग्ने, त्वे आहुतं (=त्वयि दत्तं) हविः अमृतासः (=अमरणधर्माणः) अद्रुहः (=अद्रोग्धारो) विश्वे देवाः आसा अदन्ति (=अन्तिके प्रत्यक्षं भक्षयन्ति)। त्वया [साधनभूतेन] मर्तासः (=मरणधर्माणो मनुष्या) आसुतिं स्वदन्ते (=अन्नम् आस्वादयन्ति)। त्वं वीरुधां (=लतादीनां) शुचिर्गर्भः (=दीप्तः पुत्रो) जज्ञिषे (=जातोसि)॥

१५. त्वं मज्मना (=बलेन) तान् सं च [असि] प्रतिचासि (=संहतसर्वदेव-समश्चासि तेषां प्रत्येकेन सह समश्चासि)। [नैतावदेव अपि तु] हे सुजात देव (=सुष्ठुजात द्योतमान) अग्ने, प्र च रिच्यसे (=तेभ्योधिकोपि भवसि) यद् (=यस्मा-त्कारणात्) अत्र (=? "अस्मिन्यज्ञे") ते महिना (=तव महिम्ना) पृक्षः (=अ-न्नम्) अनु द्यावापृथिवी रोदसी उभे (=द्यावापृथिवीरूपावुभावपि लोकावनुलक्ष्य) वि भुवत् (=प्रादुर्भवति=व्याप्तं भवति)॥

१४. हे अग्नी, तुझ्याठायीं अर्पण केलेलें हवि अमर आणि द्वेष न करणारे असे जे सर्व देव ते प्रत्यक्ष भक्षण करितात. तुझ्या योगानें मर्त्य अन्नाचा स्वाद घेतात, तूं वनस्पतींचा देदीप्यमान बाळ उत्पन्न झाला आहेस.

१५. तूं आपल्या प्रभावाच्या योगेंकरून केव्हां त्या सर्वांची बरोबरी करितोस, आणि केव्हां त्यांतून प्रत्येकाची बरोबरी करितोस; हे सुजात, हे देदीप्यमान अग्नी, तूं त्या सर्वांहून अधिकहि आहेस. कारण कीं, तुझ्या महिम्याच्या योगेंकरून येथें अन्न द्युलोक आणि पृथिवी या उभय लोकांस व्यापून पसरत असतें.

14. In Thee, o Agni, the oblation that is offered all the immortal and unhating gods actually consume. Through thee the mortals relish their food. Thou art born the brilliant child of plants.

15. Thou art both equal to them all and through thy power equal to each of them; thou art also, o well-born resplendent Agni, even greater: in-as-much as through thy greatness the food here spreads along earth and heaven, along both the worlds.

---

१४. 'स्वाद घेतात.' म्हणजे मनुष्यें जें अन्न खातात तें अग्नीच्या योगानें शिजतें.

'वनस्पतींचा बाळ'='गर्भो वीरुधाम्.' म्हणजे 'दावानळरूपानें अरण्यामध्यें वृक्षांपासून अग्नि उत्पन्न होतो' असा अभिप्राय.

१५. भावार्थः 'हे अग्नी, तूं सर्व देवांची मिळून बरोबरी करितोस, आणि त्यांतून प्रत्येक देव घेतला तरी त्या प्रत्येकाशीं तूं बरोबर आहेस; आणि इतकेंच नव्हे पण त्या सर्वांपेक्षांहि तूं अधिक आहेस. कारण कीं, या यज्ञांत तुला अर्पण केलेलें अन्न द्युलोक आणि पृथिवी या उभयलोकांस व्यापून जिकडे तिकडे पसरत असतें आणि तेणेंकरून सर्व देवांस पोंहचतें, तें तुझ्याच पराक्रमानें पोंहचतें,' असा या कठिण मंत्राचा भावार्थ दिसतो.

ये स्तोतृभ्यो गोअंग्रामश्वंपेशसमग्ने रातिमुंपसृजन्ति सूरयः ।
अस्माञ्च तांश्च प्र हि नेषि वस्य आ बृहद्वंदेम विदथें सुवीराः ॥
॥ १६ ॥ १९ ॥

ये । स्तोतृऽभ्यंः । गोऽअंग्राम् । अश्वंऽपेशसम् । अग्ने । रातिम् । उपऽसृजन्ति । सूरयः ।
अस्मान् । च । तान् । च । प्र । हि । नेषिं । वस्यः । आ । बृहत् । वदेम । विदथें । सुऽवीराः ॥ १६ ॥ १९ ॥

## भाषायाम्.

१६. हे अग्ने, ये सूरयः (=यजमानाः) स्तोतृभ्यः (=अस्मादृग्भ्यो) गोअग्रां (=गावोऽग्रगामिन्यो यस्यास्तादृशीं=गोप्रमुखाम्) अश्वपेशसम् (=अश्वप्राधान्यां) रातिम् उपसृजन्ति (=दक्षिणां ददते) तांश्च [यजमानान्] अस्मांश्च [स्तोतॄन्] वस्य आ प्र हि नेषि (=श्रेष्ठं सुखं स्वर्गादिकं प्रति नय)। सुवीराः (=सुष्ठुवीर्योपेत-पुत्रपौत्रादिसमवेता) [वयं] विदथे (=यज्ञे) बृहत् [स्तोत्रं] वदेम (=यथा वदेम तथा कुरु) ॥

अस्माकं प्रेरयितॄन् यजमानान् तेषां च स्तोतॄन् अस्मान् श्रेष्ठं सुखं प्रापय शौर्योपेत-पुत्रपौत्रादिभिः सहिता महन्मन्त्रजातं यथा वदेम तथा तादृशान् पुत्रपौत्रादीन् अस्मभ्यम् उभयेभ्यो देहीत्यभिप्रायः ।

१६. हे अग्नी, जे यजमान स्तोत्यांला गाईनीं भरलेली आणि अश्वाढ्य दक्षिणा देतात, त्यांला आणि त्याप्रमाणें आम्हांलाहि तूं उत्तम कल्याणाप्रत ने. उत्तम वीर्यवान् पुत्रांस घेऊन आम्ही यज्ञांत मोठें स्तोत्र गाऊं असें कर.

16. Lead, o Agni, both those sacrificers, who give to the poets a gift conspicuous by cows and excellent horses, both these and us the poets, to the highest good; may we, accompanied by sons who are excellent heroes, chant a great hymn in the sacrifice.

---

१६. यांत वरप्रार्थना आहेः— 'स्तोत्रें रचून यज्ञ करण्याच्या कामीं आम्हांसारख्या ऋत्विक् जनांस लावून यज्ञसमाप्तीनंतर पुष्कळ गाई, घोडे इत्यादि दक्षिणा देणारे जे यजमान, त्यांस आणि त्याप्रमाणें स्तोते (म्हणजे ऋत्विक्) जे आम्ही त्या आम्हांसहि उत्तम सुखाप्रत ने आणि आम्हांला शूर पुत्रपौत्र दे, म्हणजे आम्ही त्यांस घेऊन यज्ञांत मोठमोठीं स्तोत्रें गाऊं.'

या ऋचेवरून असें उघड होतें कीं, वेदकाळींहि यजमानांनीं देव प्रसन्न करण्याच्या कामीं ऋत्विजांस लावावें आणि त्यांस पुष्कळ गाई, घोडे इत्यादि दक्षिणा द्यावी आणि तिजबद्दल ऋत्विजांनीं यजमानाचें देव जेणेंकरून कल्याण करितील अशी देवापाशीं प्रार्थना करावी अशी चाल असे.

## सूक्तम् २—१९३.

मण्डलद्रष्टा गृत्समद ऋषिः । अग्निर्देवता । जगती छन्दः ॥

**यज्ञेन॑ वर्धत जा॒तवे॑दसम॒ग्निं य॑जध्वं ह॒विषा॒ तना॑ गि॒रा ।**
**स॒मि॒धा॒नं सु॑प्र॒यसं॒ स्व॑र्णरं द्यु॒क्षं होता॑रं वृ॒जने॑षु धू॒र्षद॑म् ॥ १ ॥**

य॒ज्ञेन॑ । व॒र्ध॒त । जा॒तऽवे॑दसम् । अ॒ग्निम् । य॒ज॒ध्व॒म् । ह॒विषा॑ । तना॑ । गि॒रा ।
स॒म्ऽइ॒धा॒नम् । सु॒ऽप्र॒यस॑म् । स्वः॑ऽनरम् । द्यु॒क्षम् । होता॑रम् । वृ॒जने॑षु । धूः॒ऽसद॑म् ॥ १ ॥

**अ॒भि त्वा॒ नक्ती॑रु॒षसो॑ ववाशि॒रेऽग्ने॑ व॒त्सं न स्वस॑रेषु धे॒नवः॑ ।**
**दि॒व इ॒वेद॑र॒तिर्मानु॑षा यु॒गा क्षपो॑ भासि पुरुवार सं॒यतः॑ ॥ २ ॥**

अ॒भि । त्वा॒ । नक्तीः॑ । उ॒षसः॑ । व॒वा॒शि॒रे । अग्ने॑ । व॒त्सम् । न । स्वस॑रेषु । धे॒नवः॑ ।
दि॒वःऽइ॑व । इत् । अ॒र॒तिः । मानु॑षा । यु॒गा । आ । क्षपः॑ । भा॒सि॒ । पु॒रु॒ऽवा॒र॒ । स॒म्ऽयतः॑ ॥ २ ॥

---

## भाषायाम्.

१. [ हे यजमानाः ], जातवेदसं (=सर्वस्य वस्तुजातस्य वेदितारम्) अग्निं यज्ञेन वर्धत (=वर्धयत )। समिधानं (=सम्यग्दीप्तं ) सुप्रयसं ( =शोभनहविरन्नवन्तं ) स्वर्णरं (=दिव्यशूरं ) द्युक्षं होतारं (=स्वर्गनिवासिनं होमसंपादकं) वृजनेषु धूर्षदं (=बलेषु संग्रामेषु रथस्य धुरि निषण्णः कश्चित् शौर्येण रथं निर्वाहयति तद्वत् निर्वाहकम्) [अग्निं] हविषा तना गिरा (=हविर्दानेन अखण्डितया स्तुत्या च) यजध्वं (=पूजयत)॥

२. हे अग्ने, स्वसरेषु धेनवो वत्सं न (=गोष्ठेषु वत्सं प्रति गावो यथा शब्दायन्ते=शब्दायमाना धावन्ति तद्वत्) नक्तीरुषसः (=रात्र्यश्चोषसश्च=प्रातःकालाः सायंकालाश्च) ववाशिरे (=शब्दायन्ते=शब्दायमानाः सत्य आगच्छन्ति ) । हे पुरुवार ( =बहुभिर्वरणीय ), दिव इव इत् अरतिः (=द्युलोकस्य दूत इव ) [ त्वं ] मानुषा युगा (=सर्वेषु मानुषेषु युगेषु=सर्वेष्वपि जनेषु ) क्षपः (=रात्रीः=रात्रिकालेषु) संयत आ भासि (=नियतः प्रकाशसे=नित्यं दीप्यसे ) ॥

## सूक्त २—१९३.

ऋषि–गृत्समद. देवता–अग्नि. वृत्त–जगती.

१. सर्वज्ञ अग्नीला यज्ञानें वाढवा, हवीनें [ आणि ] अखंड वाणीनें पूजा: चांगला पेटलेला, उत्तमान्नवान्, दिव्य वीर, द्युलोकनिवासी होता, आणि संग्रामांत धुरंधर [ अशा अग्नीला पूजा ].

२. हे अग्नी, गाई गोठयांत वत्साप्रत [ हंबरडत येतात ] तशा रात्री आणि उषा तुजप्रत हंबरडत येतात. द्युलोकाचा दूतच जणुं असा जो तूं तो, हे बहुजनप्रिय [ अग्नी ], नित्य मानवलोकीं रात्रीं प्रकाशत असतोस.

## HYMN. 2—193.

To *Agni*. By *Gṛitsamada*. Metre, *Jagatî*.

1. Honour with sacrifice all-knowing Agni. Worship with oblation [ and ] unbroken hymn well-kindled Agni, who receives excellent food, the divine hero, the celestial invoker, Agni brave in battles.

2. Towards thee, o Agni, the Nights and the Dawns run fondly lowing even as cows [ run fondly lowing] to [their] calves in the cow-folds. Nothing less than a messenger of heaven thou, o beloved of many, daily shinest in the nights among human races.

---

१. ‘ उत्तमान्नवान् ’ = ‘ सुप्रयसम्.’ म्हणजे ज्याला उत्तम हविरन्न उपासक लोक अर्पण करितात असा.

२. ‘ गाई जशा आपल्या वत्साप्रत हंबरडा फोडीत गोठ्यांत येतात तशा उषा आणि रात्री ह्या अग्नीजवळ यज्ञमंडपांत येत असतात. कारण देदीप्यमान प्रकाशवंत द्युलोकाचा दूतच जणुं असा जो अग्नि तो मनुष्यलोकीं नित्य रात्रीं प्रकाशत असतो.’

उषःकाळीं आणि सायंकाळीं अग्नीला हवि देत, म्हणून उषा आणि रात्र ह्या येतांच अग्नीला खावयास मिळावयाचें; तेणेंकरून गाई आल्या म्हणजे वत्साला जसा हर्ष होतो तसा उषा आणि रात्र ह्या आल्या म्हणजे अग्नीला हर्ष होतो. आणि तसा हर्ष व्हावा म्हणून त्या अग्नीजवळ हंबरडा जणुं फोडीत येत असतात, असें तात्पर्य.

‘ हंबरडत येत असतात ’=‘ ववाशिरे.’ ऋ.९.९४.२ आणि सायणभाष्य पहा.

**तं देवा बुध्ने रजसः सुदंससं दिवस्पृथिव्योररतिं न्यैरिरे ।**
**रथमिव वेद्यं शुक्रशोचिषमग्निं मित्रं न क्षितिषु प्रशंस्यम् ॥ ३ ॥**

तम् । देवाः । बुध्ने । रजसः । सुऽदंससम् । दिवःपृथिव्योः । अरतिम् । नि । एरिरे ।
रथम्ऽइव । वेद्यम् । शुक्रऽशोचिषम् । अग्निम् । मित्रम् । न । क्षितिषु । प्रऽशंस्यम् ॥ ३ ॥

**तमुक्षमाणं रजसि स्व आ दमे चन्द्रमिव सुरुचं ह्वार आ दधुः ।**
**पृश्न्याः पतरं चितयन्तमक्षभिः पाथो न पायुं जनसी उभे अनु॥४॥**

तम् । उक्षमाणम् । रजसि । स्वे । आ । दमे । चन्द्रम्ऽइव । सुऽरुचम् । ह्वारे । आ । दधुः ।
पृश्न्याः । पतरम् । चितयन्तम् । अक्षऽभिः । पाथः । न । पायुम् । जनसी इति । उभे इति । अनु ॥ ४ ॥

---

## भाषायाम्.

३. तं (=पूर्वोक्तं) सुदंससं (=शोभनकर्माणं=पराक्रमवन्तम्) [अग्निं] देवा रजसो बुध्ने दिवः पृथिव्योररतिं नि एरिरे (=अस्मिन् भूतले द्यावापृथिव्योर्दूतं कृत्वा नियोजितवन्तः=प्रेषितवन्तः) । वेद्यं रथमिव (=प्रख्यातं रथमिव) शुक्रशोचिषं (=दीप्ततेजस्कम्) [अथवा] मित्रं न (=मित्रवत्) प्रशंस्यं (=प्रकर्षेण स्तुत्यम्) अग्निं क्षितिषु (=मनुष्येषु) [नि एरिरे=प्रेरितवन्तः] ॥

४. तं (=पूर्वोक्तं) रजसि उक्षमाणम् (=अन्तरिक्षे वर्धमानं) सुरुचं (=शोभनदीप्तिमन्तम्) [अग्निं] ह्वारे चन्द्रम् इव (=निर्जने स्थले सुवर्णमिव) स्वे आ दमे (=तस्य स्वकीये यागमण्डपरूपे गृहे) आ दधुः (=देवा अस्थापयन्) । पृश्न्याः पतरम् (=? अन्तरिक्षस्य पक्षिणम्) अक्षभिः (=नेत्रैर्ज्वालारूपैर्) उभे जनसी अनु चितयन्तं (=द्यावापृथिव्यौ प्रकाशयन्तम्) [एतादृशं] [तम् आदधुः] ॥

पाथो न पायुम् इति नो बोधातीतम् । अन्नवाचकः पाथःशब्दो हि पाथं इत्याद्युदात्तो भवति । पाथः पथो मार्गान् छन्दोवशाद्दीर्घत्वम् इति यत् केचित्पाश्चात्त्या वदन्ति तन्न युज्यते । दीर्घाभावेपि छन्दोनिर्वाहात् ॥

सायणस्त्विमामेवं व्याचष्टे । तं स्तुत्यतरं रजस्यन्तरिक्ष आ उक्षमाणं सर्वतः सि-

३. त्या महापराक्रमी [अग्नी]-ला देव भूतलावर द्यावापृथिवींचा दूत [ करून ] पाठविते झाले. प्रसिद्ध रथाप्रमाणें, देदीप्यमान वर्णाच्या [ अग्नीला पाठविते झाले ],– एकाद्या मित्राप्रमाणें स्तुत्य अग्नीला [ या ] लोकीं [ पाठविते झाले ].

४. आकाशांत वाढणारा [ आणि ] कांतिमान् असा जो [ अग्नि ] त्याला एकांतीं सुवर्णाला [ लपवून ठेविल्या]प्रमाणें त्याच्या स्वताहाच्या घरीं ठेविते झाले; अंतरिक्षांतील पक्षी आणि उभय लोकांला आपल्या डोळ्यांनीं प्रकाशविणारा असा जो [ अग्नि ] त्याला स्थापिते झाले.

3. Him of wonderful achievements the gods have sent on the surface of this world as the messenger of heaven and earth: [ have sent ] [ Agni ] of brilliant effulgence like a well-known chariot, [sent] unto human beings Agni the praiseworthy one like a friend.

4. Him who grows in the firmament and who is of brilliant splendor [ the gods ] have placed in his own house like gold in a secret place; the bird of the sky that brightens both the worlds with its eyes.

---

४. वर तिसऱ्या मंत्रांत देवांनीं अग्नीला पृथ्वीवर पाठविलें असें सांगितलें. त्यालाच अनुसरून पुढें म्हणतो, ‘ आकाशांत वैद्युतरूपानें वर्धमान आणि सोन्याप्रमाणें चकचकीत, आणि पृथ्वीरूप अंतरिक्षांत फिरणारा आणि आपल्या ज्वालारूप डोळ्यांनीं द्युलोक आणि पृथिवी या दोन्हीं लोकांस लकलकीत प्रकाशविणारा असा जो अग्नि त्याला देव, एकाद्या निर्जनस्थळीं सोनें ठेविल्याप्रमाणें, यागमंडपरूप त्याच्या गृहीं स्थापिते झाले.’

असा साधारण भावार्थ दिसतो; पण ‘ पाथो न पायुम् ’ ही जी उपमा मुळांत आहे त्याचा अर्थ समजत नाहीं त्यामुळें त्याचें भाषांतर केलें नाहीं. एकंदरींत हा मंत्र कठिण आहे.

**स होता विश्वं परि भूत्वध्वरं तमु हव्यैर्मनुष ऋञ्जते गिरा ।**
**हिरिशिप्रो वृधसानासु जर्भुरद्द्यौर्न स्तृभिश्चितयद्रोदसी अनु ५॥२०**

सः । होता । विश्वम् । परि । भूतु । अध्वरम् । तम् । ऊं इति ।
हव्यैः । मनुषः । ऋञ्जते । गिरा ।
हिरिऽशिप्रः । वृधसानासु । जर्भुरत् । द्यौः । न । स्तृऽभिः । चितयत् ।
रोदसी इति । अनु ॥ ५ ॥ २० ॥

**स नो रेवत्समिधानः स्वस्तये संददस्वान्रयिमस्मासु दीदिहि ।**
**आ नः कृणुष्व सुविताय रोदसी अग्ने हव्या मनुषो देव वीतये॥६॥**

सः । नः । रेवत् । सम्ऽइधानः । स्वस्तये । सम्ऽददस्वान् । रयिम् ।
अस्मासु । दीदिहि ।
आ । नः । कृणुष्व । सुविताय । रोदसी इति । अग्ने । हव्या । म-
नुषः । देव । वीतये ॥ ६ ॥

---

ञन्तं वृष्टिजलं रजसि पृथिव्यां वेद्यां घृतादिनासिच्यमानं वा । स्वे स्वकीये द्वारे विजने दमे यागगृह आदधुः । आदधते । कीदृशं तम् । चन्द्रमिव सुरुचम् । चन्द्रमिति हिरण्यनाम । हिरण्यमिव शोभनदीप्तिम् । पश्चात्प्रवृद्धावस्थायां पृश्न्याः पतरम् । द्युलोकस्यान्तरिक्षस्य गन्तारम् । अक्षभिः स्वकीयैर्ज्वालारूपैरवयवैश्चितयन्तं चेतयमानम् । पाथो न पायुम् । उदकमिव रक्षकम् । उभे जनसी सर्वस्य जनयित्र्यौ द्यावापृथिव्यावनु व्याप्तम् । भूम्यां होमाधारत्वेन स्थित्वा हविःप्रापणाय द्युलोकगामिनमिति भावः । एवंरूपमग्निमादधते । इति ॥

---

## भाषायाम्.

५. होता ( =होमसंपादकः ) सः [ अग्निर् ] विश्वम् अध्वरं परि भूतु ( =सर्वं यज्ञं संरक्षणाय परितो भवतु=परिवेष्टयतु ) । तम् उ (=तमेव ) मनुषः ( =मनुष्या ) हव्यैः गिरा ( =स्तुत्या ) [ च ] ऋञ्जते ( =प्रसाधयन्ति=स्ववशं कुर्वन्ति ) । हिरिशिप्रः ( = हिरण्योष्णीषो ) वृधसानासु जर्भुरत् ( =ओषधीः पुनःपुनर्दहन् ) [ स ] द्यौः स्तृभिर्न रोदसी अनु चितयत् ( =अन्तरिक्षं यथा नक्षत्रैर्ज्ञापितं भवति सप्रकाशं भवति तथा ज्वालाभिर्विस्फुलिङ्गैश्च द्यावापृथिव्यौ ज्ञापयति प्रकाशयति=सप्रकाशं करोति ) ॥

५. तो होता सर्व यज्ञाला वेष्टून राहो. त्यालाच मनुष्यें हव्यांनीं [ आणि ] स्तुतीनें वश करितात. सोन्याचें मंदिल घालणारा आणि ओषधींमध्यें विहार करणारा असा [ जो अग्नि तो ] नक्षत्रांनीं आकाश लकलकीत दिसतें त्याप्रमाणें द्यावापृथिवींला लकलकीत करितो.

5. May that invoker surround all sacrifice [ for protecting it ]. Him [all] men make their own with oblations [ and ] praise. Wearing a gold head-dress [ and ] crackling among the trees he brightens the heaven and the earth even as the sky [is bright] with the stars.

६. असा जो तूं तो हे अग्नी, आम्हांकडून पेटविला होत्साता आम्हांला कल्याणासाठीं धन देऊन आम्हांस संपत्ति मिळे अशा रीतीनें प्रकाश. हे देदीप्यमान अग्नी, आमच्या कल्याणासाठीं द्यावापृथिवींस [ मज ] मनुष्याचीं हव्यें भक्षण्याकरितां इकडे घेऊन ये.

6. Therefore, being kindled by us, give us for our good wealth, and shine thou, so that we may obtain prosperity. Bring hither for our weal Heaven and Earth that they may, o brilliant Agni, eat the offerings of [ this ] man.

---

५. 'वेष्टून राहो.' म्हणजे यज्ञाचें संरक्षण करण्याकरितां पाहरेकऱ्यासारिखा पाहरा करो. ऋ. १.१.४ पहा.

'लकलकीत करितो'=' चितयत्." म्हणजे आपल्या ज्वालांनीं आणि ठिणग्यांनीं असें सायण म्हणतात तें खरें दिसतें.

*a* 4

दा नो॑ अग्ने बृह॒तो दाः स॑ह॒स्रिणो॑ दु॒रो न वाज॒ं श्रुत्या॒ अपा॑ वृधि।
प्राची॒ द्यावा॑पृथि॒वी ब्रह्म॑णा कृधि॒ स्व॑र्ण॒ शु॒क्रमु॒षसो॒ वि दि॑द्युतुः ॥ ७ ॥

दाः । न॒ः । अ॒ग्ने॒ । बृ॒ह॒तः । दाः । स॒ह॒स्रिणः॑ । दु॒रः । न । वाज॑म् ।
श्रुत्यै॑ । अप॑ । वृ॒धि॒ ।
प्राची॒ इति॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । ब्रह्म॑णा । कृ॒धि॒ । स्वः॑ । न । शु॒क्रम् ।
उ॒षसः॑ । वि । दि॒द्यु॒तुः ॥ ७ ॥

६. स [ त्वम् ] ( अतः कारणात् त्वं ) समिधानः ( =अस्माभिः सम्यगिध्यमानः सन् ) नः स्वस्तये रेवत् संददस्वान् ( =अस्माकं क्षेमाय धनं प्रयच्छन् ) अस्मासु रयिं दीदिहि ( =अस्मासु मध्ये धनं दीप्यस्व=धनवद्दीप्यस्व=वयं धनं यथा लभेमहि तथा दीप्यस्व ) । [ अपिच ] सुविताय ( =सुहिताय=वयं सुहितं यथा लभेमहि तथा ) हे देव अग्ने ( =दीप्तिमन्नग्ने ), मनुषो हव्या वीतये ( =मनुष्यस्य मम हव्यानि भक्षयितुं ) रोदसी ( =द्यावापृथिव्यौ ) आ कृणुष्व ( =आभिमुख्यौ कुरु=अत्रानय ) ॥

संददस्वान् सम्यक्प्रयच्छन्निति सायणः । पाश्चात्त्यो ग्रासमन्नामकः पण्डितस्तु संददस्वान् संस्थापितः निर्गतः हततेजस्क इति ॥

## भाषायाम्.

७. हे अग्ने, नो बृहतो [ रयीन् ] दाः ( =अस्मभ्यं महान्ति धनानि देहि ) सहस्रिणो [ रयीन् ] दाः ( =सहस्रसंख्योपेतान् धनविशेषान् देहि ) । दुरो न वाजं श्रुत्यै अप वृधि ( =द्वाराणीव कीर्त्यै अन्नम् अपावृणु=अन्नपूर्णकोषस्य द्वाराण्युद्घाट्येव अन्नं यथाकामं लम्भय येन वयं कीर्तिमन्तः स्याम ) । [ अपि च ] ब्रह्मणा ( =अस्माकं स्तोत्रेण द्वारा ) द्यावापृथिवी ( =द्यावापृथिव्यौ ) प्राची कृधि (=प्राच्यौ=अनुकूले कुरु ) [ तथैव ] उषसः (=प्रातःकालाः ) शुक्रं स्वर्न (=तेजस्वी सूर्य इव ) [ प्राक्=अनुकूलं यथा तथा ] वि दिद्युतुः ( =विद्योतन्ताम् ) ॥

७. हे अग्नी, आम्हांला मोठ्या [ संपत्ति ] दे. सहस्र [ संपत्ति ] दे. [ आमची ] कीर्ति व्हावी म्हणून अन्न [आमच्या पुढें] दरवाजा उघडल्याप्रमाणें उघडें कर. [ आमच्या ] स्तोत्रेंकरून द्यावापृथिवी आम्हांस अनुकूळ कर. तेजस्वी सूर्याप्रमाणें उषा प्रकाशोत.

7. Give us, o Agni, great riches, give us a thousand riches. Open [to us] food like a door for the sake of renown. Through [our] hymn make Heaven and Earth favourable [ to us ]; may the Ushases shine like the brilliant sun, [ favourable unto us].

---

७. 'आम्हांला मोठ्या आणि हजारो संपत्ति दे आणि अन्न दे म्हणजे आमची कीर्ति होईल. आणि द्यावापृथिवी आणि उषा ह्या आम्हांस अनुकूळ अशा रीतीनें येतील असें कर.'

स इंधान उषसो राम्या अनु स्वर्ण दीदेदरुषेण भानुना ।
होत्राभिरग्निर्मनुषः स्वध्वरो राजा विशामतिथिश्चारुरायवे ॥८॥
सः । इधानः । उषसः । राम्याः । अनु । स्वः । न । दीदेत् । अरुषेण । भानुना ।
होत्राभिः । अग्निः । मनुषः । सुऽअध्वरः । राजा । विशाम् । अतिथिः । चारुः । आयवे ॥ ८ ॥

एवा नो अग्ने अमृतेषु पूर्व्य धीष्पीपाय बृहद्दिवेषु मानुषा ।
दुहाना धेनुर्वृजनेषु कारवे त्मना शतिनं पुरुरूपमिषणि ॥ ९ ॥
एव । नः । अग्ने । अमृतेषु । पूर्व्य । धीः । पीपाय । बृहत्ऽदिवेषु । मानुषा ।
दुहाना । धेनुः । वृजनेषु । कारवे । त्मना । शतिनम् । पुरुऽरूपम् । इषणि ॥ ९ ॥

---

## भाषायाम्.

८. स राम्या उषसः अनु इधानः (=रात्रीश्चोषसश्चानुसृत्य समिध्यमानः=प्रतिरजन्याः पश्चात् प्रत्युषसश्च पश्चात् समिद्धः) स्वर्न (=सूर्य इव) अरुषेण भानुना (=रोचमानेन तेजसा) दीदेत् (=दीप्यताम्)। मनुषो होत्राभिः (=मनुष्यस्य यज्ञैः) स्वध्वरः (=सुयज्ञो) विशां राजा (=जनानां प्रभुः) [एतादृशः] अग्निर् आयवे (=यजमानाय) चारुरतिथिः (=प्रियोतिथिर्) [भवति] ॥

९. बृहद्दिवेषु (=प्रभूतद्युतिषु) अमृतेषु (=मरणरहितेषु) [देवेषु मध्ये] हे पूर्व्य (=प्रथम) अग्ने, एवा नो मानुषा धीः पीपाय (=एवमस्माकं मनुष्यसंबन्धिनी स्तुतिः=मनुष्यैरस्माभिः कृतस्तुतिरूपा धेनुः पीना बभूव=पयःपीनधेनुवत् पयोदानसमर्था बभूव)। [सा] धेनुर् वृजनेषु (=यज्ञेषु) इषणि (=एषणायां सत्यां=पयोदोहने सति) त्मना (=आत्मनैव) कारवे (=स्तोत्रकर्त्रे) शतिनं (=शतसंख्योपेतं) पुरुरूपं (=गवाश्वादिरूपेण नानारूपं) [वाजं=धनं] दुहाना (=दोग्ध्री=दात्री) [भवतु] ॥

हे अमर्त्याग्ने, मर्त्यानामस्माकं स्तुत्या प्रीतः सन्नस्मभ्यमनेकसंख्यमनेकरूपं धनं देहीत्यर्थः ॥

८. तो [ अग्नि ] प्रत्येक रात्रीच्या आणि प्रत्येक उषेच्या मागून पेटविला होत्साता सूर्याप्रमाणें लकलकीत तेजानें प्रकाशो. मनुष्याच्या हवींनीं शोभनयज्ञ [ आणि] जनांचा राजा असा जो अग्नि तो उपासकाचा प्रिय अतिथि होय.

९. हे महादीप्तिमंत अमरांमध्यें प्रथम अग्नी, या प्रकारेंकरून आम्हां मनुष्यांची स्तुति तीच कोणीएक धेनु पूर्ण झाली आहे. ती धेनु यज्ञांमध्यें दोहन होतांच उपासकासाठीं आपोआप शेकडो प्रकारचें आणि अनेकरूपी [अन्न] देओ.

8. He, kindled after every night and every Ushas—may he shine like the sun with brilliant splendor. Agni, the lord of good sacrifices through the offerings of man, and king of the people, is the beloved guest of the worshipper.

9. Thus o Agni, first among the resplendent immortals, has our human worship been fattened; may it [ like a ] milch-cow being pressed yield of its own accord in the sacrifices, for the sake of the praiser, a hundred-fold food of many forms.

---

८. 'प्रत्येक रात्रीच्या' इ०='राम्याः' इ०. म्हणजे रात्र आणि उषा ह्या प्रत्यहीं निघून जातांच अग्नीला प्रतिदिवसीं उषःकाळ होतांच पेटवून देवांस हवि अर्पण करीत असत.

९. यांत स्तोत्यानें केलेली जी स्तुतिरूप आणि कर्मरूप सेवा, तिला धेनूचें रूप दिलें आहे. आणि कवि म्हणतो, या स्तुतिरूप गाईला आम्हीं पुष्ट केलें आहे, तर ती आम्हांस अनेक प्रकारचें अन्नादिक धन देओ.

वयमग्ने अर्वता वा सुवीर्यं ब्रह्मणा वा चितयेमा जनाँ अति ।
अस्माकं द्युम्नमधि पञ्च कृष्टिषूच्चा स्वर्ण शुशुचीत दुष्टरम् ॥ १० ॥

वयम् । अग्ने । अर्वता । वा । सुऽवीर्यम् । ब्रह्मणा । वा । चितयेम । जनान् । अति ।
अस्माकम् । द्युम्नम् । अधि । पञ्च । कृष्टिषु । उच्चा । स्वः । न । शुशुचीत । दुस्तरम् ॥ १० ॥

स नो बोधि सहस्य प्रशंस्यो यस्मिन्त्सुजाता इषयन्त सूरयः ।
यमग्ने यज्ञमुपयन्ति वाजिनो नित्ये तोके दीदिवांसं स्वे दमे ॥ ११ ॥

सः । नः । बोधि । सहस्य । प्रऽशंस्यः । यस्मिन् । सुऽजाताः । इषयन्त । सूरयः ।
यम् । अग्ने । यज्ञम् । उपऽयन्ति । वाजिनः । नित्ये । तोके । दीदिऽवांसम् । स्वे । दमे ॥ ११ ॥

---

## भाषायाम्.

१०. हे अग्ने, वयम् अर्वता (=अश्वेन=त्वया दत्तेनाश्वसमूहेन) सुवीर्यं वा (=सुवीर्येण वा=शोभनवीर्योपेतैः पुत्रपौत्रादिभिश्च) ब्रह्मणा वा (=अस्माकं श्रेष्ठेन स्तोत्रेण च) जनान् अति चितयेम (=इतरजनान् अतिक्रम्य ज्ञायेमहि)। अस्माकं द्युम्नं (=धनं) दुस्तरम् (=अन्यैरप्राप्यं सत्) अधि पञ्च कृष्टिषु (=पञ्च जनेषु मध्ये) स्वर्ण उच्चा शुशुचीत (=सूर्य इव उच्चैर्भृशं दीप्यताम्) ॥

अधिः सप्तमीद्योतनार्थः ॥

११. हे सहस्य (=बलवन्नग्ने), यस्मिन् [त्वयि] सुजाताः सूरयः (=सुजन्मानो यजमाना) इषयन्त (=प्राप्तुमिच्छन्ति) [अपि च] हे अग्ने, यज्ञं (=यज्ञियं) यं [त्वां] वाजिन उपयन्ति (=उपासका हविर्भिः सेवन्ते)—नित्ये तोके [इव] स्वे दमे दीदिवांसम् (=औरसस्य पुत्रस्य गृह इव स्वकीये सवनस्थानरूपे गृहे दीप्यमानं) [त्वाम् उपयन्ति] स प्रशंस्यः (=प्रकर्षेण स्तवनीयस्त्वं) नः बोधि (=अस्माकं भव) ॥

१०. हे अग्नी, आम्ही अश्वांच्या योगानें आणि उत्तम वीर्यवान् संपत्तीच्या योगानें आणि स्तोत्राच्या योगानें इतर जनांपेक्षां अधिक आहों अशी आमची प्रसिद्धि होओ. आमचें वैभव पंच जनांमध्यें सूर्याप्रमाणें अप्राप्य होत्सातें उच्चस्थलीं प्रकाशो.

10. May we, o Agni, through horses and through brave sons and through piety be known beyond [ other ] people. May our prosperity, unattainable like the sun, shine high among the five races.

११. हे प्रबळ [ अग्नी], ज्या तुझी प्राप्ति होण्याविषयीं सुजात उपासक इच्छा करितात, [आणि] हे अग्नी, ज्या तुज पूज्याला यजमानलोक हवि देऊन भजतात—औरस पुत्राच्या घरीं प्रकाशल्याप्रमाणें आपल्या स्वताहाच्या घरीं प्रकाशणाऱ्या तुजला [ भजतात]—तो अत्यंत स्तुत्य तूं आमचा हो.

11. O Victorious Agni, be thou ours, thou the praiseworthy one, to reach whom well born worshippers strive, whom pious men serve with oblations, thou worthy of oblations, thou who shinest in thine own home as in the house of thine own son.

---

१०. 'स्तोत्राच्या योगानें'=' ब्रह्मणा.' म्हणजे आम्ही इतर जनांपेक्षां अधिक भक्तिमान् आहों अशी आमची ख्याति होओ.

११. 'आमचा हो'=' नः बोधि.' सू. ७६ मं. ४ आणि त्याजवरील टीप पहा.

'आपल्या स्वताहाच्या घरीं'=' स्वे दमे.' अग्नीचें ' स्वताहाचें घर ' म्हणजे जेथें त्याला पेटवितात आणि पूजितात तें स्थळ, अथवा ती खोली. जसा एखादा बाप वेगळा राहत असून आपल्या औरस पुत्राचे घरीं जाऊन तेथें प्रीतीनें विराजमान होत असतो ( म्हणजे आदरानें दिलेल्या आसनावर बसून पूजादिक ग्रहण करितो ) त्याप्रमाणें अग्नि हा उपासकाला आपला पुत्र मानून त्याच्या घरीं स्वीकारिलेल्या स्थानीं विराजत असतो.

'औरस पुत्राचे घरीं'='नित्ये तोके.' 'तोके' या सप्तमीचा जो हा येथें अर्थ केला आहे, तो वेदांत केव्हां केव्हां येत असतो, व याचीं उदाहरणें पूर्वींहि आलीं आहेत.

उभयांसो जातवेदः स्याम ते स्तोतारों अग्ने सूरयंश्च शर्मणि ।
वस्वों रायः पुरुश्चन्द्रस्य भूयंसः प्रजावंतः स्वपत्यस्यं शग्धि नः
॥ १२ ॥

उभयासः । जातऽवेदः । स्याम । ते । स्तोतारः । अग्ने । सूरयः । च । शर्मणि ।
वस्वः । रायः । पुरुऽचन्द्रस्यं । भूयंसः । प्रजाऽवंतः । सुऽअपत्यस्यं । शग्धि । नः ॥ १२ ॥

ये स्तोतृभ्यो गोअंग्रामश्वंपेशसमग्ने रातिमुपसृजन्ति सूरयः ।
अस्माञ्च तांश्च प्र हि नेषि वस्य आ बृहद्वंदेम विदथें सुवीराः ॥
॥ १३ ॥ २१ ॥

ये । स्तोतृऽभ्यः । गोऽअंग्राम् । अश्वंऽपेशसम् । अग्ने । रातिम् । उपऽसृजन्ति । सूरयः ।
अस्मान् । च । तान् । च । प्र । हि । नेषिं । वस्यः । आ । बृहत् । वदेम । विदथें । सुऽवीराः ॥ १३ ॥ २१ ॥

---

## भाषायाम्.

१२. हे जातवेदः (=जातानां सर्वेषां वेदितर्) अग्ने, ते (=तव) स्तोतारः (=स्तोत्रकृतः) सूरयश्च (=यजमाना) [इत्येते] उभयासः (=उभये) [वयं] शर्मणि स्याम (=सुखे भवेम)। वस्वः (=श्रेष्ठस्य) पुरुश्चन्द्रस्य (=अतिशयेनाह्लादकस्य) भूयसः (=प्रभूतस्य) प्रजावतः (=प्रजायुक्तस्य) स्वपत्यस्य (=सुपुत्रस्य) रायः (=धनस्य=एतादृशं धनं) नः (=अस्मभ्यं) शग्धि (=देहि)॥

प्रजावतः भृत्याद्युपेतस्य स्वपत्यस्य शोभनपुत्रस्येति सायणः ॥

१३. हे अग्ने, ये सूरयः (=यजमानाः) स्तोतृभ्यो (=अस्मादृग्भ्यो) गोअग्रां (=गावोऽग्रगामिन्यो यस्यास्तादृशीं=गोप्रमुखाम्) अश्वपेशसम् (=अश्वप्राधान्यां) रातिम् उपसृजन्ति (=दक्षिणां ददते) तांश्च [यजमानान्] अस्मांश्च [स्तोतॄन्] वस्य आ प्र हि नेषि (=श्रेष्ठं सुखं स्वर्गादिकं प्रति नय)। सुवीराः (=सुष्ठुवीर्योपेतपुत्रपौत्रादिसमवेता) [वयं] विदथे (=यज्ञे) बृहत् [स्तोत्रं] वदेम (=यथा वदेम तथा कुरु)॥

१२. हे सर्वज्ञ अग्नी, तुझे स्तोते आणि यजमान असे आम्ही उभयतां सुखी असूं असें कर. [ आणि ] कल्याणकारक, अतिशय आल्हादकारक, विपुळ, प्रजायुक्त आणि चांगल्या अपत्यांनीं भरलेली संपत्ति आम्हांला दे.

१३. हे अग्नी, जे यजमान स्तोत्यांला गाईंनीं भरलेली आणि अश्वाढ्य दक्षिणा देतात, त्यांला आणि त्याप्रमाणें आम्हांलाहि तूं उत्तम कल्याणाप्रत ने. उत्तम वीर्यवान् पुत्रांस घेऊन आम्ही यज्ञांत मोठें स्तोत्र गाऊं असें कर.

12. May we both, thy praisers and thy sacrificers, be happy, o all-knowing Agni! Give us prosperity that is wholesome, exceedingly delightful, plentiful, accompanied by children, and full of good sons.

13. Lead, o Agni, both those sacrificers who give to the poets a gift conspicuous by cows and excellent horses, both these and us the poets, to the highest good; may we, accompanied by sons who are excellent heroes, chant a great hymn in the sacrifice.

---

१२. 'प्रजायुक्त'='प्रजावतः'. म्हणजे चाकर नोकर इत्यादिक जींत आहेत अशी, असें सायण म्हणतात.

१३. पूर्वीच्या सूक्ताच्या शेवटच्या मंत्रावरची टीप पहा.

## सूक्तम् ३–१९४.

गृत्समद ऋषिः। आप्रीसूक्तमिदम्। प्रथमा समिद्धाग्निदेवताका। द्वितीया नराशंसदेवताका। तृतीया इड्नामकाग्निदेवताका। चतुर्थ्या बर्हिर्देवता। पञ्चम्या द्वारो देव्यः। षष्ठ्या उषासानक्तौ। सप्तम्या दैव्यौ होतारौ। अष्टम्यास्तिस्रो देव्यः। नवम्यास्त्वष्टा। दशम्या वनस्पतिः। एकादश्याः स्वाहा॥ त्रिष्टुप् छन्दः। सप्तमी तु जगती॥

**समिद्धो अग्निर्निहितः पृथिव्यां प्रत्यङ् विश्वानि भुवनान्यस्थात्।**
**होता पावकः प्रदिवः सुमेधा देवो देवान्यजत्वग्निरर्हन्॥ १॥**

सम्ऽइद्धः। अग्निः। निऽहितः। पृथिव्याम्। प्रत्यङ्। विश्वानि। भुवनानि। अस्थात्।
होता। पावकः। प्रऽदिवः। सुऽमेधाः। देवः। देवान्। यजतु। अग्निः। अर्हन्॥ १॥

**नराशंसः प्रति धामान्यञ्जन् तिस्रो दिवः प्रति मह्ना स्वर्चिः।**
**घृतप्रुषा मनसा हव्यमुन्दन्मूर्धन्यज्ञस्य समनक्तु देवान्॥ २॥**

नराशंसः। प्रति। धामानि। अञ्जन्। तिस्रः। दिवः। प्रति। मह्ना। सुऽअर्चिः।
घृतऽप्रुषा। मनसा। हव्यम्। उन्दन्। मूर्धन्। यज्ञस्य। सम्। अनक्तु। देवान्॥ २॥

---

## भाषायाम्.

१. पृथिव्यां निहितः (=वेदिलक्षणायां भूमौ स्थापितः) समिद्धोऽग्निः (=सम्यग्दीप्त एतन्नामकोऽग्निर्) विश्वानि भुवनानि प्रत्यङ् अस्थात् (=सर्वाणि भूतजातानि=तेषाम् अभिमुखः संस्तिष्ठति)। होता (=देवानामाह्वाता) पावकः (=शोधकः) प्रदिवः (=पुरातनः) सुमेधाः (=शोभनप्रज्ञो) देवः (=द्योतमानः) अर्हन् (=यागयोग्यः) [एतादृशोऽयम्] अग्निर्देवान् यजतु (=पूजयतु)॥

२. स्वर्चिः (=शोभनज्वालः) प्रति धामानि तिस्रो दिवः प्रति च मह्ना अञ्जन् (=त्रीणि स्वकीयानि स्थानानि प्रत्येकं त्रींश्च द्युलोकान् प्रत्येकं व्यक्तीकुर्वन् अलं-

## सूक्त ३–१९४.

ऋषि—**गृत्समद**. देवता—**आप्रिय अग्नि** ( म्हणजे हें सूक्त आप्रीसूक्त आहे). देवता आहेत त्या ह्याः—१ **समिद्ध अग्नि**; २ **नराशंस**; ३ **इड्**; ४ **बर्हिः**; ५ **द्वारो देवी**; ६ **उषा आणि रात्र**; ७ **दोन दिव्य होते**; ८ **सरस्वती, इळा आणि भारती** ह्या तिघी देवी; ९ **त्वष्टा**; १० **वनस्पति** (म्ह० यूप); ११ **स्वाहा** ). वृत्त—सातवी ऋचा जगती आहे, ती शिवाय करून सर्व ऋचा त्रिष्टुप् छंदाच्या आहेत.

१. पृथिवीवर स्थापिलेला **समिद्ध** अग्नि सकळ भूतांसंमुख उभा राहिला आहे. तो देवांला बोलाविणारा, शुद्धिकारक, पुरातन, सुप्रज्ञ, देदीप्यमान [आणि] [याग]योग्य अग्नि देवांला पूजो.

२. सुज्वाल **नराशंस** आपल्या मोठेपणानें आपलीं धामें आणि तीन द्युलोक शोभविणारा होत्साता, घृत गळविणाऱ्या स्तोत्रानें हवि भिजवून यज्ञाच्या आरंभीं देवांला अलंकृत करो.

## HYMN 3–194.

To *Âpriya Agni* (i. e. V. 1 to *Samiddha Agni*; V. 2 to *Narâs'amsa*; V. 3 to *Iḍ*; V. 4 to *Barhis*; V. 5 to the *Doors*; V. 6 to *Ushas* and *Night*; V. 7 to the *two divine invokers*; V. 8 to the three Goddesses, *Sarasvatî*, *Iḷâ* and *Bhâratî*; V. 9 to *Tvashṭâ*; V. 10 to the *Vanaspati* or sacrificial post; and V. 11 to *Svâhâ*). Metre *Trishṭubh*, except in verse 7 where it is *Jagatî*.

1. [*Well*]-*kindled* Agni, established on the earth, is overlooking all beings. Invoking, purifying, ancient, wise, resplendent [and] worthy Agni—may he worship the gods!

2. May *Narâs'ṁnsa* of excellent splendor, adorning with his greatness each of his seats and the three heavens, sprinkle the oblation with a hymn that shall make gat showers to rain, honour the gods at the commencement of the sacrifice.

---

१. हें एक आप्रीसूक्त आहे. सू. १८८ मं. १. पहा.

२. सू. १३ मं. ३ पहा. ‘ आपलीं धामें ’=‘ धामानि.’ म्हणजे

ईळितो अग्ने मनसा नो अर्हन्देवान्यक्षि मानुषात्पूर्वो अद्य ।
स आ वह मरुतां शर्धो अच्युतमिन्द्रं नरो बर्हिषदं यजध्वम् ३

ईळितः । अग्ने । मनसा । नः । अर्हन् । देवान् । यक्षि । मानुषात् । पूर्वः । अद्य ।
सः । आ । वह । मरुताम् । शर्धः । अच्युतम् । इन्द्रम् । नरः । बर्हिऽसदम् । यजध्वम् ॥ ३ ॥

देवं बर्हिर्वर्धमानं सुवीरं स्तीर्णं राये सुभरं वेद्यस्याम् ।
घृतेनाक्तं वसवः सीदतेदं विश्वे देवा आदित्या यज्ञियासः ॥४॥

देव । बर्हिः। वर्धमानम् । सुऽवीरम् । स्तीर्णम् । राये । सुऽभरम् । वेदी इति । अस्याम् ।
घृतेन । अक्तम् । वसवः । सीदत । इदम् । विश्वे । देवाः । आदित्याः । यज्ञियासः ॥ ४ ॥

---

कुर्वन् ) घृतप्रुषा ( =घृतवन्मेघवृष्टेः सेचनकारकेण ) मनसा ( =स्तोत्रेण ) हव्यम् उन्दन् ( =हविः क्लेदयन् स्निग्धीकुर्वन् सन् ) यज्ञस्य मूर्धन् ( =यागस्यादौ ) देवान् सम् अनक्तु ( =व्यक्तीकरोतु=पूजया अलंकरोतु ) ॥

---

## भाषायाम्.

३. हे अग्ने, अर्हन् ( =यागयोग्यस् ) [ तथा च ] मानुषात् ( =मनुष्यसंबधिनो होतुः ) पूर्वः ( =पूर्वभूतस् ) [ त्वं ] नो मनसा ईळितः ( =अस्माकं स्तोत्रेण स्तुतः सन् ) अद्य देवान् यक्षि ( =अस्मिन् दिने देवान् पूजय ) । सः ( =पूर्वोक्तप्रकारस् ) [ त्वम् ] अच्युतं ( =स्थिरं ) मरुतां शर्धः (=मारुतं गणम्) आ वह (=अत्रानय) । हे नरः (=ऋत्विजः), बर्हिषदं (=कुशेषु निषण्णम्) इन्द्रं यजध्वं (=पूजयत)॥

४. हे देव ( =दीप्तिमद् ) बर्हिः, वर्धमानं ( =प्रवृद्धं ) सुवीरं ( =शोभनवीरसंपादकं ) सुभरं ( = सुपूर्णम् ) अस्यां वेदी ( =अस्यां वेद्यां ) स्तीर्णम् ( =आस्तीर्णं ) [ त्वं ] राये [ भव ] ( =धनसंपादकं भव ) । हे वसवः ( =एतन्नामका देवा ), हे विश्वे देवा, हे आदित्याः ( =अदितेः पुत्रा एतन्नामका देवाः ), यज्ञियासः ( =यज्ञार्हा ) यूयं घृतेन अक्तं ( =स्निग्धीकृतम् ) इदं [ बर्हिः] सीदत ( =निषीदत ) ॥

३. हे अग्नी, [याग]योग्य [आणि] मानवी [होत्या]पेक्षां प्राचीन असा जो तूं, तो आमच्या स्तोत्रानें **स्तविला** होत्साता आज देवांला पूज. [आणि] आमच्या स्तोत्रानें स्तविला होत्साता मरुतांच्या दृढ गणाला घेऊन ये.—हे ऋत्विजांनो, दर्भांवर बसलेल्या इन्द्राला तुम्ही पूजा.

3. Worthy of worship [and] more ancient than the human [invoker], do thou, o Agni, *praised* by our hymn, worship the gods to-day. And bring thou hither the firm troop of the Maruts.—Worship, o friends, Indra seated on the grass.

४. हे तेजस्वी **दर्भ** हो, प्रवृद्ध, चांगल्या वीरांची प्राप्ति करून देणारे, सुपूर्ण, [आणि] या वेदीवर आंथरलेले असे जे तुम्ही, ते [आम्हांला] धनप्रद [व्हा]. हे वसू हो, हे विश्वे देव हो, हे आदित्य हो, यज्ञार्ह असे जे तुम्ही ते तुपानें भिजविलेल्या या दर्भांवर बसा.

4. O bright *Barhis,* be thou the giver of wealth, thou that art tall, the giver of good heroes, well-burdened, and spread on this altar.—Sit, o Vasus, o Vis've Devâs, o sons of Aditi, you, who are worthy of sacrifice, on this grass that is softened with clarified butter.

स्थानें, राहण्याचीं ठिकाणें; पृथिवी, अंतरिक्ष, द्यू इत्यादिक.

'तीन द्यूलोक' = 'तिस्रो दिवः'. सू. ३५. मं. ६. पहा.

'घृत गळविणाऱ्या स्तोत्रानें हवि भिजवून देवांला अलंकृत करो' = 'घृतप्रुषा मनसा हव्यम् उन्दन् देवान् समनक्तु.' म्हणजे ज्या स्तोत्राच्या योगानें देव प्रसन्न होऊन घृताप्रमाणें पुष्टिकारक मेघवृष्टि करितील असें स्तोत्र म्हणून त्याजबरोबर देवांला हवि देऊन त्यांला सुप्रसन्न करो.

३. सू. १८८ मं. ३ पहा. | ४. सू. १८८ मं. ४ पहा.

वि श्रयन्तामुर्विया हूयमाना द्वारो देवीः सुप्रायणा नमोभिः ।
व्यचस्वतीर्वि प्रथन्तामजुर्या वर्णं पुनाना यशसं सुवीरम्॥५॥२२॥

वि । श्रयन्ताम् । उर्विया । हूयमानाः । द्वारः । देवीः । सुप्रऽअयनाः । नमःऽभिः ।

व्यचस्वतीः । वि । प्रथन्ताम् । अजुर्याः । वर्णम् । पुनानाः । यशसम् । सुऽवीरम् ॥ ५ ॥ २२ ॥

साध्वपांसि सनता न उक्षिते उषासानक्ता वय्येव रण्विते ।
तन्तुं ततं संवयन्ती समीची यज्ञस्य पेशः सुदुघे पयस्वती ॥ ६ ॥

साधु । अपांसि । सनता । नः । उक्षिते इति । उषसानक्ता । वय्याऽइव । रण्विते इति ।

तन्तुम् । ततम् । संवयन्ती इति सम्ऽवयन्ती । समीची इति सम्ऽईची । यज्ञस्य । पेशः । सुदुघे इति सुऽदुघे । पयस्वती इति ॥६॥

---

## भाषायाम्.

५. सुप्रायणाः ( =शोभनगमनसाधना ) द्वारो देवीः ( =देव्यो द्वारः=देदीप्यमाना द्वारो ) नमोभिर्हूयमानाः ( =अस्माकं स्तोत्रैराहूयमानाः सत्य ) उर्विया वि श्रयन्तां ( =विस्तृतं यथा तथा विवृतापिधाना भवन्तु ) । व्यचस्वतीः (=व्यचस्वत्यः=व्याप्तिमत्यः=महत्यः ) अजुर्याः (=अहिंस्या ) [ अपि च ] यशसं सुवीरं वर्णं पुनानाः ( =यशोयुक्तं शोभनवीर्योपेतपुत्रयुक्तं वर्णं कान्ति वैभवं संपादयित्र्यस्ता ) वि प्रथन्तां ( =विशेषेणोद्घाट्यन्ताम् ) ॥

६. उक्षिते ( =प्रवृद्धे महत्यौ ) वय्येव रण्विते ( =वानकुशले इव प्रख्याते) ततं तन्तुं संवयन्ती ( =यज्ञावयवरूपं विस्तृतं तन्तुं सम्यक् वयन्त्यौ ) समीची (=समीच्यौ =परस्परं संगते ) यज्ञस्य पेशः सुदुघे ( =यज्ञस्य रूपं सुष्ठु ददत्यौ=उत्पादयित्र्यौ ) पयस्वती (=पयस्वत्यौ दुग्धयुक्ते ) [ एतादृश्यौ ] उषासानक्ता (=उषाश्च रात्रिश्च= अहोरात्ररूपे देव्यौ ) नः ( =अस्माकं ) साधु अपांसि ( =साधूनि कर्माणि ) सनता ( =सातत्येन सततं ) [ सफलीकुरुताम् ] ॥

वय्येव रण्विते इति यज्ञस्य पेशः सुदुघे इति च दुर्बोधकल्पम् । सायणस्त्वेवं व्या-

५. ज्यांच्या मधून जावयाला चांगला मार्ग आहे अशा ज्या **द्वारो देवी** त्या स्तोत्रांनीं बोलाविल्या होत्सात्या रुंद उघडोत. ज्या लांबरुंद, ज्या अक्षय, ज्या यशोयुक्त [ आणि ] चांगल्या वीरांनीं युक्त असें वैभव देणाऱ्या, त्या **द्वारो देवी** उघडोत.

5. May the brilliant *Doors*, that afford a good passage, open wide, [being] invoked by [ our ] hymns. May they, extensive, [and] indestructible [and] givers of a glory full of renown and of good progeny, throw themselves wide open.

६. महान्, विणण्याच्या कामीं कुशळ असल्याप्रमाणें ज्यांची ख्याति आहे, ताणलेला तंतु विणणाऱ्या, एकमेकांस लागलेल्या, यज्ञाचें रूप उत्पन्न करणाऱ्या, आणि दुग्धपूर्ण, अशा ज्या **उषा** आणि **रात्र**, त्या आमचीं चांगलीं कर्में नित्य [ सफल करोत ].

6. The great *Ushas* and *Night*, renowned as skilful weavers, weavers of the thread that is stretched, closely united each to the other, yielders of the form of the sacrifice, and full of milk–[ may ] they ever [ promote ] our good works.

---

५. सू. १३ मं. ६, सू. १८८ मं. ५.

६. सू. १८८ मं. ६ पहा. ही ऋचा कांहींशी कठिण आहे. ' विणण्याच्या कामीं कुशळ असल्याप्रमाणें ज्यांची ख्याति आहे ' (=' वय्येव रण्विते' ). हें भाषांतर निरूपायासाठीं सायणांनीं शब्दनिर्वचनास अनुसरून भाष्य केलें आहे त्याप्रमाणें आम्हीं केलें आहे. ' ताणलेला तंतु विणणाऱ्या ' (=' तन्तुं ततं संवयन्तीं'), म्हणजे यज्ञरूप वस्त्र विणणाऱ्या, यज्ञाला संपादणाऱ्या.

' यज्ञाचें रूप उत्पन्न करणाऱ्या '= ' यज्ञस्य पेशः सुदुघी.' हा अर्थ होईल तितका अक्षरार्थ आहे. पण यज्ञाचें रूप म्हणजे कोणता पदार्थ समजावयाचा आहे ? ' यज्ञाला संपादणाऱ्या ' इतकें तात्पर्य आहे. ऋ. ७.४२.१ यांत 'पेशः' शब्दाचा असाच प्रयोग केला आहे तो पहा.

'दुग्धपूर्ण '=' पयस्वती.' म्हणजे ज्यांच्या कासेंत पुष्कळ दूध आहे अशा. येथें ' उषासानक्ता ' यांस गाई असें कल्पिलें आहे.

**दैव्या होतारा प्रथमा विदुष्टर ऋजु यक्षतः समृचा वपुष्टरा ।**
**देवान्यजन्तावृतुथा समञ्जतो नाभा पृथिव्या अधि सानुषु त्रिषु ७**

दैव्या । होतारा । प्रथमा । विदुःऽतरा । ऋजु । यक्षतः । सम् । ऋचा । वपुःऽतरा ।

देवान् । यजन्तौ । ऋतुऽथा । सम् । अञ्जतः । नाभा । पृथिव्याः । अधि । सानुषु । त्रिषु ॥ ७ ॥

**सरस्वती साधयन्ती धियं न इळा देवी भारती विश्वतूर्तिः ।**
**तिस्रो देवीः स्वधया बर्हिरेदमच्छिद्रं पान्तु शरणं निषद्य ॥ ८ ॥**

सरस्वती । साधयन्ती । धियम् । नः । इळा । देवी । भारती । विश्वऽतूर्तिः ।

तिस्रः । देवीः । स्वधया । बर्हिः । आ । इदम् । अच्छिद्रम् । पान्तु । शरणम् । निऽसद्य ॥ ८ ॥

---

चष्टे । वय्या इव वानकुशले इव रण्विते शब्दिते स्तुते परस्परं गच्छन्त्यौ वा ततं विस्तृतं तन्तुं तन्तुस्थानीयं यज्ञावयवं संवयन्ती सम्यक् चित्रं सह वा वयन्त्यावुत्पादयित्र्यौ समीची सम्यक् प्रवृत्तिके परस्परानुकूले । किमर्थं संवयन्ती । यज्ञस्यानुष्ठीयमानस्य पेशो रूपं निर्मातुमिति शेषः । यज्ञं निर्वर्तयितुं तदवयवानुक्रमेणानुष्ठापयित्र्यावित्यर्थः । अहोरात्राभ्यां हि यज्ञास्तन्यन्ते । सुदुघे सुष्ठु फलस्य दोग्ध्र्यौ पयस्वती उदकवत्यौ । अहोरात्राभ्यां खलु वृष्टिर्जायते । एवं महानुभावे अहोरात्रदेवते अस्मद्यज्ञं निर्वहतामित्यर्थः । इति ॥

---

## भाषायाम्.

७. दैव्या (=दिवि भवौ) प्रथमा (=मनुष्यहोतृभ्यः पूर्वं जातौ) विदुष्टरा (=विदुष्टरौ=विद्वत्तरौ) वपुष्टरा (=वपुष्टरौ=प्रकृष्टवपुषौ) होतारा (=होतारौ देवानामाह्वातारौ) ऋचा (=मन्त्रेण) ऋजु (=अविकलं यथा तथा) यक्षतः (=पूजयताम्)। देवान् ऋतुथा (=यथायोग्यकालं) यजन्तौ (=पूजयन्तौ) [तौ] [तान् देवान्] पृथिव्या नाभा (=नाभौ=उत्तरवेद्यां) त्रिषु सानुषु अधि (=त्रिषु शिखरेषु) सम् अञ्जतः (=समाङ्क्ताम्=अलंकुरुताम्=हविर्भिः संतर्पयताम्) ॥

पृथिव्या नाभा नाभावुत्तरवेद्यामधि उपरि त्रिषु सानुषु समुच्छ्रितेषु प्रदेशेषु गार्हपत्यादिषु । इति सायणः ॥

७. दिव्य, आदि, अत्यंत विद्वान् आणि अत्यंत सुंदर असे जे **दोघे होते** ते स्तोत्रानें नीट यजन करोत. योग्यकाळीं देवांचें यजन करणारे ते पृथिवीच्या नाभींत तीन शिखरांवर [ त्यांस ] विराजवोत.

7. *The two divine Invokers*, primeval, most learned [ and ] most handsome,—may they perform the sacrifice with the hymn properly. Honouring the gods at the proper time, may they adorn them in the navel of the earth, on the three summits.

८. आमचें स्तोत्र सिद्ध करणारी **सरस्वती**, देदीप्यमान **इळा**, [ आणि ] विश्वगामिनी **भारती** ह्या तिघी देवी येऊन या कुशांवर बसून आपल्या बळानें [ आमचें ] घर छिद्ररहित राही असें रक्षोत.

8. *Sarasvatî*, the accomplisher of our hymn, divine *Iḷâ*, and *Bhâratî* that pervades all—may the three goddesses come and sit on this grass and protect [our] house so that it may be free from holes.

---

७. सू. १८८ मं. ७ पहा.

'पृथिवीच्या नाभींत.' म्हणजे उत्तरवेदि म्हणून जी यज्ञमंडपांत जागा असते तिजवर, आणि 'तीन शिखरांवर' म्हणजे गार्हपत्यादिक जों स्थानें त्यांजवर, असें सायण म्हणतात.

८. सू. १८८ मं. ८ पहा.

पिशङ्गरूपः सुभरो वयोधाः श्रुष्टी वीरो जायते देवकामः ।
प्रजां त्वष्टा वि ष्यतु नाभिमस्मे अथा देवानामप्येतु पाथः ॥९॥

पिशङ्गऽरूपः । सुऽभरः । वयःऽधाः । श्रुष्टी । वीरः । जायते । देवऽकामः ।

प्रऽजाम् । त्वष्टा । वि । स्यतु । नाभिम् । अस्मे इति । अथ । देवानाम् । अपि । एतु । पाथः ॥ ९ ॥

वनस्पतिरवसृजन्नुप स्थादग्निर्हविः सूदयाति प्र धीभिः ।
त्रिधा समक्तं नयतु प्रजानन्देवेभ्यो दैव्यः शमितोप हव्यम्॥१०॥

वनस्पतिः । अवऽसृजन् । उप । स्थात् । अग्निः । हविः । सूदयाति । प्र । धीभिः ।

त्रिधा । सम्ऽअक्तम् । नयतु । प्रऽजानन् । देवेभ्यः । दैव्यः । शमिता । उप । हव्यम् ॥ १० ॥

---

८. नो धियं साधयन्ती (=अस्माकं स्तोत्रं संपादयित्री) सरस्वती देवी (=द्योतमाना) इळा [नामैका] विश्वतूर्तिर्भारती [च] (=विश्वव्यापिनी भारती नाम देवी च) [एतास्] तिस्रो देवीः (=देव्यः) आ[गम्य] इदं बर्हिर्निषद्य (=एतेषु दर्भेषूपविश्य) स्वधया (=स्वकीयेन बलेन) शरणम् (=अस्माकं गृहम्) अच्छिद्रं (=छिद्ररहितं यथा तथा) पान्तु (=पालयन्तु) ॥

---

## भाषायाम्.

९. पिशङ्गरूपः (=सुवर्णवर्णः) सुभरः (=सुयज्ञः=शोभनस्य यज्ञस्य कर्ता) वयोधाः (=अन्नस्य दाता) वीरः (=वीर्योपेतो) देवकामः (=देवान् कामयमानः) [एतादृशः पुत्रस्] [त्वष्टुरनुग्रहात्] जायते (=जायताम् अस्माकम्)। त्वष्टा नाभिं (=बन्धकां=संततिमूलभूतां प्रजां=पुत्रादिरूपाम्) अस्मे (=अस्मभ्यं) वि ष्यतु (=वितरतु)। अथ (=अनन्तरं=पुत्रादिप्रजाप्राप्त्यनन्तरं) देवानां पाथः (=देवानामर्थेस्माभिर्दत्तं हवीरूपमन्नम्) अपि एतु (=तान् देवान् प्रति गच्छतु) ॥

प्राप्तप्रजा वयं देवेभ्यो हविर्दास्यामः। तच्च त्वष्टा तान् प्रति प्रापयतु। इति भावः॥

१०. अवसृजन् (=हविः पशुरूपं प्रयच्छन्) वनस्पतिः (=यूपरूपो वृक्ष) उप स्थात् (=अस्मत्समीपे तिष्ठतु)। [तत्] हविरग्निर्धीभिः (=स्वप्रज्ञाभिः=स्वकी-

९. सुवर्णकांतीचा, चांगला यज्ञ करणारा, अन्नदाता, वीर [ आणि ] देवप्रिय [ असा पुत्र त्वष्ट्याच्या कृपेनें] लवकर जन्मो. त्वष्टा आम्हांला वंश चालविणारी प्रजा देओ. आणि मग देवांचें अन्न [ देवांप्रत ] वर जाओ.

9. [ Through *Tvashṭâ's* kindness ] may a son be quickly born [ to us ] that shall be of golden colour, perform good sacrifices, give food, that shall be a hero and that shall love the gods. May *Tvashṭâ* grant us posterity that shall continue the race and then may the food of the gods go unto [ them ].

१०. [हवि] संपादणारा वनस्पति [आम्हां]जवळ उभा राहो. अग्नि [आपल्या] कौशल्यानें [तें] हवि शिजवो. दिव्य शमिता प्रज्ञावान् [ अग्नि ] तीन प्रकारांनीं तयार केलेलें हव्य देवांजवळ नेओ.

10. May the *Lord of the forest* yielding [ the oblation ] stand by. May Agni with [ his ] skill cook [that] oblation. May wise [ Agni ] the divine preparer carry to the gods the offering composed in the three ways.

---

९. सू. १८८ मं. ९ पहा.

यांत देवांची प्रीति करणारा, देवांप्रीत्यर्थ यज्ञ करणारा, कांतिमान् आणि ( विशेषेंकरून ) शूर पुत्र देण्याविषयीं जी प्रार्थना आहे तिजकडे लक्ष्य देण्यासारिखें आहे. त्वष्टा प्रजा उत्पन्न करितो असें त्याचें वर्णन वेदांत प्रसिद्ध आहे. म्हणूनच त्याणें वीर पुत्र आणि प्रजा द्यावी असें येथें प्रार्थिलें आहे.

१०. 'यूपाला बांधलेला जो यज्ञपशु त्यापासून मांस मिळावयाचें; तें मांस अग्नि शिजवो आणि देवांप्रत प्रविष्ट करो' असा भावार्थ.

'[ हवि ] संपादणारा'= 'अवसृजन्.' यूपाला पशु बांधल्यामुळें मांसलाभ होतो म्हणून त्याला हवि संपादणारा असें नांव दिलें आहे.

'शमिता'= 'शमिता.' शमिता म्हणजे हवि तयार करणारा एक मनुष्य यज्ञांत असतो. अग्नीला दिव्य शमिता म्हणण्याचें कारण असें कीं तो तें शिजवून देवांकारणें तयार करीत असतो.

'तीन प्रकारांनीं'= 'त्रिधा.' म्हणजे सायणांच्या म्हणण्याप्रमाणें उपस्तरण, अवदान, आणि अभिघारण या तीन प्रकारांनीं. उपस्तरण म्हणजे ज्या पात्रांत

घृतं मिमिक्षे घृतमस्य योनिर्घृते श्रितो घृतम्वस्य धाम ।
अनुष्वधमा वह मादयस्व स्वाहाकृतं वृषभ वक्षि हव्यम् ॥ ११ ॥ २३

घृतम् । मिमिक्षे । घृतम् । अस्य । योनिः । घृते । श्रितः । घृतम् । ऊं इति । अस्य । धाम ।

अनुऽस्वधम् । आ । वह । मादयस्व । स्वाहाऽकृतम् । वृषभ । वक्षि । हव्यम् ॥ ११ ॥ २३ ॥

येन कौशलेन ) सूदयाति ( =क्षारयतु=पचतु ) । [ अपि च ] प्रजानन् (=प्रकर्षेण जानन्=प्रज्ञावान् ) दैव्यः ( =दिव्यः) शमिता ( =हविषः संस्कर्ता ) त्रिधा (=त्रिभिः प्रकारैः) समक्तं (=सम्यक् सिक्तं ) हव्यं देवेभ्य उप नयतु (=देवानां समीपं नयतु)॥

यूपबद्धपशोर्लब्धं मांसमग्निः पचतु । तच्च स देवान् प्रति वहत्विति भावः ॥

त्रिधा त्रिप्रकारमुपस्तरणावदानाभिघारणैः समक्तं सम्यक् सिक्तं हव्यं हविः प्रजानन् विद्वान् नयनप्रकाराभिज्ञः सन् देवेभ्य उपनयतु । समीपं प्रापयतु । इति सायणः ॥

## भाषायाम्.

११. घृतं मिमिक्षे ( =सिञ्चितमस्ति ) घृतम् अस्य योनिः ( =अग्नेरुत्पत्तिस्थानं ) [ भवति ] । घृते श्रितः ( =कृताश्रयो ) [ भवति ] । उ ( =उत=अपि च ) घृतम् अस्य धाम (=तेजो ) [ भवति ] ।—हे वृषभ (=प्रभो ) [अग्ने], अनुस्वधं (=प्रति स्वधां=सर्वेष्वपि हव्येषु दीयमानेषु ) [ देवान् ] आ वह ( =अत्रानय ) [ अपि च] मादयस्व ( =प्रीणय ) [ ततस्त्वं ] स्वाहाकृतं हव्यं ( =स्वाहेति शब्देन सह दत्तं हविर् ) वक्षि ( =वह ) ॥

अनुस्वधम् अनु नित्यक्रमम् यथा प्रतिदिनं तथेति पाश्चात्याः ॥

हवि घालावयाचें त्यांत प्रथम तूप शिंपडणें, अवदान म्हणजे त्यावर हवि ठेवणें, आणि अभिघारण म्हणजे तें ठेविल्यानंतर त्यावर जें तूप शिंपडणें तें.

११. घृत शिंपडलें आहे. घृत हें याचें उत्पत्तिस्थान आहे. घृतामध्यें हा राहत असतो. घृत हें याचें तेज आहे.–हे प्रभू [अग्नी], [देवांला] प्रत्येक हवीच्या वेळीं तूं घेऊन ये [आणि] आनंदित कर; **स्वाहा** म्हणून दिलेलें हव्य घेऊन जा.

11. Clarified butter is sprinkled; clarified butter is his origin; he lives in clarified butter; clarified butter is his strength.—Bring [the gods] at every offering, [and] gratify [them]. Carry o hero [Agni], the offering given with the exclamation *svâhâ*.

---

११. अग्नीवर घृत शिंपडून ऋषि म्हणतोः 'घृतानें प्रदीप्त होऊन अग्नि देवांला येथें आणो आणि त्यांजकडून हव्य भक्षण करवो. आणि आम्हीं "स्वाहा"! म्हणून दिलेलें हव्य देवांप्रत पोंहचतें करो.' ही ऋचा स्वाहाविषयीं आहे. सू. १८८ मं. ११ पहा.

अन्नप्राशन म्हणून जो विधि करितात, त्यांत या मंत्राचा पाठ म्हणतात. त्याचें कारण इतकेंच दिसतें कीं, यांत 'घृत' (तूप) हा शब्द आला आहे. पण अन्नप्राशनविधीशीं दुसरा कोणताहि संबंध या ऋचेचा नाहीं.

त्याप्रमाणें अंत्येष्टीमध्यें अस्थिसंचयन-श्राद्ध म्हणून जें करितात त्यांतहि हा मंत्र म्हणत असतात; परंतु त्याचें तरी कारण इतकेंच आहे कीं, यांत 'घृत' शब्द आला आहे.

## सूक्तम् ४-१९५.

भार्गवः सोमाहुतिनामक ऋषिः। अग्निर्देवता। त्रिष्टुप् छन्दः।

**हुवे वः सुद्योत्मानं सुवृक्तिं विशामग्निमतिथिं सुप्रयसम्।**
**मित्र इव यो दिधिषाय्यो भूद्देव आदेवे जने जातवेदाः ॥ १ ॥**

हुवे। वः। सुऽद्योत्मानम्। सुऽवृक्तिम्। विशाम्। अग्निम्। अतिथिम्। सुऽप्रयसम्।
मित्रःऽइव। यः। दिधिषाय्यः। भूत्। देवः। आऽदेवे। जने। जातऽवेदाः ॥ १ ॥

**इमं विधन्तो अपां सधस्थे द्वितादधुर्भृगवो विक्ष्वा३योः।**
**एष विश्वान्यभ्यस्तु भूमा देवानामग्निररतिर्जीराश्वः ॥ २ ॥**

इमम्। विधन्तः। अपाम्। सधऽस्थे। द्विता। अदधुः। भृगवः। विक्षु। आयोः।
एष। विश्वानि। अभि। अस्तु। भूम। देवानाम्। अग्निः। अरतिः। जीरऽअश्वः ॥ २ ॥

---

### भाषायाम्.

१. [हे यजमानाः], वः (=युष्मदर्थं) सुद्योत्मानं (=शोभनदीप्तिमन्तं) सुवृक्तिं (=शोभनस्तुतिं) सुप्रयसं (=शोभनहविर्लक्षणान्नं) विशाम् अतिथिं (=जनानां प्राघूर्णिकं) हुवे (=आह्वयामि)। जातवेदाः (=जातानां वेदिता=सर्वज्ञो) देवः (=द्योतमानो) यो मित्र इव (=सखेव) आदेवे जने (=देवानां संमुखभूते देवान् कामयमाने जने) दिधिषाय्यः (=धारणीयः=सेव्यो) भूत् (=अभूत्)॥

२. इमम् [अग्निं] विधन्तः (=परिचरन्तो) भृगवः (=एतन्नामका अस्माकं पूर्वे) अपां सधस्थे (=अन्तरिक्षस्थानाम् उदकानां स्थले=आकाशे) आयोर्विक्षु (=यजमानरूपस्य मनुष्यस्य लोके=यजमानजनेषु) [इति] द्विता (=द्वयोः स्थलयोर्) अदधुः (=दधुः=स्थापितवन्तः)। एष (=सोयं) जीराश्वः (=वेगवदश्वो) देवानाम् अरतिः (=देवानां दूतः) अग्निर्विश्वानि भूम (=विश्वानि भूमानि=सर्वाणि भूतजातानि) अभि अस्तु (=अभि भवतु=सर्वत्र जेता भवतु)॥

## सूक्त ४–१९५.

ऋषि–भृगुकुळांतील **सोमाहुति** नांवाचा पुरुष. देवता–**अग्नि.** वृत्त–त्रिष्टुप्.

१. [ हे यजमान हो], ज्याची कांति चांगली आहे, ज्याविषयीं चांगलें स्तोत्र लोक गातात, ज्याला चांगलें अन्न प्राप्त होतें असा जो लोकांचा अतिथि अग्नि त्याला मी तुम्हांसाठीं बोलावितों. जो देदीप्यमान सर्वज्ञ [अग्नि] देवभाविक जनामध्यें मित्रासारिखा सेव्य झाला आहे.

२. याला भजून [आमचे पूर्वज] भृगु आपो [देवीं]च्या स्थानीं, [आणि ] उपासकलोकीं, याप्रमाणें दोन ठिकाणीं स्थापन करिते झाले. तो जो हा देवांचा शीघ्राश्व दूत अग्नि त्याचा सर्व भुवनांमध्यें विजय होओ.

## HYMN 4–195.

To *Agni* By *Somâhuti* a descendant of *Bhṛigu*. Metre—*Trishṭubh.*

1. I invoke for you, Agni of excellent brilliance, in whose honour good hymns are sung, who is the guest of the people, to whom good food is given; who, brilliant [ and ] all-knowing, has become among pious men worthy of being served like a friend.

2. Him the Bhṛigus worshipping established in two places, in the bosom of the waters [and] among the people of the worshipper. May this same Agni, the messenger of the gods, having swift horses, conquer all beings.

---

१. ' देवभाविक जनामध्यें'='आदेवे जने.' सायणाचार्य ' देवपर्यंत जे जन त्यांमध्यें म्हणजे मनुष्यांपासून देवांपर्यंत ' असा अर्थ करितात.

२. सू. ६० मं. १; सू. ५८ मं. ६; सू. १२७ मं. ७; सू. १४३ मं. ४ आणि त्याजवरील टिपा पाहा.

**अग्निं देवासो मानुषीषु विक्षु प्रियं धुः क्षेष्यन्तो न मित्रम् ।**
**स दीदयदुशतीरूर्म्या आ दक्षाय्यो यो दास्वते दम आ ॥ ३ ॥**

अग्निम् । देवासः । मानुषीषु । विक्षु । प्रियम् । धुः । क्षेष्यन्तः । न । मित्रम् ।
सः । दीदयत् । उशतीः । ऊर्म्याः । आ । दक्षाय्यः । यः । दास्वते । दमे । आ ॥ ३ ॥

**अस्य रण्वा स्वस्येव पुष्टिः संदृष्टिरस्य हियानस्य दक्षोः ।**
**वि यो भरिभ्रदोषधीषु जिह्वामत्यो न रथ्यो दोधवीति वारान् ॥ ४ ॥**

अस्य । रण्वा । स्वस्यऽइव । पुष्टिः । सम्ऽदृष्टिः । अस्य । हियानस्य । धक्षोः ।
वि । यः । भरिभ्रत् । ओषधीषु । जिह्वाम् । अत्यः । न । रथ्यः । दोधवीति । वारान् ॥ ४ ॥

---

## भाषायाम्.

३. देवासः (=देवाः) [ स्वर्गे ] क्षेष्यन्तः (=निवत्स्यन्तः=सुखेन निवसितुम् इच्छन्तः) प्रियं मित्रं न (=प्रीणयितारं सखायम् इव) अग्निं मानुषीषु विक्षु धुः (=मनुष्यसंबन्धिनीषु प्रजासु स्थापितवन्तः) । यो[ग्निर्] दास्वते दमे आ (=हविर्दत्तवते यजमानाय तस्य गृहे=यजमानस्य गृहे तदर्थं) दक्षाय्यः (=समर्धयिता संवर्धको) [ भवति ] स उशतीरूर्म्याः (=कामयमानाः सर्वा रात्रीः=कामयमानासु सर्वासु रात्रिषु) आ दीदयत् (=सर्वतो दीप्यते) ॥

४. अस्य [ अग्नेः] पुष्टिः (=शरीरवृद्धिः=पुष्टशरीरावस्था) स्वस्य (=धनस्य) [ पुष्टिर् ] इव (=वृद्धिरिव) रण्वा (=रमणीया) [ भवति ] । हियानस्य धक्षोरस्य (=उपासकैः प्रपद्यमानस्य=हविरादिभिः परिचरितस्य दग्धुमिच्छोः=दहनोद्युक्तस्य तस्य) संदृष्टिः (=संदर्शनं) [ रण्वा भवति ] । यो[ग्निर्] ओषधीषु (=काष्ठेषु) जिह्वां वि भरिभ्रत् (=ज्वालासमूहं विशेषेण विहरति=कम्पयति) । [ अग्निर्] अत्यो न रथ्यः (=रथस्याश्व इव) वारान् दोधवीति (=स यथा पुच्छवालान् भृशं कम्पयति तथा यं ज्वालालक्षणान् वालान् भृशं कम्पयति) ॥

३. अग्नीला [स्वर्गीं] राहाणारे देव प्रिय मित्राला ठेविल्या प्रमाणें मनुष्यलोकीं ठेविते झाले. जो उपासकाच्या घरीं उपासकाची समृद्धि करणारा, तो [ अग्नि ] सकल प्रिय रात्रीं प्रकाशमान असो.

४. याची [ वृद्धि ] धनाच्या वृद्धीप्रमाणें आनंदकारक [होय]. याची उपासना होऊन हा जाळूं लागला म्हणजे याचें दर्शन [आनंदकारक होय ]. जो [ अग्नि ] झाडांमध्यें यथेच्छ आपली जिह्वा फिरवीत असतो. तो रथाच्या घोड्याप्रमाणें आपलें पुच्छ हालवीत असतो.

3. The gods living happily [ in heaven ] established among the human races Agni as a dear friend. May he shine all dear nights, who is the prosperer to the worshipper in his house.

4. His well-nourished condition is beautiful like the thriving condition of wealth; [ beautiful is ] his appearance when he is served [ with fuel ] and when he is burning. He shakes about [ his ] tongue among the trees. He shakes [ his ] flames as a chariot-horse shakes his tail.

---

३. ‘ [ स्वर्गीं ] राहणारे ’= ‘ क्षेष्यन्तः.’ सायण ‘ [ स्वर्गीं ] जाणारे’ असा अर्थ करितात. पण ‘ क्षि ’ धातूचा अर्थ ‘ जाणें ’ असा होतो अशाविषयीं त्यांनीं प्रमाण काय घेतलें असेल तें समजत नाहीं.

‘ प्रिय रात्रीं ’= ‘ उशतीरूर्म्याः.’ ‘ प्रिय ’ ( उशती ) हें रात्रींला विशेषण दिलें याचें तात्पर्य इतकेंच दिसतें कीं, रात्रींला येथें आई किंवा प्रीति करणाऱ्या स्त्रिया अशा मानिल्या आहेत.

४. ‘ अग्नीची उपासना समिधादिकांनीं केली आणि तो पेटूं लागला आणि पाहिजे तें जाळण्यास जणुं तयार झालेला असला म्हणजे, त्याची कांति फार आनंदकारक दिसते, आणि तो जेव्हां आपल्या ज्वाळा इकडे तिकडे हालवूं लागतो तेव्हां एकादा घोडा जसा आपलें शेपूट हालवितो त्याप्रमाणें दिसूं लागतो.’

*a* 7

आ यन्मे अभ्वं वनदः पनन्तोशिग्भ्यो नामिमीत वर्णम् ।
स चित्रेण चिकिते रंसु भासा जुजुर्वाँ यो मुहुरा युवा भूत्५॥२४

आ । यत् । मे । अभ्वम् । वनदः । पनन्त । उशिक्ऽभ्यः । न । अमिमीत । वर्णम् ।

सः । चित्रेण । चिकिते । रम्ऽसु । भासा । जुजुर्वान् । यः । मुहुः । आ । युवा । भूत् ॥ ५ ॥ २४ ॥

आ यो वना तातृषाणो न भाति वार्ण पथा रथ्येव स्वानीत् ।
कृष्णाध्वा तपू रण्वश्चिकेत द्यौरिव स्मयमानो नभोभिः ॥ ६ ॥

आ । यः । वना । ततृषाणः । न । भाति । वाः । न । पथा । रथ्याऽइव । स्वानीत् ।

कृष्णऽअध्वा । तपुः । रण्वः । चिकेत । द्यौःऽइव । स्मयमानः । नभःऽभिः ॥ ६ ॥

---

## भाषायाम्.

५. यत् (=यदा) मे (=मम) वनदः (=? स्तोतारः) [अस्याग्नेः] अभ्वं (=महत्त्वम्) आ पनन्त (=स्तुवन्ति) [तदा] उशिग्भ्यो न (=तस्य रूपं कामयमानेभ्य इव तेभ्यः स्तोतृभ्यो) वर्णं (=स्वकीयं तेजस्वि रूपम्) अमिमीत (=निरममीत=आविर्भावितवान्)। स चित्रेण भासा (=हिरण्यादिनानावर्णया दीप्त्या) रंसु (=रमणीयं यथा तथा) चिकिते (=शोभते)। यो[ग्नि]र्जुजुर्वान् (=जीर्णः सन्) मुहुरा (=पुनःपुनरपि) युवा भूत् (=तरुणो भवति)॥

सायण इमामेवं व्याचष्टे। यत् यस्याभ्वं महत्त्वं मे मम संबन्धिनो वनदो वनन्तः संभक्तारः। यद्वा वनदोऽवनदो भृशं शब्दयन्तः स्तोतारः॥ अवशब्दो भृशार्थवाची तत्पूर्वान्नदेः क्विप्। अवाप्योरित्यकारलोपः॥ आपनन्त। समन्तात् स्तुवन्ति। सोऽग्निरुशिग्भ्योऽस्मदीयं रूपं कामयमानेभ्य ऋत्विग्भ्यो वर्णं स्वसदृशं रूपं नामिमीत। नशब्दश्चार्थे॥ निर्मिमीते च। स च रंसु रमणीयेष्वाज्यादिहविःषु निमित्तेषु चित्रेण भासा हिरण्यकनकादिनानावर्णया दीप्त्या चिकिते। विज्ञायते। किंच योऽग्निर्जुजुर्वान् जीर्णः सन् ज्वालोपशमे स एव मुहुः पुनःपुनरा युवा सर्वतो मिश्रयिता तरुणो वा भूत्। आभवति पुनराज्यादिसंयोगात्। इति॥

५. जेव्हां माझे स्तोते याचें महत्त्व वर्णितात तेव्हां तो आपल्या प्रभेचा त्या उत्सुक जनांप्रत आविर्भाव करितो. तो सुंदर दीप्तीनें रमणीय रीतीनें प्रकाशतो. जो म्हातारा होऊन पुनः पुनः तरूण होतो.

६. तो अग्नि अत्यंत तृषाक्रांत जणुं होत्साता काष्ठांला जाळून टाकितो. पाणी मार्गानें जाऊं लागलें म्हणजे त्याप्रमाणें [अथवा] रथाच्या चाकांप्रमाणें तो नाद करीत असतो. कृष्णमार्ग, देदीप्यमान आणि आल्हादकारी असा जो अग्नि तो, द्यु जसा नक्षत्रांनीं शोभतो, तसा प्रकाशतो.

5. When my poets praise [ his ] greatness, he manifests [ his ] splendour to the anxious [poets]. He shines agreeably with bright lustre, when he having become old becomes young again and again.

6. And he burns the woods oppressed, as it were, by thirst. He rattles like water along a stream, like the wheels of a chariot. He who leaves a black path behind him, who is resplendent, and who is delightful, shines like the sky that smiles with the stars.

---

५. ह्या ऋचेचा पूर्वार्ध कठिण आहे. त्यांत ‘ वनदः ’ आणि ‘ उशिग्भ्यो न ’ इतके शब्द कठिण आहेत. ‘ वनदः ’ हें पद पुनः वेदांत आलेलें आढळत नाहीं आणि ‘ उशिग्भ्यो न’ यांतील ‘न’ शब्दाचें सामर्थ्य काय आहे तें नीट कळत नाहीं. साधारण तात्पर्य असें दिसतें कीं, ‘ जेव्हां स्तोते जन अग्नीला समिधा, हवि इत्यादि देऊन भजतात, तेव्हां तो आपलें तेजस्वी रूप त्यांस दाखवितो; म्हणजे पेटून पुष्कळ प्रकाश पाडितो. आणि नित्य म्हातारा होऊन म्हणजे जळून रक्षामय झाल्यावर पुनः तरूण होत असतो. म्हणजे पुनः पेटल्यावर पूर्वीप्रमाणें तेजस्वी दिसतो.’

स यो व्यस्थादभि दक्षदुर्वीं पशुर्नैति स्वयुरगोपाः ।
अग्निः शोचिष्माँ अतसान्युष्णन्कृष्णव्यथिरस्वदयन्न भूम ॥ ७ ॥
सः । यः । वि । अस्थात् । अभि । धक्षत् । उर्वीम् । पशुः । न । एति । स्वऽयुः । अगोपाः ।
अग्निः । शोचिष्मान् । अतसानि । उष्णन् । कृष्णऽव्यथिः । अस्वदयत् । न । भूम ॥ ७ ॥
नू ते पूर्वस्यावसो अधीतौ तृतीये विदथे मन्म शंसि ।
अस्मे अग्ने संयद्वीरं बृहन्तं क्षुमन्तं वाजं स्वपत्यं रयिं दाः ॥ ८ ॥
नु । ते । पूर्वस्य । अवसः । अधिऽइतौ । तृतीये । विदथे । मन्म । शंसि ।
अस्मे इति । अग्ने । संयत्ऽवीरम् । बृहन्तम् । क्षुऽमन्तम् । वाजम् । सुऽअपत्यम् । रयिम् । दाः ॥ ८ ॥

---

६. यो[ग्निस्] तातृषाणो न (=भृशं तृषापीडित इव) वना आ भाति (=वनान्याभाति=काष्ठानि दहति)। वार्न पथा (=पथा गच्छदुदकमिव) [अथवा] रथ्येव (=रथाङ्गानि चक्राणीव) स्वानीत् (=ध्वनिं करोति)। कृष्णाध्वा (=कृष्णमार्गस्) तपुः (=तापको) रण्वः (=रमणीयः) [एतादृशोग्निर्] नभोभिः (=नक्षत्रैः) स्मयमानो द्यौरिव (=प्रकाशमानो द्युलोक इव) चिकेत (=प्रकाशते)॥

---

## भाषायाम्.

७. यो वि अस्थात् (=विविधं तिष्ठति) [तथा] उर्वीम् अभि धक्षत् (=पृथिवीम् आभिमुख्येन दहति) स स्वयुः (=स्वैरी) अगोपाः (=गोपरहितः) पशुर्न (=पशुरिव) एति (=यथेच्छं गच्छति)। शोचिष्मान् (=प्रकृष्टदीप्तिर्) अतसानि उष्णन् (=शुष्कानि काष्ठानि दहन्) कृष्णव्यथिः (=कृष्णाध्वा) अग्निर्भूम अस्वदयत् न (=पृथिवीम् आस्वादयतीव)॥

८. ते पूर्वस्य अवसः (=त्वया कृतस्य प्राचीनस्य प्रसादस्य=त्वदीयानां प्राचीनप्रसादानाम्) अधीतौ (=स्मरणे सति तत्स्मृत्वा) तृतीये विदथे (=सवने) नु (=इदानीम्) [इदं] मन्म शंसि (=स्तोत्रम् अशंसि=अस्माभिरवादि)। [अतः का-

७. जो इकडे तिकडे पसरतो [ आणि ] पृथिवीला जाळून टाकितो, तो एकाद्या स्वैर आणि राखणा बरोबर नसलेल्या पशूप्रमाणें फिरत असतो. [ तो ] देदीप्यमान अग्नि शुष्क काष्ठांस जाळणारा होत्साता आणि आपल्या मागें काळा मार्ग ठेवणारा होत्साता पृथिवीचा स्वाद जणुं घेत असतो.

7. He who spreads about and burns the wide earth, goes unrestrained like an animal without a keeper. Brilliant Agni burning the dry woods, and leaving a black path behind him, seems to taste the earth.

८. तुझ्या पूर्वे प्रसादाचीं आठवण करून तृतीय सवनाच्या ठायीं हें स्तोत्र आम्हीं आतां म्हटलें आहे. तर हे अग्नी, वीर्यसंपन्न संततीनें भरलेली, मोठी, [ आणि ] यशःसंपन्न अशी संपत्ति, [ आणि ] सुपुत्रांनीं युक्त असें धन तूं आम्हांस दे.

8. In remembrance of thy former favours [ this] hymn has now been chanted in the third worship [ of the day ]. Give unto us, o Agni, prosperity [that shall be] accompanied uninterruptedly by brave progeny [ and shall be ] great [ and ] full of renown, [ and ] wealth accompanied by good children.

---

७. 'पृथिवीचा स्वाद जणुं घेत असतो '= 'अस्वदयत् न भूम.' याचा अभिप्राय असा दिसतो कीं, पृथिवीवर असलेले जे सर्व पदार्थ ते कसे लागतात, तें पाहण्याकरितां अग्नि त्यांस भाजून त्यांचा स्वादच जणुं घेतो असें दिसतें.

८. 'तृतीय सवनाच्या ठायीं '= 'तृतीये विदथे.' म्हणजे संध्याकाळच्या वेळीं जी तिसऱ्या खेपेची उपासना तींत.

'पूर्वे प्रसादाची आठवण करून '= 'पूर्वस्यावसोधीतौ.' म्हणजे तूं यापूर्वीं प्रसन्न होऊन कल्याण करीत आला आहेस, त्यापेक्षां आतां पुढेंहि करिशील असें ध्यानांत ठेवून.

त्वया यथा गृत्समदासो अग्ने गुहा वन्वन्त उपराँ अभि ष्युः ।
सुवीरासो अभिमातिषाहः स्मत्सूरिभ्यो गृणते तद्वयो धाः॥९॥२५
त्वया । यथा । गृत्सऽमदासः । अग्ने । गुहा । वन्वन्तः । उपरान् । अभि ।
स्युरिति स्युः ।
सुऽवीरासः । अभिमातिऽसहः । स्मत् । सूरिऽभ्यः । गृणते । तत् ।
वयः । धाः ॥ ९ ॥ २६ ॥

---

रणात् ] हे अग्ने, अस्मे (=अस्मभ्यं) संयद्वीरं (=सततं वीरोपेतं) बृहन्तं (=महान्तं) क्षुमन्तं (=कीर्तिमन्तं) वाजम् (=अन्नादिसंपदं) स्वपत्यं रयिं (=शोभनपुत्राद्यपत्ययुक्तं धनं) [च] दाः (=देहि) ॥

---

## भाषायाम्.

९. हे अग्ने, त्वया [सहायेन] (=त्वत्प्रसादात्) सुवीरासः (=शोभनवीर्ययुक्तपुत्रादिसंपन्ना) अभिमातिषाहः (=वैरिणां सोढारः जेतारो) गृत्समदा गुहा उपरान् (=? गुहायां वर्तमानान् शत्रून्=गुप्तशत्रून्) वन्वन्तः (=हिंसन्तस्) [तान्] यथा अभि स्युः (=अभि भवेयुस्) तत् (=तथा) स्मत् सूरिभ्यो गृणते (=यजनकर्तृभ्यस्तेभ्यो गृत्समदेभ्यस्तेषां कवये च मह्यं) वयो धाः (=अन्नं देहि) ॥

यथा गृत्समदाः सुवीरभूतपुत्रा जयशालिनश्च सन्तः स्वशत्रूनभिभवेयुस्तथा तेभ्यस्तैर्नियुक्ताय मह्यं स्तोत्रे च धनं देहीति भावः ॥

९. हे अग्नी, गृत्समदांनीं तुझ्या प्रसादेंकरून सुवीरयुक्त आणि वैरिनाशक होऊन गुप्तशत्रूंचा पराभव करावा आणि [त्यांचा] नाश करावा म्हणून तूं [त्या] यजमानांला आणि ह्या स्तोत्याला संपत्ति दे.

9. Give, o Agni, such wealth both to the sacrificers and to their poet, that the Gritsamadas, blessed with warlike sons and endowed with powers to vanquish the foe, may attack their secret enemies and destroy them.

---

९. उपसंहारः– 'याप्रमाणें आम्हीं गृत्समदांनीं तुझें स्तोत्र केलें आहे, तर आम्हांला असे शूर पुत्र, बळ आणि संपत्ति द्या कीं, आम्ही आपल्या शत्रूंवर हल्ला करून त्यांस संहारून टाकूं.'

'गुप्तशत्रु'='गुहा उपराः' या सर्व ऋचेंत हीं दोनच पदें कठिण आहेत; सायणाचार्य एक प्रकारचें 'धन' अथवा 'पापीजन' असा अनिश्चित अर्थ करितात. 'उपर' शब्द ऋग्वेदांत इतर बऱ्याच ठिकाणीं आला आहे पण ते ते सर्व मंत्र काढून पाहतांहि प्रस्तुत ठिकाणीं काय अर्थ आहे याचा निर्णय करण्यास साधनें मिळत नाहींत; यामुळें असलेली अडचण, गुहा शब्दाचें सामर्थ्य येथें काय आहे तें उघड नसल्यामुळें कांहींशी वाढली आहे. गुहा म्हणजे 'गुहेंत,' 'एकांतीं,' 'अन्तः,' हा अर्थ तर उघड आहे.

'नाश करावा'='वन्वन्तः' ऋ. ५. २९. ९ इत्यादि आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा.

## सूक्तम् ५-१९६.

सोमाहुतिर्ऋषिः । अग्निर्देवता । अनुष्टुप् छन्दः ॥

**होताजनिष्ट चेतनः पिता पितृभ्य ऊतये ।**
**प्रयक्षञ्जेन्यं वसु शकेम वाजिनो यमम् ॥ १ ॥**

होता । अजनिष्ट । चेतनः । पिता । पितृऽभ्यः । ऊतये ।
प्रऽयक्षन् । जेन्यम् । वसु । शकेम । वाजिनः । यमम् ॥ १ ॥

**आ यस्मिन्त्सप्त रश्मयस्तता यज्ञस्य नेतरि ।**
**मनुष्वद्दैव्यमष्टमं पोता विश्वं तदिन्वति ॥ २ ॥**

आ । यस्मिन् । सप्त । रश्मयः । तताः । यज्ञस्य । नेतरि ।
मनुष्वत् । दैव्यम् । अष्टमम् । पोता । विश्वम् । तत् । इन्वति ॥ २ ॥

**दधन्वे वा यदीमनु वोचद्ब्रह्माणि वेरु तत् ।**
**परि विश्वानि काव्या नेमिश्चक्रमिवाभवत् ॥ ३ ॥**

दधन्वे । वा । यत् । ईम् । अनु । वोचत् । ब्रह्माणि । वेः । ऊं इति । तत् ।
परि । विश्वानि । काव्या । नेमिः । चक्रम्ऽइव । अभवत् ॥ ३ ॥

---

### भाषायाम्.

१. [अग्निश्] चेतनो होता (=सजीवो देवानामाह्वाता) [तथा] जेन्यं (=श्रेष्ठं) वसु (=धनं) प्रयक्षन् (=प्रयच्छन्) ऊतये (=रक्षणाय) पितृभ्यः पिता (=पितृभूतेभ्यो यजमानेभ्यः पितेव) अजनिष्ट (=उत्पन्नः)। वाजिनः (=हविर्लक्षणान्नवन्तः=हविर्ददतो) [वयं] [तं] यमं (=नियन्तुम्=अत्रावस्थानाय नियन्तुम्) शकेम (=शक्ता भूयास्म) ॥

२. यस्मिन् यज्ञस्य नेतरि (=नायके) [अग्नौ] सप्त रश्मयः (=? सप्त होत्रकास्) तताः (=विस्तृतास्) तत् (=स) पोता [भूत्वा] दैव्यं (=? देवसंबन्धि =अष्टमर्त्विक्संबन्धि) विश्वं (=सकलं कर्म) इन्वति (=संपादयति) ॥

३. [अध्वर्युर्] यद् ई (=यद्धविर्) दधन्वे वा (=अवसृजति वा) [ब्रह्मा वा] ब्रह्माणि अनु वोचत् (=ब्रह्मा नामर्त्विग् यानि स्तोत्राण्यनुवक्ति) तत् [सर्वम्]

## सूक्त ५–१९६.

ऋषि–सोमाहुति. देवता–अग्नि. वृत्त–अनुष्टुभ्.

१. [अग्नि हा] सचेतन होता [आणि] पितरांच्या संरक्षणासाठीं पिता [ आणि ] श्रेष्ठ धन देणारा उत्पन्न झाला आहे. आम्हां हविर्दायकांच्या हातून [ त्याचा ] अटकाव होओ.

२. ज्या यज्ञनायकाच्या ठायीं सात रश्मि पसरिले आहेत, तो पोता आठवें सकळ दिव्य कर्म मनुष्याप्रमाणें संपादितो.

३. [ अध्वर्यु] जो [आहुति] ओतितो, अथवा [ ब्रह्मा ] स्तोत्रें म्हणतो तें सर्व हा जाणतो. वाटेच्या पोटीं जसें चक्र असतें त्याप्रमाणें सर्व ऋत्विक्कर्में याच्या आंत आहेत.

## HYMN 5–196.

To *Agni*. By *Somâhuti*. Metre —*Anushṭubh*.

1. He is born a living invoker, a father to the fathers for protection, giving excellent wealth. May we, offering oblations, be able to detain [ him ].

2. He [ as ] Potâ performs like a man the whole divine eighth office, he the leader of the sacrifice in whom the seven rays are stretched.

3. He knows the pouring out [ of the libation ] [ by the Adhvaryu ] and the chanting of the hymns [ by the Brahmâ ]. He embraces all powers [ within himself ] even as the filly [ does ] the wheel.

---

१. ' पितरांच्या संरक्षणासाठीं'='पितृभ्य ऊतये.' येथें पितर म्हणजे यजमान असें सायण म्हणतात असें दिसतें खरें.

२. पूर्वीच्या मंत्रांत अग्नि हा होत्याचें कर्म संपादितो असें सांगितलें. आतां यांत म्हणतो कीं, अग्नि पोत्याचेंहि कर्म संपादीत असतो.

यांत सप्तरश्मि म्हणजे मैत्रावरुण इत्यादि जे सात होत्रक अथवा अप्रधान ऋत्विक् ते होत, आणि आठवें कर्म म्हणजे आठव्या ऋत्विजाचें काम असें विवक्षित दिसतें. तात्पर्य म्हटलें म्हणजे अग्नि हा एकटा सर्व ऋत्विजांचें काम करितो इतकेंच आहे.

३. ' अग्नि अध्वर्यूचें आणि ब्रह्मा या नांवाच्या ऋत्विजाचें काम जाणतो ' असा भावार्थ आहे.

साकं हि शुचिना शुचिः प्रशास्ता क्रतुनाजनि ।
विद्वाँ अस्य व्रता ध्रुवा वया इवानु रोहते ॥ ४ ॥

साकम् । हि । शुचिना । शुचिः । प्रऽशास्ता । क्रतुना । अजनि ।
विद्वान् । अस्य । व्रता । ध्रुवा । वयाःऽइव । अनु । रोहते ॥ ४ ॥

ता अस्य वर्णमायुवो नेष्टुः सचन्त धेनवः ।
कुवित्तिसृभ्य आ वरं स्वसारो या इदं ययुः ॥ ५ ॥

ताः । अस्य । वर्णम् । आयुवः । नेष्टुः । सचन्त । धेनवः ।
कुवित् । तिसृऽभ्यः । आ । वरम् । स्वसारः । याः । इदम् । ययुः॥५॥

---

[अग्निर्] वेः उ (=जानात्येव) । विश्वानि काव्या (=कविकर्माणि=मेधाव्यृत्विक्कर्माणि =अध्वर्युब्रह्मादीनां कर्माणि) नेमिश्चक्रमिव परि अभवत् (=नेमिर्बहिर्वलयश्चक्रं यथा वेष्टयति तथा वेष्टयति =स्वायत्तानि धारयति)॥

अग्निर्यथा होतृकर्म पोतृकर्म च जानाति स तथाध्वर्युकर्म ब्रह्मणश्च कर्माण्यपि जानातीति भावः॥

---

## भाषायाम्.

४. शुचिना क्रतुना साकं (=शोधकेन कर्मणा सह) [अग्निः] शुचिः प्रशास्ता (=शुद्धः प्रशास्तृनामकर्त्विग्) अजनि (=उत्पन्नः) । अस्य [अग्नेर्] ध्रुवा व्रता (=ध्रुवाणि व्रतानि =अविनाशीनि कर्माणि) विद्वान् (=जानन्) [उपासको] वया इव (=शाखा इव) अनु रोहते (=उदेति)॥

सर्वकर्मज्ञोग्निर्वृक्ष इव भाति । यो यजमानस्तु तस्यानुग्रहेण तानि कर्माणि जानाति स तस्य शाखेव भाति न स्वतन्त्रवृक्ष इवेति भावः । उपासकानां कर्मज्ञानमग्नेः सकाशाज्जायत इत्यभिप्रायः॥

५. या आयुवः (=गन्त्र्यः=कर्मकर्त्र्यो) धेनवः (=धेनुवत् प्रीणयित्र्यः) स्वस्वारः (=स्वसृभूता) [?अङ्गुल्यः] कुविद् (=बहुकृत्वस्) तिसृभ्यः (=?) आ वरं (=तिसृणामपेक्षया सम्यग् यथा तथा) इदं (=?) [प्रति] ययुः (=जग्मुस्) ता अस्य [अग्निलक्षणस्य] नेष्टुः (=एतन्नामकर्त्विजो) वर्णं (=कान्ति) सचन्त (=सचन्ते =सेवन्ते =कामयन्ते)॥

अग्निर्नेष्टृकर्माभिज्ञतमोपि भवतीत्यभिप्राये स्पष्टे सत्यपि अस्पष्टार्था सायणेनैवं व्याख्यातेयमृक् । या वक्ष्यमाणलक्षणा या अङ्गुलय इदमनुष्ठीयमानं कर्म ययुः ।

४. पवित्र कर्माबरोबर [हा] पवित्र प्रशास्ता जन्मला आहे. याचीं अनादि कर्में जाणणारा उपासक [ वृक्षाच्या ] शाखेप्रमाणें याची शाखा होय.

५. ज्या चपळ आणि धेनूसारिख्या बहिणी पुष्कळ वेळ तिघींपेक्षां चांगल्या रीतीनें ह्याप्रत जातात त्या या नेष्ट्याच्या कांतीला भुलून राहतात.

4. With the secret rite he was born the secret Pras'âstâ. The worshipper, who knows his immemorial rites is an off-shoot from him as is a branch from a tree.

5. Those active sisters who like milch-cows frequently come better than the three to this, wait upon the beauty of this Neshṭâ.

---

४. 'अग्नि हा प्रशास्ता या नांवाचा जो ऋत्विज् त्याचेंहि काम जाणतो. सर्व कर्में तो जाणतो. आणि जो यजमान अग्नीप्रमाणें यज्ञ करण्याचें कौशल जाणतो तो अग्निरूप वृक्षाची शाखा होय; म्हणजे कोणत्याहि ऋत्विजास कितीहि ज्ञान असलें तरी तें अग्नीच्या ज्ञानापेक्षां उणें होय. इतर विद्वान ऋत्विज हे अग्निरूप विद्वान् आणि वृक्षाच्या शाखा होत.'

'अनादि कर्में'='ध्रुवा व्रता.' म्हणजे यज्ञ कसा करावा, देवांस संतृप्त कसें करावें इत्यादि जीं कर्में अग्नि अनादि काळापासून जाणत आला आहे व पुढेंहि कधीं विसरणार नाहीं तीं.

५. ही एक ऋचा फार कठिण आहे. भाषांतर अक्षरशः केलें आहे. पण अग्नि हा 'नेष्टा' नांवाच्या ऋत्विजाचें काम फार चांगलें जाणतो, इतक्या अभिप्रायापेक्षां दुसरा एकंदर अर्थ समजत नाहीं. नेष्टा म्हणून जो ऋत्विज् त्याचें काम यजमानपत्नीला यज्ञमंडपांत आणणें आणि सुरा तयार करणें हें असे. तेव्हां हें काम अग्निरूप नेष्टा चांगल्या रीतीनें करितो अशा अर्थाला अनुलक्षून ऋचा लाविली पाहिजे असें दिसतें. परंतु बहिणी म्हणजे कोण आणि त्या 'धेनु' कशा, 'तिघी' कोण आणि 'ह्याप्रत' यांतील 'हें' (इदम्) तें काय, तें समजत नाहीं. भाषेखालीं पहा.

यदी मातुरुप स्वसा घृतं भरन्त्यस्थित ।
तासामध्वर्युरागतौ यवो वृष्टीव मोदते ॥ ६ ॥
यदि । मातुः । उप । स्वसा । घृतम् । भरन्ती । अस्थित ।
तासाम् । अध्वर्युः । आऽगतौ । यवः । वृष्टीऽइव । मोदते ॥ ६ ॥
स्वः स्वाय धायसे कृणुतामृत्विगृत्विजम् ।
स्तोमं यज्ञं चादरं वनेमा ररिमा वयम् ॥ ७ ॥
स्वः । स्वाय । धायसे । कृणुताम् । ऋत्विक् । ऋत्विजम् ।
स्तोमम् । यज्ञम् । च । आत् । अरम् । वनेम । ररिम । वयम् ॥७॥
यथा विद्वाँ अरं करद्विश्वेभ्यो यजतेभ्यः ।
अयमग्ने त्वे अपि यं यज्ञं चकृमा वयम् ॥ ८ ॥ २६ ॥
यथा । विद्वान् । अरम् । करत् । विश्वेभ्यः । यजतेभ्यः ।
अयम् । अग्ने । त्वे इति । अपि । यम् । यज्ञम् । चकृम । वयम्॥८॥२६

---

प्राप्नुवन्ति । अनुतिष्ठन्ति । ता आयुवो गन्व्यो व्याप्ता धेनवः प्रीणयित्र्यः स्वसारः स्वयं सारिण्योऽङ्गुलयो नेष्टुर्हविर्याचितुर्भक्षयितुः शोधयितुः पोषयितुर्नेतुर्वास्याग्नेः । यद्वैतन्नामकऋत्विग्रूपस्य तिसृभ्य आ गार्हपत्यादिमूर्तीनामपि वरं वर्णं कुवित् बहुकृत्वः सचन्त । सेवन्ते । परिचरन्ति । इति ॥

---

## भाषायाम्.

६. यदि (=यदा) घृतं भरन्ती (=आनयन्ती) मातुः स्वसा (=वेदिलक्षणा या मातुः स्वसृभूता जुहूः=स्वसारो जुहूपभृद्ध्रुवा) उप अस्थित (=उपतिष्ठेदग्निम्=उपतिष्ठन्ति) [ तदा ] तासां [स्वसृणाम् ] आगतौ (=आगमने) यवो वृष्टीव (=धान्यं वृष्ट्या यथा मोदते तथा) मोदते (=हृष्यति) ॥

७. [ अग्निलक्षण ] ऋत्विक् स्वाय धायसे स्वः (=स्वकीयाय भरणाय स्वयमेव) ऋत्विजं कृणुताम् (=आर्त्विज्यं करोतु)। आत् (=अनन्तरं) वयं स्तोमं यज्ञं च (=स्तोत्रं हविश्च) अरम् (=अलं) वनेम ररिम (=संभजेमहि ददीमहि च) ॥

८. यथा विद्वान् विश्वेभ्यो यजतेभ्यः (=सर्वेभ्यः पूज्येभ्यो देवेभ्यः) अरं करत् (=पर्याप्तं कुर्यात्=पर्याप्तं यथा तथा हविर्दद्यात् तथा) यम् [इमं] यज्ञं वयं चकृम [सः] अयं [ यज्ञो ] हे अग्ने, त्वयि अपि (=त्वयि) भवतु (=त्वया स्वीकृतो भवतु) ॥

६. जेव्हां आईच्या बहिणी तूप घेऊन येतात, तेव्हां त्यांच्या येण्यानें [ अग्निरूप ] अध्वर्यूला, पिकाला वृष्टीच्या योगानें होतो, तसा आनंद होतो.

७. [ अग्निरूप ] ऋत्विज् आपल्या स्वताहाच्या भरणासाठीं स्वत: ऋत्विजाचें काम करो. नंतर आम्ही पुष्कळ स्तोत्र करूं आणि यज्ञ करूं.

८. विद्वान् [अग्नी]नें सकळ पूज्य [ देवां]प्रीत्यर्थ यजन करावें म्हणून हा जो यज्ञ आम्हीं केला आहे तो, हे अग्नी, तुला प्रविष्ट होओ.

6. When [his] mother's sisters bearing clarified butter come, [ Agni ] the Adhvaryu rejoices at their approach, as the crops [ rejoice ] at [the approach of ] rain.

7. Let [ Agni ] a priest for his own nourishment himself perform the duties of a priest. May we then offer in plenty a hymn and a sacrifice.

8. May this sacrifice which we have performed, that Agni the wise one may offer oblations to all the worshipful gods, reach thee, o Agni !

---

६. जुहू इत्यादिक ज्या पळ्या त्या येथें अग्निरूप अध्वर्यूच्या मावशा कल्पिल्या आहेत. जिजवर अग्नि पेटतो ती वेदि त्याची आई. त्या मावशा तूप घेऊन आल्या म्हणजे त्याला फार आनंद होतो असें तात्पर्य.

७. 'अग्नि हा उत्तम ऋत्विज् आहे, यास्तव आपलें आपणच आर्त्विज्य करो; म्हणजे, दुसरे ऋत्विज् नकोत, ऋत्विजाचें काम त्याणें आपलें आपणच करावें. मग आम्ही त्याला पुष्कळ स्तोत्र अर्पण करूं आणि हवि देऊं.'

८. उपसंहार. 'ही उपासना अग्नीची केली आहे तर ती तो ग्रहण करो आणि सकळ देवांप्रीत्यर्थ आमच्या करितां यजन करो.'

या सर्व सूक्ताचें तात्पर्य असें दिसतें कीं होता, नेष्टा, पोता, प्रशास्ता इत्यादिक जे ऋत्विज् त्या सर्वांचें काम अग्नि उत्तम रीतीनें जाणतो.

## सूक्तम् ६–१९७.

सोमाहुतिर्ऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्री छन्दः ॥

**इमां मे अग्ने समिधमिमामुपसदं वनेः ।**

**इमा उ षु श्रुधी गिरः ॥ १ ॥**

इमाम् । मे । अग्ने । सम्ऽइधम् । इमाम् । उपऽसदम् । वनेरिति वनेः ।
इमाः । ऊं इति । सु । श्रुधि । गिरः ॥ १ ॥

**अया ते अग्ने विधेमोर्जो नपादश्वमिष्टे ।**

**एना सूक्तेन सुजात ॥ २ ॥**

अया । ते । अग्ने । विधेम । ऊर्जः । नपात् । अश्वम्ऽइष्टे ।
एना । सुऽउक्तेन सुऽजात ॥ २ ॥

**तं त्वा गीर्भिर्गिर्वणसं द्रविणस्युं द्रविणोदः ।**

**सपर्येम सपर्यवः ॥ ३ ॥**

तम् । त्वा । गीःऽभिः । गिर्वणसम् । द्रविणस्युम् । द्रविणःऽदः ।
सपर्येम । सपर्यवः ॥ ३ ॥

---

### भाषायाम्.

१. हे अग्ने, इमां मे समिधं [ तथा ] इमाम् उपसदम् (=उपासनां ) वनेः (=स्वीकुरु ) । उ ( =उत=अपि च ) इमा गिरः (=स्तुतीः ) सु (=सुष्ठु यथा तथा) श्रुधि (=शृणु ) ॥

२. हे अग्ने, अया (=अनया ) [ आहुत्या ] ते विधेम (=त्वां परिचरेम ) । हे ऊर्जो नपात् ( =बलस्य पुत्र ), हे अश्वमिष्टे ( =अश्वकामिन् ), हे सुजात ( =सुष्ठु जात ), एना सूक्तेन ( =अनेन स्तोत्रेण ) [ ते विधेम=त्वां परिचरेम ] ॥

३. तं त्वा ( =तादृशं त्वां ) गिर्वणसं (=स्तुतिकामिनं ) गीर्भिः (=स्तुतिभिः ), हे द्रविणोदः (=धनद ), द्रविणस्युं ( =हविर्लक्षणधनेच्छुं ) [ त्वां ] सपर्यवः ( =स्तुतिकरणेच्छवो ) [ वयं ] सपर्येम ( =त्वां परिचरेम ) ॥

| | | |
|---|---|---|
| ूरसाहेब लीमडी. ... ... ... | १८७९।८० | २१-१४-० |
| ा. सर टी. माधवराव बाकीसुद्धां. ... | ... ,, | २१- २-० |
| रा. गोविंदराव गोरे.... ... ... | १८७९।८० | ६- ६-० |
| ान बचह्यांडलंग व्यासल ... ... | ... ,, | २०- ४-० |
| साहेब. मोतिलाल माधवराय मामलेदार. | ... ,, | ६- ६-० |
| ,, गोपाळ गोविंद घाटे.... ... | ... ,, | ६- ६-० |
| ,, द्वारकादास चतुरभुज मामलेदार. | ... ,, | ६- ६-० |
| ,, श्रीधर गुंडो मामलेदार. ... | ... ,, | ६- ६-० |
| ,, निळकंठ भगवंत मुळे. ... | ... ,, | ६- ६-० |
| ,, काशिनाथ बळवंत पेणसे. ... | ... ,, | ६- ६-० |
| ा. पटांगशाह संस्थान जव्हार मागील बाकीसुद्धां | ,, | २५- ८-० |
| सा. विरप्रसाद ताप्रिप्रसाद.... ... | १८७८।७९।८० | १२-१२-० |
| बहादूर गोपाळराव हरी देशमुख. ... | १८७९।८० | ६- ६-० |
| रा. गंगाधर रामकृष्ण किरार्णे. ... | ... ,, | ६- ६-० |
| ीमंत. भिकाजी गणेश.... ... ... | १८७८।७९।८० | १२- ०-० |
| रा. बालकिसन अमरसिंग बाकी. ... | ... ,, | ६-१४-० |
| ,, विठल नारायण फाटक.... ... | १८७९।८० | ६- ६-० |
| ,, रुलाराम. मुलतान बाकीसुद्धा. ... | ... ,, | २५- ८-० |
| ,, खंडुभाई गुलाबभाई देसाई. ... | १८७९।८० | ६- ६-० |
| ,, वामन गणेश परांजपे. ... ... | ... ,, | ६- ६-० |
| िसपाल प्रेसिडेन्सी कालेज मद्रास. ... | ... ,, | ६- ६-० |
| ुकेशन इन्सपेक्टर जनरल नागपूर. ... | ... ,, | १२-१५-० |

Registered No. 110 of 1878.

# NOTICE.

Volume IV. will end with the last hymn of the third Mandala.

चवथा भाग तिसऱ्या मंडलाचें शेवटचें सूक्त झालें म्हणजे संपेल.

Subscription is annual *in advance* and commences with the beginning of and can only end with a Volume.

# सूचना:

| | रु. | आ. |
|---|---|---|
| वर्षाची वर्गणी, आगाऊ | ६ | ० |
| मुंबईबाहेर राहणारांस टपाल हंशिलाबद्दल दरवर्षाचे | ० | ६ |
| फुटकळ दर प्रतीस | ० | १० |

वर्गणीदार होण्यास इच्छिणाऱ्यांनीं कोणत्याहि भागाच्या आरंभापासून वर्गणीदार व्हावें; वर्गणी बंद करणें असल्यास भाग संपल्यावर मात्र बंद करितां येईल.

All communications to be addressed to the Manager Mr. Mahâdeva Nârâyan Pandit, No. 29 *Moroba Popatji's Oart, Kalka Devi Road, Bombay.*

सर्व प्रकारचा पत्रव्यवहार मुंबई मोरोबा पोपटजीची वाडी घर नंबर २९, या पत्त्यावर रा. रा. महादेव नारायण पंडित "म्यानेजर वेदार्थयत्न" यांच्याशीं ठेवावा.

This book is due on the date last stamped. An over-due charge of one anna will be charged for each day the book is kept over time.

| | | | |
|---|---|---|---|
| 10 DEC 1974 | | | |
| 11 NOV 1975 | | | |

5000-2-58.